

Мекемтас МЫРЗАХМЕТҰЛЫ

АБАЙТАНУ

2

Алматы
«Қазығұрт» баспасы
2020

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5Қаз)

М 91

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Тіл саясаты комитеті «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді.

МЫРЗАХМЕТҰЛЫ М.

М 91 **АБАЙТАНУ**, 2-том. Мұхтар Әуезов және абайтану мәселелері (қазақ тілінде), – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2020. — 352 б.

ISBN 978-9965-22-587-1

«Абайтану» сериясының екінші томына филология ғылымдарының докторы, профессор Мекемтас Мырзахметұлының көп жылдар бойы терең зерттеу нәтижесінде жазған «Мұхтар Әуезов және Абайтану мәселелері», «Абай және Әуезов» атты тұжырымдамалық еңбектері мен оның құрастыруындағы «Абайды оқы, таңырқа» атты хрестоматия енгізілген.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-9965-22-587-7

ISBN 978-9965-22-587-1

© Мырзахметұлы М., 2020

© «Қазығұрт» баспасы, 2020

БІРІНШІ БӨЛІМ

**МҰХТАР ӘУЕЗОВ
ЖӘНЕ
АБАЙТАНУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

КІРІСПЕ

Небәрі жарты ғасырдан астам уақыт ішінде қазақ әдебиеті әлемдік көркем ойға олжа салған озат әдебиеттер қатарына қосылып та үлгірді. Бұндай ғажап рухани құбылыс кеңестік дәуірдегі қазақ әдебиетінің жалпы даму жолына тән қасиет және мұны өзі салалана даму жолына түскен күрделі ғылыми арналарын да қамтиды. Осындай қуатты өскелең ғылыми арналарға айналып, үдере даму жолына түскен қазіргі күндегі абайтану, жамбылтану, сәкентану, мұхтартану сияқты, т.б. салалары — халқымыздың аз уақыт ішінде рухани дамуының қаншалықты терең сапа танытарлық айғақты дәлеліндей көрініс.

Ұлы Абай мұрасы тек кеңестік дәуірде ғана шын мәніндегі өз мұрагерін тауып, халқымыздың ізгілікті рухани байлығына айналып үлгергенін СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы Л.И. Брежневтің сөзімен айтсақ: «Революцияға дейінгі ұлттың бірде-бір жазушысы, оның ішінде ұлы Абай да көзінің тірісінде ана тілінде басылған өз шығармасын көрген жоқ. Ал қазір қазақ халқының социалистік мәдениеті — Отанымыздың рухани байлығының тамаша игіліктерінің бірі»¹ — демекпіз.

Міне, осындай мақтанышты рухани мұрамызға айналған Абай шығармалары кеңестік дәуірде ғана жан-жақты зерттеліп,

¹ Социалистік Қазақстан, 1980, 30 тамыз

қазақ әдебиетінің бұл күнде «абайтану» деп аталатын қуатты саласы қалыптасты. Абайтанудың негізін салған әрі ол мұраны ғылыми тұрғыдан меңгеруде тарихи еңбек атқарған академик Мұхтар Әуезов болатын. Ұлы жазушы артына ұлан-асыр көркем туындыларын, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясы мен Абай шығармалары жайлы ұзақ жылдар бойы ізденуден туған зерттеу еңбектерін қалдырды. Бұл мұра туралы жазылған еңбектердің өзі көпсалалы болып, бұл күнде жан-жақты даму жолына түскен қазақ кеңес әдебиетінің қуатты арнасы мұхтартануды қалыптастыру үстінде.

Мұхтар Әуезов мұрасы, әсіресе, оның ұлы ақын шығармалары туралы ғылыми ізденістері мен тұғыры биік туындысы «Абай жолы» эпопеясы – қазақ елінің өткен дәуірі мен бүгінгі өмірінің рухани көпіріне, яғни дәстүрлер жалғастығына айналып отыр. Абай шығармаларының сырын, мән-мағынасын енді Әуезовтің көркем туындылары мен сан-салалы ғылыми еңбектері – жиырма томдық шығармалар жинағы басылуда. Әрине, жазушы мұрасы келешекте архив сәресіндегі беймәлім деректер көзімен толығып, томдар саны бұдан да молыға бермек.

Кеңестік дәуір тұсында ғана пайда болған мұндай орасан зор көлемді ұлттық мұраны ғылыми жолмен танып білу – жан-жақты қамтылған, көпсалалы ізденістер мен ғылыми зерттеулерді тудырмай қоймайды.

Ұлы жазушы мұрасы жөнінде айтылған сын, мақала, зерттеу еңбектерінің алпыс жылдық (1917-1977жж.) тарихына көз жіберсек, сан қилы ой-толғаныстары мен пікірлер сырына дендеп енудің өзі көп даярлықты тілейді екен. Айтылған пікірге ілік ретінде аздап цифрларды сөйлетіп көрейікші: Әуезовті тану жолында 1917 жылдан бастап бірлі-жарымды, кей жылдары бесалтыдан сын мақалалар жазылса, республикамыздың 15 жылдық мерекесі тұсында бір жыл ішінде ғана 52 (оның 33-і орыс тілінде) сын, мақаланың жарияланғанын көреміз. Әрине, бұлардың бәрі түгелге жуық «Әуезов – драматург» деген тақырып айналасында жазылды.

Абай шығармалары туралы зерттеулерімен, әсіресе, «Абай» романының екі кітабының жазылып бітуіне байланысты 1949 жылы қазақ, орыс тілінде бір жыл ішінде ғана жарияланған сын, мақала, зерттеулері саны 1934 жылмен салыстырғанда бірден екі

есеге жуық (80-ге тарта) көбірек жазылды. Әрі бұлардың басым көпшілігі М.Әуезовтің Абай мұрасы жайлы зерттеулеріне арналған.

М. Әуезовтің 1949 жылы «Абай» романы үшін Мемлекеттік сыйлықтың, 1959 жылы «Абай жолы» эпопеясы үшін Лениндік сыйлықтың лауреаты атануы мен 60 жасқа толуы қарсаңында жазылған сын, мақала, зерттеу еңбектерінің дені, негізінен, жазушының Абай шығармалары туралы еңбектерін сөз етуге бағытталды. Яғни 1957 жылы 186, ал 1967 жылы 480 сын, мақала, көлемді зерттеулер дүниеге келді. М. Әуезов мұрасы жайлы жазылған әр жылғы еңбектердің өсу қарқыны толастамай молыға түскенін 1977 жылы 80 жылдық юбилейінде бір жыл ішінде ғана 600-ге жуық сын, мақала, мерекелік жинақтар, зерттеулер, ғылыми сипаттама мен жазушы шығармаларының КСРО халықтары тілдерінде көптеп басылуынан да аңғарылады.

Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармалары жөнінде жазылған еңбектердің авторлары саны жағынан қазірдің өзінде мыңнан асып отыр. Мұның үстіне бұлар КСРО халықтарының тілі мен шетел тілдерінде жазылуы авторлардың интернационалдық құрамын білдірумен қатар жазушы мұрасы көпұлтты кеңес елінің ортақ рухани игілігіне айналған ерекшелігін де танытпақ.

Ұлы жазушы мұрасын танып бағалауда туған халқымыздың әдебиетші-ғалымдарының қосқан үлесі де айтарлықтай салмаққа ие. Бұл тұста айрықша атап өтер ерекшеліктің бірі — Мұхтар Әуезов шығармаларына, әсіресе, 1934 жылдан бастап жиі назар аударылып, баспасөзде көбірек талқыға түсе бастауы дер едік. Өйткені жазушы творчествосы жөнінде сын пікірлер толығып, зерттеу процесін аға буын өкілдері С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, М. Қаратаев, Ә. Тәжібаев, Б. Кенжебаевтар бастап берді.

Аға буын өкілдері салған бұл дәстүрді соңыра Е. Ысмайлов, М. Ғабдуллин, М. Фетисов, Т. Нұртазин, Қ. Жармағамбетов, З. Кедрин, Е. Лизунова, Ы. Дүйсенбаев, А. Нұрқатов, З. Ахметов, Р. Бердібаев, Х. Сүйіншәлиев, З. Қабдолов, М. Сильченко, Н. Смирнова, Б. Құндақбаев, Л. Әуезова, Х. Әдібаев, Ә. Байтанаев, Р. Нұрғалиев, Б. Сахариев, Ә. Молдаханов, Қ. Тасболатов, Ө. Тыныбаева, С. Чукашева т.б. жалғастыруда. Осы тұста

М. Әуезов мұрасының әртүрлі саласынан монографиялық еңбектер жазылып², кандидаттық, докторлық диссертациялар да қорғалып жатты.

1961 жылы 10 августа Қазақ КСР Министерлер Кеңесінің қаулысы бойынша М. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінің ұйымдастырылуы — жазушы мұрасының жиналып, бастырылуына жүйелі түрде зерттеу жұмыстарын жүргізу ісіне елеулі қызмет атқарды. Мәселен, осы музей қызметкерлері Л.М. Әуезова докторлық, Қ. Сыздықов кандидаттық диссертация қорғады. Музей қызметкерлері тарапынан жазушының толық библиографиялық көрсеткіші³, М. Әуезовтің 80 жылдық юбилейіне байланысты мерекелік екі жинақ⁴, жазушының қолжазба мұрасының архивтік сипаттамасы⁵, библиографиялық көрсеткіш⁶ пен жеке монографиялық еңбек⁷ жариялануы және күрделі проблемалық зерттеулердің жүргізіліп жатуы мұхтартанудың өнікті де жемісті жолда екеніне айғақты дәлелдер.

Мұхтар Әуезов мұрасы туралы жазылған мақалалар мен арнайы ғылыми зерттеулердің молдығы мен аумақты көп саланы қамтуы себепті, біз негізінен, ол еңбектердің Абай мұрасы жайлы туындыларына орай айтылған ой-пікірлерге сүйеніп отырдық. Бұлардың өзі де көбінесе «Абай жолы» эпопеясы мен ұлы

² Қаратаев М. Мұхтар Әуезов. Алматы, 1967; Кедрин З. Мухтар Ауэзов. М., 1951; Сильченко М., Смирнова Н. Творческий путь М. Ауэзова. Алма-Ата, 1957; Лизунова Е. Мастерство Мухтара Ауэзова. Алма-Ата, 1968; Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов творчествосы. Алматы, 1965; Нұрғашев Р. Трагедия табиғаты. Алматы, 1968; Бердібаев Р. Роман және заман. Алматы, 1967; Қазақ тарихи романы. Алматы, 1979; Ауэзова Л. М. Исторические основы романа-эпопей «Путь Абая». Алма-Ата, 1969; Байтанаев Ә. Шын шеберлік. Алматы, 1969; Сыздықов Қ. Мұхтар Әуезов — әдебиет сыншысы. Алматы, 1973; Дүйсенбаев Ы. Мұхтар Әуезов. Алматы, 1974; Тасболатов К. Әдебиет сабағында оқушыларлын танымдық белсенділігін арттыру жолдары. Алматы, 1974; Мукашева С. А. М. О. Ауэзов — переводчик русской советской драматургической классики. Алма-Ата, 1977.

³ М. О. Әуезов творчествосы бойынша библиографиялық көрсеткіш. 1-т. Алматы, 1972.

⁴ Певец народа/Сост. Л. М. Ауэзова. Алма-Ата, 1977; Мухтар Ауэзов — классик советской литературы/Сост. и ответств. за выпуск М. М. Мирзахметов. Алма-Ата, 1980.

⁵ М. О. Әуезовтің қолжазба мұрасы. Алматы, 1977.

⁶ Мухтар Ауэзов [Биобиблиографический указатель]. Алма-Ата, 1982.

⁷ Әуезова .7. М. М. О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. Алматы, 1977.

ақын жөнінде басқа жанрда жазылған көркем шығармаларына көбірек аялдайды. Сондықтан да бұл пікірлердің сабақты желісі осы еңбектің ой-пікір желісін тартуымызға елеулі септігін тигізді.

Мұхтар Әуезов — ұлыларға тән көп қырлы дарын иесі. Оның көркемдік әлемі мен ұзақ жылдар бойы толассыз жүргізіп келген ғылыми зерттеулерін танып білу жолы ғалымдар тарапынан атқарылар сан салалы аумағы мол арналы ізгі міндеттерді алға тартатыны бар.

Әрбір талантты қалам иесінің творчестволық өмірінде ғұмыр бойы құлай беріліп, ұзақ ізденістен туатын жан сыры ретінде жазылатын шығармалары болмақ. М. Әуезовтің де осындай көп жылғы ізденіп зерттеуінен туған бас шығармасы — «Абай жолы» эпопеясы. Бірақ осы ұлы туындының жазылу тарихы мен дүниеге келу жолындағы сүйенер негізі, рухани қайнар көздері — Абайдың өмірі мен шығармаларына осы ақынның өмір сүрген дәуірі жөнінде ізденген, сарыла зерттеген еңбектеріне келіп тіреледі. «Абай жолын» жазу үстінде М. Әуезов әрі ғалым, әрі жазушы ретінде екі салада қатар ізденді. Осындай жалықпай ізденудің нәтижесінде абайтану саласында ғылыми өз тұжырымдары мен ұлы ақын туралы көркем туындыларын дүниеге әкелді. Осы екіжақты процестің творчестволық өмірінде ерекше орын алғанын М. Әуезовтің өзі де терең сезінгендіктен: «...жазушының тарихи тақырыпқа шығарма жазуы, ең алдымен, ғылымдық, зерттеушілік ұзақ еңбекті қажет етеді. Әуелде мен Абайдың өмірбаянын толықтырып жазған едім. Сол жұмыстың кезінде, кейін жазылатын романға керек деректің бірталайы қолыма түсті... Екі саладағы еңбек біріне-бірі сүйеніш болып, жалпы Абай жайындағы білімді толықтыра түсетіндей болу керек деген қорытынды ниетке бекідім»⁸, — деп арнайы түрде ескертіп өтетіні бар.

Әдебиет тарихында мұндай құбылыстың сирек болса да ұшырасатынын орыс әдебиетінен⁹ көреміз. Ал М. Әуезовтің қайталанбас өзіндік ерекшелігі мол «Абай жолы» эпопеясының өзі Абай мұрасын зерттеу жөніндегі терең ғылыми еңбек екеніне мейлінше мән бере қараған КСРО Ғылым академиясы-

⁸ Л.ММА архиві (М. О. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейі), 202-п., 1-б.

⁹ Беликов А. Юрий Тынянов. М., 1960, с. 43.

ның корреспондент-мүшесі Г. И. Ломидзе: «М. Әуезовтің эпикалық туындысын Абай шығармаларын танып білудегі нағыз әдеби зерттеу еңбек деп атауға праволымыз»¹⁰, — деп жайдан-жайға ескертіп отырмаған сияқты.

«Абай жолы» эпопеясына негіз болып қаланған деректер көзі мен жазылу, дүниеге келу тарихын ғылыми тұрғыдан терең танып білу үшін қай зерттеуші болса да М. Әуезовтің абайтану саласындағы ғылыми-зерттеу еңбектерінде көтерген күрделі проблемаларына соқпай өте алмақ емес. Өйткені эпопеяның бас кейіпкерінің өзі интеллектуалды творчестволық дарын иесі болғандықтан, ол проблемаларды саралап білу — шешуші мән-мағына алатын қажеттілікке айналары ақиқат. Осы айтылған ерекшеліктерді терең танып білген жағдайда ғана «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихы мен ондағы қойылған сан түрлі күрделі мәселелер табиғатына дендеп кіре алмақпыз. Осы тұрғыдан қарағанда, «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» деп аталатын еңбектің зерттеу нысанасына алатын тақырыбы бүгінгі әдебиетімізде алға қойылар зерттеу жұмыстарының аса зәру маңызды да қажетті саласына айналмақ.

Қазақ әдебиетін бүкіләлемдік данққа бөлеген «Абай жолы» эпопеясының табиғатын танып білу әрекетінің бір жағы әрбір зерттеушіні, сөзсіз, М. Әуезовтің ұлы ақын мұрасы туралы еңбектерін терең танып меңгеруге әкеп тіреспек.

Мұхтартану жөніндегі сын пікірдің басы ертеректе басталса да, жазушының Абай мұрасы саласындағы ғылыми еңбектерінің жайы әлі күнге дейін арнайы зерттелген емес. Әрине, бұл жөнінде көптеген ғалымдар өздерінің зерттеу тақырыбына орай құнды пікірлер айтты, бірақ дәл осы салада арнайы зерттеу еңбектері жазылған емес, бұл тақырыптың бүгінгі міндет тұрғысынан күн тәртібіне қойылуы керектігі жайлы жазушының 80 жылдық мерекесі тұсында өткен Бүкілодақтық ғылыми конференцияда Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор З. Ахметов: «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» арнайы да кең түрде зерттеуге тұрарлық, өйткені Абай тақырыбы Әуезов творчасында басты орын алғаны белгілі ғой», — деп арнайы түрде атап өткен болатын.

¹⁰ Ахметов З. А. Проблемы изучения творчества Мухтара Ауэзова. — В кн.: Мухтар Ауэзов — классик советской литературы. Алма-Ата, 1980, с. 97.

Бұл еңбектің алдына қояр негізгі мақсаты — Мұхтар Әуезовтің абайтану саласында көтерген проблемалары мен оларды шешу жолындағы ғылыми ізденістерін, ондағы ерекшеліктерді зерттеуге арналады. Осыған қоса жазушының «Абай жолы» эпопеясындағы Абай мұрасы жөніндегі өзіндік ерекшелігі бар зерттеулері де, көркемдік баяндаулары да бірге қарастырылады. Әрине, осы арада мына жайды айрықша ескерте кетер едік: мұхтартану саласында жазылған еңбектер көп, бірақ олардың қай-қайсысы болмасын жазушы М. Әуезовтің көркем шығармаларына арналады да, ғалым М. Әуезовтің абайтану саласындағы зерттеулеріне тоқтала бермейді. Немесе айтыла қалған күнде жанама түрдегі пікірлер болып отырады. Сондықтан да біз бұл іспеттес еңбектерге тоқтала бермейміз. Егер олар сілтемеде көрсетілмесе, мұның себебі жоғарыда айтылған жағдайларға байланысты екенін ескермек керек.

Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары өте күрделі де көлемді болуы себепті, оларды бір еңбекте тұтас қамтып, толық баяндап шығу да мүмкін емес. Ол бір ғана зерттеушінің зерттеу ауқымына сыйып, оңай алынатын тақырыптар да емес. Осы жағдайды ескере отырып, біз М. Әуезов тарапынан көтеріліп, арнайы зерттелген проблемалық тақырыптарды тұтас қамтып, қарастыруға саналы түрде бармадық. Тек қана бұл проблемалардың әлі күнге дейін жұртшылыққа беймәлім, немесе қызу пікірталасына түскен буынды, өзекті жақтарын алумен ғана шектелдік. Біз таңдап отырған тақырыптар М. Әуезов тарапынан ұзақ жылдар бойы молынан зерттелгенімен, ғалымның бұл туралы ойлары толық түрде жарияланбаған. Көбінесе, тезис түрінде, не шашпа пікір не һашия түрінде берілгендіктен, жазушы архивіндегі деректер көзіне көбірек үңілдік. Осы ерекшеліктерге байланысты ғылыми еңбектерінде аз таратылған ойларының желісі «Абай жолында» мейлінше кең суреттелетін жақтарына мән бере қарастырдық.

Мұхтар Әуезов Абай шығармалары туралы ұзақ жылға созылған ғылыми зерттеу жұмыстарын, әсіресе, ұлы ақын жайында жазылған көркем туындыларын жазу үстіндегі ізденістерін, негізінен, сегіз түрлі күрделі де кең тынысты проблемалар тұрғысынан жүргізіп отырған. Бұларды ғалымның өз жүйелеуі бойынша, бас-басына атап өтер болсақ, олар мына мәселелерді

камтиды: 1) Абайдың ғылыми өмірбаяны; 2) Абай мұрасының дерек көздері (деректану) мен ақын шығармаларының текстологиясы; 3) Абай реализмі мен халықтығы; 4) Абай шығармаларының орыс (Еуропа) әдебиетімен байланысы; 5) Абай мұрасының Шығысқа қатысы; 6) Абайдың әдеби ортасы; 7) ХХ ғасыр басындағы демократиялық бағыттағы қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрі; 8) Қазақ кеңес әдебиетіндегі Абай дәстүрі.

Бұл тақырыптардың бәрі де Абайдың дүниетанымы мен ақындық мәдениетіндегі іштей түлеп өсудің эволюциялық даму жолын танытуға бірден-бір ғылыми тірек болған *хронологиялық* жүйені басшылыққа алып отырған. Бұл жағдай тек абайтану саласындағы зерттеулерімен шектелмей, жазушының ұлы туындысы болған «Абай жолы» эпопеясын да қоса қамтиды.

Жоғарыда аталып өткен сегіз проблеманың 7, 8-ші бөлімдері жайлы зерттеуші тарапынан біршама пікірлер айтылса да, бұлар алдағы уақытта зерттеле берер аумағы кең тақырып ретінде қаралған. М. Әуезов арнайы көтерген 7-ші проблема революцияға дейінгі демократиялық бағыттағы қазақ әдебиетіндегі Абайдың ақындық дәстүрінің көрінісі Айқын Нұрқатовтың зерттеуінде¹¹ арнайы қарастырылды.

Ал Абайдың реализмі мен халықтығы туралы теориялық деңгейде айтылған ойларын М. Әуезов, негізінен, өзінің екі еңбегінде¹² тұжырымдап берді. Бұл мәселені де «ғалым келешек зерттеулердің тақырыбы ретінде қарайды, оларға теориялық әрі ғылыми бағыт бағдар берерлік негіздегі танымдарын баяндап өтеді. Бұл мәселе туралы бүгінде жеке-жеке дербес тақырыптар ретінде ғылыми-зерттеу еңбектері жазылуда.

М. Әуезов өз зерттеулерінде 30-жылдар басында-ақ ұсынған Абай мұрасының нәр алған үш саласы жөніндегі танымында Абай шығармаларының орыс, еуропа әдебиетіне қатынасы шешуші буын боп саналған. Сондықтан да абайтану саласындағы зерттеулері мен «Абай жолы» эпопеясында бұл үш сала танымдарын мейлінше мол әрі жан-жақты ғылыми тұрғыдан баяндап берген.

¹¹ *Нұрқатов А.* Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966.

¹² *Әуезов М.* Традиции русского реализма и казахская дореволюционная литература. — Дружба народов, 1949, № 2, с. 123—139; Народность реализма Абая. — Ученые записки КазГУ, т. 19, 1955.

Осы себепті бұл тақырыпты абайтану тарихымен, әсіресе, оның ұзақ жылдарға созылған қалыптасу жолының ерекшеліктерімен бірге салыстыра зерттеуді қажет етеді.

Бұл, негізінен, «Абайтану тарихы» деген арнаулы еңбекке өзекті арнаға арқау болар күрделі тақырып. Бұның бірнеше себептері бар: біріншіден, Абай шығармаларының орыс-еуропа әдебиетімен қатысы жайлы мәселе абайтану саласында барынша мол зерттеліп, талассыз шешілу жағы ескерілді, екіншіден, өте күрделі әрі көлемі тым үлкен тақырып болуы себепті, кітаптың көлемін шамадан тыс ұлғайтып жіберетін жағы да бар. Үшіншіден, көп жылдар бойы зерттеу жүргізіп, бүкіл абайтану жайлы деректер көзін тұтас қамту арқылы жазылған «Абайтану тарихы» деп аталатын қолжазбада бұл тақырып негізгі ой желісі, пікір арқауы ретінде қарастырылған.

Мұхтар Әуезов арнайы түрде көрсетіп өткен сегіз түрлі мәселенің бұл саласы жоғарыда осы айтылған себептерге байланысты біздің зерттеу объектімізге алынбады.

Бұл еңбек Мұхтар Әуезовтің жарияланып, баспа бетін көрген шығармаларына, әсіресе, әлі де қолжазба күйінде жарық көрмеген сын, мақала, зерттеулері мен арнаулы түрде жазылған тезистеріне, шашпа пікірлер мен нашія түріндегі архив деректерінің негізіне сүйеніп жазылды. Еңбекте, негізінен, архивтік деректер көзі басым жатқандықтан, сілтемелер көбінесе соларға орай берілетін жақтары да бар. Осы ерекшелікке қарай Мұхтар Әуезовтің абайтану саласындағы зерттеу еңбектерінің архив қазынасында жарияланбай жатқан аумағы мол деректер көзін жинастырдық. Олар «Мұхтар Әуезовтің абайтану саласында жарияланбаған еңбектері» деген атпен арнайы ғылыми түсініктемесі қоса жазылып, даярлану үстінде.

АБАЙ ӨМІРБАЯНЫ — АБАЙТАНУДЫҢ ІРГЕЛІ САЛАСЫ

Қазақ әдебиетінің теңдесі жоқ ұлы классигі Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың өмірбаянын толығырақ білу тілегі мен қажеттілігі ойшыл ақын қайтыс болған соң-ақ, көп ұзамай қолға алынды. Жалпы қазақ ақындарының арасында тұңғыш рет Абайға ғана баспасөзде арнайы өмірбаяндық деректер беріле де бастады.

Бұл салада Абайдың тұңғыш биографы — Кәкітай Ысқақұлы. Кәкітай ұлы ақынның немере інісі болуы себепті 12 жасынан бастап тікелей Абай тәрбиесінде өсті. Ес біліп есейген шағынан бастап, Абай өмір сүрген ортаның сыры мен қырын танып, ақын өмірінде орын алған елеулі оқиғалардың бәріне де тікелей араласты. Көптеген Абай шығармаларының дүниеге келу сыры мен жазылу себептерін де өз ортасында кімнен болса да анағұрлым жетік білді. Абай өлеңдерінің қай жылы жазылғанын анықтау жолында да көп еңбек сіңірді.

Кәкітай Ысқақұлы жазған Абайдың тұңғыш қысқа түрдегі өмірбаяны өз заманында елеулі қызмет атқарып, соңыра абайтану тарихынан лайықты орны мен бағасын алды да¹.

¹ Сағди Ф. Абай — Ақжол, 1923, № 363; Күлеев Б. Абай кітабы басылатын болды. — Ақжол, 1921, 14 сентябрь; Қоңыратбаев Ә. Кәкітай Ысқақов — үлкен әдебиетші. — Қазақ тілі мен әдебиеті, 1959, № 6; Жиренишин Ә., Жақыпов Е. Абай шығармаларының тұңғыш бастырушысы. — Қазақ әдебиеті, 1965, 19 февраль; Қазақ Совет Энциклопедиясы. 5-т., 316-б.

Абай шығармалары Қазақстанда қазақ халқының рухани мұрасы ретінде қоғамдық ой-санада өрісті де өскелең орын алуына сай дәрежеде танылу міндеті алға қойылды. Қалам қайраткерлерінің көпшілігі Абай мұрасын зерттеу, бағалау ісіне әрқайсысы өз шама-шарқына қарай ат салысты. Бірде адасып, бірде табысты боп зерттеу процесі үздіксіз жүріп жатты.

20-30-жылдардағы абайтану саласында жазылған ірілі-ұсақты еңбектердің дені, негізінен, ақын шығармаларының әлеуметтік төркіні мен мұрагерлік жағына көп аялдады. Осымен қатар кейбір мақалаларда алғаш рет Абай өмірбаянын жаңа деректер негізіне сүйеніп, толықтырып қайтадан жазу талабы да көтеріледі. Бірақ ұлы ақын өмірбаянын бірден есілтіп жазып кетуге нақтылы деректердің қалмауы үлкен қол байлау болғанын М. Әуезов: «Биография — оның олқылықтары, Кәкітай (күнделік, хат, мемуарлардың болмауы, тіпті оның кезінде мерзімді баспасөздердің жоқтығы) ауызша естеліктер»² — деп тезис ретінде атап өтуі жай нәрсе емес еді.

20-жылдардың басында Абай мұрасын зерттеу саласында талантты көркем шығармалары мен әдебиет тарихын зерттеудегі еңбектерімен үздік таныла бастаған М. О. Әуезовтің араласуы абайтануға үлкен зерттеушінің келіп қосылғанын бірден аңғартты. Жас таланттың ерте қанаттанып, өз ортасында даралана бастаған қазақ әдебиеті тарихына байланысты зерттеушілік қадамын жете тани білген Семей губерниялық Атқару Комитетінің 1925 жылы 20 июньдегі Ленинград университетіне жолдаған ресми қатынасында «... ж. Әуезов қазақ әдебиетіне қызығуы мен осы саладағы өз бетінше жүргізген зерттеулері арқылы техникумда қазақ әдебиетін оқытатын лектор ретінде бірден-бір кандидатура болып табылады»³ — деп көрсетуі шындық еді. 1924-1925 жылдар аралығында Семейдегі оқу орындарында Абай мұрасынан дәріс оқып, «Таң» журналында ақын шығармаларын жариялап, Абайдың өмірбаяны жайлы деректер мен шығармаларын толықтыра түсу жолында тынымсыз әрекет етіп жүрген М. Әуезовті көреміз. Ол бұл кезде көлемді монографиялық еңбегін жазу үстінде болатын. Абайды көзі көрген ақын замандастарына естелік жаздырып, ел аузынан Абай өмірбаяны

² ЛММА архиві, 398-п., 27–28-бб.

³ ЛММА архиві, 185-п., 1–309-бб.

мен сол заман шындығы жайлы деректерді қағаз бетіне түсіріп қалуға асыға кірісті.

Ақын мұрасын зерттеу жолындағы алғашқы белсенді әрекеті Абайдың ғылыми өмірбаянын жазу үшін жаңа деректер жинап, ақын шығармаларының тұңғыш толық жинағын құрастыру жолындағы күрделі де қиын жұмысқа бағытталды. Әдеби кауымға М. Әуезов сол кезде-ақ Абай өмірі мен шығармаларының аса жетік білгірі ретінде танылып қалған еді.

М. Әуезов 1922-1923-жылдары Ташкент оқу орындарында дәріс беріп жүріп те, Абай өмірбаяны мен ақын шығармаларын таныту ісімен айналысады. Ол 1923 жылы күзде Ленинград университетіне оқуға түсіп, соңыра ұстаздық, творчестволық жұмыспен айналысқан кезінде де Абай мұрасын зерттеуден, өмірбаяны жайлы деректер жинастырудан қол үзбейді. 1924 жылы Семейде Абайдың қайтыс болуының жиырма жылдығына арналған әдеби кешті ұйымдастырды. М. Әуезов жетекшілік еткен осы әдеби кеште ерекше сипат алған нәрсе — ақын замандастарына Абай туралы естелік айттыруға төтенше мән берілді.

Кейін Абай еліне деректер іздестіру мақсатымен дүркін-дүркін соғып отырған. Тек баспасөзде жарияланған деректерге ғана сүйенгеннің өзінде: 1936 жылы Абай туралы жаңа деректер жию мақсатымен барса, 1943 жылы арнайы ұйымдастырылған экспедицияны өзі басқарып барады. 1944 жылы Е. Ысмайылов бастаған экспедицияны ұйымдастыруға атсалысса, 1945 жылы Абайдың жүз жылдық мерейтойы қарсаңында Семей өңірінен басқа Ақмола, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан тарапынан да арнайы экспедиция шығару мәселесін мерей комиссиясы алдына қояды⁴. Абайдың жүз жылдық мерейі қарсаңында жазылған Абай өмірбаянының үшінші нұсқасын даярлау үстінде «Тіл-әдебиет институты Абайдың өмірін, шығармаларын зерттеу жөнінде екі экспедиция ұйымдастырып (1943 ж. М. Әуезов басқаруымен, 1944 ж. Е. Ысмайыловтың басқаруымен) Абайдың өміріне, шығармаларына байланысты жаңа материалдар тапты. Бұл осы жинаққа кіріп отырған жаңадан жазылған ғылыми өмірбаян, естегі сөз, ескертулерде толық пайдаланылды»⁵ деп хабарлайды.

⁴ ҚазССР ҒА ОҒК (Қазақ ССР Ғылым академиясының орталық ғылыми кітапханасы). 594-п., 3-б.

⁵ Сонда, 594-п., 3-б.

Әрі Абаймен бірге болған, ақын өмірінің ең жемісті тұсында жазылған шығармаларының дүниеге келу сыры мен көп оқиғаларға куәгер болған тірі архив иелерінің естеліктерін дер кезінде түгел, сарқа жазып ала алмай, көз жазып қалғанына, соңыра катты өкініш те білдірген еді⁶.

1924 жыл – М. Әуезовтің Абай өмірі мен шығармаларын зерттеп жинастыруда ерекше орны бар тарихи кезең. Осы тұста алғаш рет Абайдың толық басылымының тұңғыш нұсқасын жасауға кірісіп, ақын шығармаларының толық жинағын жариялауды тиісті ресми орындар алдына қоюы мен Абайдың тарихи орнын анықтауға ұмтылуы – абайтану негізінің 20-жылдар басында-ақ қаланғанын көрсетті. Әсіресе осы жылдардан бастап ақын жайлы деректерді ел аузынан жинастырғанда алдымен Абай өмірін зерттеуді тарихшы ретінде бастағанын ескертеді де⁷. Жас ғалымның мәселені әуелі тікелей тарихшы ретінде Абайдың өмірбаянын зерттеуден бастауы да жай нәрсе емес-ті. Өйткені тұңғыш рет жазылған Абай өмірбаяны – абайтану мен «Абай жолы» эпопеясының да тарихи желісінің іргетасына айналғаны жұртшылыққа танымал нәрсе.

Абай өмірбаянын жазып, тұңғыш толық жинағын даярлаумен қатар М. Әуезовтің монографиялық еңбегі автордың көрсетуінше, 1925 жылы Ленинградта аяқталған. Осы еңбектен М. Әуезов жалпы қазақ ақындары өмірін жете білмей тұрып, бұл ақындар шығармаларының табиғатын толық танып білу ісі қиынға түсетінін өз тәжірибесінде мықтап ұғынған, осы себептен де: «... ақындардың өмір тарихын білсек, соның әрқайсысы өмір сүрген заманның тірі пішінін тауып алғандай боламыз⁸, – деп ескертеді. Яғни зерттеуші әрбір ақын өмірін терең білу – сол ақын шығармасын талдауда ол өмір сүрген кезеңнің әлеуметтік болмысын танудың өзекті желісін, кілтін тапқандай пікір білдіреді. Демек, Абайға дейінгі қазақ ақындарының өмірбаянын зерттеу ісін қолға алғанда, оны қай тұрғыдан зерттеу мәселесі жайлы өзіндік ой тұжырымы мен дербес пікірін біршама қалыптастырып қалған қалпын танытады. Бұл бола-

⁶ ЛММА архиві, 202-п., 1–2-бб.

⁷ ЛММА архиві, 378-п., 2-б.

⁸ Сонда, 185-п., 5-б.

шақ ғұлама ғалымның бойындағы ғылыми зерттеу ісіне даярлықтың сол тұста-ақ биік деңгейде болғандығын аңғартады да.

Қазақ әдебиетін жинау, зерттеу жолында 20-жылдардағы елеулі орын тепкен кемшіліктердің бірі: «... бізде бұл уақытқа дейін Абайдан арғы ақынның өмірі туралы жиналған мағлұмат жоқ. Бүгінде қазақ ескілігіне көз салып, жинастырып жүрген азаматтардың қатты ескеретін бір жұмысы осы болу керек»⁹, — деп жазу арқылы М. Әуезов Абай өмірбаяны жайлы деректердің біршама жиналғанынан хабар беріп тұр.

Келешекте қазақ ақындары шығармаларын зерттеуде алдымен қолға алар жұмыстың бірі — ақындар өмірбаяны болу керектігіне ерекше назар аудартады да, «енді Абайға көшеміз» деп, болашақ зерттеу жұмысының ғылыми нысанасы неден басталарына меңзейді. Абай өмірбаянын жазуды алдымен қолға алып, ол жайлы деректерді ел аузынан жинап, естеліктер берген тірі архив иелеріне көп көңіл бөлгенін: «...Менің жұмысым жинастыру сияқты. Әуелі оның өмірін зерттедім... Қөптеген деректер тобын жинастырдым. Көкбаймен, атаммен, Ділдәмен, ақынның достары, жауларымен жеке-жеке кездестім. ... Көкбай, Ділдә, Әйгерім, Нұрғаным... оларды көрдім, әңгімелестім»¹⁰, — деп еске алып өтеді.

Ленинград университетінде оқып жүргенде Абай өмірі мен мұрасын бүкіл Одақ халқына танытып, насихаттау ісіне ерекше мән береді. Университеттегі ұстаздары профессор В. В. Сиповский, Р. Куллэлермен етене араласып, оларды Абай өмірі мен шығармалары туралы деректер көзімен қызықтырады. Бұл профессорлар А. С. Пушкин мұрасын зерттеумен айналысатындықтан, Пушкинді қазақ сахарасында терең танып аударған Абай творчествосына қызығуы да заңды еді. Олар М. Әуезов арқылы Абай өмірбаяны мен шығармаларын танып біле келе, кейін университет қабырғасында Абай мұрасына арналған «Абай сағаты» деген атпен лекциялар циклін оқып, мақала да жазады¹¹.

⁹ Сонда, 4–5-бб.

¹⁰ Сонда, 398-п., 27-б.;

¹¹ Сонда, 377-п., 3–4-бб; Әуезова В. — Кітапта: Біздің Мұхтар. Алматы, 1977, 378-б.

1922 жылдан бастап Мұхтар Әуезов Абай шығармаларының толық жинағын құрастыру, Абай өмірбаянынан деректер жинау, ақын мұрасы жайлы ғылыми мақалалар жазып, Абай өмірі мен творчествосын баспасөз бен дәріс орны арқылы насихаттау жұмыстарын қатар жүргізеді. Осы көпсалалы күрделі жұмыстар арасында, Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда әуелі қандай жол ұстанатынын жан-жақты ойластырып, анықтап алады. Соңыра Абай өмірбаянын сан рет қайта жазу үстінде осы ұстанған жолдарын дамыта отырып, өз танымының өзгеру, жетілу деңгейіне сәйкес үнемі қолданып отырғаны. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінің (ЛММА) архив деректерімен салыстыра қарағанда барынша айқындалып отыр. Оларды саралай қарағанда төмендегідей мағыналы жіктерге бөлінеді:

1) Әуезов Абайдың бастан кешкен қайталанбас өмір жолындағы ақын санасына өз таңбасын қалдырған әртүрлі әлеуметтік ірі оқиғалар тарихымен тереңірек танысқан сайын, олардың ақын шығармаларындағы көрінісін аша түсуге ерекше ден қояды. Абай жасаған әлеуметтік ортаның шындығы мен ақын өлендеріндегі басты байланысын ашып отыруды – биограф өзінің зерттеуінде шешуші тетік ретінде ұстанған. Осы ерекшелік, әсіресе, өзінің көп жылға созылған зерттеулерінен соң жазылған «Абай жолы» эпопеясын жазу үстінде Абай шығармаларын эпопеяның іргелі өзегі етіп: «Әрбір көркем терең ойлы шығармасы әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы, тарихтық акт есебінде туып, қалыптасып отырады»¹². Эпопеяда Абай өлендерінің жазылу, туу себептерін суреттеген жерлерінде де, Абай шығармаларының нәр алар әлеуметтік басты сарындары тікелей ақын өмірімен, ол араласқан әрқилы әлеуметтік оқиғалармен іліктес туындап жататын құбылыстар екеніне айрықша мән беріліп отырған.

Абай өлендеріндегі белгі берер басты әлеуметтік сарындардың негізін, ақын өмір сүрген заман шындығымен, онда орын алған тарихи оқиғалармен сабақтастыра отырып ашуды, Абай өмірбаянының 1924–1927 жылдары жазылған нұсқасында-ақ қолданған болатын-ды. Бұл процесс соңыра қайта жазылған Абай өмірбаянының жаңа нұсқаларында молығып, қоюлана түскен.

¹² Әуезов М. Абай Құнанбаев: Мақалалар мен зерттеулер. Алматы. 1967, 109-б.

Алғаш, 1933 жылы жарияланған Абай өмірбаянының тұңғыш нұсқасында биограф ақынның творчестволық өнерпаздық жолының басталуы мен соңыра бастан кешкен түрлі әлеуметтік оқиғаларға араласқан өмір жолына байланысты 13 өлеңіне сүйенген (9 өлең-үзінді ретінде алынып, 4 өлең аты аталады). Бұл өлең-үзінділер жай алына салмай, олардың аталу себебі Абай араласқан әркілы оқиғалар желісімен ұштасып, кейбіреулерінің жазылу себептері де ашыла түскендей. Мысалы «Науаи, Сағди, Фирдоуси» атты өлеңі еліктеу жолындағы алғашқы ақындық талпынысты сездірсе, 1898 жылы жазылған «Болды да партия» өлеңі Оспан, Оразбай дауынан соңғы Абай араласып, әділет, тыныштық үшін алысқан өмір жолының көрінісін береді. Немесе 1886 ж. жазылған «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» өлеңінен Абаймен дос жар бола жүріп, «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» деп ақын мансұқтаған жолға түсіп, Абайға сырт беріп, жауласатын Күнту болыс болудағы «достарының» қиянатшыл әрекетіне ашынудан туған ақын жанының азалы сарыны естілгендей. Әрине бұл іспеттес өлеңдердің туу, жазылу себебі мен ондағы әлеуметтік сарынның ақынды қоршаған өмір шындығынан туындап жатқан сабақтастықтың сырын ашу — Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасында әлі де сонша тереңдеп ашыла бермесе де, биограф осы бағытын келешекте мықтап ұстанып, дамыта беруге бет алғаны сезіліп тұр.

1940 жылғы Абай өмірбаянында және осыған қосымша ретінде берілген деректерінде жалпы саны 24 өлең (13 өлең-үзінді, бір естелік сөз, 11 өлең аты аталған) қамтылған. Алғашқы өмірбаянмен салыстырғанда бұл жолы да 8 өлең аты жаңадан қосылып, «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңі Абайдың композиторлық өнерін сөз етуге байланысты берілген. Абай әндері, негізінен, өз тарапынан қазақ өлең құрылысына ендірген жаңа түрлердің тыңдаушысына тосырқаусыз жетуін ойластырудан туған әрекет екенін көрсетеді. Осымен қатар Абай өлеңдерінің жазылу жылына да жіті назар аударады. Әрі кейбір өлеңнің пайда болу, жазылу себебі мен онда айтылар ойдың төркіні Абай өмір сүрген заман шындығында, ақын араласқан белгілі әлеуметтік оқиғаларда жатқанын ашуға көп көңіл бөлген. Мысалы: Оспан, Оразбай тартысының басталып, Оспан өлімінен кейін Абай басына ауысуы, Мұқыр сайлауындағы қайғылы жай

тұтаса келіп бұрыннан рухани ішкі дүниесінде бұлқынған сезім «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» деген атақты өлеңінде басты ой сарынына айналғанын айтады.

1945 жылы жазылған, бірақ әлі күнге дейін жарияланбаған Абай өмірбаянының үшінші нұсқасында ақын шығармаларын қамту сан жағынан да, сапа жағынан да молыға түскен. Абайдың 30 шығармасы қамтылып, аты аталады (17 өлең-үзінді, бір қара сөз, 12 өлең аты аталған). Бұрынғы нұсқаларға қарағанда мұнда тыңнан 8 өлең үзіндісі, бір қара сөз қосылып, олардың Абай өмірінде орын алған қандай оқиғаларға байланысты айтылған сабақтастығы да ашыла түскен. Абай өмірінің әр қилы кезеңінде бастан кешкен оқиғалар — ақын жанын тебіртуден туған өлеңдеріне өшпес із қалдырып отырғаны тереңірек байқалады. Биографтың Абай өмірі жайлы танымы кеңейіп, деректер сырына қаныққан сайын ақын шығармаларының өмір шындығынан туындап, негіз алған идеялық көздерін дөп басып тануы да тереңдей береді. М. Әуезов енді Абай ұстанған гуманистік ағартушылық, ұстаздық жолмен айналысқан кезеңдерінде пайда болған шығармаларының өзекті сарыны да ақын араласқан оқиғалар шындығымен жалғастыра отырып табуға ұмтылады.

Абай өмірбаянының ең соңғы рет қайта жазылған төртінші нұсқасында (1950 ж.) ақын өлеңдерін қамту күрт кеміп, 19 өлеңге (16 өлеңнен үзінді алынады, 3 өлеңнің аты беріледі) түсірілген. Себебі ақын өмірбаянына тән көптеген деректер, немесе кейбір өлеңдердің жазылу тарихы «Абай жолы» эпопеясы желісінде айтылғандықтан әрі соңғы жазылған өмірбаянды тағы да тың редакциядан өткізіп, екшеуге байланысты шегерілгені байқалады. Бұдан Абай өмірбаяны ұтпаса ұтылмаған, қайта тұжырымдалып жұмырлана түскен. М. Әуезов Абайдың ғылыми өмірбаянының барлық нұсқаларында ақын өмірімен тігіз байланысы бар жеті өлеңі: «Физули, Шамси, Сейхали», «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Әлифби өлеңі», «Сұм дүние тонап жатыр ісін бар ма», «Болды да партия», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» еш жерде түсірілмей, нұсқадан нұсқаға ауысқан сайын соны ұғымдармен молығып сақталады да отырады. Бұған себеп аталмыш өлеңдер тобы Абай өміріндегі елеулі бетбұрысын, дүниетанымдағы іштей түлеп өсудегі өзгерістерді жітірек таныту қуатының молдығында жатса керек.

2) М. Әуезов биограф ретінде Абайдың дүниетанымы мен рухани өсу жолындағы өзгерістер сырын туған халқының салт-сана болмысымен, ақын өмір сүрген тарихи әлеуметтік орта шындығымен бірлікте алып қарастырады. Бұлай ету – Абай өмірбаянын жазу үстінде ұстанған жетістіктердің бірінен саналмақ.

Абай өмірбаянында барлық нұсқасына тұтас барлай қарасақ, ақынның балалық шағынан өмірінің соңына дейін бастан кешкен ғұмыры түгелдей сол тұстағы қазақ елінің тарихымен, саяси-әлеуметтік өзгерістермен етене байланысып өрілген, іштей іліктесіп жатқан өмірді көз алдымызға келтіреміз. Құнанбай әрекеті, негізінен, 1822 жылғы реформа мен 1868 жылғы Жаңа низамға дейінгі мерзімде көрсетіледі. Сол дәуір шындығына сүйенуге, уақыт демін мол қамти отырып көрсетуге ұмтылған. Абай әрекеті — ақындық-әлеуметтік қызметі, негізінен, қазақ даласына Жаңа низам ережесі еніп, қоғам тұрмысы мен салт-санада болып жатқан өзгерістер тұсында өтуіне биограф ақын өмірбаянын жазу үстінде ерекше мән берген. Абайдың ата-бабалары мен ақын дәуірін сөз еткенде, қоғам өмірінде өріс алып отырған саяси-әлеуметтік орта шындығымен, заман, уақыт талабы тудырып отырған түбірлі тарихи өзгерістермен бірлікте алып қарау аса қажетті шарт етіп алынған.

Биограф Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасын жазғанда оның арғы ата-балалары Ырғызбай, Өскенбай, Құнанбай жайлы ел әңгімелері мен деректерді молырақ қамтыса, соңыра олар жөніндегі деректерді барынша ықшамдап, Құнанбай мен оның заманына көбірек аялдайды. Өйткені Құнанбайды білмейінше, оның дәуірі мен өмірін тереңірек танымайынша, Абайды білу қиын болмақ деп қарайды. Абай өмірбаянының екінші нұсқасында (1940 ж.) ақын ата-бабалары жайлы деректі қатты қысқартып бергенде де, Құнанбай жайлы деректің аса қажеттілігін ескере отырып, оны қосымша ретінде «Абайдың ата-тегі туралы»¹³ деген атпен оқшаулап беруінде де мән бар. Мұнда да Құнанбайдың, ағасұлтандық билігі мен соңғы жылдардағы билікті сақтау жолындағы әрекетін Орта жүздің Россия қол астына кіруіне байланысты туған қазақ елінің саяси-әлеуметтік өміріндегі іргелі өзгелістермен ұштастыра отырып қарастырған.

¹³ *Абай Құнанбайұлы*. Толық жинақ, 2-т. Алматы, 1940.

Биограф мақсатының бір ұшы – Құнанбай билік жүргізген қазақ руларымен, кейбір ру басшыларымен билік – жерге таласудан туған, соңыра атадан балаға ауысқан жаулықтың Құнанбай дәуірінен Абай заманына қарай ойысуының түпкі себебін тереңірек көрсетуге ұмтылуында жатыр. Абай өмірбаянында қысқаша тұжырымдалған осы оқиғалар соңыра эпопеяға өзекті желіс ретінде тартылып, ұзақ суреттеледі. Өйткені бұл кезеңде қазақтар үшін 1968 жылғы патша отаршылдары ендірген жұмысына сіңісіп те үлгерген еді. Жаңа низам заңына байланысты ендірілген нағыз отаршылдық саяси арам пиғылдан туған территориялық принциптің рушылдық идеологияға май құйып, ру мен руды билікке таластыру құралы ретінде пайдаланып, ел ішіне ылаң салып жатқан шақта, ұлы ақынның тарих сахнасына шығу кезеңі сәйкес келді. Міне, Абайдың бүкіл саналы өмірі, творчестволық әрекеті осындай ерекшелігі бар тарихи қоғамдық өмірдің ортасында өтіп жатты. М. Әуезов ұлы ақын бастан кешкен сан салалы оқиғалар мен жеке басына тікелей қатысы бар Қоңыр Көкшеге болыс болу, Құнанбай балаларының билік үшін күресі, Мұқыр оқиғасы т.б. осы іспеттес ірілі-уақты өмірде орын алған көптеген оқиғалардың бәрін де сол тұстағы қазақ елі бастан өткізіп отырған әлеуметтік-қоғамдық тарихи шындықтармен тарихи бірлікте алып, сабақтастыра көрсеткен. Абай дүниестанымындағы қайшылықтар да қосқыртысты өмір шындығынан туындап отырған құбылыс екенін сол дәуірдегі қоғамдық болмыстың негізінен тауып отырады. Яғни күнделікті сыртқы өмір ағымы Абайды еріксіз өзіне үйіріп, өмірдің күйбең тартысына түсіріп, іштей түлеп өсіп келе жатқан гуманистік, ағартушылық жолынан сыртқа тартса, ішкі рухани дүниесі өзі аңсаған арман мұратына ұмтылып, ойшылдыққа бел алған қарбалас әрекетке түсірді. Ойшыл ақынның ішкі дүниесіндегі бұрқанған арпалыстың осы күйі «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» деген атақты өлеңіндегі сарынды тудырды.

Биограф Абайдың дүниестанымындағы өзгерістер мен өзіндік өмірлік күрес жолын тандап алуына әсер еткен тарихи себептердің көзін табуға айрықша мән бере қарады. Қазақстанның Россияға қосылуына байланысты капиталистік қатынастың шеңберіне тартылу арқылы шаруашылық пен ой-санадағы өзгерістер қазақ елінің әлеуметтік таптық жіктерге бөлінуін жыл-

дамдатты. Міне, осы процестің дамуы отаршылдар мен қазақтың билеуші тобының мүддесі бір, әлеуметтік біртектес жік екенін сездіріп, танытатын уақыт та жетті. Осы шындықты ерте сезініп оянған, сол танымын өнер тілімен қоғамдық ойға қозғау салып таныта бастаған қоғам қайраткері қазақтар арасынан да шыға бастады. Міне, осындай тарихи жағдайға үндес шыққан қазақ топырағындағы қоғамдық қайраткердің жаңа типі, ұлы ойшыл Абайдың өзіндік халықтық жолы осылармен іліктес туған соны құбылыс болғандықтан: «Абайды әкелер жолынан, ел жуанының бар мінезі, ісінен жирентіп, оларға қарсы алысуы, әшкерелуші етіп шығаратын тарихи терең себеп осында болатын»¹⁴. Яғни Абай ұстанған ағартушы-демократтық жаңа жолдың тууына себепкер құбылыстық объективті жағдайдан туған тарихи түп тамыры қайда жатқанын екшеп, атап көрсетеді. Осы таным кейіннен бүкіл Абай шығармаларының табиғатын тереңдеп білуде көсем пікірге айналды әрі роман-эпопеясының идеялық мазмұнына да өзек негіз болды. Осы себепті де эпопеяға саналы түрде «Абай жолы» деп ат қою да себепсіз атала салған нәрсе емес-ті.

М. Әуезов Абай жолының тарихи-әлеуметтік тамырларын да ақын өмір сүрген кездегі қазақ елінің өмірінен, қоғамдық болмысынан тауып отырады. Оларды ғылыми тұрғыдан танып тарататын биограф зерттеуші енді Абаймен күнделікті өмірде қоян-қолтық араласып, тікелей қарым-қатыста болған нақтылы адамдар мен руларды, олар жасаған әлеуметтік орта мен билік атауларын, жер аттарын, рухани нәр алған көздерін де өзі ұстанған танымның тұрғысынан екшеп талдай көрсететіні де мықты айғақты дәлелдерге ауысатынын көреміз¹⁵.

М. Әуезовте басқа зерттеушілерге қарағанда Абай өмірбаянын жазуды 1924 жылдан бастап шындап қолға алған кезге дейін-ақ ақын өмірі жайлы тобықты ішіндегі арғы-бергі ел әңгімелері мен ірілі-ұсақты болып өткен оқиғалардан, ата-баба шежіресінен хабардар, олардың шет-жағасын өзі де көріп, біліп, жастай санаға сіңіп өскен артықшылықтар болатын-ды¹⁶. Абай

¹⁴ Құнанбаев Абай, Аудармалар мен қарасөздер. 2-т. Алматы, 1957, 25-б.

¹⁵ Бұл мәселеде біз өзіміз жасаған Абай өмірбаянының 4 нұсқасы мен «Абай жолы» эпопеясы бойынша 8 саладан тұратын картатекаға сүйеніп отырамыз.

¹⁶ Әуезов Мұхтар. Менің өмірбаяным. ЛММА архиві, 480-п.; Сланов Ғ. – Кітапта: Біздің Мұхтар. Алматы, 1977, 189-б.

шығармаларында үлкен суреткерлікпен бейнеленген өмір шындығының інісі, оған ақын үкімі айтылған әлеуметтік сарыны басым ойшыл, жаңашыл поэзияны терең танып білудің бір саласы Абай өмірбаянын білуге әкеп соғатын-ды. Осыны кімнен болса да ерте сезініп, Абай бастан кешкен ғұмырдың өзекті желілерін қайта тірілтіп, ғылыми тұрғыдан өз қалпына келтіру міндеті тұрғанын түсінді. М. Әуезов қазақ әдебиеті тарихында теңдесі жоқ тарихи орны бар ұлт ақынының ғылыми өмірбаянын жазуды алғаш рет қолға алғанда осы бір үлкен жауапкершілікті ұғына білді. Абай өмір сүрген орта мен қым-қуыт әлеуметтік оқиғаларға толы ақынның өмір жолын шама келгенше асырмай да, жасырмай да шыншылдықпен көрсету үшін, зор даярлық жұмыстарын жүргізуге кірісіп те кетті. Қолға ілінген беймәлім деректердің ғылыми тұрғыдан сырын ашып, оларды Абай атқарған ақындық-қоғамдық қызметіне сәйкестендіріп беруге күш салды. Абай өмірбаянын сан рет өзгерте жазып, уақыт өткен сайын дәуір талабына сай толассыз іздену, соны деректер көзін еселеп табу арқылы оны жаңғыртып, өсіріп, тереңдетіп отырудан жалықпады. Аға қанағат етіп, орта жолда тоқтап қалуға көнбейтіні: «Өмірбаянды жазу — ғылыми еңбек, зерттеу болатын. Оны оп-онай ала салып, тізе салған кісі жоқ. Сондықтан 1927 жылдан бері қарай қайта-қайта үстеліп, түзеліп келеді. Дұрысталып өсіп, тереңдеп келеді»¹⁷, — деп арнайы ескертуінде де көп мән болатын-ды. Яғни кеңестік дәуірдегі Абайдың бірегей биографы болған Мұхтар Әуезов ұзақ жылдар бойы Абай өмірбаяны жөнінде деректерді жинау, сұрыптау жолында «Абай жолына» аса қажетті көл-көсір тарихи деректер көзінің іргесі де қаланып жатты.

Абайтанудың, алғашқы негізі де М. Әуезов жазған Абайдың ғылыми өмірбаянында жатқаны мәлім нәрсе. Абай өмірбаянын ғылыми негізде жаза отырып М. Әуезов абайтану саласындағы бірнеше күрделі мәселелерді тұтастай қарастыруды бірден қолға алды. Бұлай етпейінше Абай өмірбаянын жазуға кірісудің өзі қиынға соғары мәлім еді. Себебі Абайдың жаңа типтегі ақын, қоғам қайраткері боп қалыптасу процесін көрсету үшін, сол дәуірдің тарихи шындығын, яғни жасаған әлеуметтік ортасы мен араласқан адамдарын, руларын, билік атаулары мен жер

¹⁷ ЛММА архиві, 239-п., 10-б.

аттарын, ақын шығармалары нәр алған бұлақтарын, Абай мұрасындағы жаңа бағытты, соны көзқарасты тудырған әлеуметтік мотивтерді, әсіресе, Абай өлеңдерінің жазылу себептерін т.б. көптеген қосалқы мәселелерді қамту қажет еді. Бұларды тұтас қамту, дұрыс шешімін, бағыт-бағдарын табу — биографтан зор даярлықты, қуатты творчестволық ізденісті талап етті.

Абай өмірбаянын қалпына келтірудегі басты әдіс — ауызша сұрау, тірі архив иелерінің естеліктерін жинау, жариялау. Ең бастысы Абай өлеңдеріндегі негізгі әлеуметтік сарындарға сүйену арқылы биограф көп шындықтың сырын ашады. Осы арқылы М. Әуезов Абай мұрасының зерттелу жолына зор үлес қосты.

Абайдың ғылыми өмірбаянын ойдағыдай жазып шығуы арқылы М. Әуезов келешекте абайтану саласында зор көлемде жүргізер зерттеу жұмыстары үшін табан тірер ғылыми негіздегі іргетасын жасап алды. 1924 жылдың өзінде-ақ М. Әуезов Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын құрастырып, Абайдың қазақ әдебиеті тарихындағы алар орнын анықтап алуға ұмтылды. «Абай», «Шолпан» журналындағы ақын жайлы пікірлері мен Орыс Географиялық Қоғамы Семей бөлімінің Абайға арналған салтанатты кешіндегі «Қазақ әдебиетіндегі Абайдың орны» деген баяндамасы — осы әрекеттің айғағы.

Абай мұрасын зерттеушілердің ішінде алғаш рет ұлы ақын шығармаларымен толық танысып, өмірі жайлы деректерді тікелей сол ортаның ішінде жүріп, тірі архив иелерінен алып қалған М. Әуезовке абайтанудың негізін салу сияқты аса абыройлы тұғырға көтерілу тағдыры да бұйырды. М. Әуезовтің Абай өмірбаяны мен заманы жайлы деректерді жию, оларды марксист тарихшы ретінде мұқият талдап, дұрыс қорытынды шығару, оларды соңыра эпопеяға тарихи негіз ретінде пайдалану проблемалары абайтану мен мұхтартану саласында жазылған көптеген еңбектерге жеңілдіктер де туғызып отыр. Жалпы қазақ әдебиеті тарихында Абайдай алып тұлғалы ақынның артында архив қазынасы, түрлі жазба деректері қалмаса да, негізінен, тірі архив иесі болған ақын замандастары естелігіне сүйеніп, әуелі Абайдың ғылыми өмірбаянын қалпына келтіру, соңыра осы ізденістерінің негізінде дүниежүзілік мәні бар зор көлемдегі көркем туынды жазу — әдебиет әлеміндегі қайталанбас бірегей құбылыс. Әуезов Абайдың тұңғыш толық шығармалар жинағын

құрастырып, текстологиялық жұмыстар атқаруы мен Абай өмірбаянын жазу арқылы абайтану саласында болашақ зор көлемдегі ғылыми-зерттеулер жүргізуге айтарлықтай қор жасап алды. Бұған нақтылы, айғақты дәлел — көп жылғы ғылыми-зерттеулерінің қорытындысы ретіндегі Абай мұрасы жайлы монографиясы мен «Абай жолы» эпопеясы арасында іштей байланысып жатқан сабақтастықты еске алсақ та жетіп жатыр. Осы тұрғыдан қарағанда, төрт рет қайта жазылған Абай өмірбаянының барлық нұсқалары мен «Абай жолы» эпопеясындағы өзекті творчестволық ішкі байланыстардың сырын ашу үшін, арнайы кең көлемдегі ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуді талап етеді. Біз бұл арада алға қойған мақсатымызға сай екі аралықтағы сабақтастықтардың кейбір жақтарын сөз етумен шектелеміз. Биограф бірінші кезекте Абай дәуірінде қазақ елінің тұрмысына түскен ірі тарихи өзгерістердің негізі мен ақын шығармаларындағы басты әлеуметтік сарындарды тудырып отырған замана шындығына баса көңіл бөлген. Бұларсыз Шоқан, Ыбырай, Абай іспеттес жана типтегі қоғам қайраткерлері мен күрескерлерін тудырған терең тамырлы тарихи себептерді танып білмей тұрып, Абай өмірі мен шығармаларындағы жаңалық пен ескілік арасындағы келісімсіз күрестің тарих сахнасына шығу, пайда болу себептерін білудің өзі аса қиынға соғар еді. Биограф Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда, әсіресе, оның соңғы нұсқасында осы аталмыш мәселеге ерекше көңіл бөлген. Зерттеуші танымы бойынша, XIX ғасырдағы Қазақстанда натуралды шаруашылықтың іргесі сөгіліп, ыдырауға бет алуының себебі анық капиталистік қатынастың шеңберіне тартылуында жатыр. Осы процесс негізінде туындаған әлеуметтік өмірдегі таптық жіктеліс күшейіп, екіжақты езгіде қалған қазақ елінде үстем тап пен езілуші таптың мүдделері шекараланып, айқындала бастады. Отаршыл үкімет пен жергілікті үстем тап мүдделері бірігіп, қалың бұқараны арсыздықпен тағыларша талауда ұрандасып кетті. Міне, осындай терең әлеуметтік тарихи жағдайларды «... алдымен өздері аңғарып, халықтарға аңғартатын әр елден шыққан халық қамқоры болған халықшыл — демократтық озат ойдың қайраткерлері туды...»¹⁸, — деп атап көрсетеді. Абай мұны жеке бастың не ағайын-туыстың үй ішілік мұны емес, ол күнделікті әділетсіз өмір-

¹⁸ Әуезов М. Абай Құнанбаев: Мақалалар мен зерттеулер, 51-б.

мен алысқан, қиянатшыл дүлей орта әрекетін танып білуден туғандықтан 1892 жылы:

*Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен¹⁹,—*

деп ғылым мен ілімге сүйенуден, өмір сырын терең талдап тандан туған ішкі жан дүниесінің мұңын шағады. Абай мұңы каналушы бұқара халықтың қасіретті халінен туындап отырған бүкілхалықтық әлеуметтік мұңға айналды. Осыдан келіп М. Әуезов ақын өмірбаянын қайта-қайта өңдеп, толықтырып жазу үстінде Абай өмірі мен заманы жөнінде ел аузындағы естеліктерді жиып, ғылыми тұрғыдан талдау арқылы оны Абай шығармаларындағы басты әлеуметтік сарындарымен салыстыра отырып, басты тарихи арнаны табады.

Биографтың тануында Құнанбайлар тобы ел сорына біткен қырсық екенін Абай ержете келе анық біледі. Ел жұмысына жастай араласудан өмір талқысы оны ерте оятып, қиянатшыл топпен іштей, кейінірек тікелей алысқа түседі. Абай өмірбаянын жазуда айтылған осы ойдың түйіні «Абай жолы» эпопеясында образдар тартысы арқылы философиялық ой оралымдарымен беріледі (1-кітап, 333, 379—383-б.). Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда шешуші орын алған сұрастыру, әңгімелесу, естелік жию жолымен жинастырған көл-көсір деректерді талдап, талғай қорытып алған ой тұжырымдауының көбі эпопея желісіне ендірудегі қайталанбас суреткерлік өнер бірден танылып та тұрады. Жазушы өз ойында қорытып, таныта білген тарихи шындығын өлі дүниені қайта тірілткендей, жанды образ арқылы құлпырта берудегі творчестволық ерен еңбектің өзі — жазушы лабораториясының сырын ашуға арналған ғылыми зерттеуді тілейтін ерен тақырып.

¹⁹ Құнанбаев Абай. Өлеңдер мен поэмалар. 1-т. Алматы 1977, 184-б.

1. Абай өмірбаяны және ондағы тарихи деректер көзі

М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясында Абайдың ғылыми өмірбаянында берілген 95 нақтылы деректерді, ірілі-ұсақты тарихи оқиғаларды, өзіндік соны ой тұжырымдарын эпопея желісінде творчестволық қиял күшімен қайта жасап, тарихи шындықты көркемдік болмысқа айналдырған. Осы аталмыш 95 деректің 10-ы Абай өмірбаянына қосымша деректер ретінде берілген әртүрлі естеліктерден алынғаны да байқалады. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясының (12 томдық бойынша) бірінші кітабындағы: 169, 327-бет, екінші кітаптағы: 151, 342—343, 402-бет, үшінші кітаптағы: 209, 355-бет, төртінші кітаптағы: 345, 369—370, 396-беттерде аталмыш деректер көрініс береді. Бұларға қарап жазушы «Абай жолы» эпопеясының желісінде Абай өмірбаяны мен ол жайлы естеліктерде қамтылған деректерді талғап-таңдаусыз қолдана берген екен деген ұғым тұмауы керек. М. Әуезовтің арнайы ескертуінше, роман үшін жинастырған көл-көсір деректерді аса зор көлемдегі материалға айналғандықтан романды жазу процесінде олардың көбі пайдаланылмай қалған. Өзі жиған, өмірде шын болған нақты тарихи деректерді жазушы творчестволық қиялы арқылы көркемдік шындыққа айналдыру жолында олардың ең басты, ең қажетті деген буындарын ғана іріктеп алып, басқаларын қалдырып отырған.

Биографтың Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуға қайта-қайта оралып, ең соңғы нұсқасын жазып болған соң тағы да арнайы редакциядан өткізіп қайыра қарауы — бұл мәселеге айрықша мән бергенін көрсетеді. Зерттеушінің абайтану саласында әртүрлі кезеңдерде жарияланып келген ғылыми мақалаларының көбінде соны пікір айтып, тың мәселелерді көтергенде де Абай өмірбаянында айтылған ой байламдарынан желі тартып, соған сүйеніп отыратыны бар. Осы іспеттес әрекеттерді эпопеяны жазу үстінде де оралымды жерінде пайдаланып отыратынын жиі ұшыратамыз. Бұған себеп Абай мұрасы жайлы зерттеулерінің елеулі бір бастапқы қорытындысы осы Абайдың ғылыми өмірбаянының болуында жатыр. Абай өмірбаяны абайтану саласындағы бастапқы зор табысы болуы себепті де, осы жөнінде қол жеткен ғылыми зерттеулердегі жетістіктерін эпопеяны жазу үстінде творчестволық жолмен молынан пайдаланып отырған: Абайдың тұңғыш рет ғылыми өмірбаянын жазуға даярлану ұзақ

жылдар бойы жинап, талдап екшеген антропонимдер, этнонимдер, топонимдер, билік атаулары, халық ауыз әдебиетінің үлгілері, Абай оқыған кітаптар мен Абай өлеңдері жайлы танымдарының баршасы «Абай жолы» эпопеясы желісіне алтын арқау болып еніп отырғаны ерекше назар аудартады және олардың бұлай эпопеядан орын алуында көп себептер бар. Міне, бұлардың сыры, мәні ашылуға тиіс.

а) Биограф ақын өмірбаянын жазуға кіріспес бұрын Абаймен тікелей, жанама түрде күнделікті өмірде әрқилы талас-тартыс кезендеріне қатысы болған қилы-қилы тағдыры бар адамдарға зор көңіл бөліп отырған. Ақынмен араласқан адамдарды зерттеп, екшей келе, олардың ең қажеттілерін, ақын өмірінде белгілі орны бар дегендерін ғана өмірбаянға ендірген. Абай жасаған ортадағы немесе сырт оқиғаларға, жер дауы, жесір дауы, ру таласы сияқты әртүрлі мәселелерде ақын тағдырына байланысты бар сан қилы адамдар тобын биограф Абай өмірбаянын қайталап жазу үстінде көп саралап екшегені мына таблицаға қарасақ та ерекше байқалып тұрады:

Абай өмірбаянында қамтылған кісі аттарындағы өзгерістер:

Жазылған жылдары	1924-1933	1940	1945	1950
Кісі аттары	106	166	200	128
Жаңадан енгендері	106	105	69	10
Түсірілгендері		45	56	47
Мәлімет ретінде енгендері	25	9	6	6

Өмірбаянның нұсқаларына енген, кейбіреулерінде түсірілген, кейбіреулерінде жаңадан ендірілген адам аттарындағы өзгерістердің көбі биограф танымының кеңеюіне, жаңа деректердің ашылуына, тың оқиғалардың көптеп ендірілуіне байланысты болып келеді. Кісі аттары кей жағдайда өмірбаянға қажетті, толықтыра түсуді керек ететін қосымша деректерде, естеліктер мен Абай шығармаларына берілген түсініктемелерде де молынан ұшырасады. Кей жағдайда осы қосымша деректер мен естеліктерде, түсініктемелерде ғана аты тілге алынатын кісілер Абай өмірбаяны мен «Абай жолы» эпопеясында нақтылы әрекет иесі ретінде көрініп, оларды қажетті жерінде пайдаланып

отыратын жерлері де бар. Әсіресе айтылатын кісі аттары және қосымша дерек, естелік, түсініктемелерде қамтылатын адамдар да соңыра түгелге жуық «Абай жолында» басты кейіпкерлер ретінде не диалогтарда, не авторлық баяндауларда, не кейбір кейіпкерлердің ішкі монологтары мен оқиға желісін суреттеудегі кейбір эпизодтық көріністерде беріліп отырады.

Абай өмір сүрген дәуірдің тарихын, әлеуметтік шындығын, әлеуметтік топтар арасындағы күрес пен тартыстың негізгі себептерін ашуда ақын араласқан әртүрлі адамдар әрекетін, олардың мақсат-мүддесін сол заман шындығының шеңберінде танып білу үшін, орасан зор деректерді салыстыру, талдап екшеу жұмыстарын жүргізген. Ол адамдарды анықтап, әрқайсысының үстінде ұстанған әлеуметтік бетін танып білу — Абай өмірбаянында қамтылған көптеген оқиғалардың сырын тереңірек ашуға, олар араласқан күрестің тереңде жатқан шындығын толығырақ тануға алып келері сөзсіз еді. Осы себепті биограф Абай өмірбаянын зерттеуде ақынмен қарым-қатыста болған әр түрлі топтан шыққан адамдар болмысын тануға көбірек назар аударғандықтан: «...романдағы кейіпкерлердің бәрі түгел дерлік өмірде болған адамдар... бәрінің негізінде нағыз болған шындық жатыр²⁰, — деп арнайы ескертеді де. Осы адамдар тағдырын тереңірек танып білу үстінде автор Абай жасаған әлеуметтік ортаның шындық болмысына, тарихи ерекшелігіне терең бойлап ене алған. Тіпті Абай өміріне тікелей байланысы бар кісілер мен Абай араласқан оқиғалар шеңберіне жанама түрде қатысы барларды да түгелдей қамтып, анықтап отырған. Мысалы, Абай өмірбаянының бірінші нұсқасында 1933 ж. 106 адам аты аталса, соның 25-і негізгі оқиғалар желісіне тек жанама түрде қатыстындар, ал 2, 3, 4-нұсқаларда (2-де — 9, 3-де — 6, 4-де — 6) осы іспеттес кісілер саны 21-ге тарта ұшырасады.

Осы нұсқаларда қамтылған 46 кісі аты Абай жасаған ортаға тікелей қатысы болмаса да, өмірбаяндық деректерге ендірілуінің белгілі себептері де бар. Олар ар жағы грек мәдениеті мен бер жағы батыс пен шығыс мәдениетінің, өмірде қоян-қолтық араласа бастаған орыс елінің Абай оқып, тәлім алған, не еңбектерінен хабардар болған қоғамдық ойдағы өрен жүйріктері болатын-ды. Олармен байланысты көрсетудегі жанама түр-

²⁰ ЛММА архиви, 202-п., 6-б.

дегі танытқыш деректердің де елеулі мәні барлығын біле отырып, әдейі ендірген. Абайдай ойшыл ақын заман лебін сезініп, жаңа бағыттың көшбасшысы дәрежесіне көтерілудегі мәдени идеялық ізденістерінің нәр алған түп-төркіндерін танытуда биограф бұлар жайлы қысқаша мәлімет те беріп өтеді. Бұл деректерді талғап, таңдап ендірусіз Абайдың ғылыми өмірбаянын қалпына келтірудің өзі қиынға соғатын. Абаймен тікелей қарым-қатыста болған орыс достары жайлы мәселеге биограф о бастан-ақ сыншылдық көзқараспен қараған.

Абайтану саласындағы еңбектерде орыс достарының ақын дүниетанымына үлкен орны, әсері болды деп мәлімдеп жатқан²¹ тұста М. Әуезов Абай халықшылдықтан алыс болды, «Чокан далек от славянофилов, Абай от народников»²², — деген көзқарасты ұстанды. Абай дүниетанымы мен эстетикалық көзқарасында орыс революционер-демократтарының ықпалы басым болғанын атап көрсетуінің мәні зор еді.

а) Бірінші нұсқадан басқа соңғы үш нұсқаны қоса алғанда әр жылғы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде анықталып қосылған 184 адам аты тыңнан ендірілсе, соңғы үш нұсқаның өзінен ғана 148 адам аты алынып тасталған. Бірақ бұлардың бәрі де мүлдем ұмыт қалмай, бірсыпырасы «Абай жолы» эпопеясына түрлі ситуацияларға байланысты ендіріледі. Соңғы нұсқадағы аты аталған 128 адамның 74-і «Абай жолына» әртүрлі оқиға желісіне қарай басты эпизодтық кейіпкерлер ретінде немесе диалог, авторлық баяндаулар мен лирикалық шегіністерде орын алуы көп нәрсенің сырына көзімізді жеткізе түседі. Осы 74 кісінің «Абай жолында» қамтылу жағына назар салсақ, бірінші кітаптағы 173 кейіпкердің 32-сі, екінші кітаптағы 240 кейіпкердің 27-і, үшінші кітаптағы 250 кейіпкердің 24-і, төртінші кітаптағы 290 кейіпкердің 10-ы Абай өмірбаянының ең соңғы нұсқасындағы аты аталғандардан алынғанын көреміз. Яғни «Абай жолындағы» барлық 953 кейіпкердің, бұл арада 91-і өмірбаяннан алынған. Бірақ бұлардың саны эпопеяда 91-ге жетіп тұру себебі, кейбір басты кейіпкерлердің кітаптан кітапқа көшуіне байланысты. (Абай, Құнанбай, Ербол, Көкбай, Жиренше

²¹ Мұқанұлы С. Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім. — Қызыл Қазақстан, 1927, № 22—23, 37-б.; Жиренишин Ә. Абай Құнанбаев. Алматы, 1951, 94-б.

²² ЛММА архиві, 398-п., 24-б.

т.б.) көбейіп тұр, немесе олардың саны 74 қана, 953 кейіпкер саны осылайша көбейіп тұр.

Шындығында, жазушы Абайдың өмірбаянына, әсіресе, романға қажетті деген деректерді, оқиғалар мен ел аузындағы тарихи мәні бар әңгімелерді, антропонимдер, этнонимдер, топонимдерді, билік атауларын т.б. деректер көзін 1937 жылдан бастап қайта қарап сұрыптауға қызу кіріскенін өзі де атап өтеді. Осы сұрыптаудың нәтижесін, әсіресе, өмірбаянның 1940, 1950 жылдары қайта жазылған нұсқаларынан сезініп отырамыз.

ә) Биограф Абай өмірбаянын жазуда ақынмен тікелей не жанама түрде байланыста болған тарихи адамдардың бәрі де белгілі бір рудан шығатыны себепті, ол рулар жайына да назар салып, терең танып білудің қажеттілігін алдын ала ойластырған. Этнонимдік атауларды, олардың жігін, қарым-қатынасын терең танып білу – Абай жасаған әлеуметтік ортаның сырына бойлауға, сол тұстағы рулар арасында орын алған әрқилы талас-тартыстың, әлеуметтік күрестің себебін ашуға көмектесетін тарихи қажеттілік болатын. Абай ақын және қоғамдық қайраткер ретінде тарих сахнасына шыққанда осы аталмыш рулармен, солардан шыққан ру иелерімен қоян-қолтық араласып, бүкіл өмірі солармен түрлі байланыстағы алыс-тартыста, күресте өткен-ді. Абай өмірбаянының бар нұсқасында жалпы 33 ру аты тілге алынады.

Олардың бәрі де өмірде болған, Абай өмір сүрген әлеуметтік ортада жайлаған Орта жүздің тобықты, найман, уақ, керей, қаракесек т. б. рулары болатын. Биограф Абай өмірбаянын жаңғыртып қайта жазған сайын ақын өміріне тікелей қатысы бар оқиғалар сырына қанып, онда араласқан рулар мен сол рудан шыққан кісілерді тыңнан қосып, аса қажетті еместерін қалдырып отырған. Әрине, бұлардың бәрі де – Абай араласқан сол дәуірдегі әлеуметтік тартыстар мен оқиғаларға қатысқан адамдар шыққан рулар. Осы себепті жазушы Абай өмірбаяны мен «Абай жолындағы» антропонимдер, этнонимдер, топонимдер тіпті болып өткен әртүрлі тарихи оқиғалар жөнінде: «Романның кейіпкерлері, барлық рулар, жетекші кісілер өз аттарымен алынды, тоғайлар атауы да солай»²³, – деп тезис түрінде жазылған пікірінде арнайы ескертеді де. Абай өмірбаянында қамтылған

²³ Сонда, 28-б.

ру аттары түгелге жуық «Абай жолында» айтылуында көп нәрсенің сыры жатыр. Абай заманы, әсіресе, Абайдың жаңа типтегі ақын, азамат, қоғам қайраткері ретінде қалыптасып әлеуметтік күреске араласқан дәуірде Қазақстанда рулық-феодалдық құрылыстағы қазақ қауымы өмір сүрді. Сол кезеңдегі өмірде болған тарихи шындықты өз қалпында көрсету үшін, сол заман рухына сай орын алған рулар арасындағы талас-тартысты, олардың бір-бірімен қарым-қатысын, яғни Абай жасаған тарихи әлеуметтік ортаны көрсетудің өзі қиынға түсер еді. Яғни Абай тағдырына тікелей қатысы бар тобықты руын, ондағы әртүрлі рулық топтар мен онан шыққан әртүрлі өкілдер тобын, сол тобықты руымен ұзақ жылдар бойы талас-тартыста болған сыртқы найман, уақ, керей рулары бастан өткерген талай ірілі-ұсақты оқиғалар тарихының шындыққа сай керсетілуі де мүмкін емес-ті. Бұларсыз Абай өмірінің көп жақтарын терең танып білудің өзі қиын. Осы себепті Абай өмірбаянын жазу процесінде ақын өміріне қатысы бар руларға, олар араласқан әлеуметтік мәні бар оқиғаларға көп көңіл белген. Мысалы, 1933 жылғы нұсқада 16 ру алынса, 1940 жылғы нұсқада 8 ру аты түсіріліп тасталған (Орта жүз, арғын, қызай, алтай, қарпық, тұмақ, тоқпақ, матай), екі ру аты (борсақ, қазыбас) жаңадан қосылады. Өмірбаянда түсіріліп отырған ру аттарын, негізінен, Абай әрекетіне тікелей қатысы аздығына байланысты. Ал 1945 жылғы нұсқада 21 ру аты аталса, оның 13-і тыңнан қосылады. Соңғы нұсқада 16 ру аты қамтылса, оның екеуі (қарабатыр, мамай қарабас) жаңа деректер негізіне сүйеніп қосылған. Өмірбаянның төрт нұсқасында орын алған 33 рудың бәрі де сол кезеңнің шындығына сай өмір кешкен әлеуметтік ортада болып өткен оқиға бірлікте берілгені талас тудырмайды.

Осы аталған рулардың бәрі де «Абай жолының» 1-кітабына түгел енген, олардың қалғандары 3-4-кітаптағы оқиғалар желісіне араласады, жалпы «Абай жолында» 145 ру аты тілге алынып, өмірде болған тарихи оқиғаларға олардың қарым-қатысы, өзара талас-тартыстары (1-кітапта – 35 ру, 2-кітапта – 25 ру, 3-кітапта 35 ру, 4-кітапта – 50 ру) молынан суреттелген. «Абай жолы» тарихи шығарма болуы себепті суреттелетін дәуір шындығын қаз-қалпында тарихи шындыққа сай беру қажет, ол үшін аса қажетті буынның бірі ретінде рулар болмысын, олар-

дың жүйесі мен одан шыққан адамдардың әлеуметтік құрамын терең танып білмейінше, жазуға кірісудің өзі мүмкін емес. Абай өмірбаяны мен «Абай жолындағы» рулар құрамын, олардың жіктелуі мен олар араласқан ірі оқиғалар, күрес-тартыстар желісін танып білу айтуға оңай болғанмен, жазушыдан зор ізденісті, жан-жақты терең білімді, тарихи білікті талап етеді. Бұларсыз Абай өмірбаянын, не ол жайлы тарихи шығарма жазуға аяқ басудың өзі қиын. Осы себепті соншама көп ру аттары, олар арасындағы қым-қуыт күрес-тартыстағы адамдардың әлеуметтік бетін ел аузынан алынған әңгіме-естеліктерге сүйеніп анықтау, шындыққа көз жеткізу оңай емес-ті. Абай өмір сүрген дәуірдегі тарихи шындықты өзгертпей, болған қалпында суреттеп көрсету үшін, әрі жүздеген рулар арасындағы әлеуметтік талас-тартыстың кайнаған ортасында ғұмыры өткен ұлы ақын дүниетанымында орын алған рухани құбылыстардың түп төркінін терең танып білуде, қазақ қауымының әлеуметтік болмысын сол дәуір шындығына сай терең білгірлікпен беруде оңайға түспесе керек. Бұндай тарихи талапты ерте ұғынған М. Әуезов Абай өмірбаянын жазу үстінде ақын араласқан, тікелей қарым-қатыста болған рулар тарихын, олардың арасында болып өткен ірілі-ұсақты оқиғаларға қатысын жан-жақты зерттеп білуді, оларды баяндау үстінде Абай өмірінің, кейбір ірі кезеңдерін, ұғынуға қиын қырларын танып білуді ерте кезден қолға алғаны байқалады.

б) Абай өмірбаянын жазудағы антонимдер мен этнонимдерді қолдану заңдылығы Абай өмірін көрсетуде елеулі орын алған топонимдік атауларды пайдалануда сақталған. Абай өскен атамекен, өзен, тау, жайлау, қыстау сияқты жер аттары да ақын араласқан оқиғалар мен әртүрлі күрес-тартыстарға байланысты алынып суреттеледі. Өмірбаянда аталатын жер аттары романға да енеді, онда берілетін көптеген пейзаждық суреттер де өзінің нақтылы, тарихи дәлдігімен берілетіндігін, тіпті М. Әуезовтің 1943 жылы 11 июльде майдандағы Мәлік Ғабдуллинге жазған хатынан да көреміз: «Абай ауданына жүрейін деп отырмын. Бұл барыста романның екінші кітабына керек пейзаж көріністері, табиғат ерекшеліктері сияқты бояуларды, әсіресе, айрықша жия қайтармын. Бұрын роман жазбай жүргенде өз ауданымызды жалпы біліп жүргеніміз де жеткілікті сияқты еді.

Арнайы қадағалап суреттеуге кірісем дегенде, қайта карап, сол Жидебай, Түйеөркештерді қайтадан көріп алу сияқты мақсаттарым бар». Ақын әрекет еткен, көп оқиғаларға араласқан жер аттарын, олардың көрінісін дәл өз қалпында суреттеу үшін бәрін көз алдынан өткізіп, барынша анықтап алуға, деректер жиюға ұмтылған жазушы мақсаты байқалып тұр. Жазушы бұларды жай атап өтуді қанағат етпеген. Абайға байланысты аталатын жер аттарының бәрі де ақын өмірі бастан кешкен ірі оқиғалар мен тартыстардың куәгері ретінде алынатыны анық сезіледі.

Абай өмірбаянының барлық нұсқаларында жалпы саны 104 топонимдік атаулар қамтылған. Бұлардың ішінен 10 топоним Абай өміріне жанама түрде қатысы болғандықтан ғана (Мысалы: Петербург, Мекке) аталған. Абай өмірбаянында жер аттары былайша бөлінеді:

Абай өмірбаяны жазылған жылдар	1933	1940	1945	1950
Жер аттары	20	41	30	32
Түсірілген жер аттары		8	30	11
Жанадан қосылған жер аттары		21	8	1

Бұл схемадан көрінгендей биограф Абай өмірбаянын қайталап жазған сайын үздіксіз тың деректер мен жаңа мағлұматтармен молықтырыш отырған. Жанадан іздестіріп қолға түскен жер аттарын тапқанын тапқандай тізіп жаза бермеген. Абай араласқан ірі оқиғалардың немесе аралаған жерлердің ақын өмірін көрсетуде, не жаңа қырынан танытуда мәні барларын ғана іріктеп, екшей отырып қосқан да, Абайға қатысы шамалы, жанама түрде айтылған Америка, Еуропа, Үркіт т. б. сияқтыларын соңғы нұсқаларды жазу үстінде түсіріп тастаған. Әсіресе биограф 1943 жылы Абай еліне ақын жайлы соны деректер, жаңа әңгіме естеліктер жию мақсатымен барғанда тапқан деректерін Абай өмірбаянының үшінші (1945) нұсқасын жазу мен «Абай жолының» екінші кітабын жазуда молынан пайдаланған. М. Әуезов атап көрсеткендей, «Абай жолында» суреттелетін әртүрлі оқиғалар болып өткен жер аттары шындыққа сай, өмірде болған қалпында эпопея желісіне толық енген болатын. Абай өмірбаянының барлық нұсқаларында қамтылған жер аттары Абай жүрген

немесе ақынның достары мен жаулары жайлаған елді мекендердің ең негізгілері ғана алынған. Онда жалпы 153 жер аты аталып, оның 49-ы түсірілсе де, осы алынып тасталған жер аттарының көпшілігі «Абай жолында» қайтадан аталатынын көреміз. Эпопеяда Абай өмірбаянына байланысты оқиғалар мен түрлі көріністегі әрекеттердің мол суреттелуіне байланысты аталатын 407 жер аттары ендірілсе, соның төрттен бірінен астамы өмірбаянда аталуы – «Абай жолын» жазуға аярлықтың қай дәрежеде жүргізілгенін аңғартады. Өмірбаянды жазуда жалықпай іздестіріп, ақын өмірін жан-жақты терең зерттеу арқылы көрсетуде қажетті жер аттарын анықтап ендірудегі еңбегінің өзі – биограф атқарған зор жұмыстардың бір саласы ғана. «Абай жолын» жазуға дейін-ақ ақын өмірбаяны жайлы көптеген деректер, әңгіме-естеліктер жинау үстінде Абай жасаған географиялық ортаны немесе сол елді мекендерде әртүрлі жағдайға байланысты туындаған ақын шығармаларының тарихын, оларда өткен түрлі оқиғалардың сырын анықтауға көптеп көңіл бөліп отырған. Мысалы, 1943 жылғы «Ақын елінде» деген қолжазбасында Абай жүрген жерлерді, ақын өмірінің көп куәсі болған елді мекендерді өзі аралап, көзбен көріп, ол жайлы көптеген әңгімелерді жазып алады. Қолжазбаның «Жер әңгімеші» деген бөлімінде: «Жер – анасы, ел – баласы деуге болады. Ел айтқан әңгімені ел мекені, ер бесігі жер де айтады. Көз жіберсең көңіл тоқтатсаң, тындап көрсең көпті айтады... алдымыздағы, айналадағы көп өзен, өлке, қойтас, қырқа, бұлақ, шалғын барлығы да қазақ халқына сүйікті, қымбат болған көп-көп өлеңнің туған ұя, тербелген бесігіндей. Бұл жерлерді әсіресе әңгімеші жерлер»²⁴, – деп, аса бір мейірмен, махаббатпен тебірене отырып сипаттайды.

Ақын өскен, ер бесігі боп тербеген 104 топоним елді мекен аттары Абай өмірбаянында жай атала салмай, ақын өмірінің мәңгі жасайтын өлеңдерінің тербеліп өскен мекені, сыры, куәгер жанды айғағы ретінде аталады. Соңыра М. Әуезов осы сапарында анықтап қайтқан жер аттарының біразы 1945 жылы жазылған Абай өмірбаянының жаңа нұсқасына ендірілсе, қалғандары түгелге жуық, «Абай жолының» екінші кітабынан орын алған.

²⁴ Сонда, 353-п., 6–7-бб.

в) Биограф Абай өмірбаянына қажетті танытқыштық деректерді ақынға дос-туыс адамдар мен оған қарсы жау кісілер тобынан жазып алғанда сол дәуірдің саяси-әлеуметтік болмысын тарихи шындыққа сай тануға көбірек назар аударған. Өйткені ғасырлар бойы рулық-феодалдық құрылыстың қазақ жерінде сақталып келуі өзіне сай билік жүйесін қалыптастырған болатын. Қазақстанның Россияға қосылуына байланысты енді саяси-әлеуметтік өмірге, экономикалық негізге біртіндеп жаңалық та ене бастаған дәуір келді. Патша үкіметі өзінің отаршылдық саясатына тән қазақ елінің экономикасы мен билік жүйесіне өз үлгілерін ендіруге күш сала бастады. Қазақ елінде отаршыл биліктің ендірілуіне байланысты елді билеу жүйесінде жаңа билік атаулары туындады. Бұл билік атаулары патшалы монархиялық Россияның қоғамдық базисінен туындайтын, сол базистің нығайып орнығуына қызмет ететін қоғамдық қондырмаларының бірі ретіндегі саяси-әлеуметтік құбылыстарға жататын.

Патша үкіметі әуел бастан-ақ қазақ жеріне 141 әскери бекіністер салып²⁵, айнала қоршай бастағаны әйгілі «Горькая линия» жүйесінен де белгілі еді. Соңыра 1822 жылғы заң бойынша хандық жүйені жойып, оның орнына уақытша ағасұлтандық билік түрі туды. Отаршыл үкімет Қазақстандағы саяси билік түрін Россиядағы биліктің жүйесімен бірдей дәрежеде құруға уақытша шегініс жасап, әуелі ағасұлтандық жүйені ендіруді мақұл тапты. Өйткені қазақ елінің бойын біртіндеп үйрету саясаты осы әдісті қолдануды қажет етті. Осы ерекшелікке сай жаңа билік атауларының пайда болуы, әсіресе, Құнанбай дәуіріне сәйкес келді. Патшалықтың ел билеу заңдары мен билік жүйелерін Құнанбайдың жақсы біліп, тіпті, заң билік статьяларын жатқа айтып отыратыны Янушкевичтің естелігінде²⁶ молынан суреттелген. Бірақ бұл дерекпей М. Әуезов танысып үлгермеген. Ал Абай ержетіп, атқа мінген дәуірде патша үкіметі 1868 жылы «Жаңа низам» деп аталатын Сібір қазақтарын билеудің жаңа реформасын күшіне ендірді. Отаршылдық мүддені көздегендіктен, бұл реформа қазақ елін саяси жағынан ала тайдай бүлдіретін

²⁵ Леденов И. Истории семиреченского казачьего войска. Омск, 1908, с. 50.

²⁶ Янушкеевич А. Дневник и письма из путешествия по казахским степям/ Пер. с польск. Ф. Стекловой. Алма-Ата, 1966, с. 184.

территориялық принципке негізделе жүргізілді. Жаңа реформаның, жүзеге асуымен бірге билік атауларының жаңа түрі пайда болды. Абайдың бүкіл өмірі осы билік жүйесінің шеңберінде өткендіктен, биограф үшін жаңа биліктің мәні мен мағынасын, саяси астары мен биліктің жаңа атауларын барынша жетік білуі шарт еді. Абайдың өзі де ел билеудің қазақ арасында қол жетер тізгіні болыстықтың немесе болысты билеуші отаршыл аппараттың күнделікті іс-әрекеттеріне өзі болыс болып та, не ел арасындағы билік таласына еріксіз араласу арқылы да әбден қаныққан еді.

Осындай саяси-әлеуметтік ортада өмірі өткен Абай өмірбаянын жазу үшін осы ерекшеліктердің көзге ұрар айқын белгілерінің бірі — билік атауларын, оның пайда болу, өмірге ену жолдарын жете біліп, менгерудің қажеттілігі соңыра «Абай жолын» жазу үстінде тағы да алға қойылды. Осы себепті қазақ арасына Құнанбай, Абай заманында енген биліктің жүйелері мен атауларын М. Әуезов жас шағында-ақ танып, біліп өссе, соңыра олардың әлеуметтік саяси тамырларын саралап білу жолында ел аузындағы әңгіме-естеліктерге сүйену, мерзімді баспасөз бен тарихи еңбектерді, архив деректерін қарастырумен қатар қоғамның бүкіл қан тамырларын ашып салатын марксизм классиктерінің еңбегіне мықтап қол артады.

Абай әлеумет ісіне қызу араласқан шағында патша үкіметі бұрынғыдай қазақ елін сырттай билеп-төстеуді қойып, енді олардың ішіне еніп, билік жүргізуді жергілікті халық өкілі үшін болыстық шеңберден асырмай, елді шын тізгіндеп ұстаған кезеңге тұс келді. Осы билеу жүйесі негізінде қоздап туындаған биліктің түрлері мен атаулары, осы қызметке тартылған атқамінерлердің ірілі-ұсақты өкілдерінің бәрі дерліктей Абай шығармаларында мол орын алды. Абай сатираларында әшкереленген бұл топтың өкілдері жайлы Абай танымының өзі де көп нәрсенің ішкі сырын шертіп, оқушы танымын да кеңіте түсері хақ. Жазушы Абай шығармаларындағы, әсіресе, сатиралық өлендеріндегі саяси-әлеуметтік шындықты тереңірек тану, Абай өмірінде күнделікті күрес жолында тікелей орын алған билікке араласу жолдарын толық білу үшін де, сол дәуірдегі бүкіл билік атаулының жүйесі мен оның түрлерінің пайда болу, даму жолдарын мейлінше терең менгеру керектігін жақ-

сы ұғынды. Әуел баста-ақ, Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда да, соңыра «Абай жолы» романдарына кіріскен кезінде де М. Әуезов аталмыш мәселеге айрықша көңіл бөлген. Бұл мәселенің Абай өмірі мен ақын заманын білуде зор мәні барлығын М. Әуезовтің 1943 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін С. М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінде абайтанудан оқыған арнаулы курсқа жасаған программасында: «Қазақ еңбекшілерінің отаршылдық аппараттан көрген есесіздігі, теңсіздігі. Абай өмірі мен шығармаларын зерттеуде, оның тұсындағы сол отаршылдық аппараттың қалпын, құрылысын, жоғары-төмен әкімшілік орындарын, өкілдерін, айрықша толық талдап түсінудің қажеттілігі. Бұлардың атшабар, старшын, елубасы, би, болыс, тілмаш, ояз, жандарал, адвокат Абай шығармаларында көп орын алатыны. Сол патшалық отаршыл аппараттың жайын оқушы жұртшылыққа толық түсіндіретіні»²⁷, — деп атап өтеді. Абай заманында патша үкіметі ендірген әрі қазақ елінде бұрыннан дәстүрге айналып қолданылып келген билік жүйесінің түрлерін, олардың жаңа жағдайға бейімделу жағын да терең зерттеп, Абай өміріндегі ірі оқиғаларға байланысты орын алған ерекшеліктердің себептерін ашып отыруға күш салған тарихшы ретінде әрекет етті. М. Әуезовтің жазушылық лабораториясына көз жіберсек, «Абай жолын» жариялау жөнінде «Знамя» журналымен пікір алысқанда, редакция алқасы жазушыға қазақ елінің екіжақты отарлық езуде калып, ұлттық қанауға ұшыратудағы отаршыл аппаратты толығырақ ашу керектігі жайында пікір ұсынған еді. Бұл пікір де М. Әуезов нысанаға алып отырған тарихи шындықты асырмай да жасырмай қаз-қалпында көрсетуді талап еткен реалистік мүддеге жататын. Осыған орай жазушы «Абай жолында» бірінші кітапта (149-бет), екінші кітапта (202, 310, 350-беттер) отаршыл аппараттың зұлымдық болмысын аша түседі. Тіпті «Жаңа низамнан» кейін қазақ арасында өтірік арыз, домалақ арыз дегендердің алғаш рет пайда болу жолдарын Абай шығармаларына және нақтылы архив деректеріне (Алматы, Семей архиві) сүйене отырып, реалистікпен ашып, терең таныммен жете әшкерелейді. Абайдың «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Күлембайға», «Сегіз аяқ», «Тұлпар-

²⁷ ЛММА архиві, 335-п., 1–2-бб.

дан тұғыр озбас не қылса да» деп аталатын өлеңдері, негізінде, қазақ арасында өтірік арыз, домалақ арыздың таралу себептерінің әлеуметтік төркіні эпопеяда жан-жақты білгірлікпен суреттеледі. Абай өмірбаянының барлық нұсқаларында 52 билік атауы қамтылса, олардың өзі өмірбаянда қайта жаңғыртып жазған сайын көп өзгеріске ұшыраған. Абай өміріне байланысты әлеуметтік мәні бар оқиғалардың тарихын неғұрлым тереңірек білген сайын билік атауларының түрлері жаңадан қосылып, молығып отырса, кейбір деректердің алып тасталуына байланысты айтылатын билік атаулары да түсірілген. Бұл процестің биограф зерттеулері молығып тереңдеген сайын жиірек ұшырасатыны бар. Абай өмірбаянындағы билік атауларының бірен-сараны болмаса, «Абай жолына» түгел еніп нақтылы образдар желісінде жанданып, өткен тарих тіріліп көз алдымызға келгендей әсер етерлік түрде суреттелуі қазіргі оқырман үшін зор тарихи танымға ие бағалы көріністерге жатады. Мысалы, Абай өмірбаянының ең соңғы нұсқасында қамтылған 22 билік атауларының 18-і «Абай жолына» ендірілген (I–9, II–1, III–6, IV–2). Ал жалпы «Абай жолында» аталатын билік атауларының түгел саны 83-ке жетеді (I–16, II–17, III–28, IV–22). Бұл сандар осы саладағы ізденістің қаншалықты зор көлемде жүргізілгенін көрсетеді емес пе?

Бұл құбылыстардың сырына үніліп, ел билеу жүйесіндегі өзгерістердің себебін тануға ерте кезден алдын ала ойланып даярлық жүргізу әрекеті «Қорғансыздың күні», «Қилы заман», «Қараш-Қараш» шығармаларында жатқанын байқау қиын емес.

г) Биограф Абай өмірбаянын о баста жазған кезден-ақ ақын шығармаларының тууымен Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуы жолында нәр алған рухани бұлақтарына да үңіле зерттеген. Осылар арқылы Абайдың ақындық кітапханасы сияқты аса күрделі тақырыпқа да ерекше көңіл бөліп отырған. М. Әуезовтің осы тақырып жөніндегі зерттеулері оның өмірінің соңына дейін созылған. Мұның белгілері ақын мұрасы жайлы еңбектеріне қатысы бар қолжазбаларында, әлі жарық көрмеген тезистерінде, шашпа пікірлерінде, мақала-зерттеулерінде жиі ұшырасады. М. Әуезов Абайдың ақындық кітапханасы аясында қамтылған әртүрлі саладағы еңбектерді ақынның шәкірттік шағынан өмірінің соңына дейін оқу, іздену, қарастыру үстінде, әсіресе, ақындық өнер мен ғылым жолына біржола берілген ке-

зеңде қолға түскен кітаптары ретінде қадау-қадау болса да атап отырады. Әрине, биограф атап отырған кітап аттары түгел Абай қарастырған қалпында толық аталған деп ешкім де дау айтпас. Сөйтсе де Абайдың өз шығармаларында аты аталған, не ақын замандастарының естелігі арқылы анықталған, яки ақын мұрасымен рухы іліктескен деректі еңбектерді талдау, салыстыру жолдары арқылы анықталған жайттары мол.

Абай өмірбаянын жазу үстінде болсын, не «Абай жолын» жазуға даярлану процесінде болсын М. Әуезов ойшыл ақын пайдаланды-ау деген рухани қазыналар көзін салыстырмалы түрде болса да қамтуды қажет деп қараған. Осы саланы толассыз зерттеу арқылы көп деректермен молықтырып отырғаны, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясында анығырақ сезіледі. Ұлы ақын қол артқан рухани қазыналар көзін көрсету мақсатында бағыс, шығыс әлемі шеңберінде 72 қисса, дастан, роман, тарихи-философиялық еңбектер қамтылады (I–9, II–26, III–22, IV–15).

Бұл деректер көзін ақын өмірбаянының жаңа нұсқасын жазған сайын үлкен сұрыптаудан, тандап-талғаудан өткізіп отырған. 1924–1950 жылдар аралығында Абай өмірбаяны жайлы зерттеу жұмыстарында биограф 40 шығарманы назардан тыс қалдырмай, зерттеу нысанасынан түсірмей үнемі беріп отырған. Өмірбаянда Абайдың ақындық кітапханасының көлемі жайлы мәселеде қамтылған, арнайы атап көрсетілген деректі еңбектердің бәрі де соңыра «Абай жолын» жазу үстінде эпопеяның әрбір кітабында ақынның рухани даму жолдарын, дүниестанымның қалыптасу процесін көрсету үстінде аталып отырса, тіпті кейбіреулеріне арнайы тоқталып та отырған. Мысалы, эпопеяның екінші кітабында Абайдың 38-сөздегі хакімдер жайлы ойларын таныту мақсатында хақиқат жөніндегі Абай, Кәкітай, Көкбай, Ақылбай, Дәрмен, Шұбар, Мағауия арасындағы пікірталасы мен Абай байламы айтылған жерлерде ерекше сезіледі (2-кітап, 24–41-беттер). Осы іспеттес Абай өмірбаянының соңғы нұсқасында 15 еңбек аты қамтылса, осының 9-ы «Абай жолында» (I–3, II–5, III–1) кейбір эпизодтарға байланысты арнайы тоқталып отырған. Жалпы «Абай жолы» эпопеясында 70 еңбек аты қамтылған (I–11, II–36, III–13, IV–10). Эпопеяда Абайдың бала-шәкірт, жігіттік шағын суреттеуге байланысты 11 ғана еңбек аты тілге алынса, Абайдың әлеумет ісіне араласып, ақын-

дық жолға құлай берілген дәуірін суреттейтін екінші кітапта 36 деректі еңбек атының берілуі, ал рухани жағынан әбден толысқан Абай өмірінің соңғы жылдары суреттелетін төртінші кітапта 10-ақ еңбек атының тілге алынуы өзіндік сыры мол жайлар.

Қорыта айтқанда, М. Әуезов өзінің абайтану саласындағы ғылыми еңбектері мен ақын жөніндегі көркем шығармаларының соңғы нүктесін қойғанға дейін Абай мұрасының рухани нәр алған көздерін анықтау, нақтылы деректермен толықтыру жолында шындыққа саятын зор ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп келген. Осы салада қол жеткен теориялық негізде қорытылған ой байламын тұрақты түбегейлі көзқарас ретінде 1945 жылы Абайдың жүз жылдық мерейтойы кезінде Қазақстан Жазушылар Одағының пленумында жасаған баяндамасында ұсынды. Осы ғылыми негіздегі биограф ұсынған Абай шығармаларының нәр алған үш қайнары жайлы көзқарасы ұлы ақын жайлы жазылған атақты «Абай жолында» да түбірлі де терең өріс алғаны – Абайдың ақындық кітапханасы жайлы өте күрделі де көлемді проблеманы кең тұрғыдан қамтуынан да айқын көрінді. Яғни М. Әуезов Абайдың ғылыми өмірбаянын жазу жолындағы ізденістер, зерттеулері арқылы қол жеткен жетістіктері «Абай жолы» эпопеясында одан ары дамытылып, шоғырлана түскені, зор көлемдегі көркемдік ой желісінде берілгені – абайтану саласындағы шоқтығы биік табыстар ретінде саналады.

д) М. Әуезов Абай өмірбаянын жазуға даярлану жолында ақын өмір кешкен қоғамдық ортада айтылатын халық ауыз әдебиетінің сан түрлі жанрларына да мол көңіл бөлген. Абайдай ұлы ақын тербеліп өскен рухани бесіктің, яғни туған халқының, әсіресе, Абай жасаған әлеуметтік ортаға тән халық аузында күнделікті айтылып жүрген әзіл-қалжың, сын-сықақ, мақал-мәтел, шешендік сөз, күлдіргі әңгімелер мен өлеңдердің Абай өмірінде елеулі орны бар. Осы себепті биограф олардың Абайға байланысты жақтарын көрсетуді қажет деп тапқан. Сол үшін де халық ауыз әдебиеті үлгісінде айтылған бұл іспеттес сөздердің көбін молынан жинастырып отырған. Соңыра олардың ішінен Абай өміріне тікелей қатысы бар дегендерін ғана талғап, тандап ендіріп отырған.

Халық ауыз әдебиеті үлгісіндегі осы іспеттес 61 деректің бәрі

де төрт нұсқада (I–13, II–18, III–17, IV–13) ретіне қарай беріліп отырған. Олардың кейбірі Абай өміріне қосымша дерек ретінде берілген ақын замандастарының естеліктерінде де көрініс тауып отырғанын көреміз.

Бір ғажабы өмірбаянда молынан қамтылатын осы Абай жасаған ортаға тән аталмыш деректер көптомды «Абай жолы» эпопеясында бірен-саран кездескені болмаса, оларды молынан қолдануға автор бармаған. Бұлай студің де белгілі бір себептері бар сияқты. Абай өмірбаянында тек ақын өмір сүрген ортаға ғана мәлім, Абай өміріне жанасты айтылатын деректерді беріп отыруды мақұл тапса, «Абай жолында» Абай образы бүкіл қазақ елінің сол тұстағы тарихи шындығымен бірлікте, кең өрісте, биік мақсат-мұрат тұрғысынан берілетіндіктен, енді бүкілхалық танымына ортақ орын алып отырған халық ауыз әдебиеті шеңберіндегі озық үлгі-өнегелерді ғана пайдалану қажет деп тапқан. Бұның негізгі себебінің бірі – ақын образын типтендіруге байланысты көркемдік шешімде жатса керек. Өйткені Абай өмірбаянында берілген ақын жасаған ортаға тән халық ауыз әдебиеті үлгілері «Абай жолында» өте кем қолданылады да, керісінше халық даналығы ретінде берілетін деректер саны тіпті 95-ке дейін жетіп (I–27, II–23, III–19, IV–26) көп нәрсе тыннан қосылады. Жазушының осы ерекшелігін оқушы қауымының да сезінгені байқалады. Осы жайлы пікір айтқан оқушылардың бірі ретінде Куйбышев облысынан Мая Мергалинаның 1952 жылы 15 мартта жазған хатында: «Романдағы көптеген даналық пен шындық мені керемет таңғалдырды... Мұндай ұлан-асыр мол деректерді Сіз қалай жинағансыз? Сіздің кітабыңызды оқыған шақта тыннан ұшырасатын халық даналығының молдығы бірден көзге түседі»²⁸ – деген пікірінде көп нәрсенің төркіні белгі беріп жатыр.

ж) М. Әуезов ағартушы-демократ, гуманист Абайдың ақындық жолына, творчестволық өрлеу кезеңдеріндегі өмір шындығының айнасы ретіндегі өлеңдерінің туу, жазылу себептерін ашуға көп назар аударып отырған. Ақынның әрбір өлеңі сол дәуір шындығының көркемдік актісі ретінде дүниеге келуі себепті, Абай өмірбаяны мен «Абай жолында» ақындық өсу

²⁸ Лизунова Е. В. Современный казахский роман. Алма-Ата, 1964, С. 305;

жолына да ерекше зер салған. «Абай жолы» эпопеясының басты ерекшелігінің бірі, М. Әуезовтің ескеруінше, шығарманың тұтастай творчестволық жеке кісіге арналуында жатыр. Сол себепті Абайдың ақындық жолын, творчестволық өсу процесін көрсетуде ақын өлеңдеріне сүйеніп отыру өзінен өзі-ақ ең басты тірекке айналмақ. Жазушы Абай өмірбаянын жазуда әрі «Абай жолы» эпопеясында да Абай өлеңдерінің туу, жазылу себептері мен онда көтерілген әлеуметтік, гуманистік сарындардың пайда болу жайттарын ашуға күш салуы қажетті құбылыс еді. Абай өмірбаянын жазу үстінде де биограф дәуір шындығын дәл көрсету жағына негіз берер ақын өлеңдеріне көп аялдап отырады. Осы себептен де Абай өмірбаяны нұсқаларында ақын өлеңдері 71 рет тілге алынып, әңгіме етіледі, үзінді беріледі (I – 14, II – 16, III – 22, IV – 19). Абай тағдырына байланысты оқиғалармен, күрделі әлеуметтік мәселелермен орайластыра отырып олардың мәнін ашып береді. Абайдың ақындық жолын көрсетуде елеулі орны бар терең әлеуметтік өмір шындығынан туындап отырған 29 өлеңге биограф ерекше ден қояды. Абайдың өмір бойы халық мүддесі үшін алысып өткен күрес-тартыстарындағы бағыт-бағдарын, көзқарасын дәл танытатын мұндай өлеңдер табиғатын барынша ашып көрсетпейінше, ақынның творчестволық қалыптасу, өсіп-өркендеу жолын танудың өзі қиын еді. Абай өлеңдерінің жазылу себептері мен онда көтерілген әлеуметтік сарындары дәуір шындығына, сол дәуір күрес-тартысына байланысты туындайтын творчестволық яки есебінде танып айқындау негізінде көрсетуге ерекше мән береді²⁹. Бұлай ету тек қана Абай өмірбаянын жазу процесінде ғана орын алмай, «Абай жолы» эпопеясы желісінде де мықтап көңіл бөлінетіні бар. «Абай жолында» ақын өлеңдері 110 рет тілге алынып, ол өлеңдердің туу, жазылу себептері мен эпопеяның сюжеттік желісінде алтын арқау ретінде орын алып отыруы (I – 25, II – 24 рет, III – 24 рет, IV – 37 рет) жай сандық құбылыс емес, онда терең мағыналы сыр жатыр. «Абай жолы» эпопеясындағы ақын өлеңдерінің орын алу заңдылығын, олардың берілу себептерін ашу – М. Әуезовтің «Әрбір көркем, терең ойлы шығарманы әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы, тарихтық акт есе-

²⁹ Әуезова Л.М. М.О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. Алматы, 1977, 210, 213-б.

бінде туып, қалыптасып отырады» (Абай Құнанбаев. Алматы, 1957, 109-б.), — дейтін әйгілі көзқарасымен ұштасатын процесс. Абай өлендері эпопеяда заман шындығын көрсетудің іргелі салаларының бірі. Сондықтан да келесі тарауда бұған арнайы тоқталамыз.

2. Абай өмірбаянының соны деректермен қорлануы

Биограф Абай өмірбаянын жазу жолында әрбір нұсқасын қайта-қайта өңдеп, толықтыру үстінде ақын мұрасын тереңірек тану арқылы көп қырларының сырын жаңадан ашу, деректердің молығып сұрыпталуына байланысты көзқараста болған өзгерістерге сай көптеген сонылықтар ендірілген. Өйткені ақын жайлы зор еңбекке кіріспес бұрын Абай өмірі жөнінде деректерді жинап, талдап сырына қанығу үстінде әңгімелесу, сұрау, естеліктерді жазып алу жолымен көл-көсір мол деректер топтастырады. Мұндай зор көлемдегі деректерді ешкім, еш жерде жинап топтастырмағанын М. Әуезов кейде ескертіп те отырған. Соншалықты мол деректерді жинай отырып, оларды шама-шарқынша Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасын жазу үстінде барынша мол қамтуға ұмтылғаны, осы тұста-ақ ұстанған басты танымдары деректерді баяндау жүйелерінің негізгі желілері де анықталған. Бірақ осы алғашқы нұсқадан кейінгі Абай өмірбаянының жаңа нұсқаларын даярлау жолында бұрын өзінше танып бағалап келген кейбір құбылыстар сырын жаңа қырынан танып білген сайын, жаңа таным тұрғысынан өзгертіп отырудан тартынбаған. Абай шығармаларының табиғатын тереңдеп таныған сайын, өзі жинастырған елеулі-елеулі әлеуметтік оқиғаларды қамтитын деректерін сол танымға сәйкес беруге, ақын өлеңдеріндегі әлеуметтік сарындардың негізін сол реалды өмір шындығынан табуға күш салған.

Абай өлеңдерінде ақын биографиясы жайлы нақтылы деректер өте аз көрініс береді, тіпті Абаймен тікелей араласып, әртүрлі әлеуметтік қатынастарда түрлі байланыста болған жеке кісілер жөніндегі нақтылы деректердің өзі де уақыт өткен сайын көмескіленіп, өшіп кетуге айналған көптеген деректердің соңына түсіп іздеу салу, тапқандарын жан-жақты салыстырып зерттеу нәтижесінде автор бастапқы қалпына келтіреді. Әсіре-

се Абайдың арнау өлеңдерін жинастырып, олардың кімдерге арналғанын анықтау ісіне зор еңбек етті. Осы арқылы ақын өмірінің кейбір беймәлім жақтарын тыңнан ашып, ол жазған кейбір өлеңдердің дүниеге келу, жазылу себептерін де қоса анықтап берді. Бұларды әрине ақын өмірінің кей жақтарын зерттеп білу арқылы анықтап отырды. Мысал ретінде алсақ, «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» өлеңінің жазылу тарихы, ондағы балаларға қатысты көрініс өмірде болып өткен, Абай өзі тікелей куә болған шындыққа негізделгені М. Әуезовтің ғылыми-зерттеу еңбектерінде, әсіресе, «Абай жолында» барынша терең ашылған. Осы аталмыш өлеңнің соңғы шумағы жөнінде дәлелсіз дау айтқан сыншыға: «Қараша, желтоқсанға» кірген екі шумақ туралы Сәбит қатты адасқан... азғырып отырған Тәкежан бай мен соның қатыны. Абайдың жеңгесі — Қаражан. Бұл екеуінің үйіне келіп, Шөпіш деген немересін солай тәрбиелеп отырғанын көріп Абай осы екі шумақты соларға арнаған... Абайдың шәкірттері Көкбай мен Тұраштың комментарийі бойынша... бастырған мен болатынмын»³⁰, — деп, Көкбай мен Тұраш естелігін көлденең тартса, ондағы «бай баласы» Абай туысы Тәкежанның немересі Шөпіш екеніне дейін анықтап, дәлелдеп береді. Абай өмірбаянының үшінші нұсқасын жазып даярлау жұмысы «Абай жолы» эпопеясының екінші кітабын жазу процесіне түс келді. «Абай жолының» екінші кітабы әуелі 1947 жылы жарияланды. Бірақ екінші кітапты жазуға даярлану, ол үшін Абай өмірі жайлы жаңа деректер іздеп, тағы да тыңнан зерттеулер жүргізуге қызу кіріскені жайлы «Ақын елінде» («Романға деректер іздеу жолында») деген очеркінде де біраз хабарлар береді.

М. Әуезов 1940 жылдың өзінде-ақ Абайдың жүз жылдық мерейтойына даярлық жұмыстарының жобасын ойластыру жолында болатын. Осы жүз жылдық мерейтойға өз тарапынан жүргізген соны ғылыми-зерттеу жұмыстарының ілгері бір саласы — Абай өмірбаянының, үшінші нұсқасын даярлауға бағытталған еді. Яғни эпопеяның екінші кітабын жазуға даярлану мен Абай өмірбаяны жайлы тағы да соны деректер табу, Абай шығармаларының табиғатын тереңірек білуге тағы да үніле түсу процестері бірімен-бірі ұштасып, тұтаса түседі. Абай өмірбаянын жаңадан тапқан соны деректермен толықтырып, тың ұғымдармен байыт-

³⁰ ЛММА архиви, 211-п., 6—8-бб.

ты. Ал эпопеяның екінші кітабында, негізінен, Абайдың қоғамдық тұлғасы мен ақындық жолының қалыптасу процесін көрсетеді. Сондықтан да бұл кітапта көп нәрсеге өте жоғары талғам тұрғысындағы сын көзімен қарауға, қазақ әдебиеті тарихындағы Абайдың жаңашыл орнын анықтауға тура келді.

Осы бағытта жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы Абай заманын, онда орын алған тарихи оқиғаларды, ақын шығармаларына дендеп енген сайын Абай дүние танымындағы өзгерістерді тануы да тереңдей береді. Биограф осы соны деректер мен жаңа танымдарының негізінде өзі жазған Абай өмірбаянын ендігі жерде қайта жаңғыртып жазудың қажеттілігін қатты сезінеді. Осындай ғылыми қажеттілік, тың деректердің көптеп табылып, жаңаша танымдардың молығуы — Абайдың ғылыми өмірбаянының жаңа нұсқаларының дүниеге келуіне себепкер болды.

Бұл нұсқаларға зор мән беріп, қайта-қайта оралу себебі мынада еді: бұл өмірбаянның төңірегінде Абай мұрасы жылдар бойы қорланып, тереңдеп келе жатқан ой-пікірлері негізінде келешекте жазылар монографиясы мен жазушының ең басты еңбегі — «Абай жолы» эпопеясы үшін іргелі тірек деп білді.

Абай өмірбаянының әр нұсқасын жазуға оралған сайын көптеген өзгерістер ендіріп отырған. Бұрын керегі бар деп ендірген көптеген деректерді, ол жайлы өз танымына сынмен қарап тастап отырса, жаңадан табылған соны деректерді жаңа таным тұрғысынан барынша екшеп, елеп алады. Биограф танымының тереңдеуіне байланысты бұл өзгерістердің бәрі де Абай көзқарасының қалыптасу, даму жолындағы өмір процестерімен, ақын өлеңдеріндегі әлеуметтік сарындармен сабақтастыра отырып көрсетуді мақсат етті. Міне, Абай өмірбаянын жазу жолындағы осы өзгерістердің себеп-салдарына үніле қарасак, М. Әуезовтің ғалымдық, жазушылық лабораториясының сырына да біршама қаныға түсеміз:

а) Абай өмірбаянының соңғы нұсқаларын жазу тұсында биограф қолына жинақталған мол деректерді биік талғам тұрғысынан сынмен қарап талдау арқылы алғашқы екі нұсқадағы басымырақ сөз болатын Абай заманындағы феодалдық-патриархалдық үй іші жайлы көріністерді, ақын өмірін, заманын таңуға тікелей қатысы жоқ деректерді батыл алып тастап отырға-

ны байқалады. Олардың орнына жаңа таным негізінде жаңадан сұрыпталып, талғап алынған соны деректерді ендіруге күш салады. Абай өмірін көрсетуге лайықты деректерді жаңа таным тұрғысынан талғап, таңдап алудағы осы жолды лайықтап ұстанған биограф соңыра Абай өмірбаянын жазуға ұмтылған С. Мұқанов, Ә. Жиреншин, Ә. Ысқақов еңбектеріне жазған арнайы пікірлерінде олардың Абай өмірбаянын көрсетуге арналған кейбір деректерді таңдап алудағы кемшілік жайларын көрсете келіп: «Ататек ақын өскен ортаны екі-үш атадан бергі заман арқылы көрсетуге болады. Онан арғының өмірбаян үшін түкке қерегі жоқ»³¹, – деп бір кезде аз болса да өзі қол артқан, кейінірек кейбір зерттеушілердің Абай өміріне тікелей қатысы жоқ ататегін, ұзын-сонар ру шежіресін санамалап отыруды сынға алады. Ал Әрхам Ысқақовтың «Абай өмірі» деген қолжазбасына жазған сынында: «Өмірбаянның ішінде ақын Абай мүлде жоқ деуге болады»³², – деп Абайдың өмірі мен ақындық жолын көрсетуге тікелей қатысы жоқ деректерді тоғыта беруін әрі ол деректер тобырын ескі дүниетаным шеңберінде баяндауына қатаң сын айтады. Биограф өз еңбегіне де осы талап тұрғысынан келеді де басы артық, Абай өміріне тікелей қатысы жоқ кейбір жанама деректерді ақын мұрасын неғұрлым тереңдеп жаңа қырынан ашқан сайын екшеп отырған. Әсіресе бұл әрекет Абай өмірбаянының ең соңғы нұсқасын жазу үстінде мықтап орын алғанын көреміз. Мысалы: Абай өмірбаянының бірінші нұсқасында берілген Алпыс (331-бет), Күнту (331-бет), Балта (336-бет) өлеңдері Құнанбайды орынсыз дәріптеуі себепті алып тасталған. Ал Тұраш естелігі (380-бет), Ұлжан қалжыны (2–9-бет), Керей Ер Жәнібек (331-бет) жайлы деректер ескі ауыл тұрмысының көріністері беріліп, Абайдың ататегі, шежіресі орынсыз созылып ақын өмірін танытуға тікелей қатысы, айтарлықтай мәні жоқ болуы себепті келесі нұсқалардан орын алмаған. Өскембай жайлы деректер (331–333-беттер) оны мадақтауға бейім болғандықтан, екінші нұсқада көп қысқартылыш, жаңа деректер негізінде сын да айтылады. Ал ең соңғы нұсқа Өскембай жайлы деректер үш беттік көлемнен 6-ақ жолға түсірілген. Немесе Құнанбай жайлы деректердің Абай өміріне тікелей қа-

³¹ Сонда, 239-п., 11-б.

³² Сонда, 213-п., 4-б.

тысы жоқ болуы себепті, көбі енгізілмеген, яғни 9 бетке созылған деректің көлемін 4 бетке дейін қысқартқан. Құнанбай жайлы қысқартылған деректердің сипаты көбінесе мына түрде болып келеді. Құнанбай Кенесары қатынасы (340-бет), әкесін жауға жібермеуі (332-бет), тұтқынға түсуі (334-бет), т.б. Құнанбай жөніндегі бұл іспеттес деректерді соңыра «Абай жолы» эпопеясын жазуда да пайдаланбаған.

ә) Абай өмірбаянының бірінші, екінші нұсқаларында ақын өмірін, не шығармаларын танып білуге, тереңірек түсінуге қатысы жоқ, тек жанама деректерде кейбір оқиғаларға байланысты аты аталатын көптеген кісілер ұшырасады. Соңғы нұсқаларда осыларға үлкен сұрыптау жүргізіліп, Абай өмірі мен шығармаларына тікелей қатысы барлары ғана іріктеліп алынады. Мысалы, бірінші нұсқада 106 адам аты аталса, екінші нұсқада оның 45-і қысқартылған. Ал үшінші нұсқада 56, төртінші нұсқада 47 адам аты түсіріліп отырған. Олардың орнына биограф жана деректер негізінде немесе Абай шығармаларының жаңа қырын ашып, ондағы ой сарынын тереңірек тануына байланысты аталатын тарихи кісі аттары ендіріліп отырды. Бұлардың құрамында Абай өміріне, шығармаларына тікелей қатысы бар немесе жанама деректерінде Абай оқып танысқан бағыс, шығыс классиктері, кейбір ғылыми еңбек авторлары да аталатынын көреміз.

Жоғарыда аталып отырған адам аттарындағы өзгерістер қалай болса солай түсіріліп, немесе ретсіз тыңнан қосылып отырмаған. Олардың әрбіріне биограф ерекше көңіл бөліп, қатысы шамалы дегендерін түсіріп, аса қажетті дегендерін ендіруде де көп ойланып, жан-жақты зерттеу жұмыстарына сүйеніп отырған.

Абай өмірбаянының төрт нұсқасын жазуда түсірілген немесе тыңнан ендіріліп отырған белгілі тарихи шындыққа қатысы бар өмірде болған адамдардың бәрі де дерліктей соңыра Абай өмір сүрген ортаны, сол заман шындығын көрсетуде «Абай жолы» эпопеясында белгілі дәрежеде негізгі кейіпкерлер ретінде, не кейбір сюжетте, лирикалық шегіністерде, эпизодтық көріністерде беріліп отырады. Мысалы: Ербол, Жиренше, Тұрғанбай, Оразбай, Нұрғаным, Мәніке, Көрпембай т.б. Әрине, биограф тарапынан Абай өмірбаянына ендірілген, не соңғы нұсқаларында түсірілген, оларды «Абай жолында» суреттеген тарихи кісі аттарындағы өзгерістердің бәрі де жана деректер тауып, ақын

шығармаларын терең танудан, Абай басынан өткен көптеген оқиғалардың мәні мен оған қатысқан адамдарды жаңаша танып білуден туындап жатқан көзқарастағы өзгерістерге көп тірелетінін үнемі ескеріп отырған жөн.

б) Абай өмірбаянының алғашқы нұсқаларында ақынның орыс достары Михаэлис, Долгополов, Гросс, Леонтьев т.б. атқарған қызметін, ақын дүниетанымына әсерін бағалаудағы алғашқы танымдарының, өз дәрежесінде болмауын биограф ерте сезініп, бұрынғы танымына батыл түзетулер ендіре бастады. Орыс достарының Абайды Россияның ішкі өмірімен, орыс классиктері шығармаларымен таныстырудағы қызметін әділ бағалай отырып, Абайдың идеялық-мәдени іздену жолында қол артқан тірегінің негізі орыс классиктері мен революционер-демократтар тобының озық идеясы болғандығына, әсіресе, төртінші нұсқаны жазу үстінде ерекше тоқталады. Осы жолдағы жана танымы тек Абай өмірбаяны мен «Абай жолында» ғана көрінбей, абайтану программасында да өз көрінісін тапты. Абайдың орыс достары жайлы абайтану саласында орын алған кемшін жайды «1860–70-жылдардың аралығында айдалып келген төңкерісшілермен танысуы. Бұрынғы зерттеулерде Долгополов, Гросс сияқты жалған төңкерісшілерді теріс түсіндірулер болғаны. Олардың Абайға әсері мол болды деп, дәріптеудің қателігі»³³, — деп арнайы көрсетуінде көп мән бар. Өйткені көпке дейін абайтану саласындағы әдебиеттерде Абайдың орыс достарының халықшылдық бағыты, олардың Абайға әсері асыра бағаланып келген еді. Осы танымның терістігін ұғынып, «Абай жолы» эпопеясының үшінші кітабын жазуға даярлану үстінде, бұл мәселені анықтай түсуге байланысты, Абай мен халықшыл бағыттағы орыс достарының арақатынасын ашу қажеттілігі туды. Осы бағыттағы зерттеулері Абай өмірбаянының алғашқы нұсқаларындағы танымының бұрыстығын көрсетті. Оларға сын көзімен қарап, тарих, мәдениет саласындағы соны деректер мен тың пікірлерге сүйене отырып, Абай дүниетанымындағы жаңашыл озат бағыттың пайда болуы — орыс революционер демократтарымен идеялық іштей рухани түлеп өскен байланыста жатыр деп білді. Осы себепті өзінің атақты «Тезистерінде» осы саладағы өз танымын, ой байламдарының негізін ашады. Атал-

³³ ЛММА архиві, 257-п., 3-б. 4-87

мыш тезистің 5-санында Шоқанның славянофильдерден, Абайдың халықшылдардан алыстығы туралы 37 өзінің табан тірер танымының негізін атаса, 8-санында Толстойдың халықшылдарға жақындығын, Абайдың одан алыстығын атап өтеді. Халықшылдар селолық қауымды мадақтап, мұрат тұтып, оның мызғымауын, өзгермеуін қалады. Толстой да осыны қалады, сол үшін күресті. Ал Абай өзі жасап отырған қазақ қауымының феодалдық-патриархалдық болмысын, оның күні өткен салт-санасын сынап, ағартушылық жолымен өзгертуді қалады. Бүкіл творчествосын сол жолдағы күреске арнағандықтан:

*Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып, —*

дейді. Осы жолда идеялық сүйенер тірегі «Пушкин бастаған Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Некрасов, Салтыков-Щедрин еңбектерінің Абайға басшылық, ұстаздық әсері ерекше болған»³⁴, — деп арнайы атап көрсетті. Бұл таным арғы жағы 1945 жылы Абайдың жүз жылдық мерейтойына байланысты Қазақстан Жазушылар Одағының салтанатты мәжілісінде жасаған баяндамасында Абай мұрасының нәр алған қайнарлары жайлы ұсынған көзқарасымен тығыз байланыста жатқан өзекті идея екендігі талас тудырмайды.

Қазақ жерінде Абайдай жаңа типтегі ойшыл қоғам қайраткерін тудырған қоғам өміріндегі экономикалық-әлеуметтік ерекшеліктерді еске ала отырып, Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда өзі ұстанған, табан тірер методологиялық мәні бар танымын, өзі сүйенген ой қорытындыларының басты негіздерін: «Абай өмірбаяны биографизмнің тар шеңберінен шығарылуы керек. Оның өмірлік, творчестволық жолы реформаға дейінгі әлеуметтік өмірдің нақтылы жағдайларымен анықталған болатын. Осы жағдай жазушының жаңа типін тудырды»³⁵, — деп көрсетеді, Яғни Шоқан, Абай сияқты жаңа типтегі ойшыл қоғам қайраткерлерді тудырған қоғамдық болмыстағы тарихи себептердің көзін ашады. Абайдың ғылыми өмірбаянын жазудағы, жалпы абайтану саласында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыс-

³⁴ Сонда, 257-п., 3-б.

³⁵ Сонда, 255-п., 8-б.

тары мен творчестволық еңбектерінде ұстанған өзекті ой желістерінің басты негізін ұсынады. Бұл іспеттес басты ғылыми терең таным соңыра абайтану саласындағы барлық еңбектерде көшбасшы көсем пікірге айналып кеткенін атап өту жөн. Қоғам тұрмысындағы жана тарихи жағдай тудырған Абай сияқты жана-шыл ақын типі тарих сахнасына шыққан соң, әдебиет кеші де сол танымға бағытталды. «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел», — деп, айтушы мен тыңдаушы арасындағы мәселені жаңаша қоюы жай нәрсе емес еді. Жаңа жағдай, жаңа дәуір өзінің жаңа типтегі идеологін (айтушысын) тудырды. Осы себепті Абай қазақ әдебиеті тарихында өзіне дейін ешбір ойшыл, соншалықты терең мағынада қоя алмаған, ол жайлы терең пікір айта алмаған «айтушы мен тыңдаушы» жөніндегі проблеманы жаңаша көтерді. Бұл саладағы айтылған Абайдың жана-шыл пікірлерінің туу, пайда болу төркіндерінің тарихи себептерін де биограф сүйеніп отырған негізде өз алдына зерттеу жұмысын жүргізуді талап етеді.

в) Биограф Абай өмірбаянын жазуға даярлау жолында оған қажетті материал атаулының бәрін де ауызша сөйлесу, әңгімелесу, естеліктер жазып алу, жаздыру жолымен жиналуы себепті, Абай өміріндегі орын алған елеулі де өзекті кейбір оқиғалардың шын болмысын, болған уақытын анықтау үшін үздіксіз ізденген. Қолға түскен деректерді әр қырынан салыстырып, бір рет есітіп, жазып алғанға қанағаттанбаған. Өйткені ауызша естеліктердің әртүрлі Абайға байланысты оқиғалардың негізгі желісі, басты сарыны сақталғанмен, олардың қай жылы, қай мезгілде болған уақыты дәл сақтала да бермеген. Биограф мұндай жағдайда бір айтылған пікірінде қатып қалмай, жаңа деректер жинастырып, қосымша зерттеулер жүргізу нәтижесінде тарихи өткен оқиғалардың мерзімін дәл анықтауға ұмтылып отырған. Немесе бір оқиғаның мерзімін дәл анықтаса, осыған сабақтас болып өткен оқиғалар мерзіміне салыстыра талдау жолымен сенімді болжамдар да жасап отырған жайттары ұшырасып отырады. Қашан оқиғаның болып өткен мерзімі дәл, сенімді анықталғанша толассыз іздену процесі тоқталмаған. Мысалы, Абай Қоңыр Көкшеге тағайындау арқылы болыс болғанда, жаулары тарапынан жала жабылып, 12 іспен Семейде тергелетіні бар. Осы оқиғаның ұзын-ырқа желісі ел аузында айтылған әңгімелер не-

гізінде зерттеуші қолына жетсе де, сол оқиғаның дәл болып өткен жылын, уақыт мерзімін анықтауға көп күш салып, ұзақ ізденгені байқалады. Абайдың 12 іспен тергелуін Абай өмірбаянының бірінші нұсқасында 1869–1870 жылдары болған деген пікір білдірді. 1940 жылы Абайдың туғанына 95 жыл толуына байланысты ақын өмірбаянының екінші нұсқасын жазу үстінде аталмыш оқиғаның алғашқы нұсқада көрсетілген мерзімі шындыққа шалғайлау екенін сезініп, оны ел аузындағы әңгімелер сарынын талдау арқылы 1872–1873 жылдары Абайдың 27–28 жасында бастан өткен оқиғасы болса керек деп болжау айтты. Өйткені Абай жігіт ағасы болып, көп істерді бастан өткізіп, өмір талқысы пісірген кезде мұндай ірі істен, қатерлі тергеуден жол тауып, қайрат көрсетуі мүмкін деп қарады. Соңыра «Абай» романының екінші кітабын жазуға даярлану, тағы да өткен оқиғаларға қарап сыншыл ойда таразылап екшеу үстінде әрі жоғарыда аталған оқиға роман желісінде өзекті орын алуына байланысты оқиға мерзімі тарихи шындыққа дәл анықталуы қажет болды. Осы ділгірлік жазушыға Абай бастан кешкен өмір жолдарын жылдар бойынша анықтап, оқиғалардың болып өткен мерзім кезеңдері жайлы хронологиялық тұрғыдан жасалған арнайы іс жоспарын³⁶ құруға әкеп соқты. Осы іс жоспарында Абайдың ес біліп, ел ісіне араласқан шағынан өмірінің соңына дейін бастан өткізген өмір жолын жылдар бойынша қатаң сақталған хронологиялық ретпен қарастырып, әр жылда болып өткен оқиғаларды ел аузынан алынған әңгімелер сарынымен салыстырып әрі архив деректеріне сүйене отырып, анықтап шығады. Осы хронологиялық жүйесі бойынша оқиға сарынын дәл анықтап, мерзімін білуде де соған сүйеніп отырды. Әрине, бұл хронологиялық анықтама әр жылда болып өткен оқиғалар желісі мерзімі жағынан әбден анықталып, зерттеу үстінде көз жеткізген соң ғана суреттеуге кіріскен.

Алматы, Семей архивтерін жағалай қарастырып, Абайдың Қоңыр Көкшеге болыс болған жылдарын нақтылы архив деректерімен анықтайды. Абайды ірі тергеуге ұрындырған арыздарды және 1877–1878 жылғы орыс-түрік соғысына байланысты Семей уезі болыстарының архивтен табылған үндеу хатына, әрі онда Абай Қоңыр Көкше болысы атынан кол қойған дерек-

³⁶ Сонда, 28-п., 2–9, 12–19-бб.

терге сүйенеді. Осы арқылы Абайдың Семейде ірі 12 іспен тергеліп, ақталып шыққан жылы 1877–1878 жылдары болғанын Абай өмірбаянының ең соңғы төртінші нұсқасын жазу үстінде түпкілікті анықтайды. Роман желісіндегі осы оқиғаның суреттелу мерзімінде Абайдың болыс боп тұрған шағымен сабақтастыра суреттейді³⁷, Міне, биограф әрбір оқиғаның болған мерзімін анықтау үшін, Абай өмірбаянының бір нұсқасынан келесі нұсқасына көшкен сайын қайта-қайта зерттеу, ой жүгірту, жаңа табылған архив деректерін пайдалану үстінде өзі ел аузынан естіген әңгіме сарынымен, ол оқиғаның болған мерзімін тынымсыз іздену үстінде дәл анықтап отырғанын көреміз.

* * *

Осындай аса ірі принципті мәні бар мәселенің біріне Абайдың өзі өз өлеңдерін топтастыруды тапсырған жылын анықтау жататын-ды. Өмірбаянның алғашқы нұсқасында ол мерзім 1898 жыл еді деп көрсетілген. Бірақ соңғы жылдарда табылған деректер мен ел аузынан жиылған естеліктерді салыстыру, Абай шәкірттеріне естелік жаздыру, әңгімелесу нәтижесінде ұзақ жылдар бойы салыстырып талдау арқылы ол мерзімді 1896 жылы екенін түпкілікті анықтап берді³⁸.

Осындай әрекетті Михаэлис, Долгополов, Гросс, Леонтьев т. б. жайлы ішінара мәлім, негізінен, беймәлім деректерді зерттеп, талдауынан да көреміз. Сондай-ақ олар жөніндегі пікірі жалпылау, шашыранды болып, олардың қоғамдық әрекетін бағалауда да олқылыққа бой алдырып алған еді, әсіресе, эпопеяны жазуға даярлану үстінде Абайдың орыс достарының өмірі мен қоғамдық қызметін, дүниетанымын анықтауда іздену, зерттеу, деректерді терең талдап салыстыру арқылы ой қорытындысын жасаудың қаншалықты зор дәрежедегі жауапкершілікпен атқарылғанын көреміз. Абай өмірбаянын, әр жылғы жазылған нұсқалардың жазылу тарихына көз жіберсек, әуелі ел аузындағы әңгіме сарыны арқылы пікір айтып, кейін оны анықтай түсу жолында тынымсыз ізденуге түсетінін, зерттеу үстінде оларды нақтылы архив деректерімен немесе жарияланған соны

³⁷ Әуезова Л.М. М.О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары, 176—178-бб.

³⁸ ЛММА архиві, 239-п., 5-б.

деректерге сүйене отырып дәл анықтауға ұмтылған әрекетін де көреміз. Елеулі мәні бар оқиғаларды, олардың шығу себебі мен мерзімдерін анықтап, абайтану саласында тұрақты ұғымға айналдырумен бірге ақын өмірбаянын бұрын қамтылмаған жаңа деректермен, соны ұғымдармен үнемі молықтырып отырған. Абай өміріне тікелей қатысы бар, кезінде қалың жұртшылық назарын өзіне аударған кезенді, атақты оқиғалар жайлы ел аузынан сарыққан әңгімелерді де соңыра табылған соны деректермен толықтырып, Абай өмірбаянының соңғы нұсқасына молынан ендіргені байқалады. Өйткені ол оқиғалар Абайдың гуманистік, халықтық жолда алысқан күрес-тартысын аңғартса, оның кейбіреулері Абай жолына қарсы алысқан ақын жауларының қатыгез әрекеттерін де көрсетіп отырады. Мысалы, өмірбаянның соңғы нұсқасына биограф ендірген Оразбай мен Бейсенбай оқиғасы, Қадиша дауы, немесе 16 атқамінердің «Ши» түбінде баталасуы сияқты т. б. көптеген нақтылы тарихи деректердің тыннан ендірілуі — бұл саладағы ізденістің үзіліссіз, толассыз жүргізіліп отырғанын сездіреді.

Соңыра іздеу үстінде табылған осы оқиға желісінің бәрі түгелге жуық тарихи шындықтан «Абай жолында» сол өмір көрінісін жандандырып құдіретті көркем шындыққа айналдырғанына да куә боламыз. «Абай жолын» жазуға даярлану жолында соны деректерді көптеп табуымен қатар оларды Абай өмірбаянының соңғы нұсқасына сұрыптай отырып ендіргенін де көреміз.

Абайдың ғылыми өмірбаянын жазып шығудағы сүйенген негізгі тірегі — Абай шығармаларын терең танып білу мен ақынға замандас тірі архив иелерінің ауызша айтылған, ішінара жазылған естеліктері ғана болатын. М. Әуезовтің Абай жасаған ортада туып-өсіп, жастайынан ақын жайлы айтылған әңгіме деректердің санасына сіңіп өсуін де еске алу керек. Өйткені ә дегеннен-ақ рухани дүниесі Абай шығармаларымен қанығып өскен зерттеушіге үй іші, ата-анасы, әсіресе, Абай туыстарының күнделікті тұрмыста араласып, ұлы ақын мұрасының рухын, бастан кешкен көптеген өмір тіршілігін жете біліп өсуінде елеулі қызметі, ескерер сыры бар нәрселер еді³⁹.

М. Әуезов абайтану саласында зор орны бар Абай өмірбаянын жазуға ерте кезден-ақ айрықша мән бере қарады. Ақын

³⁹ Сонда, 480-п., 1–14-бб.

өмірбаяны жайлы естеліктер жиып, әңгімелесу арқылы ел аузынан сарыққан нақтылы деректерді талдап, тану жолында әрі биограф әрі тарихшы ретінде жұмыс бастаған. Осы жолда Абайға дос топтар мен ақынға жау топтардың әртүрлі өкілдерімен яғни Абаймен бірге жасасып, сол дәуірдің сан қилы оқиғаларына куә болған ақын замандастарынан мыңға жуық кісілермен бетпе-бет жүздесіп, тікелей тілдесіп, ауызба-ауыз сөйлесу арқылы көл-кесір деректер жиды. Ол деректердегі шындықтың мән-мағынасын, ақын өмірінде алған орнын анықтау үшін, оларды талдап, екшеп алу арқылы, тіпті, оның өзін сенімді куәгер берген деректермен салыстырып немесе қол жеткен архив деректерімен айқындап отыруға ұмтылған.

3. Абай өмірбаянының төрт нұсқасы

М. Әуезовтің Абай өмірбаянын жазуға соншалықты зор мән беруінде ақын мұрасына неғұрлым тереңдеп енген сайын, ондағы Абай дүниетанымының өзекті тамырларын жете тануға бет алған анық та тура бағыты жатыр деп білу қажет.

Осы себепті Абай өмірбаянына жылдар өткен сайын қайта-қайта араласып, соны, тың деректермен толықтырып, ғылыми мәнін арттырып отыруға көп күш салған. Өйткені Абай өмір сүріп, өзі тікелей араласқан әлеуметтік мәні зор ірі оқиғалардың қыры мен сыры, яғни заман шындығы көп жағдайда соған орайлас туған ақын шығармаларындағы басты әлеуметтік сарындармен өзектес келетін құбылыстарға кеп тірелетін. Ақын шығармаларындағы сол дәуірдің мұндай аса күрделі шындығын ашу, сырын саралау ісі ақын өмірбаянын терең білмеген кез келген зерттеушіні тұйыққа тірей беретін. Осы аталмыш қиыншылықты ерте сезінген проф. Ғ. Сағди 1923 жылдың ішінде-ақ өзінің зерттеу тәжірибесінен байқап көріп, Абай Құнанбаев мұрасын зерттеудегі басты кедергінің бірі — ақын өмірбаянының жазылмауында екенін атап көрсетті. «Не үшін қазақтың қалам қайраткерлері Абайдың өмір тарихын толықтырып жасауға сарандық жасайтыны аса түсініксіз, аянышты нәрсе»⁴⁰, — деп жазуында ащы да болса бұлтартпас шындық жататын. Міне, Абай мұрасын зерттеуге бет алған талапкерлерді осындай

⁴⁰ «Ақжол, 1923, № 356.

аянышты халден, аяқ-қолды буып отырған кедергіден арылтқан М. Әуезовтің 1933 жылы баспа бетінде жарық керген «Абайдың туысы мен өмірі» деген атпен берілген Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасы болатын. Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау жолындағы ұзақ жылдарға созылған зерттеу, деректер жию, оларды сұрыптау, екшеу жолындағы әрекетін: «Менің тарапымнан Абай өмірбаянының төрт нұсқасы жазылды: біріншісі, 1933 жылы Абай шығармаларын бастыру үшін, екіншісі, 1940 жылғы басылым үшін, үшіншісі, 1945 жылы жазылған, бірақ жарияланбаған нұсқасы. Ең соңғы, яғни төртінші нұсқасы 1950 жылы жазылды. Осыны қазіргі күнде екінші рет редакциялау үстіндемін»⁴¹, — деп жазған болатын 1951 жылы абайтану жайлы диссусияда сөйлеген сөзінде.

а) Абай өмірбаянын ғылыми тұрғыдан жазуға М. Әуезов 1924 жылдың өзінде-ақ кіріскен. Абай туыстарымен әңгімелесу, Көкбай мен Тұрашқа естелік жаздыру, «Абай өмірбаяны» туралы баяндама оқылуы сияқты қызу әрекеттердің бәрі де Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуға даярлықтың алғашқы барысын көрсетеді. Абайға рухани жолдас болған ақын замандасы Көкбайдың көп деректер көзін ашқан еңбегіне ерекше мән береді.

Көкбай Жаңатаев (1863—1927 ж.) — Абай өмірбаяны мен ақын өлеңдерін қалпына келтіруде абайтану саласында елеулі орны бар көрнекті адамдардың бірі. Осы себепті Көкбай еңбегіне тоқтала келіп: «Абайдың өмірбаянын толық жазуда да, Көкбай айтып берген биографиялық материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай тұсында айтқан естелігі толық жазылмады. Бірақ 1927 жылы біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянның көп фактілері Көкбайдың аузынан алынған... Міне, Көкбайдың қазақ әдебиеті тарихына келтірген осындайлық кесек пайдасы бар»⁴², — деп, Абай өмірбаяны жөніндегі негізгі деректерді берудің ең сенімді де өнімді көзіне айналған Көкбай сіңірген тарихи істі тектен-текке жоғары бағалап отырған жоқ. Көкбай жайлы абайтану саласында қарама-қарсы пікірлердің, асыра сілтеулердің орын алғанына қарамай, әрбір құбылысты орнына, уақытына қарай әділ бағалауға ұмтылып келген М. Әуезов Көкбайдың Абай за-

⁴¹ ЛММА архиві, 201-п., 7-б.

⁴² Сонда, 194-п., 345—346-бб.

манындағы ірі оқиғаларды жақсы білуі арқылы ақын өмірбаянын жазуға мол деректер беріп, көп нәрсенің сырын білуге көмектескен нақтылы деректерді қалпына келтірудегі ерекше қызметін: «1924 жылдан бастап Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға барынша зор көмек етеді»⁴³, – деп Орыс Географиялық Қоғамының Семей бөлімі ұйымдастырған Абай мерекесі кезінде Көкбай атқарған зор кесек қызметті еске алып отыр.

М. Әуезов бастаған комиссия ұсынған программа бойынша 1924 жылы 27, 29 декабрьде Абайдың қайтыс болуының 20 жылдығы туралы салтанатты әдеби кеш өткізілді. Орыс Географиялық Қоғамының Семейдегі Орталық кітапхана үйінде өткізілген Абай туралы салтанатты әдеби кеште М. Әуезовтің «Қазақ әдебиетіндегі Абайдың орны», Х. Ғаббасовтың «Абайдың өмірбаяны», Ж. Шаниннің Абайдың композиторлық еңбегі жөніндегі баяндамалары мен Көкбайдың Абай өмірінен естелігі тыңдалады. Көкбайды да әдеби кешке арнайы шақырып, Абай жайлы естелік айтуға алдын ала даярлап жүрген де М. Әуезовтің өзі болатын.

Биограф өз деректерінде Абай өмірі туралы мәліметтердің негізін Көкбаймен сөйлесу, әңгімелесу арқылы жазып алғанын атап өтеді. 1924 жылдан бастап жазылған Абай өмірбаяны 1927 жылы аяқталады да, тек 1933 жылы ғана жарық көреді. Осы нұсқасында қамтылған ақын өмірі жайлы деректердің көбі Көкбайдан және ақын туыстарынан алынады. Осы себепті 1933 жылы Қызылордада тұңғыш рет жарияланған Абайдың толық жинағында (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Жинаушы Әуезұлы Мұхтар, қарап шығып, сөз басын жазушы Жансүгірұлы Ілияс) «Абай туралы Көкбай ақсақал мен баласы Тұрағұлдың естегілері»⁴⁴ (385–402-беттер) деген тақырыппен аса құнды мәліметтерге толы естелік берілді.

Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда М. Әуезовтің сүйенер жазба дерегі тек қана Кәкітай Ысқақов жазған Абайдың қысқаша өмірбаяны жайлы дерек қана болатынды. Оның өзі де толық емес, өте шағын, жалпы түрде айтылған еңбек еді. Абайдан қалған түпнұсқа қолжазба, күнделік, хат, естелік немесе күн-

⁴³ Сонда, 151-б.

⁴⁴ Құнанбайұлы Абай. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 385– 402-бб.

делікті баспасөз тәрізді жазба деректер қалмағандықтан, биографтың сүйенер негізгі тірегі әртүрлі тәсілдер арқылы ауызша жиналған деректерге тірелді. Биографқа ауызша сұрау түрінен басқа жол да қалмады. Осы себепті М. Әуезов Абай өмірбаянын жазу үшін ұзақ жылдар бойы ел аузынан деректер жиюмен шұғылданғанын ескерте келіп: «Алдымен оның өмірін зерттедім... Көптеген деректер топтастырдым. Көкбай, атам, Ділде, достары, жауларымен жеке кездесулерім»⁴⁵, — деп тезис түрінде айтылған ой байламдары арқылы Абай өмірбаяны жөнінде көптеген белгілі кісілермен сөйлесу, әңгімелесу, сұрау, естелік жаздыру, жазып алу арқылы тәрізді істерден бастағанын ескертеді.

ә) «Абайдың өмірбаяны» 1940 жылы Абайдың туғанына 95 жыл толу қарсаңында екінші рет қайта жазылып жарияланды. Биограф Абай заманы, өмірі, ақындық қызметі жайлы көптеген тың деректерді іздестіру арқылы топтап, оларды өмірбаянға толығынан пайдаланды. Әсіресе жазушы Абай туралы роман жазу ісіне даярланып, шұғыл кірісуіне байланысты Абай жайлы ел аузындағы әңгіме-деректерді, тарихи болып өткен сол дәуір оқиғаларын тереңірек талдап, қолда бар материалдарды барынша жан-жақты өңдеу ісіне кірісті. Абай өмірбаянының екінші нұсқасын қайта өңдеп, жаңадан табылған соны деректерді мол ендіре отырып жазу осы тұсқа кез келді. Яғни жазушының келешек эпопея жазуға шұғыл бет бұрған даярлығы, деректердің барынша мол топталуы Абай өмірбаянының толығы, өңделу процесін жылдамдатты. Осыған байланысты биограф Абай өмірбаянының бірінші нұсқасында кеткен басы артық көптеген деректерді бұл жолы қысқартып, шағындады. Өмірбаянға сыймағандарын кітап соңында қосымша деректер ретінде ұсынды. «Ақын жайын да осы күнге шейін мәлім болған мағлұматтардың бәрін жарыққа шығару»⁴⁶, — мақсатын алға қойғандықтан, «Толық жинақтың» екінші томының соңына «Абайдың өмірбаянына қосымша материалдар» деген атпен арнаулы қосалқы деректер тобын бірге ұсынды. Бұл топтың құрамына көлемді «Көкбай әңгімелері», «Тұраш әңгімесі», «Абай жайында Мәдияр, Қатпа, Архам т. б. айтқан әңгімелері»... «Мұсылманқұл Жиреншиннің әңгімесі» және осы Абай өмірбаянының екін-

⁴⁵ ЛММА архиві, 398-п., 27-б.

⁴⁶ Құнанбайұлы Абай. Толық жинақ, 2-т. Алматы, 1940, 268–317-бб.

ші нұсқасында қысқартылған Абай ата-бабасы жайлы шежіре әңгімелер кітап соңында «Абайдың ата-тегі туралы»⁴⁷ деген атпен оқшау түрде өз алдына, бөлек орын алды. Биограф керекті деген деректерді Абай өмірбаянының екінші нұсқасына мейлінше пайдаланды да, оған еңбегендерінің басты-бастыларын өз алдына қосымша деректер тобына қосып берді. Осы арқылы Абай өмірінің кей жақтарын, сол заман шындығының көрінісін барынша оқушы алдына жайып салып, таныстыра түсуді мақсат етті. Осы қосымша деректер ішінде Құнанбай жайлы деректердің молдығы өзіне көңіл аударады. Биограф Құнанбай заманындағы әлеуметтік шындықты дендеп, тереңдеп білмейінше, Абай жасаған ортаның болмысын жете білу қиын деп қараған. Өйткені тек қана қоғам өміріндегі саяси-әкімшілік жүйедегі өзгерістердің тарихы қазақ даласында, әсіресе, Құнанбай, соңыра Абай заманында мол көрініс бергенін еске алу қажет. Осы себепті Құнанбай атқа мінген заманда Орта жүзге патша отаршылдары тарапынан ел билеудің ағасұлтандық жүйесі еңсе, кейіннен Абай ел ісіне араласа бастағанда, ел билеудің 1868 жылғы Сібір қазақтарын билеудің жаңа жүйесі «Жаңа нizam» ендірілген болатын. Ел билеу жүйесіндегі осы ерекшеліктердің тарихын, оның қазақ даласына таралуын, бір-бірімен сабақтастығын білмейінше, Құнанбай мен Абай арасындағы байланысты, ерекшелікті, дәуір шындығын, заман болмысын ашудың өзі қиын еді. Міне, биографтың Құнанбай жайлы ел аузындағы көп таралып, аңыздалған деректерге үңіле түсіп, оларды шама келгенше мол жинақтап, танытып отыруға ұмтылуының жоғарыдағыдай себептері де болатын-ды.

Абай өмірбаянының екінші нұсқасын жазуда, әсіресе, Абай заманында орын алған, халық басынан өткен ірі әлеуметтік өзгерістер мен қоғам өміріне енген сан қилы оқиғалар мен жаңалықтардың Абай шығармаларында орын алу сарындары мен себептерін ашуға көп көңіл аударып отырғанын байқаймыз. Бұл Абай өлеңдерін үзінді ретінде келтіру, не өлең аттарын белгілі бір оқиғаларға сабақтастыра атау, әсіресе, кейбір өлеңдердің туу, жазылу себептері мен оларды қоғам өмірінде орын алған, болып өткен тарихи шындықтармен ұштастыра отырып баяндауларынан анық көрінеді.

⁴⁷ Сонда, 269–317-бб.

б) М. Әуезов 1940 жылдан бастап-ақ Абайдың жүз жылдық мерейтойын өткізудің даярлық жұмысына қызу кірісіп, ол жайлы ұйымдастыру жұмыстары мен өз тарапынан атқарылар ғылыми-творчестволық жұмысқа көп күш жұмсап, уақыт бөледі. Осы жылдың аяғында-ақ 1945 жылы өткізілетін Абайдың жүз жылдық мерейтойында атқарылар әртүрлі жұмыстардың алғашқы жобасын⁴⁸ жасайды. Жазушы архивінде сақталған осы жылдар аралығында М. Әуезов атқарған жұмыстардың жазбаша деректеріне сүйенсек, олар үш салаға бөлінеді: Бірінші салаға, Абай өмірбаянының үшінші нұсқасын жазуға даярлану жолында атқарған жұмыстары мен жаңа деректер жиюдағы әрекеті жатады. Екінші салаға, Абай жайлы романдарының бірінші кітабын жазып, екінші кітабын жазуға даярлануы мен «Абай әндері» атты көркем кинофильмнің әдеби сценарийін жазуға кірісуі жолындағы творчестволық жұмыстары жатады. Ал үшінші салаға Абай мерейтойын өткізуге сайланған үкімет комиссиясының мүшесі ретінде атқарған үздік ұйымдастырушылық қызметі мен ақын мұрасы жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жатқызуға болар еді. Осы салада М. Әуезов Абай жөніндегі ғылыми экспедицияны басқарып, ақын өмірі жайлы деректер жинап, баспасөз арқылы ғылыми мақалалар жазуға қызу кірісіп те кетті. Қазақстан Жазушылар Одағының Абай мерейтойына арналған салтанатты кешінде: «Абайдың өмірі мен еңбегі» туралы баяндамасын⁴⁹ жазу мен Қазақ КСР Ғылым академиясы тарапынан даярланған Абай шығармаларының тұңғыш академиялық толық жинағын шығаруға атсалысты. Қазақ әдебиетінен жоғары оқу орындарында дәріс оқу тарихында тұңғыш рет 1942 жылдан бастап С. М. Киров атындағы Қазақ университетінде абайтанудан арнайы курс пен семинардан дәріс оқыла бастады. Міне, осындай жан-жақты терең даярлық үстінде Абай өмірбаянының үшінші нұсқасын қолға түскен тың деректерді пайдалана отырып, қайта жазып шығу керек деген қорытындыға келді. 1943 жылы М. Әуезов Абай еліне арнайы ғылыми экспедицияны басқарып барып, тағы да ақын жайлы мол деректер жинастырып қайтқан соң, өмірбаянды жазуға кіріседі. Бұл жұмыс «Абай» романының екінші кітабын жазу процесімен бір мезгіл-

⁴⁸ ЛММА архиві, 239-п., 29–34-бб.

⁴⁹ Сонда, 411-п., 1–33-бб.

де қатар жүргізілді. Түгелдей қайта жазылған, көптеген жаңа деректерді пайдаланып, іздену үстінде туған тың ой-пікірлерімен мейлінше жанартылған бұл нұсқа белгісіз бір себептермен дер кезінде жарық көре алмай қалды. 1945 жылы шығарылған Абай шығармаларының тұңғыш академиялық толық жинағының жауапты редакторы Н. Сауранбаев 106 бет көлеміндегі М. Әуезов қолжазбасына деп, ресми қол қойып, бекітілген де болатын. Әрі осы Абай өмірбаянының үшінші нұсқасына биограф ерекше мән беріп: «Тіл-әдебиет институты Абайдың өмірін, шығармаларын зерттеу жөнінде екі экспедиция ұйымдастырып (1943 жылы М. Әуезов басқаруымен, 1944 жылы Е. Ысмайылов басқаруымен) Абайдың өміріне, шығармаларына байланысты аса құнды жаңа материалдар тапты. Бұл осы жинаққа кіріп отырған жаңадан жазылған ғылыми өмірбаян, естелік сөз, ескертулер де толық пайдаланылды»⁵⁰, — деп жазып, жарияланатынына сеніммен қарағаны да байқалып тұр.

в) Абай өмірбаянының төртінші, яғни ең соңғы нұсқасы 1950 жылы көптомды «Қазақ әдебиеті тарихына» байланысты қайтадан жазылды⁵¹. Осы нұсқасының өзі де соңыра тың редакциядан өтіп, биографтың көзі тірісіндегі Абай шығармаларының басылымдарында (1957, 1959 ж.) жарияланып жүрді. Абай өмірбаянының ең соңғы нұсқасын даярлауда биограф абайтану саласында болып жатқан өзгерістерді, осы салада жазылған еңбектерді, жаңа талаптарды ескере отырып, көлемі жағынан біршама қысқартты. Сапасы мен ғылыми жағына көбірек назар аударып, тұрақтана түсуін қалады, Абай өмірбаянының ең соңғы нұсқасын қайта жазған соң, соңыра оған қайта оралып, редакциялап үстей түсті. Өзінің көп жылғы абайтану саласында жүргізіп ғылыми-зерттеу жұмыстарының бір жерге сарыққан қорытындысы ретіндегі Абай мұрасы жайлы ғылыми монографиясын алғаш рет жариялағанда «Осы зерттеуде де ақынның өмірбаяны бұрынғы жазылғандардан бірталай өзгертіліп, тың редакциядан өтті»⁵², — деп ескертеді. Осы соңғы нұсқаға да биограф соңғы жылдарда өзі жинап, іздестіру арқылы тапқан Абай өмірі жайлы ірілі-ұсақты қолға түскен деректерді өз алдына топтап, Абай

⁵⁰ Сонда, 255-п., 9-б.

⁵¹ Сонда, 594-п., 3-б.

⁵² Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер, 83-б. 62

өмірбаянының соңына қосымша деректер ретінде беруді мақұл табады. Бірақ бұл жылғы оқырмандар назарына ұсынылып отырған деректердегі ерекшелік, ол тек Абай елінен, тобықты айналасынан ғана алынбай, одан тыс уақ, керей, наймандар жайлаған көрші облыстардан да жинастырылғанын ескерте кетеді. Абай өмірбаяны жайлы әртүрлі сипаттағы ірілі-ұсақты деректер, тіпті ақын машығын білдірер әңгіме-деректерді де келешекте топтастыра беруді еске салады. Өйткені еліміздің архив қазыналарының өзінен бір кездерде Абай араласқан әртүрлі ресми қызмет адамдары мен түрлі саяси-әлеуметтік топтардың өкілдерімен жазысқан хаттар, естеліктер, күнделіктер түрінде күнды жазба деректердің табылары сөзсіз деген үмітте болады.

4. Өмірбаяндық деректерді екшеу тәсілдері

Абай өмірі мен шығармалары жайлы шындықтың негізін анықтау процесіне көз жіберсек, деректердің жиналу, сұрыптау процесіндегі әртүрлі орын алған ерекшеліктерді де көреміз:

а) Абай өмірбаяны жөнінде туыс, жора-жолдас, бірге жасасқан сырмінез адамдармен араласып, солармен көп әңгімелесуге, өмір шындығына қанығуға олардан естігендерін қағазға түсіруге, әсіресе, олардан естелік жаздырып алуға шешуші мән бере қараған. Абаймен бірге өмір кешкен Ділде, Әйгерім, Нұрғаным, Әуез, Шәкәрім, Көкбай, Тұрағұл, Кәкітайлармен тікелей кездесіп, көп әңгімелесу арқылы да Абай жайлы, ақын өлендеріндегі көп шындықтың желісін танып, сырына қанығады. Естелік жазып берген Көкбай мен Тұрағұлдар — ақын, жазушы, аудармашы ретінде сол орта, сол заман үшін аса білікті, Абай өмірі мен шығармаларының жазылу тарихына жетік кісілер ретінде айтарлықтай сенімді деректер көзіне айналды. Биографтың әлі де жарық көрмеген көптеген нобайларында, тезис, қысқаша жазбалары мен шашыранды түрдегі пікірлерінде, қадау-қадау жазып қалдырған көптеген қолжазба қағаздарында, Абаймен бірге жасасқан тірі архив ретіндегі шежіре адамдарға ерекше ден қойып оларды аса жоғары бағалайтыны ашық көрінеді. Абай өмірбаянының 1924—27 жылдары жазылған алғашқы нұсқасының желісінде, негізінен, Көкбай деректері пайдаланғанын атап айтады. Абай өмірі, сол заман шындығы жайлы өздері араласып, көзі көрген көп нәрсенің сырын ішке жиған көкіре-

гі шежіре, іші қазыналы, рухани байлығы мол адамдардан негізгі, өзекті деректер көзін сарқып алғаны ерекшеленіп тұрады. ә) Биограф Абаймен бірге жасасқан, көп шындықтың айғақты куәгері болған бұл іспеттес кісілерден естігенін жазып алумен бірге оларды реті келген жерде көпшілікке ұсынып, баспасөз арқылы таныстырып отыруға да көп көңіл бөлген. Мысалы, 1933 жылы Көкбай, Тұраш естеліктері берілсе, 1940 жылы бұларды қоса Мәдияр, Қатпа, Әрхам, Мұсылманқұл әңгімелерімен үстей түседі. Ал 1943 жылы өзі экспедицияға барғанда естіген, жазып алған соны, тың деректер негізінде арнайы қосымша деректер тобын ұсынуымен қатар «Ақын елінде» деген көркем очеркінің өзінде Абай өміріне қатысты аса мол деректер бар. Осы ерекшелік 1950 жылы жазылған Абай өмірбаянына қосымша ретінде берілген жана, тың деректер тобында да көзге шалынады. Бұл жолғысында Абай жайлы деректер жинаудың географиялық өрісі тек Абай елімен шектелмей, көршілес Павлодар, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Целиноград облыстарын да қамтығаны ескеріледі. б) Абай өмірбаянын жазу мен романға деректер іздестірудегі негізгі ерекшеліктің өзі ел аузынан, Абай алдын көргендермен әңгімелесу, естеліктерін, керекті деген деректерін жазып алу жолымен жүргендігінде жатыр. 1924, 1936, 1943, 1945 жылы Абай еліне барғанда тағы да осы жолмен мол деректер көзін тауып қайтады. Абай өміріне байланысты көптеген тың деректерді Ермұса, Рахымжан, Сайра, Кәмен сияқты көпті көрген немесе көп әңгіме есітіп, көпті ұққан саналы жандардан қаныға түседі. Осы жолда, Салтанат жайлы әңгімені Ермұсадан естісе, Ербол жайлы көп шындықтың сырын Әмина Өмірзақованың анасы Ихиладан⁵³ алады. Бұл іспеттес әңгіме, ауызша деректер, іздестіре берсе, табыла беретінін, ел іші алтын қазына екенін: «Неше алуан айтушының өз аузынан Абай туралы көп деректер жию оңай... Абай жайын орташа білген кісілер емес, ақынның өміріне, заманын зерттеп жүрген әдебиетші, тарихшының өздері де әлі осы ауданнан қап-қап дерек, қазына жиып алып қайтатыны даусыз⁵⁴», — деп ескертеді.

Абай өмірі жайлы деректерді үдете күш салып бір рет жинаумен тоқталып қалмай, дүркін-дүркін уақыт өткізіп барып

⁵³ Лениншіл жас, 1977, 16 март.

⁵⁴ Мәдениет және тұрмыс, 1977, № 9, 13-6

кайта аралап толассыз іздестірген М. Әуезов зерттеу, іздестіру жолында тапқан деректерін топтастырып, бір жерге жинақтап отырумен қатар (мысалы, ЛМ архиві, 28–29-п., т.б.) Абай өмірбаянын жазуға тіке, қатысы барларын жете пайдаланған. Кейбіреулерін алдына топтастырып өмірбаянға қосымша дерек ретінде жариялап, көпшілікке танытып отыруға ұмтылған. Мұндай деректер келешекте де табыла беретінін ескеріп, деректер көзін қорландыра беруді еске салады. Бұл салада ізденістің жалғасып дами беретін іс екенін айтып, болашақ зерттеушілер алдына ендігі ізденістің бағыт-бағдарын сілтегендей болады. Осы ойдың айғақты дәлелі қазіргі күнде Абайдың әдеби-мемориалды музейінде біртіндеп қорланып, молығып келе жатқан соңғы жылдарда жинастырылған деректер болмақ.

в) Абай өмірбаянын жазу мен ақын жайлы романдар сериясын жариялауда орасан зор көлемдегі деректер жинау – өз алдына атқарылар бір сала іс. Ал олардың табиғатын танып терең түсінуге айтарлықтай өзекті тірек болған нәрсе – М. Әуезовтің сол ортада туып, жасынан көп дүниені көзбен көріп, өз үйі, ел арасы айтатын өткендегі шежірелі әңгіме-аңыздарға қанығып өсуінің де шешуші мәні болған. Жазушының Абай жасаған ортада туып-өсіп, сол дәуір шындығының көрінісін жастай санасына сіңіріп толысуы – Абай жөніндегі ғылыми-творчестволық еңбектердің дүниеге келуіне зор үлес қосты.

Онсыз эпопеядағы этнографиялық, тарихи, өмір көріністері, рулар қатынасы, әсіресе, ақын өлеңіндегі замана шындығын аса терең таныту құдіреті оңайлықпен қолға түспес еді де. Жастай жазушы санасына ұялап, революцияға дейінгі қазақ аулындағы өмір шындығын қаз-қалпында танып, біліп қалуы, соңыра оларды көркемдік шындыққа айналдыруда да көп жеңілдік тудырғанын ескерген жөн. Абай өмірі жайлы сан салалы деректерді ауызша сөйлесу түрінде жинап, соңыра оны сол дәуір шындығына сай қаз-қалпында келтіруінде биографтың Абай жасаған ортада туып-өсіп, творчестволық жолда қалыптасуының зор ықпалы болғаны айрықша ескерер ерекшелік.

г) Абай өмір тарихы, сол заман шындығы, сан қилы болып өткен ел басындағы елеулі оқиғалар жөнінде ұзақ жылдар бойы тынымсыз материал жинақтап, оларды өмірбаянға не роман желісіне пайдалануда оларға сергек сын көзімен қарап, таңдап

алуға көп көңіл бөлген. Әрбір оқиғалы дерекке, әңгіме-естелікте айтылған пікірлерге, Абай өміріне тән көптеген оқиғаларды ел аузынан жинағанда, олардың негізі тарихи шындыққа дәл келіп, болып өткен оқиғаларды бағалауда оны асырмай да, бүкпелеп жасырмай да дәл өз қалпында баяндалуына ерекше мән берген. Мысал ретінде алсақ, академик Ә. Марғұланның аталмыш мәселе жайлы пікірі де осы оқиғаның ел аузынан алына тұрып та қаншалықты өмір шындығына жанасымды берілгенін айғақтай түседі. Құнанбай, Бөжей жаулығы жайлы архив деректерін Омск архивінен тапқан Ә. Марғұлан: «Сондай күрделі еңбектердің бірі — Абайдың әкесі Құнанбай мен оның балаларын патша үкіметі айыптап, тергеу жүргізген істер. Бұл документтер Омскінің мемлекеттік архивінде. Абай туралы роман жазушы Мұхтар Әуезов бұл деректерді көрмеген. Сөйтсе де архив деректері мен оның романында айтылған тарихи эпизодтар мүлде бір-бірімен қабысып жатыр. Бұған қарағанда М. Әуезовтің ел аузынан жазып алған әңгімелері өзінің тарихи негізін бергі кезге дейін жоймай, архивте сақталып тұрған деректермен қатар айтылып келгенін көрсетеді»⁵⁵, — деп, Абай өмірбаяны жайлы Мұқаннның ел аузынан жинастырған деректерінің тарихи шындықпен қабысуын тамаша түрде дәлелдеген.

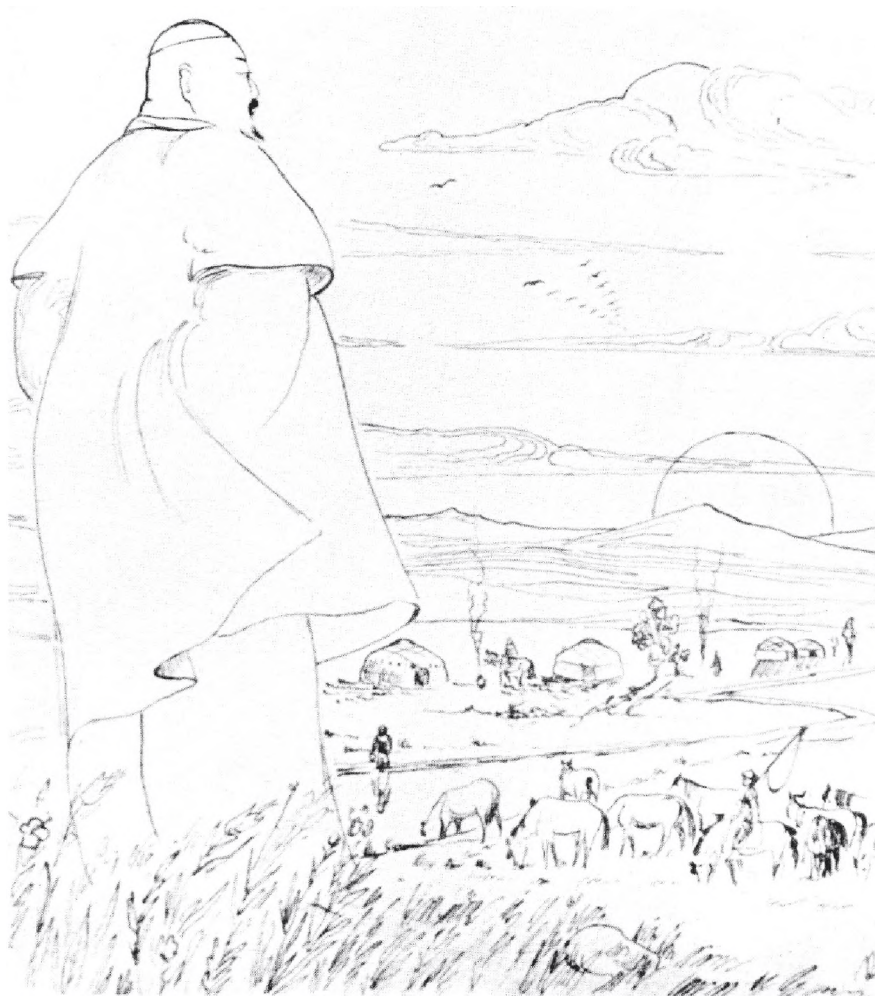
М. Әуезов қаламынан туған Абайдың ғылыми өмірбаяны — абайтану саласындағы бірегей еңбек. Өйткені Абай творчествосындағы заман талабы алға қойған озат пікірлердің дүниеге келуі мен ақын мұрат-мақсаттарының бейнеленуі сияқты күрделі рухани құбылыстарды тек Абай өмірбаянын, ақын жасаған заман шындығын терең танып білу арқылы ғана түсінбекпіз. М. Әуезов Абай өмірбаянының осы тәрізді күрделі ерекшелігін ерте таныған, оның абайтану саласындағы келешекте жүргізілер жұмыстары мен «Абай жолы» эпопеясының жазылуына да зор танымдық негіз боларын жақсы ұғынған. Абай өмірбаяны сияқты арнайы ғылыми-зерттеу жұмысына биограф о бастан-ақ соншалықты салмақты орын беруі себепті зор даярлықпен кіріскен. Бүкіләлемдік көркемдік ойға олжа салған ХХ ғасырдың ұлы туындысы — «Абай жолы» эпопеясында зор шабытпен суреттелген заман шындығын терең танып сезіну жолында да Абай өмірбаянының атқарар қызметі мен салмағы өлшеусіз.

⁵⁵ Қазақ әдебиеті, 1963, 16 август.

Абайтану жайлы еңбектерді терең танып меңгеруі мен ақын шығармаларындағы көптеген күрделі ұғымдардың шешімін табуда да М. Әуезов жазған Абай өмірбаянына қол артпай отыра алмаймыз. Осы себептен де абайтану саласында соншалықты зор маңыз алған Абай өмірбаянын, оның жазылу тарихы мен ауызша айтылудан жинастырылған деректерді салыстырып, талдап сұрыптау жайын жан-жақты екшеп білу ділгірлігі күн тәртібіне қойылмай тұра алмайды.

Қазіргі күнде М. Әуезов жазған Абай өмірбаянының 1933, 1940 жылдары жарияланған нұсқасы аса сирек ұшырасатын, тек ірі ғылыми-көпшілік кітапханаларда ғана кездесетін еңбекке айналып кетті. Мұның үстіне ол нұсқалардың латын әрпінде жариялануы себепті оны қазіргі буынның оқып, білу мүмкіншілігі де жоқтығын ескеру керек. Ал биографтың Абай өмірбаянын үшінші рет барынша өңдеп, соны деректермен толықтырып қайта жазған 1945 жылғы нұсқасы жарияланбай қалған. Оның машинкада басылған қолжазбасының үшінші данасы М. Әуезов әдеби-мемориалды музейі архивінде сақталып, көпшіліктің танысуына мүмкіндігі болмай отыр. Осы себептерді ескере отырып, М. Әуезов жазған Абай өмірбаянының төрт нұсқасын (1933, 1940, 1945, 1950 ж.) бір жерге топтап, оларға арнайы ғылыми түсініктемесін қоса басып шығару мезгілі де жетті деп білеміз.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

АБАЙ ЖӘНЕ ӘУЕЗОВ

АБАЙ ЖӘНЕ ӘУЕЗОВ: РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚ

Мұхтар Әуезовтің әдеби мұрасы-қазақ әдебиетіндегі тарихи орны бөлекше жатқан рухани әлем. Мұндай қайталанбас ерекшелігі бар заман болмысы тұтас қамтылған аса күрделі де көркемдік табиғаты қайталанбас рухани әлемді меңгеру бүгінгі жас буын, жаңа толқын ұрпақтың танып біліп бағалау жолын мейлінше қиындата түсетін жақтары да бар. Өйткені М. Әуезовтің өзі атап өткендей, ұлы ғұлама жазушы – бүкіл қазақ елі бастан кешкен үш түрлі қоғамдық формацияның яғни таза феодалдық, капиталистік, социалистік құрылыстың тар жол, тайғақ кешулерінен өткен бірегей жазушы. Екінші жағынан алып қарағанда, өзінің рухани ұстазы Абай тәрізді рухани нәр тартқан қазына көздері де ауқымды кең рухани қазына көздерін қамтиды.

Өзінің тербеліп өскен рухани бесігі – туған халқының мәдени мұрасы болса, екіншіден, осыған жалғастық тауып жастайынан еміп өскен орыс тілі арқылы бүкіл Еуропалық рухани қазына көздеріне қанығып, қалыптаса келе ауыл мектебінен бастап мұсылмандық шығыстың ұстанған исламияттық рухани көздері жатады. Бүкіл түркі тілді туысқан елдер мұрасын түп нұсқадан оқып жетілу арқылы қалыптасқан шығармашылық табиғаты бөлекше дара жатқан алып бәйтеректей биігіне көз жетпес тұлғаны көреміз. Міне, М. Әуезовтің әдеби мұрасын меңгеру жолындағы жас ұрпақ үшін кедергі мен қиыншылық та осы ерекшеліктерден туындап жатады.

Кеменгер жазушының рухани мұрасын меңгеру жолындағы бүгінгі жас буын жаңа толқын балғын жасқа М. Әуезов басып өткен әрқилы заман болмысының тарихи жолында табиғи жолмен қалыптасқан тілдік қордың қабаттарын танып, дәмін татып тұшыну да қиынның қиынына айналмақ.

Мұның үстіне адамзат баласы бастан кешпеген аумалы-төкпелі ышқына соққан сұрапыл дауылдай мың құбылған саяси әлеуметтік өмірдің не бір қалтарыстарынан жан сауғалап өткен қасіретті де қасиетті тұлғаны көреміз. 50 жылдық туындыларының қыртыстанып жатқан қалың қабаттарының сырын ұғыну, жаңылмай дәл танып білу де онайға түспес тылсым әлем болары да рас.

Абай мен Әуезовтің рухани сабақтастығының басы олардың сөйлеу тіліндегі рухани тұтастықта жатыр. Абай шығармаларындағы сөздік қордың бәрі де М. Әуезовтің сөздік қорының үйірінен табылады. Бірақ құрғақ қайталанбайды, қайта сынғырлап аққан бұлақтай үйлесім тауып, өнерлі тілге айналады. Абай поэзиясындағы ақындық тіл М. Әуезов прозасында жаңарып кестеленіп барып қолданысқа түскен тілдегі табиғи үйлесімді танимыз. Әрине, бұл тіл өнерінің күшімен пайда болған рухани құбылыс. Бұл ерекшелікті сонау қияндағы Омбы облысының зерделі мұғалімі Г. Лядиннің: «...Мен қазақ тілін біраз білемін... Романды бас алмастан құныға оқыдым! Мен Сенкеевич, Шиллер, Иван Франко, Майн Рид, Мольерлердің бәрін де түп нұсқадан оқығанмын, бірақ «Абай» романына салыстыра теңерлік еш нәрсені таба алмай отырмын.

Сіз жазған «Абай» бүгінгі қазақ халқының қайта туып өркендеуінің бейнесі» деп арнайы түрде атап өткеніндей Абай тілінің прозадағы өнерленген жаңарып, жаңғырған кестелі тілін М. Әуезовтің өзіне тән суреткерлік құдіретінен табамыз. Осы құбылысты ғылыми тұрғыдан дәлелдеп таныту үшін жас ғалым Қартаева «Абай мұрасы М. Әуезов шығармашылығында» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Бұл тақырыптың күрделілігіне байланысты оны докторлық диссертация деңгейінде қарастыру міндеті арнайы тапсырылды. Яғни осы арқылы Абай мен Әуезов арасындағы рухани сабақтастықтың бірегей күрделі қабатының тілдік үйлесімдегі ішкі сыры ашылмақ.

Абайдың адамгершілік мұраты М. Әуезовтің ғылыми творчестволық ізденістерінің рухани тамызығына айналғанын, әрине, екі алыптың адамгершілік мұраттарының үйлесім тапқан рухани сабақтастығынан табамыз. Абайтану саласындағы ізденістерінде М. Әуезов «нравственная личность», «гармоническая личность» деген терминдік сөзді қолданып отыратыны бар. Бұл Абайдың отыз сегізінші қара сөзінде қолданылатын «толық адам» деп аталатын терминдік сөздің тікелей баламасына келеді. Толық адам

сопылық ілімнің адамгершілік негізінен туындайтын «камили инсани» деп аталатын ар ілімімен іштей сабақтасып жатқан қастерлі рухани құбылыс болатын-ды. Толық адам терминін М. Әуезов өзі жасаған алмағайып заманда бір тамыры ислам дініндегі таныммен байланыста жатса, екінші тамыры жағынан, сопылық ілімінен туындайтын камили инсани (кемелденген адам) танымымен, Шәкәрім тілімен айтқанда **ар ғылымымен** ұштасатындықтан, өз қалпында, яғни Абай қолданған нұсқасымен атай алмады. Толық адам термині абайтану саласында тек қана 1963 жылдан бастап ғылыми айналымға түсе бастады.

Абайдың адамгершілік мұраттарының негізіне айналған өте күрделі ұғымдар мен танымнан тұратын **толық адам** мәселесі М. Әуезовтің ғылыми творчестволық ізденістерінде су асты ағыстарындай көзден таса білінер-білінбес елеусіз қалыпта көркемдік тәсілмен берілетіні бар. Мұның сыры, әрине, жазушының жасаған қасіретті заманы мен ала жыландай арбасқан сенімсіз ортасының алмағайып саяси әлеуметтік табиғатына орай ғана тани алмақпыз. Өйткені қоғамдық ойда айдаһардай ысқырған таптық партиялық идеологияның сәл ғана жаза бассаң болды, су аяғы құрдымға жіберетін заманы жүріп тұрғанда қамырдан қыл суырғандай сақтықпен ой-пікірінді бұқпантайлап өткізбеске амалы да қалмады. Абайдың толық адам туралы сопылық іліммен тікелей сабақтатын пікірін қаз қалпында бере алмай, оны «нравственная личность» кейде «гармоническая личность» деген терминдік сөздермен бүркемелеп ойнатып отыруының сыры да заман жағдайына байланысты туындаған лажсыздық еді. Бұлай етпесе өте күрделі Абай танымы, оны терең танып біліп отырған М. Әуезовтің зерттеуден туып отырған жаңашыл ой-пікірі елеусіз, тіпті, атаусыз қалмақ. Мақала зерттеулерде немесе ғылыми ізденістерде мұндай ой танымдарды ашық айта алмайсың. Мұндайда астарлы ой өткізуге, жаңашыл пікірді сығалап барып айтуға оралымы бар көркем туындыларда мүмкіндік мол. Қоғамдық ой-пікір табиғатын кірпік қақпай күзетіп отырған идеологиялық сақшының қақпанынан құтылудың амалын содан табасың. Осы жолға еріксіз барған М. Әуезовтің көркемдік тәсілдерін оның атақты шығармасы болған «Абай жолы» эпопеясынан көптеп табамыз. Бір-екі мысал ретінде атап өтер болсақ, «Абай жолының» бірінші кітабындағы «Жолда» тарауында бозбала Абайдың Қарқаралыда

Бөжейдің батасын алғанда жан дүниесі тебіреніп тұрып айта-тын: «Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... және, тіпті, өз ойы сияқты көрінді. Анығында: «ақыл, қайрат», «ақыл мен бақыт, байлық» дегендердің өзара дауы (Абайдың он жетінші қара сөзін қараңыз — М.М.) таласы деген парсы, түрік тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақты әңгімесі бар-ды. Қазір де Абай соны өмірден тапқанына да дән ырза. Өз ақылымен тапты... тапты да... «Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмақ-қа лазым» деп өзгеше бір сенімді байлау жасады» деген ой толғаныстарындағы (М. Әуезов. Шығармалары, 4 том, 119–120 бет) кемел адам туралы шығыстық кітаптардан түйген ойы кейіннен эпопея оқиғасының желісінде суреттелетін Абайдың өмір белестеріндегі адамгершілік мұраттары белгі беріп отырады. Бұл оқиға желілеріндегі ой тамызықтың бәрі де Абай мен Әуезовтің арасындағы рухани сабақтастықтың роман сюжетінде баяндалған адамгершілік мұраттардың арқау болып өрілгені айғақтайды. Адамгершілік жайындағы Абайдың ой байламдарын терең танып білген кемеңгер жазушы осы ой қазығын Абай туралы әртүрлі жанрларда жазған шығармаларындағы кейіпкерлер тұлғасынан көреміз. Өйткені Абай мен Әуезов арасындағы рухани сабақтастықтың өзекті буыны да дәл осы толық адам маңайында болғандықтан, Әуезовтің Абай «нравственная личность» мәселесін бар тартысының, талап арманының тегігі етеді» деп жазған ой байламы да көрсетіп тұр.

Немесе Абайдың 25 қарасөзінде кейбір қазақтардың ағайын туысымен араздасқанда ашу-ызаға булығып: «Сенің осы қорлығыңды көргенше баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді деген сөзінде патшалы Ресейдің миссионерлік саясатының көрінісінен қалың қазақ шаруалары да хабардар екенін аңғартып тұр. Абай мен Әуезов Ресей империясының шоқындыру арқылы орыстандыру тәрізді миссионерлік саясатын терең танып жақсы білген. Бірақ бұл саяси мәселе туралы Абай заманында да, М. Әуезов кезінде де айтуға тыйым салынған болатын. Өйткені бұл мәселені М. Әуезов заманында ашық айтса, Кеңес үкіметінің көп ұлтты совет халқын бір халыққа яғни советтенген орыс халқына айналдырмақ болған жасырын саясатының арты ашылып қалатындықтан, бұл мәселеде тіс жарып пікір білдіру аса қауіпті шетін мәселе болатын-ды. Бұл мәселені А. Байтұрсынов бастаған Алаш оқығандары терең

білетін. Ал, М. Әуезов болса, осы танымын Абай романы арқылы білдіруді, кейінгі ұрпаққа осы шетін мәселенің шетін білдіріп кетуді мақсат тұтқан. Әрине, саяси мәні бар мұндай шетін мәселені ғылыми зерттеулерде немесе мақалаларда айтып болмайды, сырын ашылып қалады. Өзінді-өзін ұстап бересің. Мұны тек көркем әдебиетте қисынын келтіре отырып, көркемдік тәсіл арқылы ғана пікір өткізуге мүмкіндік ашылады.

Пікір іште тұншығып өлмей, келешек ұрпаққа бұл ой таным жету үшін М. Әуезов осы тәсілге баруға тәуекел етті. 1951 жылы «Ақын аға» романы басылым көргенде осы ойын М. Әуезов генерал-губернатор мен Абайды пікір таласына ендіре отырып, жанамалап Ресей империясының миссионерлік саясатының мазмұнын біршама ашып береді. Тіпті, миссионер ғалымдарды генерал-губернатордың аузымен профессорлар Ильминский, Алекторов, Остроумов екенін атап та өтеді. Бірақ осы жылдары Қазақстанның идеологиялық өмірінде Кенесары Қасымов қозғалысына пікір таласы өрістеп тұрғанда «Ақын аға» романы да қатты сынға ұшырады. Әрине, буржуазиялық ұлтшылдық таңбасын басып жатты. Бәрібір М. Әуезов өзі ұстанған бағытынан таймады. Ресей империясының миссионерлік саясатын оқырманға жеткізу үшін «Ақын аға» романын өзгертіп, «Абай жолы» эпопеясына айналдырғанда көркемдік тәсіл түрін өзгертіп, миссионер ғалымдардың атын алып тастап, басқаша әдіске көшті. Енді «Абай жолында» Абайдың орыс достары мен Абайдың пікір алысуын суреттей отырып, патшалық Ресейдің миссионерлік дәстүрлі саясатын орыс революционері Михайловтың аузымен айтқызу арқылы беретіні бар.

Ресей империясының миссионерлік саясатын Шоқан, Ыбырай, Абай үшеуі де әрқилы деңгейде танып білген. Шоқан Ресейдің өз ішінде орыс зиялыларымен араласа жүріп танып өссе, Ыбырай Алтынсарин миссионерлердің өзімен бетпе-бет жүріп ұғынды. Ал Абай бұларға қарағанда қалың қазақтың ортасында ел билеу қызметін атқара жүріп, сырттай танып сезінген. Бірақ Ш. Қосшығұловтың жазған хатынан кейін патша ағзамның 1902 жылы 22 наурыздағы мұсылмандарды күшпен шоқындыру туралы құпия жарлығымен танысқан соң, мәселенің төркіні қайда жатқанын біліп, қасіретті жылдарын бастан өткізіп жатты. Абай туралы эпопеяда Абайдың миссионерлік саясатқа қарым-қатысының берілуін жазушы қажет деп білді. Бірақ қалай берілудің жолын із-

дестіргенде, оны тек көркемдік тәсілді пайдалана отырып беруді мақұл тапты. Әрине, өте күрделі де қатерлі бұл мәселені Абай мен М. Әуезов арасындағы рухани сабақтастыққа сүйене отырып қарастырсақ қана, яғни өзекті тамырын дөп басып ізденсек қана танып біле алмақпыз.

Абай мен Әуезов арасындағы рухани сабақтастықты, әсіресе, Абайдың дүниетанымын танып білу жолындағы ізденістерінен ғана сезіне аламыз. Абай мен Әуезовтің заманы бір. Абай ғұмыры отаршыл үкіметтің қазақ елін жабайыларды жабайылардың қолымен тұншықтыру саясаты салтанат құрған тұста өтсе, М. Әуезов те сол заманда жиырма жылдай өмір кешті. Осы заманның жақсылы-жаманды шындық ауқымында өсіп, қалыптасу үстінде болды. Бұл ерекшелік, әсіресе, М. Әуезовтің Абай мұрасын ғылыми творчестволық деңгейде яғни ғылым мен шығармашылық саласында қатар алып зерттеулерінен анық көрінеді. Мысалы, Абайдың ғылыми өмірбаянын жазу жолындағы ізденістері мен «Абай жолын» жазу үстінде ел билеудің сол замандағы бар болмысын терең танып, білгірлікпен суреттеуінен аңғарамыз. М. Әуезов Абай дүниесі танымына жақын тұрды. Абай дүниесі танымы жайында жиырмамыншы-қырқыншы жылдар аралығында абайтанушы ғалымдар үстірт пікір білдіріп, жаппай адасып жатқанда, М. Әуезов өзіндік таным жолын ұстанды. Абай дүниетанымы туралы партия мектебінің тыңдаушылары алдында оқыған лекциясында қысқа да болса нұсқа қалыпта баяндап берді.

М. Әуезов өзінің абайтанудан жарияланбаған еңбектерінде Абай дүниетанымының өзекті буыны жайында «Абайдың діні — сыншыл ақылдың шартты діні» деген атақты тезисін қалдырды. Бұл тезис жазылған тұста Абай дүниетанымы жөнінде еңбек жазған ғалымдар Абайды дүниетанымы жағынан материалистік көзқарасқа, ал діни танымы жағынан атеистік бағытқа бейімдеп таныту үстем болып тұрған еді. Осы себепті де М. Әуезов саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты Абайдың дүниетанымы мен дінге қарым-қатысы жөніндегі пікірін ашық айта алмады. Оған жағдай көтермеді. Осы себепті тезис арқылы өз танымын қалдыруды жөн деп білген.

Ұлы ақын мен кемеңгер жазушының арасындағы рухани сабақтастық, әсіресе, Абайдың «Алла деген сөз жеңіл» деген атақты өлеңіндегі хауас мәселесін таратып таныту жолындағы ізденістерінде нақтылы анық өз көрінісін берді. М. Әуезов өзінің зерттеу

еңбектерінде хауас мәселесіне ашық түрде пікір білдірген емес. Өйткені хауас, яғни жаратушы ие туралы әрі теологиялық таным тұрғысынан пікір айту қауіпті болатын-ды. Бірақ ең өзекті мәселе туралы пікірін білдірмей де тұра алмады. Не де болса көркемдік тәсілді қолдану арқылы өз танымын айтуы қажет деп білді. «Ақын аға» романын жазғанда сол романның «Ақын аға» деп аталатын тарауында хауас терминін ауызға алмай-ақ Абай мен ақын шәкірттері арасындағы жаратушы ие туралы қызу пікір-таласында тамаша түрде баяндап берді. Егер осы мәселеде екі аралықта ертеден қалыптасқан рухани сабақтастық болмағанда, М. Әуезовтің жалаң суреткер ретінде баяндап беруі де сөкіталай болар еді.

Абай мен Әузов арасындағы рухани байланыстардың болмысын танып білу кез келген зерттеушіге оңайлыққа түсе қоймайтын жағы да бар. Өйткені бұл бір жақты емес сан қырлы болып желі тартады. Оны түгел танып тарату бір мақала не бір баяндаманың желісіне сыймайды. Осы себепті біз осының ең өзекті деген ұрымтал тұсына пікір білдірумен шектеліп, күрделі еңбек жазу үшін ұзақ ізденісті жастардан күтеміз.

МҰХТАР ӘУЕЗОВ – АБАЙТАНУДЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Қазақстанда Совет өкіметі орнасымен-ақ жалпы мәдениет мәселесі, оның бір саласы – көне әдеби мұраға лениндік мұра туралы ілімінің негізінде қатынас жасау ісі күн тәртібіне қойылды. Қазақ әдебиетінің басты мұрасы–Абай шығармалары маңындағы идеялық талас-тартыстың да қыза түсуі осы кезеңге тұтас келіп, үрдіс қолға алына бастады.

Қазақ әдебиеті тарихында мұра туралы идеялық талас-тартыстың орталығына айналған Абай шығармаларын тану, таныту, зерттеу ісіне атсалысқандардың жуан ортасында жүрген М. Әуезовты көреміз. Ол 1922 жылы екі рет жарияланған Абай шығармаларының емлесін өлең өлшемдерін түзеп, баспаға даярлауға көмектесіп, ақын мұрасының табиғатын ғылыми тұрғыдан терең білу керек деген тоқтамға осы тұста келді. Абай туралы естеліктер мен қажетті деректерді қызу түрде жинастырып, Қоңыр деген бүркеншік атпен жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында Абай мұрасы туралы күрделі пікірлерге тұң-

ғыш рет теориялық тұрғыдан батыл барлау жасады. Осы дәуірдің өзінде-ақ Абай шығармаларының табиғатын терең танушы, әрі ол туралы мағлұматы молы да Мұхтар Әуезов деген пікір қалыптасқан болатын.

Осы мақалада Мұхтар Әуезов Абай шығармаларының елеулі сипатын дұрыс танып, білгірлікпен бағалайды. Зерттеушінің бағалауынша:

а) Абай шын мәніндегі жазба әдебиеттің атасы;

ә) Абайдың ақындық ерекшелігінің белгісі — Еуропа, орыс мәдениетінің есігін ашуы, әдеби тілді дамытуы;

б) Абай — жұртшылықтың поэзияға деген көзқарасын тұңғыш рет дұрыс бағытта тәрбиелеуші;

в) Зерттеушінің айрықша назар аударған пікірінің бірі — Абай шығармаларының шешуші де басты проблемасы болған ақынның творчестволық әдісіне дұрыс болжам жасауы. М. Әуезов «Абай өлеңіндегі беттеген бағыт, құлаққа естілген сарын ненің сарыны екені байқалады. Ол ашық тілек, айқын ағымның (здоровый реализмнің) сарыны», — деген бірден-бір дұрыс тұжырымға келе отырып, ақын шығармасының өзекті арқауы болған әдісі сыншыл реализм екендігін дәл танытады.

Ақын мұрасын зерттеу ісінде 30-жылдары да ерекше көзге түскен М. Әуезовтың зерттеулері көп мәселенің бетін ашып, бағдарын анықтаған еңбектер еді. Бұл зерттеулер ақын шығармаларының табиғатын танытудың ғылыми дәрежесін көтеруде абайтану іліміне үлкен үлес ретінде қосылды. Жалпы М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы Абайдың шығармаларын үздіксіз зерттеп ізденудегі әрекетін бірі мен бірі іштей байланысты төрт түрлі салаға бөліп қараймыз:

1. Абай шығармаларын жинақтап, сұрыптап, жариялауы туралы еңбектері.

2. Абай өмірі мен әрекет еткен дәуірі туралы деректер жинастырып, естеліктерді жазып алуы.

3. Абайдың өмірі мен шығармалары туралы арнайы зерттеу жұмысын кең салада жүргізуі.

4. Жоғарыдағы үш саланың нәтижесінде Абай мұрасын әртүрлі жанрдағы көркем шығармалар жазу арқылы танытуы.

Абай әдеби мұрасының жиналуы мен зерттеу ісіне М. Әуезов алғашқы творчестволық қадамының өзінде-ақ қызу араласа бас-

таған. Әрі оның Абай өмір сүрген ортада туып, жастайынан ақын шығармаларымен құлақ құрышының қанып өсуінің де белгілі дәрежеде мәні бар. Ол сол дәуірдің ірілі-ұсақты оқиғаларын, ұлы ақын туралы ел арасындағы сан қилы әңгімелерді ой зердесіне токи жүргізгендіктен, Абай өміріне байланысты көптеген оқиғалардың сырын Абай мұрасын зерттеушілердің көбінен әлдеқайда жетік білді. Бұл Абай мұрасын жинап зерттеудегі М. Әуезовтың әлем әдебиетіне олжа салған ұлы туындысының аса жемісті болып аяқталуына зор септігін тигізді. Әрі тарихи негізде білді.

Абайдың 1909 жылғы жинағынан кейінгі осы күнге дейінгі жарияланып келген ақын шығармаларының бәрі де тікелей М. Әуезовтың араласуымен, басшылығымен шығарылып келді. Әсіресе М. Әуезовтың тарапынан бастырылған 1933 жылғы Абай шығармаларының толық жинағы — ол мұраны бағалауда, зерттеуде орасан маңызы зор мәдени құбылыс. Өйткені 1933 жылға дейінгі ақын мұрасы маңындағы айтыс-тартыстар, көптеген зерттеу еңбектері, негізінен, Абайдың 1909, 1922 жылғы тандамалы жинақтарына сүйенгендіктен, әрі ақынның толық өмірбаяны мен басқа шығармаларын пайдалана алмағандықтан елеулі кемшіліктерге лажсыз жол берілді. Бұл, әсіресе, профессор Ғ. Сағдидің мақалалары мен Ы. Мұстамбаев пен І. Қабыластың арасындағы айтыстан ашық байқалды. Бұлар Абай шығармаларымен толық таныспағандықтан, кейбір негізсіз теріс қорытындыларға да ұрынды. Абай мұрасын зерттеушілерді бұл кемшіліктен арылтқан және 1933 жылдан кейінгі бұл мұраны зерттеушілердің өрісін, сүйенер негізін кеңейте түскен М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы сарыла еңбек етуінің нәтижесінде жарық көрген Абайдың тұңғыш толық жинағы еді. Бұл толық жинақтың Абайдың 1909 жыл Петербуртта, 1922 жылы Қазан мен Ташкентте басылған жинақтарынан көп жағынан ұстанымды өзгешеліктері бар. Олар:

1. Бұрынғы жинақтарда ақын шығармалары толық болмаса, 1933 жылғысында барынша толықтырылып, бұрын жарияланбаған өлеңдері мен поэмалары, қарасөздері түгелге жуық басылды.

2. Абай шығармалары тұңғыш рет аз да болса ғылыми аппараттарымен жабдықталды.

3. Бұрынғы жинақтарда Абай өлеңдері Кәкітай тарапынан бір-неше топқа бөлінсе, толық жинақта Абайдың ақындық өнерінің эволюциялық дамуын ғылыми тұрғыдан тануға мүмкіндік беретін

өдіс ретінде хронологиялық ұстаным ұсталды. Ақын шығармалары: өлеңдері, поэмалары, қарасөздері деп жанрына қарай жіктеледі.

4. Көп жылдық зерттеудің, сан қилы деректерді топтап, талдаудың нәтижесіне сүйене отырып, Абайдың өмірбаяны барынша толықтырылып, түгелдей негізінен қайта жазылды.

5. Абайдың кейбір өлеңдерінің қай жылы, не себепті жазылғаны анықталып, алғаш рет 35 өлеңіне түсініктеме берілді.

6. Тұңғыш рет ақын замандастарының Абай туралы естеліктері жарияланды.

7. Бұрынғы жинақтарда бұрмаланған Абай өлеңдерінің өлеңдік өлшемдері мен смелелік қателіктері түзетіліп, табиғи қалпына келтірілді.

Осы тұңғыш толық жинақтың негізінде 1939, 1940 жылдары екі том болып бастырылған ақын шығармалары Абайдың әдеби мұрасын бағалаудағы түбірлі өзгерісті, жаңа бет алысты аңғартты.

Бұл екі томдық толық жинақта бұрынғымен салыстырғанда, көптеген өзгешеліктер мен жаңалықтардың орын алуына, толығып, сұрыптала түсуіне М. Әуезовтың осы жылдардағы үздіксіз ізденуі мен зерттеулерінің үлкен септігі тиді. 1933 жылғы жинақта тек қана 35 өлеңге түсінік беруге мүмкіндігі болса, соңғы жинақта 88 өлеңге жаңадан түсініктеме жазуы зерттеушінің Абай шығармаларының сырына қаншалықты молыға түскенін байқатады. Абай шығармасын тереңірек білуде, тануда мәні бар нәрсе – ақын шығармаларында ұшырасатын тарихи кісі аттары мен шет ел сөздеріне арнайы түсініктер де тұңғыш рет М. Әуезов тарапынан беріліп, ақын шығармаларының қатары толысып, жаңадан қосылған естеліктердің саны молыға түсті. Абайдың композиторлық өнерінің бетін аша түскен 16 өлеңге берілген арнаулы ноталар мен Абайға байланысты әртүрлі фото суреттер де тұңғыш рет жарияланды. Міне, бұл айтылғандардың бәрі жиналып келіп, Абайдың әдеби мұрасын танып, бағалаудағы, оны ғылыми тұрғыдан зерттеп білудегі басты шарт ақын шығармаларын барынша толықтырып бастыру болса, бұл саладағы күрделі де қиын жұмысты М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы толассыз жүргізген ізденістерінің арқасында орындап шыққанын көреміз.

Абайдың әдеби мұрасын зерттеудегі М. Әуезовтың жүргізген жұмысының бір саласы – осы мұраны танытуда, зерттеуде елеулі мәні бар нәрсе – ақын замандастарының естеліктерін жию, жа-

риялаумен бірге оны тереңірек білуге ұмтылуы. Мұнда да ертерек әрекет етіп ойластырудың нәтижесінде аса құнды естеліктерді дер кезінде көзі тірі ақын замандастарының аузынан алып қалып, соңғы ұрпаққа жеткізді. Алғашқы толық жинаққа тек Көкбай, Тұрағұл естелігі ғана ендірілсе, 1939–1940 жылғы екі томдыққа Көкбай, Тұрағұлмен қатар Мәдиар, Қатпа, Әрхам, Мұсылманқұл т.б. естеліктері қосылып, бұл саланың да қорлана түскенін аңғарамыз. Бірақ советтік дәуірдің алғашқы жылдарында Абай туралы деректерді жазып алу, жинау, топтау кезеңі болғанымен оларды сұрыптаудың, оларға түсінік беріп жұртқа танытудың ғылыми дәрежесі ойдағыдай бола бермегенін, бұл олқылықтың М. Әуезовтың осы саладағы еңбегінен оқып алғанын да көреміз. Дегенмен, М. Әуезов жариялаған естеліктердің Абайдың өмірі мен шығармаларының сыры мен қырын, табиғатын тереңірек білуде танымдық маңызы әлі де болса зор болмақ. Мұны тіпті М. Әуезовтың Абай туралы көп томдық романдарының оқиға желісінде бұл естеліктердің қажетті деген жерін асқан шеберлікпен орынды жерінде сіңіре пайдаланғанын білеміз.

Абайдың әдеби мұрасын ғылыми тұрғыдан танытуда М. Әуезовтің айрықша еңбек еткен саласы – ақын шығармаларын тікелей зерттеу нысанасына алуы. Бұл кезеңде зерттеуші қаламынан туған еңбектері ақын мұрасын көп қырынан танытқанымен, негізінен, екі түрлі проблеманы ерекше көтеріп, жемісті нәтиже беруімен көзге түсті. Оның бірі – Абайдың өмірбаяны болса, екіншісі, Абай шығармаларының рухани нәр алған салалары еді.

М. Әуезовтың 30-жылдардағы Абай мұрасын зерттеудегі күрделі еңбегінің бір саласы – Абайдың алғаш рет толық өмірбаянын жазуы. Бұл архиві, не болмаса қолжазбасы сақталмаған Абайдың өмірбаяны туралы әртүрлі деректерді инемен құдық қазғандай мысқалдап ел аузынан, ішінара жазба деректерден, архивтерден жинай отырып, оларды белгілі жүйеге түсіріп жазу үшін ұзақ жылдар бойы сарылып іздену керек еді. М. Әуезовтың алдымен Абайдың өмірбаянын жазуды жедел қолға алуының себебі де бар еді. Абайдың өмірбаянын толық әрі терең білмейінше, оның шығармаларының сырына терең бойлап, ғылыми тұрғыдан білудің өзі қиын. Өйткені ақын өмірінің көптеген қыры мен сыры оның шығармаларымен тікелей байланысты болатын-ды. Абай, мұрасының көрнекті зерттеушілерінің бірі профессор Ғ. Сағди 1923

жылдың өзінде-ақ Абайдың толық өмірбаянының жазылмауы бұл мұраны зерттеудегі басты кедергілердің бірі екенін атап көрсете келіп: «Не үшін казактың қалам қайраткерлері Абайдың өмір тарихын толықтырып жазуға сарандық жасайтыны аса түсініксіз, аянышты нәрсе!» — деп, ашына жазған еді. Міне, Абай мұрасын зерттеушілердің «бәрін де, осы қиыншылықтан құтқарушы да М. Әуезов тарапынан толық түрде тыңнан жазылған Абайдың өмірбаяны еді. Бірақ 1933 жылғы жарияланған Абайдың өмірбаянында сол дәуірдің жағдайына байланысты бірен-саран кемшіліктер жіберілгенімен, бұл еңбектің Абайды танытуда маңызы зор. Абайдың өмірбаянының ақын мұрасын танытуда қаншалықты маңызы болғандығын оның көптеген деректері түгелге жуық Абай туралы ұлы эпопеяның оқиға желісіне арқау болып, табиғи түрде сіңісуінен де көреміз.

М. Әуезовтың айрықша зерттеу нысанасына алып, ерекше көңіл бөлген екінші саласы — Абай шығармаларының рухани нәр алған үш арнасы туралы пікірі еді. Бұл салаға ол 30-жылдары екі рет оралып соқса да, кейбір кемшіліктерге бой алдырғанымен, соңыра мұның түпкілікті шешімін тапты да. Бұл туралы алғаш рет 1934 жылы «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында барлау жасап, өз ойы мен тұжырымын ортаға салды. Бірақ М. Әуезов Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуы мен ақындық творчествосына әртүрлі дәрежеде идеялық ықпал еткен құбылыстардың ішінде шешушісі (доминиантасы) ретінде шығыстық әсерді асыра бағалап алды. Сондықтан да сол «Абай батыстан кірген белгіден гөрі шығыс белгісі басымырақ, нығырақ» деп жазды. Ақын мұрасын тереңірек зерттей келе 1939 жылы «Абайдың мәдени идеялық ізденулері» деген мақаласында жоғарыда аталған олқылықтан арыла бастағанын көреміз. Оның көзқарасының бұлай өзгере бастауы осы кездегі жалпы Абай туралы көзқарастардың жаңа бет бұрысымен тікелей байланысты еді. Сондықтан да М. Әуезов: «Қазақстанның зерттеу жұмыстары Абай мұраларының негізін дұрыс ұғынудың жолын кейінгі жылдардың ішінде ғана байқап отыр», — деп ақын мұрасын танудағы өзгерісті дұрыс атап көрсетіп отыр. Осы себептен Абай шығармаларының рухани нәр алған салаларының әрқайсысына өзіндік орын, тиісті бағасын беріп, ақын шығармасына шешуші әсер еткен рухани сала орыс мәдениеті деген дұрыс қорытындыға келгендіктен, Абай «Қаббаны батыстан ғана іздеді» деген тұжырымға ойысты.

М. Әуезов өзінің творчестволық өмірінің ұзына бойына Абай мұрасын зерттеуден қол үзбей, зерттеу ісін үдете отырып, күрделі де көлемді еңбек жазуға бет бұрды.

Елуінші жылдар ішіндегі зерттеулерінде М. Әуезов ақын мұрасының кейбір талас тудырған күрделі де проблемалы жақтарына назар аудара бастады. Өйткені кейбір зерттеушілер тарапынан Абай ақындығының алғашқы жылдардағы шығармалары дәлелсіз сыңаржақтылықпен терістеле бастады. М. Әуезов осы туралы арнайы мақала жазып, Абайдың алғашқы жылдарындағы шығармаларының табиғатты тереңірек аша отырып, пайдасынан зияны басым нигилистік пікірдің жалғандығын әшкереледі.

Бұл кезеңдегі М. Әуезовтың ерекше көңіл бөлгені Абай мұрасының халықтығы мен реализмі және орыс әдебиетіндегі реалистік дәстүрдің ХІХ ғасырдың екінші жартысынан кейінгі қазақ әдебиетінің тарихында түпкілікті орын тебуінің жалпы үдері туралы теориялық зерттеулер. Мұнда зерттеуші жалпы қазақ әдебиетінің теориялық жағын қозғағанда өзінің негізгі өзекті ойларының арқауына үнемі Абай шығармаларын тірек етіп отырады.

М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеулерінің негізгі қорытындыларының жиынтығы түгелге жуық оның «Әр жылдар ойлары» деген көлемді монографиясының желісіне сіңісіп отырды. Бұл еңбек – М. Әуезовтың ақын «мұрасы туралы көп жылғы зерттеулері мен жоғары оқу орнында арнайы курс ретінде абайтану пәнінен оқыған арнаулы лекцияларының түйінді қорытындылары іспеттес зерттеу. Өйткені зерттеуші осы еңбегіне дейін ақын мұрасының әртүрлі жақтарын өз алдына жеке сөз етіп, ізденулер жүргізіп келсе, әр жылдар кездегі іздену үстіндегі ойлары мен байламдарын соңғы монографиясында түгелге жуық ендіре отырып, ұлы ақынның әдеби мұрасының салаларын тұтас қамтып, байсалды топшылаулар жасаған. Зерттеушінің негізгі мақсаты – Абай шығармаларының табиғатын таныту болғандықтан, ол ақын мұрасын тұтас қамтып өзінің бұрыннан айтып, жазып келе жатқан ой-пікірлерін осы еңбектің хронологиялық тұрғыдан берілген желісіне орынды да сіңімді түрде шебер өріп, үйлесімді тұтастық тауып отырады. Автор Абайдың өмірі мен шығармаларын тұтас алып зерттеу нысанасына алғанда, хронологиялық ұстанымды негізге ала отырып, Абайдың ақындық өнері мен шеберлігінің жетілу жолдарын, дүниеге көзқарасы мен ақындық өнер жолын-

дағы ізденуі мен идеялық өсу үдерісінің эволюциясын көрсетуді мақсат етеді. Осы мақсатқа сәйкес зерттеуші, негізінен хронологиялық ұстанымды ұстанады да Абайдың ақындық творчестволық жолындағы елеулі өзгерістер мен бет бұрыстардың басты себебін ақын өмір сүрген дәуірдің тарихи шындығымен нақтылы салыстыра отырып, ақын шығармаларын талдау үстінде ол құбылыстардың сырын саралап аша отырады.

Монографиядан елеулі орын алған Абайдың өмірбаяны зерттеушінің үздіксіз іздену жолында болып, бұрынғы жазғандарын сұрыптап, екшеп, жетілдіріп отырғанын көреміз. Оның ақын мұрасын зерттеуді шу дегеннен Абайдың өмірбаянынан бастауының өзі жай нәрсе емес еді. Өйткені ұлы ақынның ұлы мұрасының сырын, табиғатын ғылыми тұрғыдан тереңірек тану үшін, оның өмір жолын шама келгенше біліп, қанығып алмайынша зерттеу жұмыстарының толық қанды болуы екіталай нәрсе. Ақын өмірінің әрбір елеулі құбылысы оның шығармаларында көрініс беруімен бірге көп нәрсенің сырын танып білуге септігі болмақ. Сондықтан да монографияда алдымен ақынның жасаған тарихи әлеуметтік ортасы мен өмір жолының картинасын оқушылардың көз алдына елестете отырып, соңыра осы дәуірдің шындығы мен айнасы болған ақынның реалистік шығармаларын бір ұстанымның негізінде жүйелі талдау жасап отыруы табиғи да үйлесімді шыққан.

М. Әуезовтың бұл монографиядағы айрықша назар аударған нәрсесі ақын шығармаларының негізгі тұтқасы мен өзегі ретіндегі саласы – оның лирикалары.

М. Әуезов ақын шығармаларының ең шешуші саласы оның лирикаларының табиғатын тереңірек тануда өте ұтымды жол ұстаған. Осы себепті ол Абай лирикаларына талдау жасағанда негізінен жазылған жылдар бойынша рет-ретімен сөз еткенімен, ұлы ақынның шеберлігі мен ой-өрісінің дамуын, идеялық іздену кезеңдеріндегі басты ерекшеліктерін ашып, баса көрсету үшін алдымен ақын шығармаларын шартты түрде төрт түрлі тақырыптың шеңберінде қарастырады. Зерттеуді бұлай жүргізудің себебі, ғалымның ойынша, ақын әр жылғы туындыларында да осы тақырыптарға соғып отыратындықтан, екі жақты ұтатын сияқты. Өйткені біріншіден, зерттеуші өз ойын осы тақырыптық жүйеге сүйенгендіктен бір желінің бойымен дамытып, ой желісін үзбей жалғастыра отырып салыстыру жүргізсе, екіншіден, осы тақы-

рыптарға үнемі қайырыла соғып отыратынын Абайдың ақындық өнерде бір жерге тұрақтап қалмай, осы тақырыптың өзінде де ақындық шеберлік пен ой-өрісінің өсуі мен идеялық ізденуінің ерекшелігі жағынан да эволюциялық даму үдерісінің жанды қатынасын ғылыми негізде ұтымды көрсетуге мүмкіндік алған. Осы тұрғыдан карағанда, әсіресе, Абай табиғат лирикаларындағы шеберлігі мен идеялық дәрежесінің қалай өсіп, қалыптасып отырғанын еске алсақ, бұл құбылыстың сыры айқынырақ түрде ашыла түседі. Абайдың шығармаларында орын алған оның эстетикалық философиялық ойларын білдіретін өлеңдердің табиғаты да осы тұрғыдан баяндалған. Мұнда зерттеуді Абайдың бір тақырыпка арналған өлеңдерін бастан-аяқ түгел тізіп баяндаудан бой тартып, орынсыз қайталауға жол бермеу үшін, негізінен осы тақырыптағы өлеңдерді талдағанда Абайдың ақындық шеберлігі мен идеялық ой-өрісінің осы тақырыпка байланысты өсу ерекшелігін көрсетуге баса күш салған.

Абайдың әдеби мұрасының шығысқа қатысы туралы мәселені зерттеуші еңбегінде өзінің көздеген мақсатына сай ақынның жиырма жылдық әдеби творчестволық өмірінің, ақындық іздену жолының кезеңдеріне қарай беріліп отырылады. Еңбектің спецификалық характеріне сәйкес бұл мәселені өз алдына бөліп алмай, жалпы ақын шығармаларының мерзімді, кезеңдік желісіне сәйкес орын алған құбылыстарға сай ұрынды жерлерінде ғана сөз етіп отырады. Өйткені Абайдың шығысқа қатысы туралы мәселенің де ақынның шеберлігі мен идеялық, стильдік ізденістері мен ой-өрісінің өсуіне байланысты үдеріспен тығыз байланысты құбылыс екенін зерттеу желісінде әділ аңғартады. Мұның Абай шығармаларының белгілі бір кезеңдеріне сай көтеріліп отыратындығын еске ала отырып, Абай шығармаларының шығысқа қатысын оның алғашқы кезеңдегі өлеңдерінде еліктеу машығы белгі берсе, соңыра Абай шығыс классиктеріне еліктеуші емес, қайта олардың дәстүрін творчестволық тұрғыдан менгере дамытушы дәрежесіне көтерілген деп біледі. Бірақ Абай шығысқа қатысының алғашқы дәуірінің өзінде де өз шығармаларының реалистік тенденциясының тегеуірінділігімен өзіне назар аударатынын баса байқатады.

Абайдың 80 жылдардың аяғында стильдік ізденістерге түскен шағында да, әсіресе махаббат лирикасын жырлауда ақынның бұл салаға тағы да қайта соғып, одан қол үзбегендігін, бірақ осы та-

қырыптас өлеңдерде Абайдың көзқарасы мен стильдік жағында кемшілік жайлардың орын алып отыратынын ақынның осы тақырыптас өлеңдерін нақтылы талдай отырып көрсетеді.

Зерттеушінің пікірінше, Абай творчествосындағы бұл мәселе, әрине ақынның поэмаларында басым орын алатын сияқты. Өйткені ақын поэмаларының бәрі де, негізінен, шығыстық аңыздың деректеріне құрылады. Әрі ақын өз дәуірінің талабынан туып отырған өз идеясын поэмаларында үлгі тұтқан ұстаздарына сынмен қарай отырып, солар қолданған назирагөйлік дәстүрмен ұштастырып, жазады. Мұнда еліктеу жоқ, екшеу басым.

Ақын мұрасының арнайы зерттелмеген бұл саласына ерекше тоқталып, өз байламдарын ортаға салып, соны пікірлер қозғайды, Ақын поэмаларының өзіне тән ерекшеліктерін арнайы назар аударады. Мысалы: Абай «Ескендір поэмасында, негізінен, әкімшілікке көзқарасын аңғартса, «Масғұт» поэмасында ақын ойы мораль философиясына тіреледі. М. Әуезов осы еңбегінде Абайдың философиялық көзқарасына да назар аударады. Ақынның дүниеге көзқарасы әлі де өз дәрежесінде зерттеліп танылған жоқ деп біледі. Сондықтан Абайдың философиялық көзқарасын зерттегенде оның шығармаларында әртүрлі дәрежеде орын алып отырған бұл мәселені бытыратып бөлшектеп алмай, оның бүкіл шығармаларындағы Абайдың идеялық іздену өрісінің даму үдерісіне тікелей байланыстыра отырып зерттеу керек деп қарағандықтан «Біздің білуімізше, Абайдың философиялық көзқарасы – көбі адамгершілік мәселесіне тіркеледі», деп тұжырымдайды.

Бұл еңбектің ерекшелігінің бірі – Абай өлеңдерінің идеялық мазмұны мен көркемдік ерекшелігін қатар алып талдаумен бірге өлеңнің бұрын байқалмаған, байқалса да жеріне жете аңғарыла бермейтін қыры мен сырын тереңірек ашып отыруы. Өлеңнің табиғаты зерттеушінің айтуында жаңаша оқылып отырылады. М. Әуезовтың «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба» т.б. көптеген өлеңдерді талдауы дәл осы тұрғыдан соны мағыналарға ие болған.

М. Әуезов Абай мұрасының енді ғана зерттеле бастаған саласы оның өзіндік ерекшелігі бар қарасөздері туралы да соны пікірлер қозғайды. М. Әуезовтың пікірінше, 46 бөліктен тұратын қарасөздің II-і әртүрлі стильдегі нәрселер де, қалған 35 сөздің бәрі шын мәніндегі бір стильдегі Абайдың қарасөздеріне жатады деп

қарайды. Өйткені бұл 35 сөз түгелдей: «стиль, мазмұн жағынан алғанда осы шығармалар Абайдың өзі тапқан бір алуан көркем сөздің түрі», — деп қорытады. Ал кейбір зерттеушілер ақынның өзіндік ерекшелігі бар қарасөздерін жай проза деп қараса, кейбіреулері оны әртүрлі стильдегі шығармалар деп қарайды. Бірақ М. Әуезов өз тарапынан соны тұжырымдар айтса да жоғарыдағыдай пікір алалығы орын алып отырғандықтан өз ойын нақтылы деректермен талассыз етіп бекіте дәлелдеп отырмайды.

Абайдың әдеби мұрасын ұзақ жылдар бойы зерттеген, абайтану ілімінің негізін салған М. Әуезовтың «Әр жылдар ойлары» деген еңбегінің басты ерекшелігі — Абай творчествосының тұтас қамтылуы мен оның ақындық шеберлігінің даму жолдарын және дүниеге көзқарасы мен идеялық өсуінің эволюциясын хронологиялық ұстанымға сүйене отырып ашуы да жатыр. М. Әуезов Абайдың творчестволық өміріндегі елеулі бетбұрыстардың себебін, сырын осы тұрғыдан қарастыра отырып ашады.

1970

СЕМЕЙДЕ ӨТКЕН СӘТТИ ЖЫЛ

Мұхтар Әуезов — тұла бойына ақындық дарын мен ғұламалық ойшылдық қатар біткен суреткер екендігі әлемге әйгілі. Саналы өмірін ғылыми-творчестволық іздену жолына бағыштаған қайталанбас талант иесінің шабыт қанатына мінген әрбір буынды кезеңінен танып, сырына қанығу — мұхтартану саласының келелі міндетіне айналып отыр. Осы жолда айтулы қаламгердің жүріп өткен әдеби соқпағына үңіле түскен сайын беймәлім мол тың деректер көзіне де ұшырасып жатамыз.

Архив қазынасында сыр бүккен беймағлұм деректер көзінің бірі — Ленинград университетінің түлегі Мұхтар Әуезовтің Семейдегі қазақ педагогикалық техникумы мен Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімінде атқарған ұстаздық, ғылыми-ұйымдас-тырушылық, журналистік қызметіне келіп тіреледі.

Мұхтар Әуезов 1924 жылы Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде жаңа ұйымдастырылған Семейдегі қазақ педагогикалық техникумына қазақ әдебиетінен дәріс оқу үшін арнайы шақырумен келеді. Ол туған елге оралысымен-ақ ұстаздық, ғылыми-творчестволық, әлеуметтік жұмыстарға қызу араласып, бар

ынта-жігерімен беріледі. Сол тұста Семей губерниялық атқару комитетінің Ленинград университетіне жолдаған ресми хатында: «...жолдас Әуезов қазақ әдебиеті бірлестігіне деген ынта-жігерімен әрі осы салада өз бетімен жүргізіп отырған ғылыми зерттеулерімен техникумдағы қазақ әдебиеті тарихының лекторы ретінде бірден-бір кандидатура болып табылады», – деп, оның осы жылдар аралығында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстары мен теориялық даярлығының деңгейі аса жоғары бағаланды.

1922 жылы Орта Азия университетінде сырттай оқып жүрген кезінде-ақ Абай мұрасын, осы саладағы өз танымын ғалымдық, ұстаздық жолмен насихаттап жүрген еді. Өз ой танымын дәріс үстінде де баяндап отырған М. Әуезовтің 1923 жылы Ташкент қаласындағы Орман шаруашылық техникумында қазақ тілі мен әдебиетінен оқыған лекцияларын тыңдаған Нұртас Ондасынов (бұрынғы Қазақ ССР Министрлер Советінің председатели) өзінің естелігінде: «Біз Абаймен көп жұрттан бұрынырақ және тереңірек таныстық, Абайды дұрыс түсінуге ұстазымыздың сабақтары тікелей себебін тигізді», – деп жазады.

Мұхтар Әуезов қазақ педагогикалық техникумында қазақ әдебиетінен дәріс бере жүріп Абайдың тұңғыш толық жинағын құрастыруға бар күшін жұмсады. Абайдың Мүрсейіт қолжазбаларында камтылмаған, бірақ ел аузында сақталып қалған өлеңдерін хатқа түсіріп, қайта тірілті. Дәл осы жылдар ұлы ақынның тұңғыш ғылыми өмірбаяны да жазыла бастады. Қазақ әдебиеті тарихынан оқыған лекцияларының негізінде «Қазақ әдебиеті тарихы» деп аталатын атақты монографиялық еңбегінің алғашқы нұсқасы да жазыла бастады. 1927 жылы Қызылорда қаласында басылым көрген осы монографиялық қолжазба 1925 жылы Ленинградта біткен болатын. Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің арнайы қаулысы негізінде жоғарыдағы аты аталған оқу орнында қазақ әдебиеті үйірмесі ашылып, оны басқару жұмысы да Мұқан тапсырылып, қала жастарын әдеби-творчестволық, мәдени жұмыстарға қызу араластырып баули бастады.

Мұхтар Әуезов өмірінің жарқын тұсы әсіресе Семейдегі сәтті жылының бір белгісі – Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне толық мүшелікке сайланып, ғылыми-ұйымдастыру мәселесіне қызу атсалысып, әдеби-мәдени жұмыстары ерекше көзге түсе бастайды.

1902 жылы Батыс Сібір Императорлық Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі ашылады. Осы бөлімше 1924 жылы 8 мартта Орыс географиялық қоғамының Қазақстандағы Семей бөлімшесі деген атпен қайта құрылып, өз алдына дербес қызмет атқарды.

1924 жылы 15 октябрьдегі Кеңестің (қоғамды басқару органы) мәжілісінде М. Әуезов толық мүшелікке алынсын деген ұсыныс қабылданды. Көп ұзамай-ақ 1924 жылы 19 октябрьдегі Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің жалпы жиналысында жасырын дауыс беру арқылы бір ауыздан Қоғамның толық мүшелігіне сайланды (Семей өлкетану музейінің архиві, папка №8, Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімінің октябрь-ноябрь айындағы есебі. 1924 жыл, 32-бет). Осы жалпы сайлау жиналысында Қоғамның барлық мүшесі 116 адам болса, оның екеуі құрметті мүше, сегізі толық мүше болып сайланды.

Бұл тұста Мұхтар Әуезов Қоғамның ғылыми-ұйымдастыру жұмысына белсене араласып, өзінің терең білімі, көп салалы ғылыми творчестволық жұмыстары, шебер ұйымдастырушылық қабілеті арқылы бірден көзге шалынды. Осы ерекшеліктерді ескере келе Мұхтар Әуезовті 1924 жылы 16 ноябрьде өткен Қоғамның жиналысы басқару орнына сайланған алты адамның құрамына ендіреді. Қоғамның председателі болып Б. Герасимов 35 дауыспен (1 дауыс қарсы, 3 дауыс қалыс), орынбасары болып Мұхтар Әуезов 36 дауыспен (қарсы дауыс жоқ, бір дауыс қалыс) сайланды. Кеңеске яғни басқару орнынан сайланған алты адамға берілген жасырын дауыстың құрамына көз салсаң, Мұханның аз уақыт ішінде-ақ бедел алып, сайлануға түскендер арасында ең жоғары көрсеткішке жеткені байқалады.

Әрине Мұхтар Әуезовтің тез арада мұндай зор сенімге ие болып, бедел алуының себебі қоғамдық жұмыстағы белсенді әрекеті мен ғылыми-творчестволық ізденістері, жарық көрген еңбектері сол кезде-ақ баспасөзде кең танылып бағалануында жатса керек. Осы себепті Қоғамның жалпы жиналысында Димитриевтің барлық қоғам мүшелерінің атынан Кеңеске тұңғыш рет мүше әрі орынбасар қызметіне сайланған Мұхтар Әуезовті қазақ интеллигенциясының қоғамдағы тұңғыш өкілі ретінде қызу құттықтап, арнайы сөз сөйлеуінде көп мағына жатса керек-ті.

Ол 1924 жылдың күзінен бастап-ақ Қоғамның жалпы жиналыстары мен Кеңестің арнаулы мәжілістерінде зор белсенділік

көрсетіп, барлық жұмыс саласына қызу араласады. Қоғамның басқару органы болған Кеңес мәжілістерінде ұсыныстары мен пікірлерін өткізіп, аса қажетті деген мәселелерді ұстанымды түрде күн тәртібіне батыл қойып отырады. Мысал ретінде айтар болсақ, Кеңес мәжілісінде ертеректе жарияланып келген ғылыми «Запискаларды» қайтадан жандандырып, жүйелі түрде басылым көру ісі талқыланғанда, М. Әуезов ғылыми «Запискаларды» орыс, қазақ тілінде қатар шығарып отыруды ұсынып, шешім қабылдатады.

Кеңес басшылары М. Әуезовті Семей қаласында жаңадан ашылып жатқан Совет өкіметінің жергілікті ұйымдарымен Қоғамның қарым-қатынасын күшейтіп, жақсарту ісіне де ретті жерінде үнемі шебер пайдаланып отырған. Мысалы, Семей губерниялық халық ағарту бөлімі «Малшылар мен шаруалар үйіне» жалпы білім беретін лекциялар циклін ұйымдастыруды өтінгенде, Кеңес басшылары бұрын тәжірибеде жоқ мұндай жаңа да күрделі жұмысқа тағы да М. Әуезовті бөледі. Немесе 1925 жылы 4 марттағы Қоғам мүшелері мен Семей губерниясының ағарту ұйымдарымен біріккен арнаулы мәжілісінде халық ағарту бөлімі әрбір мектепке арналған жеке-жеке программа жасап беруді талап еткенде, мәжіліс дағдарысқа ұшырап, асыра сілтеген пікірлер өріс ала бастайды. Сонда Мұхаң жеке-жеке программа жасаудың негізі жоқ, керісінше барлық мектептерге арнап бір программа жасау қажет, оны әрбір мектеп өз жағдаятына қарай творчестволықпен пайдалансын дейді, осы пікірі қызу қолдау табады.

Кеңес ең ақыры әдеби-мәдени шаралар өткізетін орындарға рұқсат алып, келісім табу жұмыстарына дейін тындырымды Мұхана жүгініп отырған. Мысалы, Кеңес мүшелері 4 октябрь атындағы клубқа рұқсат алып, Мұхтар Әуезов пен Жұмат Шаниннің этнографиялық сипаттағы пьесасын қоюға даярлана бастайды.

Кеңестің орынбасары ретінде Мұхтар Әуезов Қазақстанда ғылыми экспедициялар ұйымдастыру үшін, қажетті қаржы көзін тауып, оның жоспары мен сметасын жасауға да қолма-қол араласып отырған. Арнайы түрде фольклорлық мұраларды жинастыруға экспедиция ұйымдастырып, халық санасында ғасырлар бойы екшеліп сақталған рухани байлықтың деректі көздерін дер кезінде, уақыт өткізбей қалай жинау керектігін «Әдебиет естелігін жинаушыларға» деген мақаласында жариялап та үлгереді.

1924 жылы 21 октябрьдегі Кеңестің арнайы мәжілісінде тарихи, фольклорлық, этнографиялық, археологиялық экспедиция-

лар ұйымдастыру мәселесі күн тәртібіне қойылады. Осы жөнінде Кеңес мәжілісінің протоколында: «Мұхтар Әуезов хабарлады: белгіленген аудандар ерекше көңіл бөледі. Өйткені басқа қазақтарға қарағанда қаракерейлерде дәл бүгінге дейін көне өлеңдер, жырлар, аңыздар сақталғандықтан оларды жинап алуға асығу керек. Экспедиция жол-жөнекей Шыңғыстау болысына да соға алар еді», — деп жазылған. Осы протоколда бұл арнаулы көп салалы экспедицияға Мұхтар Әуезов пен Жұмат Шаниннің қатысуы пайдалы болар еді делінген.

Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімі ұйымдастырмақ болған үш саладағы экспедицияның барып-қайтатын маршруттары да нақтылы көрсетіліп, тарихи-фольклорлық экспедиция М. Әуезов нұсқаған жерлерге, ал этнографиялық экспедиция Қарқаралы уезіне, этнографиялық экспедиция Бұқтырмаға баратын болып белгіленеді.

Бұл көп салалы арнайы экспедициялардың жоспары мен сметасын жасау үшін Кеңес тарапынан сайланған арнайы комиссия құрамына да Мұхтар Әуезов, Борис Герасимов, Николай Белослюдов кіреді.

Артынша-ақ 1924 жылы 19 октябрьдегі Кеңес мәжілісінде М. Әуезовтің экспедиция жөніндегі арнайы хабарламасы тыңдалады. Бұл экспедициялар үшін Академия орталығынан (Орынбордағы) арнайы қаражат бөлінгенін, бұл қаражат көптен бері ойластырылып келе жатқан тарихи-этнографиялық экспедиция жұмысына жұмсалатынын айтады. Кеңес осы мәселе туралы төтенше шешім қабылдап, экспедицияның нақтылы ісжоспары мен сметасын жасауды М. Әуезов пен Б. Герасимовке тапсырады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерін ертерек зерттеу жұмысымен айналыса бастаған фольклорист Мұхтар Әуезов бұл экспедицияға тікелей басшылық етіп, оның баратын ауданы мен қандай нақтылы деректер жинау қажеттігіне ғылыми тұрғыдан жөн-жоба, бағыт-бағдар сілтейді.

Қазақ әдебиетінің іргелі саласына айналған абайтанудың негізін салушы ғұлама ғалым Мұхтар Әуезов ұлы ақын мұрасын жинау, зерттеу жолында жүргізген ұланғайыр еңбегін ғылыми-творчестволық өмірінің рухани нәр алар бұлағы десе болғандай. Сонау алыстағы балғын балалық шағында Абай өлеңдерін түгел жаттап, аты аңызға айналған ақын жайындағы әңгімелерге құлағы қанығып өссе, 1914 жылы Абай туралы тұңғыш әдеби кешке қатысып

та үлгеріпті. Абай қайтыс болған 20 жылдан соң Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі өткізген кезіндегі ұйымдастыру жұмысы тағы да жігіт Мұхтарға бұйырыпты. Соңғы жылдарда да Абайға арналған юбилейлік мерекелердің бәрінде де зор шабытпен күш жұмсап, ғылыми-творчестволық еңбектерімен ерекше дараланып ұлы тұғырға көтерілген замана данасын көреміз.

Бір ғажабы Мұхтар Әуезов Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне толық мүше болып сайланған күні-ақ, яғни 1924 жылы 19 октябрьде Абайдың қайтыс болғанына 20 жыл толу қарсаңында Қоғамның жалпы жиналысында Абай күнін атап өтуге ұсыныс ендіреді. Осы ұсыныс бойынша Абайға арналған салтанатты кешті өткізу жөнінде арнайы программа жасап, Қазақстанның академиялық орталығымен келісіп, Қоғам мүшелері мен қала жұртшылығы біріге отырып өткізу туралы кең өрісті шешім қабылданады.

Абайдың жиырма жылдығын өткізу қарсаңында Семей губерниялық халық ағарту бөлімі мен Қоғам мүшелері арқылы ұйымдастырылған жұмыс атаулының бәрі де тікелей Мұхтар Әуезов басшылығымен жүргізілгені кездейсоқ құбылыс емес-ті.

Мұхтар Әуезовтің ұсынысы бойынша, Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі алдына қойылған Абай мерекесін ресми түрде салтанатпен атап өту мәселесі Қоғамның бас қосқан жалпы жиналыстары мен Кеңестің арнаулы мәжілістерінде айналасы үш ай ішінде бес рет талқыланып, тиісті қаулылар алынып отырады.

Кеңес 1924 жылы 21 октябрьде өткізілген мәжілісінде Абайдың жиырма жылдығын бүкіл Қазақстан бойынша атап өткізілуі керек деп шешіп, осыған лайықты өз программасын даярлауға кіріседі. Осы ұсыныстарын Орынбордағы Академиялық орталыққа хабарлайды. Егер Академиялық орталық белгілі бір күнді межеге алып, хабар бере алмаған жағдайда ноябрь айының соңында өткізбекке шешім қабылдайды.

Кеңес мәжілісінде қабылданған шешімнің айрықша назар аударарлық бір тармағы бар. Ол Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын бастыруға Академиялық орталықтан арнайы нұсқау сұрайды. «Құнанбаев туралы мақалалар жинағын жариялап, күні бүгінге дейін жарияланбай жеке кісілердің қолында сақталып келе жатқан ақын шығармаларының толық жинағын бастыруға Қазақстан Халық Комиссариатының Академиялық орталығынан

нұсқау сұралсын» (Семей өлкетану музейі, папка № 8, протокол № 3, 1924 ж. 21 октябрь, 67-б.). Ал тұңғыш Абай шығармаларының толық жинағын басуға қажетті қаржыны ел арасында ақын кітабына ерікті түрде жазылу арқылы және де біраз қаржыны орталық ұйымдардан алу жолымен жүзеге асырса болады деп қараған.

Осы қаулыдағы алғаш рет Абай мұрасын зерттеуге арналған ғылыми мақалалар жинағын құрастырып бастыру жөніндегі ұсыныс та негізсіз емес еді. Себебі 27, 29 декабрьде Абайдың қазасының жиырма жылдығына арналған бас косуда оқылатын М. Әуезов, Ж. Шанин, Көкбайдың баяндамалары мен естелігі даяр болатынды. Мұның үстіне Кеңес председателі Б. Герасимов пен Абай мұрасын ертеден зерттеп келе жатқан Николай Николаевич Белослюдовтің оқыған лекцияларының тексі мен мақала зерттеулері даяр тұр еді. М. Әуезовтің 1918–1922 жылдар аралығындағы Абай мұрасы жайындағы зерттеу мақалалары мен енді жазыла бастаған Абайдың тұңғыш ғылыми өмірбаянының алғашқы нұсқасын қоссақ, Абай мұрасы туралы жарияламақ болған ғылыми жинақтың аумақты көлемі мен нақтылы қарасы көрініп те қалады емес пе?

Бұл кезге дейін Абай шығармаларының таңдамалы жинақтары 1909 жылы Петербуртта, 1916 жылы Орынборда, 1922 жылы Қазанда, 1923 жылы Ташкентте басылым көргенімен, ұлы ақыннан қалған барлық әдеби мұра толық жинастырылып оқырмандар қолына жетпей жатқан шақ еді. Бұл орны толмас олқылықтың орнын толтыруға ұмтылып, Абай шығармаларының шын мәніндегі тұңғыш толық жинағын жарыққа шығаруға Академиялық орталықтан нақтылы нұсқау сұрап, әрекет етуінің де айтарлықтай негізі бар, даярлығы толық пісіп-жетілген аса қажетті әлеуметтік рухани мәселе болатын. Қаулыда атап көрсетілгендей Абай шығармаларының баспа бетін көрмеген жазбаша нұсқалары жекелеген кісілер қолында сақталуда деп ескертуінде белгілі мән-мағына барды. Өйткені Абай өлеңдерінің дені жарық көргенімен, көптеген өлеңдері, поэмасы, әсіресе казак әдебиеті тарихындағы соны құбылыс болып енген қарасөздері қолжазба күйінде жеке кісілер қолында сақталып келгені мәлім. Осылардың ортасында Абай мұрасын толық күйінде шығарудың маңызын терең түсінгендіктен Абай туындыларын тірнектеп бір жерге жинастырып толықтыруды мақсат еткен және де бұл салада жеке-дара өндіре жұмыс істеп зор ізденіс жолына түскен аса сергек зерттеуші М. Әуезовті көреміз.

Сол тұстың өзінде-ақ Абай мұрасының бірегей білгірі деп танылған М. Әуезов Абай туындыларының хатқа түспеген, бірақ Абай айналасына топтасқан Көкбай, т. б. білікті кісілердің ойында сақталып қалғандарын қайта жаңғыртып, шамамен алғанда ақын мұрасының үштен біріндей туындысын қайта бастапқы табиғи қалпына келтіруде теңдесі жоқ ғылыми-текстологиялық жұмыстар атқарып үлгерген де еді.

Профессор Мұхтар Әуезов 1946 жылы Қазақ мемлекеттік университетінде абайтанудан оқыған лекциясында: «1924 жылы жиырма жылдығына байланысты шамадан келгенше «Абайдың толық жинағы» деген жинақ болды. Бұл жинақ 1924—1925, 1927 жылдары жиналды. Жинаушы адамдардың көбі Абайдың маңында болған Көкбай, Кәкітай...», — (М. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінің архиві, № 331 папка) деп жол-жөнекей хабарлауы көп нәрседен сыр шертіп тұр. Яғни 1924 жылы Қоғам ұсынып отырған Абайдың толық жинағының тұңғыш нұсқасы жоғарыда Мұхаң атап отырған нұсқа екені талас тудырмаса керек-ті. Алғаш рет құрастырған Абайдың толық жинағын дер кезінде жарыққа шығара алмаған соң, оны Мұхаң соңғы жылдары тағы да ізденіп, барынша толықтыра түскен кезі 1927 жылға тірелетінін жасырмайды.

1924—1927 жылдар ішінде: «Абай өлеңдерін биограф ретінде зерттеп жүр едім. Көп адамның аузынан Абай өлеңдерін жазып ап, бұрын баспа бетін көрмеген шығармаларының қырық проценттейін қалпына келтірдім», — (Сонда, № 202-папка) деп текстологиялық салыстыра зерттеулерінің қай дәрежеде жүргізілгенінен хабар береді. Яғни Мұхтар Әуезов 1909 жылы Петербургте басылып көрген Абай жинағында жарық көрмеген Мүрсейіт қолжазбасындағы өлеңдерді де, және де Мүрсейітте жоқ Абай туындыларының 1086 жолын қайта тірілтудегі Көкбайдың қазақ мәдениеті алдында атқарған тарихи еңбегін аса жоғары бағалап: «Көкбай өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абайдың өлеңдері мен кейбір шумақтарды, жолдарды хатқа түсіріп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты», — (Сонда, № 194-папка, 345-346-б.) деп ескерткен еді.

Текстологиялық сәтті ізденістердің нәтижесінде тарихтан өшіп кетуге айналған ұлы ақын туындыларын қайта тірілтіп, үйірге қосылуын мына фактілерді салыстыра қарасақ та анық сезінеміз: 1909 жылғы басылымдағы Абайдың 5899 жол өлеңі қамтылса,

1933 жылғы басылымдағы Абай өлеңдерінің жолы 7113 жолға жетіп, қара сөздері де толық қамтылып басылды.

Бұл айтылғандардан екшелер ой қорытындысы: Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің мәжілісінде Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын бастыруға қаржы көздерін қарастырып, іске тікелей кірісуінде табан тірер негізі Мұхтар Әуезов даярлаған 1924 жылғы Абай туындыларының толық жинағының қолжазба нұсқасында жатқаны сезіліп тұр.

Бүгінгі күнде қазақ әдебиеті тарихының аса күрделі де өнікті саласына айналып отырған абайтануды, шындығын айтқанда, 1933 жылғы басылым көрген Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағынан басталады деп жүрміз. Ал, шындығына келсек, осы толық жинақтың негізі 1924 жылы-ақ даярланып, Абайдың ғылыми өмірбаяны да сол жылдары жазыла бастаған-ды. Бірақ осыншалықты зор мәні бар қолжазба еңбектің дер шағында халық қолына тимей кешеуілдеп қалуында жалпы қазақ әдебиетіне сор болып жабысқан асыра сілтеулер мен тұрпайы социологиялық танымдардың ұзақ жылдар бойы тұрақтап қалуының зардабы жатыр.

Сол кездегі Қазақстанның астанасы Орынбордағы Академиялық орталыққа қаншалықты зор үміт артылса да, Абай қазасының жиырма жылдығы Қазақстан бойынша Семейде ғана кең көлемде атап өтілгені жұртшылыққа мәлім. Өйткені 1923 жылдан бастап Абайды керексіз деп тапқан пікірлер белең ала бастаған шақ екенін де ұмытуға да, елемеуге де болмайды. Жалғыз-ақ Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің органы болған «Ақжол» газетінде «Абайдың жиырма жылдығы» деген редакциялық ойлы бас мақаланы ғана еске алмасақ, басқа баспасөз атаулының бәрі де үн қатпай қалды десе болғандай. Кейбір газет, журналдарда Абайдың бірлі-жарымды өлеңі мен бірер қарасөздерінен үзінділер берумен ғана шектеліп қалды.

Орынбордағы Академиялық орталықтан ресми нұсқау күте-күте күдерін үзген Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің 1924 жылы 26 ноябрьдегі жалпы жиналысы Абайдың жиырма жылдығына байланысты пікір алысып, әрі осы кезде халық ағарту бөлімі Абай күнін өткізу туралы пікір сұраған № 4979 ресми қатынас келгенін ескертіп, Абайға арналған салтанатты мәжілісті 1924 жылы 20 декабрьде өткізу керек деген шешім алады. Салтанатты кештің ертеректе қабылданған программасын қайта қарап

толықтыра түсу үшін, арнайы комиссия сайлап, оның құрамына М. Әуезов, Ж. Шанин кіреді. Арнайы комиссия жетекшісі М. Әуезов Абайдың жиырма жылдығына арналған салтанатты кешті шама келгенше кең көлемде, жоғары дәрежеде өткізудің жолдарын, мүмкіндіктерін іздестіре бастайды. Уақыттың мүлде қысылтаяндығына қарамай Абай мерекесін өткізу үшін бар саладағы даярлық жұмыстарын айтарлықтай жігерлікпен жүзеге асыруға кірісті.

1924 жылы 24 декабрьдегі Кеңес мәжілісінде Абай мерекесіне арнайы программаны даярлаушы комиссия мүшелері атынан Мұхтар Әуезовтің хабарламасы тыңдалды. Комиссия уақыттың аса тығыздығына қарай Абай мерекесін өткізуді 27, 29 декабрьге белгілеп, программаның жаңадан жасалған жобасымен таныстырды.

Программа жоспары бойынша 27 декабрь күні Қоғамның Абайға арналған салтанатты мәжілісінде (Орталық кітапхана үйінде) М. Әуезовтің «Қазақ әдебиетіндегі Абайдың орны» деген баяндамасы мен Абайдың үзеңгілес жолдасы Көкбай Жанатаевтың «Абай өмірінен естеліктері» тыңдалса, программаның екінші бөлімі бойынша көпшілікке болжалдалған әдеби сауық кеші Луначарский атындағы клубта өтілетін болып белгіленді. Онда Жұмат Шаниннің орындауында Абайдың музыкалық шығармалары орындалып, Казпелтехникум студенттері мен Абай аулының өнерпаздары әншілік өнер көрсетпек. Осындай сан салалы жұмыстардың бәрін ұйымдастырып, даярлап, Қазақстан бойынша тұңғыш рет өткізілгелі отырған ұлы ақын мерекесін айтарлықтай дәрежеде өткізуге бар күш-жігерін салған Мұхтар Әуезов советтік дәуірде қайта жасарған қазақ халқының келешек рухани өмірінде Абай мұрасының қаншалықты тарихи орны барлығын кімнен болса да ертерек әрі терең сезінген еді.

Мұхтар Әуезов ұсынған Абай мерекесін өткізуге жасалған арнайы программа Кеңестің мәжілісінде бекітілді. Аталған шаралардың жиырма жылдығын үлкен қуанышпен атап өтудің қазақ елі үшін рухани әсері қаншалықты елеулі болғандығын сол жылғы «Степная правда» газеті мен «1924 жылы октябрь – декабрь айындағы Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің есебі» деген ғылыми еңбектегі ресми хабарлардан да анығырақ байқаймыз.

Мұхтар Әуезовтің Қазақ педагогикалық техникумы мен Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде бір жыл аралығында атқарған қызметі мен Абай шығармаларын жинау, толық

жинақ ретінде құрастыру, ғылыми өмірбаянын жазу, зерттеулер жүргізу жұмыстарында абайтану тарихындағы зор белес пен түбегейлі ізденістердің негізі жатыр деп танымыз.

1987

МҰХТАРТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көп ұлтты совет әдебиетінің айтулы классигі Мұхтар Әуезовтің ғылыми-творчестволық жолын тану үдері — қазіргі қазақ совет әдебиетінің іргелі де өнікті саласына айналып отыр. Өйткені ұлы жазушының ұлан-ғайыр әдеби мұрасы республикамыздың бүгінгі болмысының рухани әлеміндегі қайталанбас ғажайып құбылыс болуында жатыр. Жазушы мұрасын көлемі жағынан алып қарағанның өзінде, егер академиялық толық ғылыми жинағын даярлай алсақ, кітап сөресін қайыстырар елу томдық асыл қазына қолымызға тиіп, рухани қорымызды айтарлықтай түрде байыта түспек.

Қазақ даласында Ұлы Октябрь революциясының таңы атқан күннен бастап, өмірінің соңына дейінгі жарты ғасырға жуық мерзім ішінде М. Әуезов қаламынан туып, ұлттық рухани қазынаға айналған әдеби мұраны танып білу, таныту әрекеті ғылыми-творчестволық жан-жақты, көп салалы ізденістер мен жүйелі зерттеулерді тудырмай, тұра алмақ емес.

М. Әуезовтің өмірі мен ғылыми-творчестволық еңбектері жөнінде қалам тербеп, ой толғаған қалам иелерінің жалпы саны мыңнан асып, молығу үстінде келеді. Бұған қоса еңбектер көп ұлтты совет халықтарының тілі мен шетел тілдерінде жазылуы авторлар құрамының интернационалдық болмысын танытумен қатар кемеңгер жазушы мұрасы қазірдің өзінде көп ұлтты совет елінің ортақ рухани қазынасына айналған ерекше сипатын да танытуда.

М. Әуезов мұрасын танып бағалауда күрделі зерттеу еңбектерін жазып, мұхтартану саласын біртіндеп қалыптастыру жолында әдебиетші ғалымдарымыздың қосқан үлесі айтарлықтай салмаққа ие болып отыр. Мұхтартанудың елеулі проблемалары жөнінде алғашқы сын-пікір, ой-толғаныстарын, зерттеу жұмыстарын да аға буын өкілдері: С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Б. Кенжебаев, М. Қаратаев, Ә. Тәжібаев және басқалар бастап берді. Аға буын өкілдері салған бұл дәстүрді жаңа буын жас ұрпақ өкілдері

мұхтартанудың сан қилы мәселелерін тереңдей зерттеп, жалғастырып әкетті.

Жазушының әдеби мұрасын жан-жақты біліп меңгеру, тереңдей танып нәтижесін оқырман қауымға жеткізу жолында қол жеткен табыстарымызға орай алдағы уақытта мұхтартанудың қандай-қандай өзекті проблемалары зерттеу нысанасына алынып, сөз болмақ дегені сұрақтың алдан шығары да анық.

М. Әуезовтің бүкіл Одақ мерекелейтін 90 жылдық мерейтойына орай қойылатын басты міндет — жазушының шын мәніндегі ғылыми негізде алдымен қолға алынатын жауапты да күрделі жұмыс — 50 томдық академиялық жинағын даярлауға кірісу. 50 томдықтың барлық нұсқасы М. Әуезовтің жақындап келе жатқан жүз жылдық мерекесіне дейін даярланып бітуі жөн. Ол үшін алдымен жазушының 12 және 20 томдық шығармалар жинағын даярлау үстіндегі тәжірибелерге сүйене отырып, ол басылымдарда орын алған олқылықтардың да ойда болмағы керек. Себебі, бұл басылымдарда текстологиялық жұмыстар шын мәнінде жүргізілген жоқ. Тіпті кей шығармалар баспа тарапынан «сақтық жасаудан» орынсыз қысқартылып кеткені де бүгінде жасырын сыр емес. Бір кезде жазушымыздың ескіше, төтенше араб алфавиті, кейін латын алфавиті, ал 1940 жылдан бастап бүгінгі алфавитке көшу кезеңдерінде уақыт талабына орай сөздердің, әсіресе, термин сөздер мен емлелік ережелердің өзгеріп отырғандығы бірізділікке келуде көп қиыншылық тудырды.

Осы себепті елу томдыққа кіріспес бұрын келісіп алынған бір принцип негізінде алдын ала даярлық жүргізіп, бір ізге түсіру — аса қажетті буын болып отыр. Екіншіден, елу томдыққа кіретін шығармалардың бәрі де архив деректері негізінде берілмек. Бірақ ол деректер архивтегі папкілерде бір жүйеге түсіріліп яғни тақырыптық, не хронологиялық ұстанымда берілмеген. Осы себепті елу томдықты даярлаудан бұрын архив деректерін жанрлық, тақырыптық, хронологиялық ретке түсіріп, екшей отырып жүйеленгенде ғана академиялық басылымға кірісе аламыз. Мысалы М. Әуезовтің Абай мұрасы туралы ғылыми зерттеулері мен көркем туындыларының өзі және олардың түрлі қолжазба нұсқалары, тезистері, неше түрлі шашпа пікірлері, хашиялары, жазба пікірлері мен баяндамалары, сөйлеген сөздері және басқаларының көлемі жағынан 15 томдық туынды екендігі анықталып отыр. Тек қана М. Әуезовтің абайтану саласында жарияланбаған, архив сөресін-

де сақталған материалдарының өзі ғана көлемі жағынан 30 баспа табақтан асып жатуы көп нәрсені аңғартса керек.

Ал «Абай жолы» эпопеясының сақталған қолжазба нұсқалары, олардың редакцияланып сұрыпталған, екшелген түрлері, ел аузынан жиналған екі томдық жазба деректері, «Абай» трагедиясы, опера либреттосы, әдеби сценарийі, киносценарийі және олардың әртүрлі жазба варианттары, қосымша жасалған текстері бәрі де жанрлық, тақырыптық және хронологиялық тұрғыдан жүйелеп, қапысыз екшеп, жеке-жеке топтастыру орасан ізденісті, көп уақытты талап етеді. Әрі бұл деректер шоғыры араб, латын, орыс алфавиті негізінде жазылғандықтан, оларды жете танып, дұрыс оқып алудың өзі бір қиямет нәрсе.

М. Әуезовтің ғылыми-творчестволық жолының толық картинасын ғылыми негізде танып білуде жазушының туындылары мен олардың танылып, зерттеліп, бағалануына және де насихатталуына арналған шын мәніндегі барынша толық персоналды библиографиялық көрсеткішін жасаудың ғылыми-практикалық маңызы да ерекше болмақ. Осы себепті алдымен жазушының көркем туындылары мен ғылыми зерттеулерін, қоғамдық қызметін тану, зерттеу, бағалау жолы мен мұхтартанудың даму, қалыптасу тарихын білуде бірінші кезекте хронологиялық ұстанымға негізделген көп томды библиографиялық көрсеткіш түрін жасау қолға алынбақ.

Ал осы көрсеткіш негізінде енді бүкіл оқырман қауым мен зерттеушілерге, аспиранттарға және де диплом жұмысын жазатын студенттер мен баяндамашыларға, яғни күнделікті ғылыми-практикалық жұмыстарға арналған тақырыптық ұстанымды ұстанған библиографиялық көрсеткіш түрін жасау міндеті де алдымыздан шығады. Міне, осылардың негізіне сүйене отырып, жалпы көпшілік қауымға арналған, яғни М. Әуезовтің ғылыми-творчестволық мұрасын кең мағынада насихаттап танытудың ең өзекті де ұрымтал тұстарын білдіруге қолайлы ұсынбалы (рекомендательный) библиографиялық көрсеткіш жасау қажеттігі туады. Мұның өзі жазушы қаламынан шыққан әртүрлі жанрлық сипаттағы, яғни прозасына, драматургиясына, абайтануға, аудармаларына, әдебиет тарихына, ғылыми-зерттеулеріне, қоғамдық-педагогикалық қызметіне арналған салалық библиографиялық көрсеткіштер түрін жасауға әкеледі. Міне, осы шаралар жүзеге асқан тұста ғана мұхтартанудың алғашқы шартты қадамы орындалады десе болады.

М. Әуезовтің өмірі мен творчестволық жолын танып білуде ерекше орны бар әрі қазақ совет әдебиеті тарихында орныға бастаған естеліктер түрін қорландырып, қайта жариялау қолға алынбақ. Қазірдің өзінде бұл қазақ және орыс тілінде жеке-жеке кітап болып басылым көрді. Қазір жазушы архивінде соңғы кезде жинастырылып мольға бастаған естеліктер шоғырын топтастырып, алдағы уақытта да қорлана беретін естелік-мағлұматтарды екшеп, жүйелеп екі тілде бірдей бірнеше томдық естеліктер жинағын бастырып шығаруға алдын-ала даярлық жұмысы жүргізілуде.

Кезек күтпес мәселенің бірі — Мұхтар Әуезовтің әдеби ортасы мен айналасына келіп тіреледі. Ол үшін мындаған картотекаға әзірше қолда бар деректер түсіріле бермек. Ал алдағы уақытта М. Әуезовпен қарым-қатынаста болған сан қилы тағдыр иелерінің байланысын анықтау міндеті тұр. Өйткені жазушы замандастары ой-санасында М. Әуезовке байланысты беймағұлым деректер мол. Осы тірі архив иелеріндегі мағлұмат атаулыны хатқа түсіріп алып қалмақ көптеген қымбат деректерден айырылып қалуымыз оңай ғой.

М. Әуезовке арналған энциклопедия жасақтауды асыға күтудеміз. Себебі, бұл энциклопедия бір ғана М. Әуезовтің өмір жолына ғана арналып қоймай, тұтас қазақ әдебиетіне қатысты өрісі мейлінше кең ерекше рухани дүниелік болып шығатынына сенім мол.

Мұхтар Әуезов тілінің сөздігін жасау — мұхтартану ауқымынан асып, тіл білімі саласында кең тұрғыдан қойылатын айтулы да бірегей мәселеге айналуға. Өйткені 1979 жылы жарық көрген «М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі» эпопеяның төрт кітабында ғана камтылған 16983 жеке сөз бар екендігін анықтап берді. Ал академиялық елу томдығы шыға қалса, ондағы жеке сөздердің сан жағынан қолданылуы екі-үш есе артып түсетініне күмән тумаса керек. Бұл күнде баспадан шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» 91429 жеке сөз қоры болса, Әуезов тілінің сөздігі көлемі жағынан мұның үштен бірі, немесе одан да асып түсуі — танданарлық та, ойланарлық та құбылыс. Өйткені өз замандастары ішінен туған халқының сөз қазынасын М. Әуезовтей бойына сіңіріп, соншалықты молынан пайдаланған бірегей суреткер жоқтың қасы. Өткендегі көшпелі өмір болмысын өз табиғатына сай жасаған рухани тіл қазынасын енді М. Әуезовтей ешкім де білгірлікпен пайдаланып, сырлы сөзбен көркемдік әлем жасауы екіталай. М. Әуезов қайталанбас көшпелі қауым

болмысының қайталанбас суреткері болып қала бермек. Міне, осы ерекшеліктердің өзі де М. Әуезов тілінің сөздігін жасау – кезек күттірмейтін актуалды да ғылыми мәні терең мәселе ретінде қойылып отыр.

М. Әуезовтің бүкіл саналы өмірі мен ғылыми-творчестволық жолының өзекті желісіне, жазушылық стихиясына айналған саласы негізінде ұлы ақын мұрасы айналасында жатыр. Абайтану саласындағы жазушының толассыз ізденістері екі салада қатар жүргізілді. Абай мұрасын ғылыми негізде танып білу, зерттеу әрекеті жиырма жылға таяу мерзімді қамтыса, әртүрлі жанрда жазылған Абай туралы көркем туындыларын жазудың өзі он екі жылға созылды. Міне, ұлы ақын мұрасын баурап, абайтанудың негізін салу жолында М. Әуезов атқарған ғылыми-творчестволық іздену өрістерін терең бойлай біліп танытудың өзі бұл күнде мұхтартанудың актуальды да күрделі мәселесіне айналуға.

Жалпы абайтану тарихында ұлы ойшыл ақын мұрасын ғылыми негізде танып меңгеру жолында М. Әуезов атқарған қайталанбас бірегей ізденістер сырын ашып, қаныға түсудің өзі мұхтартанудың өрісін кеңейтумен қатар абайтанудың өзін де тереңдете отырып, соны қырларын ашуға жетелейтін жасампаз мұраға айнала бастаған ерекшелікті сезінеміз. Сондай өте қажетті де күрделі проблеманың бірі – «Абай мұрасы М. Әуезов творчествосында» деп аталатын тақырып қазірдің өзінде зерттеу нысанасына алынуға. Өйткені бұл мүлде тың мәселе М. Әуезовтің бүкіл ғылыми-творчестволық жолындағы ой-өрісі мен құдіреті көркемдік танымының қалыптасуына әсер еткен ұлы ойшыл ақын мұрасы жазушының іштей түлеп өсу жолында рухани арқау болып өрілген өте нәзік творчестволық құбылыстардың сырын танып білуге бастайды екен. Абай қалыптастырған дәстүрдің жазушы творчествосында көрініс беріп, келісімді жалғастық тапқан соны қырларын ашу мүлде жана танымдарға бастайды.

Мұхтар Әуезовтің қайталанбас ұлы тұлғасын бұл күнде көркем әдебиет пен өнерде және ғылым саласында танып білу мәселесі тармактанып, кең тұрғыдан зерттеу нысанасына алу үдері де көптен бері жүргізіліп келеді. Мәселе өнер мен ғылым саласындағы зерттеу жұмыстарының нақтылы әрі бір жүйеге түсіріліп, тереңдеуімен ғана мұхтартануға елеулі үлес қоса алатынымызды сезінуде жатса керек-ті.

Абайтану тарихының даму жолына көз жіберсек, М. Әуезов ескерткендей, ұлы ақын мұрасын ғылыми негізде танып бағалау жұмысы көбінесе юбилейлік мереке тұстарында қарқындай өрістесе де, қалған уақыттарда үзіліп қалып келе жатқаны жасырын сыр емес қой? Ал мұхтартану саласында әзірше жазушы мұрасы жүйелі түрде зерттеліп, көп жылдық мерзімді қамтитын ғылыми жоспар негізінде жүргізіліп отыруы аздап болса да өз жемісін беруде. Мәселе осы қалыптаса бастаған жақсы дәстүрді абайтану мен мұхтартану саласында да тұрақты жүзеге асыруда жатыр емес пе?

1987

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫН ДӘУІРГЕ БӨЛУ МӘСЕЛЕСІ

Бұл тақырыпты дәл осы тұста көтеріп, арнайы пікір сарабына салудың ұстаным да күрделі мәні бар. Өйткені жетпіс жыл ішінде талай сапырылыстарға түсіп, ақыры әміршіл-әкімшіл биліктің идеологиялық шеңберіне шырмалып қалыптасқан көптеген ұғым танымдарымыз жариялылық пен демократияның алтын күрек желі ескен соң-ақ құрсауланған ой-сананың сені бұзылып, қозғалысқа түсті, қатып-семген көзқарастардың қабырғасы сәгіле бастады.

Міне, әдебиетіміздің тарихында қалыптасып бекіп тұрақты таным ретінде мектеп пен жоғары оқу орындары программалары мен оқулықтарында үстемдік етіп келе жатқан әдебиет тарихын дәуірлеудің қасаң танымға айналған қағидасын түбірімен өзгертіп, қайта қарайтын күн туды. Себебі, туған әдебиет тарихын дәуірлегенде осы уақытқа дейін ұстанып келе жатқан өлшем-межеміз шартты түрде ұсынылып, орталықтың ызғарлы қабағына қарай бейімделуден аса алмай келді.

Қазақ әдебиеті тарихы арнаулы пән ретінде оқытылуы мен оны дәуірге бөлу жөнінде арнайы түрде сөз ету Қазан төңкерісінен кейін ғана қолға алынды. Қазақ әдебиеті тарихының шаңырағын көтеріп, алғашқы уықтарын шаншу төңкерістен кейінгі рухани қажеттіліктен туды.

Бұл іспеттес тұнғыш талпыныстардың бастамасы алғашқы қадамы Мұхтар Әуезовтің талайына жазылды, яғни үлесіне тиді.

Мұхтар Әуезовті мұндай шұғыл әрекетке кірістірген сол тұстың әлеуметтік тілек-талабы еді. 1924–1925 жылы Петроградтағы университетте оқып жүрген жерінен арнайы шақырылып, оған Семейде ашылған Қазақ педагогикалық техникум студенттеріне қазақ әдебиеті тарихынан дәріс беру тапсырылды. Ол кезең үшін өте күрделі де қиын талапқа М. Әуезовтің ұстаздық пен ғылыми іздену жолындағы алдын-ала даярлығы көп септігін тигізді. Қазақ халық ауыз әдебиеті мен әдебиет тарихынан оқыған дәрістерінің негізінде қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөлудің алғашқы нобайларын Мұқаң сол тұста анықтай түседі. 1925 жылы Петроградта оқып жүріп жазған «Әдебиет тарихы» деп аталатын монографиясының қолжазбасын даярлап, 1927 жылы Қызылорда қаласында жариялап та үлгерді. Бірақ асыра сілтеу заманында бұл оқулық жөргегінде тұншықтырылып, аңсаған қалың оқырмандарының қолына жетпей, қолды болып кете барды.

Семейдегі қазпедтехникумда Мұхтар Әуезов оқыған дәрістің негізінде жазылған «Әдебиет тарихы» оқулығының бастапқы бөлімі халық ауыз әдебиеті деп басталады да, екінші бөлімі «Зар заман ақындары» деген тақырыппен беріліп, қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөлудің тұңғыш меже-өлшемі ретінде XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасыр тұтас қамтылады. Жүз жылға созылған бұл кезеңдегі қазақ халқының отарлану дәуірін тұтас алып, зар заман ақындарының шығармаларында беретін құбылыстардың қай-қайсысы болса да, патша үкіметінің отаршылдық саясатының әдебиеттегі көрінісі екенін ашып айтады. Бұл дәуір әдебиетіндегі уақыт мерзімін іштей XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасыр әдебиетіне жіктей қарайтыны бар.

М. Әуезов бастаған әдебиет тарихындағы жүз жылдық кезеңді дәуірлеу ұстанымы келе-келе соңғы зерттеушілер тарапынан сөз етілген тұста оларды нақтылай түсіп, XVIII ғасырдағы әдебиет, XIX ғасырдың алғашқы жартысы мен екінші жартысындағы әдебиет және XX ғасыр басындағы әдебиет тарихы деп жіктеліп салаланған қалпын көреміз. Бірақ соңғы зерттеушілер тарапынан әдебиет тарихын дәуірлерге бөліп саралау, көбінесе шартты түрде алынып, ол кезең әдебиеттегі саяси-әлеуметтік жағдай тудырған көркем шығармалардағы басты сарын негізге алынбай сырт қала берді.

Қазақ әдебиеті тарихын арнайы түрде дәуірлеу мәселесіне алғаш рет арнайы тоқталып, өз танымын ортаға салған білікті ғалым Б. Кенжебаев. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлерге жіктегенде, ол

XV ғасыр мен XVIII ғасыр аралығындағы әдебиет тарихын «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет» деп атап, төрт жүз жылдық кезенді өз алдына жеке алып қарайды. Ал XIX ғасырды екі кезеңге жіктеп, төртінші кезеңге XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы әдебиетті жатқызады.

1959 жылы Қазақ ССР ҒА мен Қазақстан Жазушылар одағы ұйымдастырған қазақ әдебиетінің бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференциясында Б. Кенжебаев қазақ әдебиеті тарихының бастау алар шығар көзін VIII–IX ғасырлардағы ойма жазу ескерткіштерінен бастау керектігін мәлімдеді. Себебі, түрік тілді туысқан халықтардың орта ғасырға дейінгі рухани даму жолы, мәдениетінің өркендеу өрісі бір деңгейдегі ортақ құбылыс болғандықтан, ойма жазу дәуіріндегі әдебиет тарихының бастапқы жазба ескерткіштері де ортақ ата мұрамыз деген танымды ұсынды. Ал Қ. Жұмалиев арнайы баяндамасында қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу туралы XVIII ғасырдан бастау қажет деген тұрғыдан мәселе көтерді. Конференциядағы қорытынды сөзінде Мұхтар Әуезов бұл талас пікірге қазылық жасағанда мәселеге арнайы тоқталмай сипай қамшылап өтіп кетеді. Сол тұстағы әдеби және саяси-әлеуметтік атмосферасының ахуалға қарай сырғытпа түрде жауап беріп, өзіндік саясатпен ой толғайды.

Біз әдебиет тарихын дәуірлеудің көне, орта ғасырлық кезені мен XV–XVII ғасырдың алғашқы жартысына дейінгі салалану, жүйелену және дәуірлерге бөліну жағына бұл арада тоқталып жатпаймыз. Бірақ қазақ ру-тайпалары байырғы жазба әдебиет пен ойма жазудан қол үзген кезеңде, сол әдебиеттің қызметін көшпелі қазақ халқында ауызша әдебиет атқарғанын үнемі назарда ұстап, ол құбылыспен санаспауға болмайтынын еске салып өтеміз. Осы себепті де ауызша әдебиет кең өріс алуына байланысты қазақтың ендігі әдеби тілі татар және өзбек халықтарындағы сияқты жазба әдеби тіл түрінде емес, ауызша әдеби тіл түрінде, негізінен, поэзияда туып, дами бастады. Қазақ хандығында ауыз әдебиетінің қызметі XIX ғасырға, тіпті оның екінші жартысына дейін созылып келді.

Бұл дәуірдегі әдеби тілдің өзіндік ерекшелігі, жазба ескерткіштер жасалған дәуірдің әдеби тіліндей көне дәстүрмен кетпей, осы XV–XVIII ғасырда қалыптасқан қазақ халқының сөйлеу тілі нормасы негізінде дамыды.

Бұл дәуірде қазақ әдебиеті, негізінен алғанда, бірыңғай поэзия

түрінде болды. Міне, қазақ әдебиетіне тән өзіндік қайталанбас ерекшелікті жете танып меңгермеуден, әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесінде жазбаша әдебиеттің қызметін атқарып келген ауызша әдебиеттің қызметін өз дәрежесінде бағалай алмай келдік. Осыдан келіп ауызша әдебиетті халық ауыз әдебиетімен шатастырып алған тұстарымыз да болды.

Қазіргі таңда қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудің, әсіресе, XVIII—XX ғасыр басындағы әдебиет тарихын дәуірлеудің қалыптасқан, оқулықтар мен бағдарламаларда орныққан қалпын қайтадан сын көзімен, әсіресе, бүгінгі тәуелсіздік талабы тудырған тұрғыдан танып, өзгертудің кезеңі жетті деп білеміз. Өйткені осы кездегі әдебиет тарихын дәуірлегенде сол тұста дүниеге келген көркем туындылардың басты сарынын тудырған әрі оның даму жолын анықтап отырған саяси-әлеуметтік жағдайларды негізге алып құруымыз шарт сияқты.

Тоталитарлық жүйедегі таным шеңберінде қалыптасқан, қасаң қағидаға айналып кеткен кейбір күрделі мәселелерді, атап айтқанда, XVIII—XX ғасыр ішіндегі қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудегі жасанды әрі шартты ұғымдарды қайта карап, сын көзімен талдай отырып, жаңарту қажет деген пікірге келеміз. Өйткені өткендегі жүйелеу, яғни әдебиет тарихын дәуірлеу, негізінен, партия тарихы мен өзіміздің сатымсақ тарихшыларымыз жасаған азаматтық тарихты дәуірлеудің мейлінше жасанды әрі шартты түрде алынған ұғымдарға бейімделіп құрылғаны белгілі. Ұлы Сервантес айтқандай: «Жалған тарихшы жалған ақша жасаушы ретінде жазалануы керек-ақ».

Мұның үстіне біздің тарихшыларымыздың халық тарихын бұрмалағаны соншалықты, өз тарихынан, халқының өткендегі тарихи жадынан қол үзген жас буынның ой-санасына отаршылдық пиғылдағы култрагерлік табынушылық әрекеттерді прогрессивті құбылыс деп таныса, осы табынушылық шапанына оранып, соны бүркеніп жасалып жатқан миссионерлік саясатты халықтар достығын нығайтушы құбылыс ретінде танып, насихаттауына не дерсің? Міне, барлық мәселенің түп-тамыры, жалғандылығы мен шарттылығы және қазақ әдебиеті тарихындағы жалған ұғым-танымдардың қоздаған өзекті буыны да Ресей империясының отаршылдық саясатын ақтау, отарлануды прогрессивті мәндегі бақыт санау, оның келеңсіздік жағының бүркемелеген астарлы сырын

ашып әшкерелеуге жақ ашып, үн қатпауда жатыр. Бұл, әсіресе, жалған да жасанды ғалымдардың көбінесе қоғамдық ғылымдарда өріс алуының ең өнімді топырағына айналды. Яғни бұдан тоғыз ғасыр бұрын-ақ Қожа Ахмет Иасау таңбалағандай:

*Ақыр заман ғалымы залым болды,
Залымды қостағандар ғалым болды, —*

деген даналық сөзі біздің заманымыздың шындығына арнап айтқандай жаңғырып естіледі. Өйткені, билік әділетті, арлы, нұрлы, ақылды ғалымдардан кетіп, тек жеке бастың пайдасын көздеген, сол үшін, М. Әуезов айтқандай, бас пайдасы үшін қандай қиянатты іс болса да ойланбай бара беретін суық ақылды ғалымдар тобына өткенін біздің қоғам тарихы бүгін айғақтап, әшкерелеп отыр.

Ресей империясының басты саясатын тарихшы Н. Фирсовтың «Сібір тарихынан мәліметтер» деген іргелі зерттеу еңбегінде: «...орыс тарихының негізгі фактісі отарлау болып келгені ақиқат. Қай дәуірге көз жіберсек те, біздің күллі саяси және қоғамдық тұрмысымызбен астасып жатқан осынау фактіге ұдайы кездесіп отырамыз», — деп, соқырдың өзі сылдырынан танырдай етіп-ақ көрсетеді.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы аралықта дамыған, заман талабына орай жанрлық, стильдік сонылықтарды, идеялық тақырыптық ерекшеліктерді тудырған көркем шығармалардың бәрі де, негізінен, саяси-әлеуметтік лирика шеңберінде жырланып, өзекті бір сарынды төсеніш етті. Осы себепті сөз еткелі отырған дәуірдегі әдебиет тарихын дәуірлегенде, оны бұзып-жармай-ақ бүтін қалпында «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет» деп атауымыз керек деп тұжырымдау орынды сияқты. Себебі XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдебиетіміздің басып өткен жолы мен ондағы ортақ әрі басты сарынды тудырып отырған қозғаушы бірегей күш — Қазақстанның Ресей империясының қол астына кірген соң, оның соғыс отарынан жер отарына алмасу саясатына келіп тірелетінін көреміз.

Кезінде ТурЦИК-тің мүшесі Григорий Сафаров: «Орыс царизмі өзінің шын мәнінде Шыңғысханның мұрагері екенін Түркістанда сөзімен ғана емес, ісімен де көрсетті», — деп жазуы терістеуге келмейтін, өмірден орын алған нақтылы тарихи шындық болатын-ақ.

Міне, қазақ елінің рухани құлдық қамытын киіп, отаршылдық қысымға ұшыраудан құтылуға ұмтылуы — осы кезеңдегі қазақ поэзиясының өзекті сарынын тудырмай тұра алмады. Өткен замандағы Асанқайғы, Бұқар, Махамбет, Дулат, Шортанбай, Мұрат, бергіде Абай бастаған жаңа әулет өкілдері, кітаби ақындар туындыларындағы отаршылдыққа іштей қарсылықтан туған ортақ сарынды сезінеміз. Бірақ бұл ортақ сарын әр кезеңдегі әртүрлі саяси-әлеуметтік өзгерістер тұсында өмір сүрген акын-жыраулар поэзиясында түрлі реңктегі көркем образбен бейнеленсе де, олардағы басты сарынды айқындаушы бір-ақ шындық бар. Ол — отаршылдық саясаттан туындап отырған ел билеу жүйесіндегі әділетсіздікке қарсы батыл үн қатқан ақындар поэзиясындағы басты сарында жатыр.

Поэзиядағы басты сарын — отарлаушы әкімдер жүргізіп отырған қатыгез саясат пен ел билеуші жергілікті сатымпаз атқамінерлердің отаршылдармен тіл табысып, ортақтасқан әрекетіне қарсылықтан туындап жатқан табиғи наразылықтың көрінісі демеске болмайды.

Сонау Әз-Жәнібек ханның тұсында-ақ Асанқайғы бабамыздың:

*Ертісті өрлеп орыс жүр,
Тіл алсаң іздеп қоныс көр...
Ай... Жәнібек, ойласаң
Қилы-қилы заман болмай ма,
Суда жүзген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?
Мұны неге білмейсің?.. —*

деп ерте кезде-ақ келе жатқан қатерлі отаршылдық қауіптен сескеніп, ескерту жасап, болжаған аталы ой-толғанысын калайша терісдей алмақпыз. Бар бітіргеніміз — ол ойлар төркінін, жаңа буын жас ұрпақтардан жасырып, «қырағы» цензорларымыз баспа бетіне шығуына тосқауыл қойып отырды.

Осы сарынның өзекті сілемі Сыпыра жырау жырларында табы жатса, келе-келе, Асанқайғының тарапынан жұмбақтала айтылып, одан кейін Бұқар жыраудың шешім айтуы да тегін емес.

Бұқар жырау:

*Ойлама «шортан ұшпас» деп,
«Қарағайға шықпас» деп:*

*Құнбатыстан бір дұшпан
Ақыры шығар сол тұстан...
Қағазға жазар малыңды,
Есепке салар барыңды.
Еліңді алар қолыңнан,
Әскер қылар ұлыңнан...*

Бұл әдебиет айнасына түсіп, халықтың ой-санасынан орын алған шындық еді, бірақ біз бұл шындықтан орағытып, саналы түрде бөлеге қалмайық деп қашып жүрдік. Өйткені біздің тарихымыз Дж. Неру айтқандай, отарлаушылардың көзқарасы, дүниетанымы тұрғысынан жазылуы себепті де, солай болуы заңды құбылыс еді.

Ертеде айтулы қазақ ақын-жыраулары алдын ала болжап қауіптенген бұл шындықтың астарын патшаның ресми саясаткері болған, арғы тегі шокынды башқұрттан шыққан генерал Тевкелевтің пікірі бойынша: «1722 жылы ұшпақты билік даңққа лайықты патша ағзам ұлы Петр хазіреттері жанында мен Персия жорығы кезінде құпия бас тілмашы болып едім. Сол жорықтан кайтып келген соң, патша ағзам хазіреті ұлы Петр өзінің Отаны орыс империясы үшін пайдалы бір тілек тіледі. Бұл тілегі көптен естіліп келе жатқан, бірақ бұл күнге дейін ешкім анық білмеген қырғыз-қайсақ ордаларын Ресей қол астына қарату еді. Бұл тілекті орындау жұмысына мені қоспақ болды.

— Бұл ордалардың Ресейге бағынуына бар иждаһатынды сал, миллион сом болса да бұл шығыннан қашпа. Тек бір жапырақ қағаз болса да, бұл ордалар бізге бағынатындығын білдірсін», — деп маған тапсырды. Неге десеңіз, 1727 жылы патша ағзам ұлы Петр Персия жорығында және Астрахан қаласында болған уақытында ол ордалар туралы әркімдерден сұрастырып біліп, ол далалық қырғыз-қайсақ ордалары жеңілтек, ақылсыз халық болса да, бүкіл Азия елдеріне кірудің кілті, дарбазасы деді», — деп астарлы көп дүниенің сырын ашады. Байқап отырсақ, яғни осы нақтылы тарихи деректер көзіне ой жүгіртсек, жалпы қазақ даласын жаулап, отарланған елге айналдырудың саяси программалық мақсаты Петр патша тұсында-ақ империя мүддесі тұрғысынан негізі қаланғанын көреміз. Осы саяси отаршылдық мақсатқа Ф. Энгельстің «Внешняя политика русского царизма», «Традиционная политика русского царизма» деген мақалаларында Бірінші Петр саяса-

тының арғы дәстүрлі төркініне де ой жіберіп, Шығысты жаулап алу – жалпы орыс патшаларының мемлекеттік дәстүрлі саясатына айналған құбылыс екенін атап көрсететіні бар. Дәл осындай ойды Орта Азияны отарлау соғысына тікелей қатысқан орыс офицері Павловтың (Краткая история Туркестанского края, Ташкент, 1910) «біздер, орыстар семсерімізге ғана сенеміз, байлық шығыста» деген бабаларының сөзін келтіруі де, Ф. Энгельс айтқан ойдың ғасырларға созылған орыс дипломатиясының тарихындағы тұрақты дәстүрлі саясатының сарыны өз белгісін білдірмей қалған кезі болмағанын көреміз.

Батыстан келер ызғарлы отаршылдық қауіптің суық лебін сезіну – қазақ поэзиясында арнайы сөз етіп, пікір айтылуы, тіпті халықтың ой-санасында сақталып келуінде көп сыр жатыр.

*Күнбатыстан қараған,
Шашын майлап тараған.
Жаяулап келер жұртыңа,
Балды май жағар мұртыңа.
Ел қамын жеген жақсының
Сөйлетпей ұрар ұртына, —*

деген алдын ала болжаған толғаныстың мазмұны да қапысыз ашып-ақ тұр. Осы өлең жолдарындағы Ресей патшалығының келешекте жүргізер отарлаушылық саясатының айла-тәсілдері де алдын ала болжанып тұр. Себебі, халқымыздың тағдыры үшін ең қиын да қысылтаяң кезең, қайғылы тағдыр талқысы XVIII ғасыр басынан бастап-ақ пайда бола бастады емес пе?

Әсіресе, XVIII ғасырдың алғашқы жартысында қазақ даласының батысында Ресей империясы, шығысында қалмақ хандығы мен Қытай империясы сұқты көздерін құйқалы қазақ даласына қадап, қанды шеңгелдерін сала да бастады. Бір бүйірден Орта Азиялық Қоқан, Бұхар, Хиуа хандығы да қазақ жерінен дәмелі болды. Айнала қоршағандардың бәрі де шама келсе, қарулы күшпен немесе көп күш жұмсамай-ақ, саяси дипломатиялық жолдармен байлығы мен жер қазынасы мол қазақ даласын жаулап алуға көптен бері даярлық жасап та келе жатты. Кең байтақ құйқалы дала, үйірлі жылқы, келелі түйе, ақтылы қой, сыңсыған қалың елді қалайша қолға түсіру керектігі империялардың ұйқысын қашырды, жасырын түрде саяси айла-амалдарын даярлай түсті.

Отаршылдықтың қанды қақпанын құрып, адамзат тарихындағы басқыншылық әдіс-айланың бар түрін, әккі де жымсысқы дипломатиялық амалдарды қолданып барып табындыру идеясы екі империяның да саясаткерлерінің түн ұйқысын қашырды. Жатса-тұрса екі аралықтағы көшпелі өмір салтын ұстаған, жер көлемі жарты әлемді алып жатқан елді қолға түсіріп, бодандыққа айналдырудың оңай жолдарын үнемі қарастырумен келді. Арнаулы ғылыми, әскери экспедициялар шығарып, сайын даланы жайлаған қазақтың жер байлығы мен бұл елдің осал тұсы мен мықты жағын, халықтың ішкі сыры мен психологиясын танып білуге, соның негізінде ол даланы игерудің, онда қолданар айла-шарғыларына алдын ала даярлану жұмысы да қызу қолға алынып жатты.

Екі аралықтағы қазақ жерін әскер күшімен қару жұмсап басып алу арқылы отарлау-империя үшін қауіпті әрі орасан қаржы мен шығынды қажет етті. Оның үстіне екі империяның да қарулы күші, негізінен, жаяу әскерден тұратын еді. Көшпелі елдер тұрақты армия ұстамаса да, арқаланып ұран тастаса, көзді ашып-жұмғанша жұдырықтай түйіліп, тез арада жасақтала кететін әрі қимылы да тез атты сарбаздар мен оның сескенуді білмейтін дала соғысының айлакер де тәсілқой қолбасшысы батырларынан да талай рет жүрегінің түгі шайқалғаны да бар еді. Олардың соғыс жүргізу тәсілі өз жерінің ұңғыл-шұңғылын, жатысын шебер пайдаланатын артықшылығы да империя генералдарын ойландырмай тұра алмады. Өйткені екі империя аралығындағы рулық жүйедегі қазақ, қалмақ елі оңайлықпен алынбайтын тас қамалдай беріктігін талай рет сездірген болатын-ды.

Осы жағдайларды ескере отырып, екі империя да тікелей әскери соғыс күшімен басып алудың ауыр салмағы мен қиындығын сезінді де, енді оларды, яғни жабайыларды жабайылардың қолымен тұншықтырып, қырылыстыру арқылы әлсіретудің, соның нәтижесінде көшпелі елдердің жерін айнала жапырақ жеген құрттай шетінен кіріп жеп, әскери бекіністер салып, неғұрлым ішкіне аспай-саспай біртіндеп ене берудің саяси айла-тәсілдерін қолдануға кірісті де.

Осы мақсат тұрғысынан келіп екі империя да саяси дипломатиялық күрестің кезенді де әсерлі құралдарын қолдана отырып, біртіндеп сатылап меңгеруді, меңгерген жерді кезең-кезеңмен ретіне қарай отарлауды көздеді. Бұл сияқты отарлаудың саяси айла-тәсілдерін алыстан іздемей-ақ, екі империя генералдары мен

отаршыл әкімдері жазған құпия қатынас қағаздары мен солар жазған әрқилы басылымдардан-ақ танып-біліп отырмыз. Бұлар, әсіресе, қазақ-қалмақ, т.б. халықтардың ел билеудегі рулық жүйесін терең танып, рулық билікті шебер пайдаланып, өздерін өздеріне айдап салу арқылы тұншықтырып, әлсіретсек, соның өзі жетіп жатыр деп білді. Мысалға алар болсақ, ұлы Петр патша қалмақтар қазақтарға тиіссе, қазақтарға болысуды айтқан екен. Бірақ оның артындағы мұрагерлері жағдайдың күрт өзгеруіне байланысты Ресей империясы тарапынан басқаша қарым-қатынастың болғанын, қайта алдымен қалмақтарды қолдап, солардың қолымен қазақтарды мейлінше әлсіретіп, тұқыртып алуды көздеді. Қалмақтарды айдап салу арқылы қазақтардың санын мүлде сиретіп, әлсірету саясатын екі империя, екі жақтан бірдей қолданғанына көзіміз жетіп келеді.

Өз тәуелсіздігіне ие болып отырған қазақ хандығы мен қуаттанып келе жатқан қалмақ хандығы екі империяның алысты көздеген түбінде толық отарлап алу саясатының тікелей нысанасына алынды. Тілегенге сұраған дегендей, екі империя саясаты көздеген қолайлы жағдай да қалыптасып келе жатты. Қандай жолмен болса да Ресейдің батысымен, солтүстік шығысымен қапталдасып жатқан қазақ елі және Шығыста өзіне сес көрсете бастаған Қытай империясымен жағаласа нығайып келе жатқан қалмақ хандығын бір-біріне айдап салу мақсатымен екі империяның дипломатиялық айла-тәсілдері бір орайдан шығып жатты. Ертеден келе жатқан қазақ пен қалмақ арасындағы мал өрісі мен сауда орындарына талас-тартысы бірде өшіп, өртке айналып, бірде сөніп, әлсіреп отырған алмағайып жағдайын екі империя дипломатиясы да жақсы танып-біліп, осы әлсіздікті отаршылдық мақсатқа пайдаланып қалудың шешуші буыны деп қарады.

Екі империя да алдымен саны көп, жері шексіз кең даланы мекендеуші қазақтарды әлсіретіп, реті келсе сиретіп алуды көздеді. Осы саяси мақсат тұрғысынан келіп, екеуі де қалмақ қонтайшыларын қолдап, сол заманның жетілген соғыс құралдарымен жабдықтауға көмектесіп, оларды тікелей қазақтарға айдап салу саясатын қолданды. Ал Ресей империясы болса, қалмақтардың бір тобын белгілі мақсатпен ішке тартып, Еділ мен Жайық арасынан қоныс беріп, Ресей мен қазақ арасында буферлік қалмақ хандығын күшейтіп, айналасындағы халықтарға айдап салып, қалмақтарды

әскери қосымша күш ретінде пайдалана бастады. Мысалы, Ресей тарапынан болған мұндай әрекетті ғалым Моисеевтің еңбектерінде жақсы талданып көрсетілген деректер көзінен де ұшыратамыз...

Сол заманның қаһарлы қару-жарағы «дәу мылтықты» — зеңбіректі соларға ғана сатты. Осы қаруға ниет қылған, сатып алуға әрекет жасаған қазақ хандарына теріс қарады. Тіпті, бұл мәселеде дипломатиялық қарым-қатынастың өзінде сыртқа тебу, жалынан сипатпау анық байқалып жатты. Екінші жағынан, екі империя да қалмақтарды жақтап қарулануына қолғабыс еткенімен, саны көп, жері мол қазақтармен бетпе-бет соғыста олардың да қырғынға ұшырап әлсіреуін көздеді. Саяси түпкі мақсат — екеуін де бір-біріне айдап салып, жабайылардың қолымен қырғынға ұшыратқан соң, мейлінше қансырап титықтаған екі елдің жерін оп-оңай иемденіп, саяси айла тәсілдің не бір сыннан өткен отаршылдық әдістерін қолдана отырып, толық бодандыққа алып келетініне олардың сенімі мол болды.

Бұл империялық қатыгез мақсаттың алысты көздеген саясаты, әрине, архив қазынасы мен көркем әдебиетте өз көрінісін бермей тұра алмады.

Бұдан осы екі империяның сырын ішке бүгіп, бүркемелеген отаршылдық саясатын қазақ елі сезінді ме, сезсе, қай дәрежеде сезініп аңғара алды деген тарихи сұрақтың алға тартылары да хақ.

Екі азулы империяның аралығында жатқан ұлы даланың келешекте жаулап алынатынын ойшыл ақын-жыраулар тым ерте-ақ сезінді. Бұл катерлі қауіпті ерте сезініп, сескене қараған Асанқайғы:

*Ол күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.
Ұлы, қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер? —*

деп, түбінде Ресей империясы тарапынан отарланатындығымызға XV ғасырда-ақ болжау айтқан еді. Немесе екі империя тарапынан қауіпті ескермей, қамсыз жатқан Жәнібек ханға қайырыла тіл қатқанда:

*Арасында Қытай, орыстың,
Қорған сап тыныш жатырсың.*

*Ертісті өрлеп орыс жүр,
Тіл алсаң іздеп қоныс көр, —*

деп, қатерлі қауіптің қай тұстан соғарын да дәл болжап, алдын ала сезген көреген жырау танымына бас иіп, таң қалмасақ, мынауың теріс еді деп айта алмасақ керек-ті. Бірақ бір кездерде отаршылдық саясаттың өзін ақтай сөйлеген тұста әдебиетте Асанқайғыны кертартпа ойшыл ретінде танытуға тырысқан кездеріміз де болды.

Ал, XV-XVIII ғасырлар аралығында өз тізгіні өзінде болған қазақ хандығының философы болған Асанқайғының ой-танымының желісі, яғни отарланудың қара боран дауылы қай жақтан соғарын, әрі болмай қоймас шындықтың Бұқар жырау заманында ақ жүзеге аса бастауы — ұлы жыраудың алдын болжаған сөзінде:

*Қыбыладан келер сол кәпір,
Аузы-басы жүн кәпір.
Есеп алар жұртыңнан,
Солдат алар ұлыңнан, —*

деп ақиқат жайдың шешімін де білдірген.

М. Әуезов «Әдебиет тарихы» деген еңбегінде қазақ ақын-жыраулар пікірін саралап талдай отырып «...орысқа қараған күнде ел басына құлдық, зорлық, ауыртпалық келетіні ел басшысының барлығына белгілі болатын», — деп жазуында тарихи шындықтың бар болмысын дәл танып, кесіп айтқан еді.

Асанқайғы (XV ғ.), Бұқар жырау (XVIII ғ.) толғауларындағы бұл өзекті әлеуметтік-саяси сарын өзінің дәстүрлік жалғастығын Дулат жырларында (XIX ғ.) еркін танып, басты сарынға айналды. Мұның өзі сол тұстағы қазақ еліндегі саяси-әлеуметтік өмір шындығынан туындап жатқан ой-таным екені аян. Дулат ақынның:

*Күнбатысқа көз салмай,
Күншығысты еске алмай...
Бізді алатын жау жоқ деп,
Ақбөкендей алданып,
Аңдамай келіп түскенсің, —*

деп, екі империя тарапынан құрылған әрі алысты көздеген отаршылдық саясаттың қанды қақпанына аңғалдықпен оңай жем бол-

ған ел басшысын сынауы — ащы шындық. Дулат ақын екі империяның да қазақ елі мен ұлан байтақ жеріне көз алартып, сұғын қадап, сілекейін ағызып қана қоймай, тікелей қанқұйлы әрекетке кіріскенін:

*Шығыстан соққан ызғырық,
Боран боп соқты батыстан, —*

деп, Қытай империясының ызғарлы саясатынан қауіптеніп жүргенде, Ресей патшалығының отаршылдық, қанды қақпанына «ақ-бөкендей алданып» торға түскен хал-жағдайымызды тарихи шындық негізінде айтып, көрегенділікпен бағалап отыр.

Қазақ ақын-жыраулары ерте сезініп, сескене қараған отарлану қаупінің жүзеге асуында екі империя да жаққан отын басқанын қолымен көсейтін әдісті ұстанып, ұзаққа созылған қазақ-қалмақ соғысында өздерінің империялық саяси мақсаттары үшін, жабайыларды жабайылардың қолымен қырып-жою айласын ұстанғаны да қазақ ақын-жырауларының шығармаларында шындыққа сай көрінісін беріп жатты. Өйткені әдебиет — қай заманда болса да өмір айнасы десек, қоғам болмысындағы саяси-әлеуметтік өмір шындығын сәулелендірмей тұра алмайды. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ пен қалмақ соғысына бастан-аяқ қатысып, шындықтың табиғатын терең таныған Қожаберген жыраудың атакты «Елім-ай» шығармасынан екі жақты құрылған қанды қақпанның бар сырын алдымызға жайып салатын тіл қатқан тарих шежіресін оқығандай боламыз.

*Көршілес екі ірі елге арқа сүйеп,
Жоңғарлар сол жұрттардан күш алып тұр.
Торғауыт, ойрат, жоңғар — бәрі қалмақ,
Оларды екі көрші ел қойған жалдап.
Көршілес екі жұрттан қару алып,
Қалмақтар болды өзінше әулиедей... —*

деп, Қытай мен Ресей патшалығынан екі жақты күш алып, аузын айға білеген көшпелі, жаугершіл қалмақ жұртының өзі қандай саясаттың құралына айналып, жалданып отырғанын қазақ қауымының саналы тобы жақсы білген. Жырда империялардың

жалдамалы жан алғышына айналған қалмақ жұртының да алды-артын ойламай отырғаны сөз болады.

*Көрші елдер жауыздармен болып жолдас,
Қазақты қырғызбақ боп желді берген, —*

деген уытты ой арқылы екі империяның көздеген саяси дипломатиялық мақсатының мәні, жасырып келген құпия сыры бар болмысымен тұтас ашылып тұр.

Өйткені қалмақтарды сол заманның теңдессіз қаһарлы қару-жарағы отпен атылатын мылтықпен, барынша жетілдірген зеңбірекпен қаруландырып, қарусыз қазақтарды шөптей орып, олар жайлаған кең байтақ жерді босату — басты саяси мақсат болатынды. Сондықтан да:

*Мылтықты көршілес елдер қалмаққа сатты,
Айдап сап малғұндарды қоқаңдатты.
Қырғызып ойраттарға қазақтарды,
Сол жұрттар бекіністерін салып жатты, —*

деп тебіренген ақын, екі көрші империя алданған қалмақтардың жасанған қарулы қолымен қазақтарды аяусыз қырғызып, оның босаған жеріне екі жақтан өңмендей келіп, келешекте отарланатын елдерді билеп-төстеудің сенімді бекет-бекіністерін, әскери камалдарын тұрғызғанын төндіре айтқан еді.

Алданған қалмақтар жалған саяси қиялға бой алдырып, өздерінің басшылық мақсатын жүзеге асыру жолында қазақтардан тартып алған жерді Ресей патшалығына сыйға тартып, қарымына қару-жарақ сатып алуды көздегенін:

*Алмақшы боп көп мылтық пен жақсы қару,
Мақсұты болғаннан соң жұртты шабу.
Керейден тартып алған Омбы өзенін
Көрші елге жыртқыш қалмақ етті тарту, —*

деп, негізгі XVIII ғасыр басында салынған қазіргі Омбы қаласының салыну тарихының астарлы сырын ашуымен бірге, Ресей империясы мен Қалмақ хандығы арасындағы дипломатиялық қа-

рым-қатынастың да саяси мақсаты — қазақ халқының трагедиялы тағдырын саудаға салудан арыға бара алмаған арсыз қылығынан нақтылы хабар берумен де құнды. Отаршылдық әмірі жүрген тұста патшаның Сібірдегі сенімді тірегіне айналған Омбы қаласы орта жүз қазақтарының әкімшілік орталығы болуы да жай емес еді. Енді келіп бүгінде Омбы орыс-қазақтарының тағы да бас көтеріп, жер дауын еске салып жатуының тарихы тағы да өткендегі отаршылық саясаттың «тәтті дәмін» аңсаудан басқа еш нәрсе де еместігін көріп, біліп отырмыз.

Қалмақтарды екі көрші ел қаруландырып айдап салған басқыншылық соғысында қазақ елінің ойсырай жеңіліп «ақтабан шұбырындыға» ұшырауы — екі империяның қалмақтарды қолдап, қаруын соларға сатып қаруландыруы және қазақтармен дипломатиялық қарым-қатынасты саналы түрде үзуі де жырда өз көрінісін берген.

*Мылтығын көршілес елдер сатпаған соң,
Қатынас арадағы тоқталған соң,
Сенделді хандар, билер ақыл таппай,
Кенеттен дұшпан жұрты таптаған соң...
Көрші елдер көмек бермей түлке жетті
Қалмаққа мылтық сатып күшті ел етті, —*

деп, біздің тарихшыларымыз әлі де жасқаншақтап бара бермейтін тарих бұлттарыстарында бүркеулі жатқан дипломатиялық, сайқал саясаттың астарлы сырларын ашумен қатар, Қоқан, Бұхар, Хиуа хандығы мен көршілес қандас башқұрт, қырғыз, ұйғырлардың өзі де ағайын болып қол ұшын берудің орнына, жау жағадан алғанда, бөрі етектен аладының керін келтіргені — дәл бүгін де орталықтың от тастап ушықтыру әрекетімен сабақтас, тарихи тағылым аларлық, саяси сабақ боларлықтай. Яғни осы кезеңдегі қазақ елінің қайғылы да шарасыз, бейшара халін ұлы Шоқанның: «...көп қасқырдың қоршауында қалған шарасыз қоянның»... халіне тенегені — ақиқат шындық.

Тарихшы ғалым Златкиннің ескертуіндей, қазақтар тарихын қалмақтарға тірей береді. Шындық олай емес қой. Қайта сыртқы көрші империялар жүргізген дипломатиялық саясаттың басты сарындарында жатыр деген пікірін ұмытпағанымыз лазым. Өйткені Ресей империясының ұстанған саясаты, орыс ғалымдарының өзі

атап көрсеткендей, көрші халықты өздеріне айдап салу – екі империяның да отаршылдық саясатының өзекті желісі болғандығына айрықша назар аудармайынша ақиқатқа жете алмаймыз.

Екі империя алдымен қазақтардың тізесін бүктіріп, бас көтере алмастай ету үшін қалмақтарды бақайшағына дейін қаруландырып, 1723 жылы қазақтарға айдап салды. Қырғын соғыста қазақтардың үштен екісі қырылып кетті. Қалмақтардың өзі де қаншалықты қаруланса да айтарлықтай қырғын тапты. Қазақтар ес жиып, бірікпесе, мүлде құрып кетеріне көзі жетіп, жауға деген кегі қайнап, Орда басында бас қосып, қол жинап қарсы шабуылға шықты. Жау жолында кеткен жерін бірінен соң бірін босатып ала бастады. Міне, осы кезде Қытай империясы өздері қолдап, қаруландырып көмектесіп келген қалмақтарды алдынан тосып, еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін сұлатып салды. Өйткені екі империяға да жер керек, қазақ пен қалмақ керек емес еді.

Ал Ресей империясы қалмақтар жеңіліп, қазақ жерінен қуылған соң, қазақтарға жылы қабақ танытып, қарым-қатынасын өзгерте бастады. Бір кездері өздері ішке тартып, Еділ мен Жайықты Аюке бастаған қалмақтарға берген Ресей патшалығы оларды өздерінің саяси мақсаттарын жүзеге асыру ісіне әбден пайдаланып алған соң, құйрығын сыртқа тастап, енді қалмақ хандығын жоюды қолға ала бастады.

Патша үкіметі қалмақтарды Қырым хандығын жаулап алу ісіне пайдаланды. Керекті уақытында қазақ пен башқұртқа айдап салуды да ұмытпады. Тіпті Степан Разин көтерілісіне шамасы келмеген соң, тағы да жауынгер қалмақтардың атты сарбаздарымен казак-орыстардың көтерілісін қанжоса ғып тұншықтырды. Енді өз бүйірінен қадала бастаған қалмақ хандығының түбіне су құю үшін, оларды отырықтандырып, шоқындыру саясатын жүргізе бастады. Бұл талапқа көнбеген қалмақтар Еділ мен Жайықтан тік көтеріліп, Жоңғар жеріне бағыт алғанда, оларды қазақтардың қолымен шаруасын тындырудан тартынбады. Сөйтіп, екі империя қазақ пен қалмақты бір-біріне айдап салып, қалың қазақты мүлде сиретіп, әлсіретіп алды да, қалмақ халқын мүлде жоқ етіп жіберуге таяп қалды. Яғни жабайыларды жабайылардың қолымен жусатып, отарлаушылық саясатқа қол артты.

Екі империя қазақ пен қалмақтың жеріне жаяулап жылжи түсіп, құнарлы жерлерін отарлап, бір-біріне бетпе-бет келіп қалды. Енді

ары қарай отарлап ала беретін қазақ пен қалмақтың жері таусылған соң, екі арадағы мемлекеттік шекараны анықтап, ресми түрде белгілеп алудың жолына түсті. 1881 жылы екі империя Петербург келісімі бойынша, қазақ жерін, оны жайлаған қазақ елін екіге бөліп, ресми түрде шекара межесін картаға түсіріп, бұрын Ресейдің сырты деп саналған қазақ жері енді Ресейдің іші деп атала бастады.

Енді келіп бұл ұлы дала төсіндегі қазақ елі мен оның жерін экономикалық және идеологиялық жағынан меңгеру мақсаты алға қойылды. Бұл жай іс емес, нағыз мемлекеттік мақсат ретінде қолға алына бастады. Бірақ Ресей империясы бұл мақсатты орындау жолында нақтылы әрекетке келу үшін, соғыс отарынан жер отарына алмасу жолында отарлау саясатын асықпай-саспай кезек-кезегімен әр кезеңнің қолайлы жағдайын еске ала отырып, жүргізуді қажет деп білді. Ресей патшасы жүргізген бұл отаршылдық саясатының өзіндік ерекшелігі бар үш түрлі кезеңін қазақ елі өз басынан өткізіп жатты. Олар:

1. 1731 жыл мен 1822 жылдың арасын қамтитын бір ғасырға жуық қазақ елін билеу жүйесін вассалдық түрдегі хандарды бекіту жолымен сыртын империя, ішін хандардың өздері билеген заман болды. XIV–XVII ғасырдағы біртұтас қазақ хандығы ыдырай үшке жіктеліп, отаршылдық саясаттың шырмауына түскен кезең жетті. Бұл дәуірде өмірге келіп, шығармашылық жолға түскен қазақ ақын-жыраулары негізінен ауызша поэзия саласында еңбек етіп, өз заманының көкейкесті, саяси-әлеуметтік мәселелерін жырлады. Олардың басты тақырыбы ел қорғау жолындағы жанқияр батырлық пен көзсіз ерлік, әсіресе, елді бірлікке шақыру сарыны басым жатты. Бір тұтас қазақ қауымының болмысына сызат түсіп, отаршылдықтың құрығы бой көрсете бастауына сескене қарап, түбін ойлап сөз айту да осы дәуірде айқындала берді. Бұл заман әдебиетінің ең көрнекті өкілі — Бұқар жырау толғаулары, сол дәуір шындығының айнасына айналды.

Бұл тұста Ресей империясы бізді сыртымыздан иемденіп, ішкі билік жүйесі мен рухани дүниемізге әлі де болса суық қолын сұға алмай, қазақ арасына ғылыми-әскери экспедициялар жіберіп, ел тұрмысы мен рухани болмысын да жан-жақты зерттей түсті. Өйткені осы тұста-ақ келешекте қолданар отаршылдық саясаттың әр саладағы айла-тәсілдерін қарастырып, даярлаумен болды.

2. Отаршылдық қамытын киген дәуірдегі әдебиеттің екінші кезеңі 1822 жыл мен 1867 жыл аралығында хандық жүйе жойылып, патша үкіметі тарапынан колданылған кіші жүздегі ел билеудің сұлтан правительдік, орта жүздегі аға сұлтандық секілді жаңа жүйе өмірге енді. Ал Қоқан хандығына караған ұлы жүздегі отаршылдық билік жүйесі қазақ арасынан шыққан ірі ру басшылары — датқалар арқылы жүргізілді. Мұндағы басты ерекшелік — ел билеудің бұрынғы вассалдық хандық жүйесі 1822 жылғы уставтың қабылдануына байланысты өмірден алыстатылды. Яғни қазақтардың қолындағы саяси билік тізгіні алынып, бұрынғы хандық биліктегі жерлер облыстарға бөлініп, олар бірнеше дуандарға ажыратылып, билікке аға сұлтандар сайланды. Кіші жүздегі сұлтан правительдер тек қана төре тұқымдарынан сайланып отырды. Ал орта жүзде алғашқы кезде аға сұлтандар да төрелерден сайланып, соңынан төрелерге патша үкіметінің көзқарасын өзгертуге орай, қарапайым кара қазақтан сайлау саясаты жүргізілді.

Қазақ еліндегі вассалдық хандық билігі жойылып, қазақ жері негізінен үш аймаққа бөлініп, әр аймаққа әр қилы саяси-әлеуметтік жағдай қалыптасты, оларды бір-бірінен ажыратып, байланысын шектеп ұстады. Кіші жүз қазақтарының саяси-әкімшілік орталығы — Орынборға, орта жүзді билеудің саяси-әкімшілік орталығы — Омбыға қаратылды. Ал бұдан кейін Орта Азия тұтасымен Ресей тарапынан жауланып алынған соң, ол өлке бес облысқа бөлінді де, ұлы жүз қазақтарының ел билеудегі саяси-әкімшілік орталығы — Ташкент қаласына қаратылды. Осы саяси хал-ахуалды Мәди ақын өзінің өлеңмен жазылған «Туһфа ва жумхурият» рисаласында:

*Санада мың тоғыз жүз алпыс жеті
Түркістан уалаятын келіп алды...
Шығарып Түркістаннан бес облыс
Қойып бермек үйіне бір-бір болыс.
Ескі дәулет жебірмен жерін алып,
Қазақтарға тарылды сулы қоныс.
Көшпенді ел қазаққа жер жоқ десіп,
Қазақ жерін мұжыққа берді кесіп,
Шариғатсыз, низамсыз зорлықпен
Ауыр тауды мойнына ілді тесіп, —*

деп, ұлы жүз қазақтары қараған Түркістан өлкесінде болып өткен отаршылдық саясаттың өзекті буындарын, ондағы ел билеу жүйесіне енген өзгерістерді шындыққа сай суреттеп беретіні бар.

Сонымен бір кездегі бір тұтас қазақ елі тәуелсіз хандық биліктен айырылған соң, үш өлкеге бөлініп, бірімен-бірінің саяси-әлеуметтік байланысы үзіліп, араласып өмір кешуден сырт қалды. Салт-сана мен тілдегі, мәдени тұрмыс пен әдебиеттегі бұрынғы тұтастық та қожырап, бүлінуге бет алды. Отаршылдар жүргізіп келген «бөлшекте де билей бер» ұстанымының көздеген мақсаты да ойдағыдай орындалып жатты.

XV–XVIII ғасырлар аралығындағы біртұтас хандық биліктің ұзаққа созылуы — қазақ елінің саяси-әлеуметтік әрі рухани тұтастығын қалыптастырып та үлгерген еді. Екі империяның екі жақтан қол салып араласуымен және қалмақтарды айдап салып, қазақ елінің «ақтабан шұбырынды» оқиғасына ұрынып, шаңырағы шайқалып, билік пен бірліктен ажырап, тұрмыс жағдайы да тозып, ұсақ вассалдық хандықтарға бөлініп кетуі — ақын-жыраулар поэзиясында өз көрінісін тауып жатты.

Ал вассалдық ұсақ хандықтың өзі де Ресей империясының қол сұғуымен, енді елді, хандықты сырттан билеуді қойып, ел тұрмысының ішкі жағына сұғына кірісіп, өз мүдделері тұрғысынан жүргізілген саяси-әлеуметтік шаралары, әсіресе, ел билеу жүйесіндегі өзгерістерден анық сезіліп отырды. Өйткені қазақ тұрмысын терең білген Шокан Уәлихановтың: «...әкімшілік мәселесінің біздің қазақтар үшін орасан зор мәні бар, оған үстірт қарай алмаймыз», — деп айрықша атап көрсетуінше, патша үкіметі тарапынан жүргізілетін ел билеу жүйесіндегі әкімшілік өзгерістердің отаршылдық мүдде тұрғысынан жүргізілген арнаулы шаралары, ақын-жыраулар поэзиясында сөзсіз өз көрінісін тапты. Патша отаршылдары ел билеудің сұлтан правительдік, аға сұлтандық жана жүйелері арқылы билік құрғанда, қазақ елін жусатып, өргізудің саяси-әлеуметтік тірегін қазақтардың өз ішінен де іздестірді. Елдің сатымсақ атқамінер әкімсымақтары осы отаршылдық мүддені жүзеге асырудың басты тетігіне айналды десе болғандай.

Қазақ елі отаршылдық қақпанға түскен соң, енді екі жақты экономикалық әрі рухани қанауға ұшырады. Ел алдымен жерден тарылды. Екі жақты салықтан қабырғасы қайысып, өкпесі қысылды. Бұрын-соңды болмаған отаршылдық саяси-әлеуметтік билік сол тұстағы поэзиялық туындыларда ұлт тұрғысынан шын-

шылдықпен жырланған жалпы отаршылдық, феодалдық қанауға қарсы бағытталған сарынды күшейте түсті. Өйткені шын мәніндегі реалистік бағыттағы көркем әдебиет отаршылдық дәуір табиғаты тудырған ел билеу жүйесіндегі сырттан еріксіз күшпен өндірілген өзгерістерге бұқара халықтың көзқарасы мен ой-санасын, қарым-қатынасын білдірмей тұра алмады. Міне, осы тұрғыдан келіп, ХІХ ғасыр басында ғұмыр кешкен ақын-жыраулар поэзиясындағы басты да өзекті сарын — халықтың отаршылдық құрығынан шығуға талпынған бұлқынысы үш аймаққа бөлініп ыдыраған қазақ елінің үш аймағында, үш түрлі жағдайда қалыптасты. Ондағы саяси-әлеуметтік, рухани тіршіліктегі ерекшеліктер сол өлкеден шыққан қазақ әдебиетінің айтулы өкілдері Махамбет, Дулат, Сүйінбай шығармаларында өзінің қайталанбас шындық қалпын тауып жатты. Бұл, әсіресе, осы ақындар туындыларында пайда болған жанрлық, стильдік, тақырыптық сипаттарды таңдау ерекшеліктерінде айрықша белгі беріп отырады. Ел билеу жүйесіндегі жаңа құбылыстарға орай пайда болған атқамінерлер бейнесін жасау жолындағы соны бейнелер шоғырын дүниеге әкелуде ез көрінісін айқын сомдады.

Осы ерекшеліктерді өз алдына дербес түрде алып қарасак, оларды былайша жіктеуге болады:

а) Кіші жүз өлкесіндегі қазақтарды билеп-төстеуде патша отаршылдары жабайыларды жабайылардың қолымен тұншықтырып ұстаудың сыннан өткен кәнігі тәсілдерін қолдануды мақұл көрді. Елді сұлтан правительдер, жаңадан сайланған билер мен старшындар биледі. Бұлар негізінен отаршыл үкіметтің мақсатын жүзеге асырып, халықты жерден, тұрмыстан қысты. Бұқара көпшіліктің басты мүддесі, өрісі, яғни тұрмыстық кеніші болған атамекен жердің қолдан кетуі — бүкіл саяси-әлеуметтік мәселелердің өзекті буынына айналды. Күрес атаулының бәрі де осы мәселе төңірегінде жүргізілді. Махамбеттің:

*Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық, —*

деуі бұқара халықтың саяси-әлеуметтік күресінің орталық буыны, басты мүддесі неде жатқанын аңғартса, осы күрестің негізгі мақсаты ақынның:

*Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге,
Мал толтырсам деп едім, —*

деген арман тілегінен де толық аңғарамыз. Ал бұқара халық ойындағы жер үшін жүргізілген күрес пен ансаған азаттықтың жарқын көрінісін сол тұстағы Махамбет бастаған күрескер ақындар поэзиясында бар болмысымен суреттелген еді.

Махамбет поэзиясында ғана көрініс берген ел билеудің жаңа жүйесі тудырған сұлтан правительдер мен билердің, старшындардың бұрын-соңды болмаған образдарының жаңа галереясы жасалып, олар халықтық тұрғыдан шыншылдықпен сыналуы — сол тұстағы қазақ әдебиеті тарихына енген соны құбылыс екендігі, Махамбет поэзиясының жауынгерлік рухы мен ақын поэзиясының басты сарынына айналуы да мен мұндалап айғақтап тұр.

ә) Патша отаршылдарды орта жүзде соғыс отарын жүргізе отырып хандық билікті жойды. Оның орнына ел билеудің аға сұлтандық түрін ендірді. Оның билігі округ көлемінде жүргізіліп, оны аға сұлтан, кіші сұлтан, майор (майыр), ал төменгі жағын старшындар тобы ауыл көлеміндегі билік тізгінін ұстады. Отаршыл үкіметтің негізгі саяси мақсаты жергілікті ру басыларын бауырға тарта отырып, тезірек қазақ жерін тұтас отарлаудың жаңа буындарын қарастырумен болғаны себепті де атақты Дулат ақын:

*Дуан салып ішінен,
Айырып қуат күшінен,
Батыстан патша түнегі,
Жеріңе келіп түнеді.
Ішіңе әбден кіреді,
Оны Дулат біледі, —*

деп, патша үкіметінің орта жүз аумағында қолданған саяси айла-тәсілдері мен түпкі мақсатын тап басып айтқан.

Орта жүзде Кенесары қозғалысы он жыл бойы қарсыласса да, ақыры жеңіліп тынды. Осыған қарамай әр жерден-ақ ұсақ қарсылықтар бой көрсетіп жатты. Бірақ отаршылдар бір халықты екінші халыққа немесе руды руға қарсы айдап салу, билік құмар ру басыларын билік таласына түсіріп, ең сатымсақтарын қолдап, қуаттау,

солар арқылы халыққа билік жүргізудің не бір зымиян амалдарын колға алды. Ел билеуде билік аға сұлтанда болып көрінгенімен, бәрібір шешуші тізгін майордың, яғни патша үкіметінің өкілі қолында болуы себепті де Дулат ақынның:

*Майордың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын,
Ел нысығы жортады.
Өзі елді қорқытып,
Одан өзі қорқады, —*

деп қадай көрсетуінде әлеуметтік-саяси шындық жатыр.

Орта жүзде патша үкіметі өндірген ел билеудің аға сұлтандық жүйесі тудырған атқамінерлер тобының мүддесі мен қылығы да халықтың наразылығын тудырды. Әрине, бұл саяси-әлеуметтік жағдайдан туындаған халық наразылығы, яғни отаршылдық қатыгез саясатқа қарсылық орта жүздегі Дулат бастаған ақындар поэзиясында айқын суреттелді. Бұл ерекшелік, әсіресе, казак әдебиетінің классик ақыны Дулат шығармаларындағы басты сарынға айналуы түйінді көп мәселенің ортақ белгісін көрсетеді. Өйткені, отаршылдық езгі мен сатымсақ атқамінер бәйгешігештердің халық мүддесін сатуы — Дулатты қатты ашындырып, оның ұлттық санасын оятуға себепкер де болды. Қазак әдебиеті тарихында алғаш рет ұлттық санасы саналы түрде оянған жаңашыл ақын, халқының бозторғайы боп шырылдаған Дулат поэзиясында отаршылдық билік жүйесі және елін сатқан атқамінерлер бейнесінің тұңғыш тұтас галереясы жасалды. Патша үкіметі орта жүз бен ұлы жүздің жерін тұтас жаулап отарлауды саяси мақсат ретінде о бастан-ақ ойланса да, әлі де халық тұрмысы мен рухани дүниесінің ішіне қол салуды уақытша шегіндіре тұрды. Өйткені Қытай империясы мен Орта Азиядағы хандықтардың бас-қабағына қарай отырып, өзінің бұл халықтарға қолданар идеологиялық рухани қысымын әзірше сыр білдірмеу мақсатымен бүркемелеп ұстай тұруды мақұл тапты. Шұрайлы ата-қоныс қолдан кетіп, ол жерде әрі бекініс, әрі ел билеудің тірегі ретінде қалалар салынып, келімсектер тартыла бастады. Ол қалалар казак жерінде салынса да, олардың атаулары орыс тілінде қойылып жатты. Алда ұлы жүз қазақтары мен Орта Азиялық хандықтар жаулап алынуы керек еді. Осы жағдайлардың саяси жағын ойлана отырып, ондағы бұқара халықтың рухани қарсылы-

ғын тудырмау мақсатымен орта жүзде ислам дінін патша үкіметінің өзі қолдап, ауыл-ауылға қызу түрде ендіре түсуге атсалысып отырды.

Орта жүзде ислам дінін жая түсуі саясатында отаршылдардың қолына құрық бойламайтын сұмдығы жатты. Қашан қытаймен екі арадағы шекараны ресми түрде бекітіп, өзбек хандықтарын жаулап алғанша, өзінің алдағы күнде қойылар орыстандыру, шоқындыру саясатын сездірмеуге тырысты. Міне, қазақ елінің басынан өткен орта жүз өлкесіндегі бұл саяси-әлеуметтік шындықтың бәрі де Дулат поэзиясында толық қамтылып суреттелуі — оның шығармаларындағы отаршылдыққа қарсы өзекті буын — саяси-әлеуметтік сарынды тудырды.

б) Ұлы жүз қазақтары қашан Ресей империясының қол астына алынғанша, Қоқан хандығының отарлануында қалды. Ел билеу жүйесі хандық құрылысына сай келетін датқалар арқылы жүргізілді. Датқа қазақ даласында белгілі бір ірі рудың басшысы ретінде сайланып, оның қолына шексіз билік тұтқасы берілді. Өйткені орыстың генерал-губернаторы ит жеккенге айдап жібере алса да, датқалар сияқты өз бетімен кісіні өлім жазасына тарта алмады.

Қоқан хандығының озбырлығы, яғни орта ғасырлық тағылығы қазақ, қырғызды өзіне қарсы көтерілістер жасауға әкелді. Қазақ, қырғыздың Қоқан хандығына деген өшпенділігін отаршыл генерал Черняев «жабайыларды жабайыларға» айдап салу арқылы өз мүддесіне өте шебер қиыстырып пайдалана алды.

Ұлы жүз қазақтарының Қоқан хандығына қарсы күресіне қатысқан ел қамын жеген батырларды мадақтап, халқын сырт жаулармен қосыла отырып қанаған атқамінерлер мен датқалар образын тыңнан жасаған және оларды көркем әдебиет әлеміне тұңғыш рет ендірген Сүйінбай Аронұлы қазақ әдебиеті тарихында өзіндік қайталанбас орны бар айтулы айтыс ақыны ретінде тарихқа енді.

Міне, отаршылдық дәуірдегі қазақ әдебиетінің екінші кезені (1822—1887), алғашқы вассалдық бағыныштылықпен салыстыра қарағанда (1732—1822), патша үкіметінің қазақ елін тұтас отарлап, бодандыққа айналдыру жолындағы әрекетіне деген іштей туындаған рухани қарсылықтың үш аймаққа еріксіз ыдырай бөлінген қазақ жеріндегі ақындар шығармаларының бәрінде де саяси-әлеуметтік қарсылық, азаттық сарыны бел алып отырғанын мойындамай тұра алмаймыз.

в) Отаршылдық дәуір шырмауындағы қазақ әдебиеті тарихының айтулы үшінші кезеңінде ең ауыр саяси-әлеуметтік дерт мейлінше асқынып, патша үкіметі тарапынан бұрынғы сатылап, баспалдақтап ендіріп келе жатқан саяси-әлеуметтік жүйедегі отаршылдық саясатында шешуші мән ала бастаған жер отарымен бірге елді идеологиялық жағынан да менгеру мақсаты қойыла бастады. 1862 жылы наурыз айында Александр патша қазақтарға арналған ел билеу реформасы мен оларды орыстандыру туралы пікірін білдірді. Онсыз да Ресей ғалымдары мен арнаулы әскери, ғылыми экспедициялары жарты ғасыр бойы қазақ елін, қазыналы жерін, өткен тарихы мен рухани болмысын жан-жақты зерттеп, келешекте қолданар саясаттың негіздерін анықтап алуда алысты көздеген отаршылдық саясат жүйесі қалыптасып келе жатқан еді.

Патша үкіметі Қазақстан мен Орта Азия жерлерін тұтас жаулап отарлаған соң, бұл өлкеге 1867 жылдан бастап «жаңа низам» ережесін ендірді. Енді жаңа ереже бойынша, ел билеу тізгіні сатылы болыстық, сайлаумен жүргізілетін, ұсақ руларды бір-біріне айдап салып, шайнастыратын партиягершілік саясатына тірелді. Ертедегі вассалдық хандық билік пен соңғы кездегі дуан мен округтік тізгінді ұстаған қазақтар енді келіп ауылдық шеңбердегі ел билеудің болыстық жүйесіне тәуелді болды. Оның өзі аса бір жұқсыз құбылыс — ел билеу жүйесінің территориялық ұстанымға негізделгеннен кейін ауыл-аймақ көлемінде ғана қалып, мүлде тұқыртылды. Жаңа низам ережесін ендіруге қарсы халық көтеріліспен жауап берді. Қазақ әдебиеті тарихының үшінші дәуірінде тарих сахнасына шыққан қазақ ақындары шығармаларының сөз болар басты тақырыбымен өзекті сарынын да осы болыстық ел билеу жүйесін халыққа қарсы бағытталған құбылыс ретінде қаралып, негізінен ел тұрмысы мен рухани табиғатына жат сырттан зорлықпен ендірілген билік қалпы да терістеліп жатты. Өйткені көптеген қазақ руларын тұтастырып бір ру басына билету саяси жағынан алғанда аса қатерлі іс деп қаралып, осы рулық билік негізін қиратып, территориялық ұстанымға негізделген болыстық сайлау жүйесін ендірді. Патша үкіметі отаршылдық мүдде тұрғысынан келіп, «жабайыларды «жабайылардың қолымен тұншықтырып ұстаудың» ең ұрымтал құралы деп қарады. Өйткені, бір-біріне мүддесі сәйкес келе бермейтін әртүрлі бытыраңқы руларды 10–12 ауылдан біріктіріп, бір болыстыққа кіргізді. Осы ауылдардың қай-

кайсысы болыстықты жеңіп алса, сонысы үстем болуы себепті, араға пара жүрді, партиягершілік науқаны қызды. Ашыққан ұялас иттерге сүйек тастағандай, болыстық билікке таластырды. Аткамінер пысықайлардың, таласқа түскен партияшыл топтардың арқасында орыс чиновниктері параға бөкті. Кім параны көп берсе, билік соған қарай ауды. Надандық шырмауында қалып, ұлттық санасы жанышталған қазақтарды патша үкіметі ешқандай солдатсыз, полициясыз өздерін-өздеріне айдап салып, билік жүргізудің ел бүлдіргіш айла-тәсілін оңай тапты.

Болыстық сайлаудағы партиягершілік билік үшін талас халықтың тұрмыс жағдайын төмендетіп, мінез-құлқы, ниет-пиғылы бұзылып, домалақ арыз жазу, өтірік шағым жасау күнделікті әдетке айналып кете барды. Өмірдегі келеңсіз бұл құбылыстардың орын тебуіне әрі оның әдейі түрде сырттан енуіне қарсы болған ұлы ақын Абай бәленің көзі болысты тағайындап қоймай, сайлап қоюда жатқанын тани білді. Осы себепті де «Арызшы орыс олардың олжаласы» деп қазақ арасындағы жаман әдетке айналған домалақ арыздың кімдер арқылы дендеп отырғанын көріп:

*Өтірік шағым толды ғой,
Өкінер уақтың болды ғой,
Қор болып құрып барасың, —*

деп, пәк пиғыл мен мінез-құлықтың бұзылуынан, қараңғылық құшағынан қорлық өмір кешіп жатқан жұртына ызаланған ақын бұл құбылыстардың себебін іздеді. Ел-жұрты әділетсіздік зарының әлеуметтік тамыры қайда жатқанын білсін дегендей:

*Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен,
Ыза мен қайғы қысқан соң,
Зар шығады тілімнен, —*

деп тебіренуінде, екі жақты езуде қалып, рухы жаншылған халқының жан сөзін айтқан еді.

«Жаңа низам» ережесі өмірге енісімен-ақ, патша үкіметі жер отары саясатын жүргізе бастады. Бүкіл қазақ жері қазына меншігі деп жарияланып, нулы-сулы құнарлы жерлер тартып алынып, орталықтан келген келімсектер қоныстандырылып, қазақтар шөлді,

шөлейтті жерлерге ығыстырылды. Бүкіл қоғамдық ой-санадағы қарсылық пен наразылықтың бәрі де осы жер мәселесі маңына шоғырланды. Мұның үстіне патша үкіметі осы тұста бұрынғы саясатын өзгертіп, енді халықтың ішкі рухани тірегі болған діні мен тіліне, халықтың тарихи жадына қол сала бастады. Екі империя арасындағы шекараны ресми түрде Санкт-Петербург келісім бойынша, бекітіп алысымен-ақ, бұрын құпия түрде даярланып, сақтанып келген миссионерлік саясаты — отарланған бұратана халықтарды православие дініне шоқындырып, орыстандыру саясатына ашық кірісе бастады. Өлкеде ашылған орыс-түзем аралас мектептері де осы саясатты жүзеге асырудың ұрымтал құралы деп қаралды. Ағартушылық саласындағы миссионерлік саясатты жүргізудің мамандары Қазанда ашылған арнайы духовная академияда даярланып жатты. Онда «противомусульманская кафедра» ашылып, оның тұңғыш меңгерушісіне белгілі миссионер ғалым Ильминский тағайындалуы да көп нәрседен сыр береді. Міне, осы саясаттың ызғарлы лебін сезген қазақ арасында ескіше оқыған ақын-жазушылар орыстандыру саясатына қарсы идеологиялық күрес жүргізіп, қазақ әдебиеті тарихында ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен Қазан төңкерісіне дейін созылып келген кітаби ақындар шығармаларындағы діндарлық сарынның кең өріс ала бастауына қозғау салды. Осы кітаби ақындардың пайда болу, даму, тоқталу үдерісіне көз жіберсек, оның не себепті пайда болып, аяқталу себебіне көзіміз жете түседі. Мұның бәрі патша үкіметінің қазақ елін осы кезеңде оны идеологиялық жағынан меңгеру саясатын ұстанып, жергілікті халықты шоқындыру, орыстандыру мәселесін күн тәртібінде қоюдан туындап жатқаны белгілі болатын.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында дүниеге келіп, творчестволық жолда болған ақын-жазушы атаулының бәрі де өз шығармаларындағы өзекті де басты сарын патша үкіметі ендірген отаршылдық саяси-әлеуметтік тақырыптарды суреттегені — талас тудырмайтын шындық.

Жоғарыда айтылған қазақ әдебиеті тарихының үш кезеңінде дүниеге келген көркем шығарма атаулының бәріне тән ортақ сарын отаршылдыққа қарсылықтан туындаған құбылыстар болуы себепті, бұл дәуірді тұтас алғанда ондағы басты сарынды тудырып отырған саяси-әлеуметтік құбылыстар екенін ескере отырып, оны отаршылдық дәуірдегі қазақ әдебиеті деп атаған орынды.

Ұлы қазан төңкерісіне дейінгі мерзімдегі әдебиет тарихын дәуірлегенде біздің орта мектеп пен жоғары оқу орындарында оқытылатын әдебиетіміз «XX ғасыр басындағы әдебиеттің өзін іштей тағы да екі бағытқа жіктеп, оны демократиялық-ағартушылық бағыттағы әдебиет және буржуазиялық-ұлтшылдық бағыттағы әдебиет деп жасанды түрде екі салаға жіктеп келдік. Бұл, әрине, бізде үстем болып келген әдебиеттің таптығы, партиялығы деген идеологиялық мәселеге шамадан тыс мән беріп жіберуден туындап отырған құбылыс екені анық жай.

Шындығына келсек, дәл осы XX ғасыр басындағы әдебиетімізде орын алған ортақ құбылысты қалай айқындауымыз керек деген сұрақ алдымыздан шығады.

Ресей империясында жайлаған бұратана халықтардың осы тұста бастан кешкен саяси-әлеуметтік жағдайына ой көзімен қарай отырып, сол кезеңнің тарихи оқиғалары мен халықтың ой-санасында орын алған өзгерістердің пайда болу себептеріне үңілмей, соны жете танып білмей белгілі бір тұжырымды ой байламына келудің өзі қалай болмақ. Өйткені Ресейде 1905 жылғы болып өткен революциялық жағдай бүкіл империяны, оны жайлаған қаналудағы жүздеген ұлттардың дүр сілкініп, ұлттық санасы оянып, саяси-әлеуметтік мәселелерге тікелей араласып жанды қозғалысқа түсті. Көп ұлтты халықтар арасында бұқаралық ұлттық қозғалыстардан келіп баспасөздер көбейді. Әркілі әлеуметтік жіктер мен топтардың өкілдері Мемлекеттік Думаға қатысып, ұлттық, саяси-әлеуметтік мәселелер көтеріле бастады. Міне, дәл осы кезде Ресейдің ең артта қалған бұратана халықтарының бірі қазақтар арасында да ұлттық санасы оянған топ ресми түрде өздерінің ұлттық талаптарын қоюмен бірге баспасөз бетінде үн көтере бастады. Алғашқы баспасөздер ашылып, ақындар, жазушылар, публицистер саяси-әлеуметтік сарындағы ой-пікірлерін айтуды жиілетумен қатар, көркем шығармалар да жариялап жатты. Бұлардағы басты тақырып ұлттық сананы оятуда, отаршылдық, саяси қысымынан шығудың жолын іздеуге түскен саяси-әлеуметтік ұлттық сарын алға шықты. Әрине, мұның, бәрінде қазақ елінің, саяси ұлттық ой-санасы жаппай оянып, алды-артына сынмен қарау сарыны басым жатты. Дәл осы тұста басылым көрген көркем шығармалар да ұлттық сананың ояну үдерісін көрсете алған туындылар болуымен де ерекшеленеді.

Мысалға алар болсақ, бір ғана 1909 жылдың ішінде Абайдың тұңғыш өлендер жинағы мен А. Байтұрсыновтың «Қырық мысалы», М. Дулатовтың «Оян қазағы», Бирунның «Ызыңы» басылым көріп, әдебиетіміздің даму тенденциясын анықтап беруінде көп сыр жатыр.

Осы кезеңде А. Байтұрсыновтың «Масасынын» жарық көруі — әдебиетіміздегі бұл аталған бағыт-бағдары мүлде тұрақтанып, орныққанын көрсетті. Осы кезде басылым көрген көркем шығармалардың басты сарыны — халқымыздың ұлттық санасын оятып, мәдениет пен ғылымға араласып, ұлттық теңдік ұранын көтеріп, бостандыққа ұмтылуы — дәл осы ХХ ғасыр басындағы әдебиетіміздің дәуірін «Ояну дәуіріндегі қазақ әдебиеті» деп аталу керектігін алдыға қойып отыр.

1994

МҰХТАР ӘУЕЗОВ (1897–1961)

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 28.09.1897 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданындағы Бөрілі елді мекенінде туып, 27.06.1961 жылы Мәскеуде қайтыс болып, Алматыда жерленген қазақ әдебиетінің ұлы классик жазушысы. Ауыл мектебінде сауатын ашып, 1908 жылы Семейдегі медреседе оқиды. Ағасы Қасымбек оны 1910 жылы Семейдегі бес кластық орыс училищесіне орналастырған. Училищені аяқтап, 1915 жылы Семейдегі қалалық мұғалімдер семинариясында оқиды. Осы оқудың соңғы жылдарында алғаш рет «Еңлік–Кебек» пьесасын жазып, оны Ойқұдық деген жерде 1917 жылы дала сахнасына шығарады. 1918 жылы Ж. Аймауытовпен бірге «Абай» журналын шығарып, алғашқы мақалаларын жариялай бастады. 1919 жылы желтоқсан айынан бастап Кеңестік заманда қоғамдық-саяси жұмыстарға араласады. Семей губревкомының төралқа мүшесі, кейіннен Семей губерналық атқару комитетінің төрағасы қызметін атқарды. 1921 жылы Қазақ АКСР-і Орталық Атқару Комитетінің саяси хатшысы қызметін атқарды. Осы кезде Мәскеудің ашаршылықты қолдан жасауы мен қазақ зиялыларын жазалау саясатын қатты сынға алды. РК(б)П ОАК өкілі В.Г. Юдаковскийге С. Сәдуақасов екеуі жазған хатта сегіз түрлі мәселе қойып, қазақ тілінде ісқағаздарын

жүргізу мен ана тілін мемлекеттік тілге айналдыру мәселесі де нақтылы қойылды. Осыдан бастап М. Әуезовті ұлтшылдықпен айыптап, қызметтен шеттету әрекеті басталады. Енді М. Әуезов 1922 жылы Түркістан республикасының орталығы Тәшкентке ауысып, шығармашылықпен айналысады. «Шолпан», «Сәуле» журналында қызмет атқарады. 1923 жылы Ленинград университетіне түсіп, оны 1928 жылы аяқтап, Ташкентке қайта келіп, орыс әдебиетінен сабақ береді. 1929 жылы САГУ-дің түркология кафедрасына аспирантураға түседі. Осы жылдары құрылған терминологиялық комиссияның ғылыми хатшысы қызметін қоса атқарады.

Аспирантурада жүрген кезінде 1930 жылы қамауға алынып, ашық хат жазып қамаудан шығады. Бірақ сотталу жазасы алынбай, ол 1943 жылға дейін созылады. 1933 жылы Абай атындағы ҚазПИ-дің әдебиет кафедрасында сабақ беріп, 1934 жылы ашылған С. М. Киров атындағы университетке ауысып, өмірінің соңына дейін сондағы қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры қызметін атқарды. 1949 жылы Абай туралы романы үшін ССРО-ның бірінші дәрежелі мемлекеттік сыйлығын, ал 1959 жылы төрт томдық «Абай жолы» эпопеясы үшін халықаралық бірінші дәрежелі Лениндік сыйлықтың лауреаты атағын алды.

Семей губерниясында ашылған қазақ бөлімінің меңгерушісі, т.б. қызметтерді атқара жүріп, Семейде «Ел ағасы», «Бәйбіше—тоқал» пьесасын халық театрына қояды. 1921 жылы Қазақ АКСР ОАК саяси хатшысы міндетін атқара бастайды. Орынбордағы ресми орындардан қысым көріп, 1922 жылы Ташкентке келіп, «Шолпан», «Сана» журналында қызмет атқарады. Алғашқы әңгімелерін осы журналда жариялап, танылады. 1923 жылы Ленинград университетінде оқып, 1928 жылы Ташкентке оралып ұстаздықпен айналысады. САГУ-дің түркология кафедрасына аспирантураға түседі. 1930 жылы қыркүйек айының 16 жұлдызында ұлтшыл деген жала жабылып, қамауға алынады.

М. Әуезовтің жазушылық өнерде даңқын алғаш рет драматургия жанрындағы туындылары шығарды. Драматургия жанрындағы оның тырнақ алды туындысы «Еңлік—Кебек» эпикалық трагедия деңгейіне көтеріліп, бүгінге дейін сахна төрінен түспей келеді. Драматург қаламынан туған «Еңлік—Кебек», «Бәйбіше—тоқал», «Қарагөз», «Түнгі сарын», «Қарақыпшақ Қобланды», «Абай», т.б. кеңестік тақырыпқа жазылған көптеген драмалық шығармалары

қазақ драматургиясын әлемдік деңгейге көтерген рухани құбылыс болып тарихқа енді.

Жазушының «Абай», «Түнгі сарын» трагедиялары идеялық-көркемдік деңгейі жағынан классикалық туындыларға жатады. Қазақ халқының 1916 жылғы патшалық құрылысқа қарсы бағытталған туындысы «Түнгі сарын» халық тағдырының қасіретті күндерін шыншылдықпен суреттеуімен ерекшеленеді. Кейіпкерлері Тәнеке, Жантас, Жүзтайлақ, Майқандар сол дәуір шындығынан алынып сомдалады. «Хан Кене» драмасы кезінде сахналанса да, саяси жағынан зиянды туынды ретінде Кенесері қозғалысы кер-тартпалық сипатта деп бағалануға байланысты сахналауға тыйым салынды. Тәуелсіздік заманда ғана басылым көріп, сахналана бастады. М. Әуезов өзінің драматургиялық шығармаларының тақырыбын алғашқыда лиро-эпикалық, әсіресе, эпикалық жырлардан желі тартып, уақыт талабына орай «Қарақыпшақ Қобланды», «Айман—Шолпан», «Еңлік—Кебек» деп аталатын драмалық туындыларын жазды. Қазақ әдебиетіндегі драматургия жанрының қалыптасу жолында бұл тәсіл қазақ драматургтерінің туындыларында елеулі орны бар құбылысқа айналды.

М. Әуезов драмалық шығармаларын жазу үстінде өзінің шеберлігін жетілдіру мақсатында әлем классиктерінен Шекспирдің «Отелло», «Асауға тұсау» мен Погодиннің «Ақсүйектер», Гогольдің «Ревизор», Треневтің «Любовь Яровая», Кронның «Флоттың офицері» деп аталатын аудармалары қазақ театрының көркемдік деңгейін биікке көтерген әрі халықты әлем классиктері шығармаларымен таныстырған құндылықтар болып шықты. Осымен бірге жазушы Тургеневтің «Дворян ұясын» дәлме дәл аударуы арқылы орыс классигінің стильдік, тілдік, көркемдік ерекшелігін сақтау арқылы көркем аударма мектебін қалыптастырып кетті.

М. Әуезовтің ғылыми-творчестволық жолдағы ізденістерінде қол жетпес екі шыңы айрықша дараланып тұрады. Оның бірі — прозалық жанрда жазылған шығармаларының ішінде жазушының ұзақ жылдар бойы зерттеп ой қорытқан туындысы «Абай жолы» эпопеясы. Бұл шығарманы бүкіл әлем оқырмандары жылы қабылдап, оны әлем сыншыларының бірі Луи Арагон «XX ғасырдағы ең ұлы шығармалардың бірі», — деп аса жоғары бағалады. «Абай жолы» эпопеясы шын мәніндегі қазақ елінің XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлттық өмір болмысының бар қырын тұтас

камтыған көркем сөзбен жазылған энциклопедиясына айналды. «Абай жолы» эпопеясындағы көркемдік, танымдық биігіне жету жолында баспалдақ болған әңгіме, повесі мен романдары «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу», «Қараш-қараш», «Қилы заман» шығармаларында заман шындығын тап басып тану мен оны көркем тілмен оралымды түрде жеткізу мектебінен өтіп, биікке самғау тұғырына қонған кезі болатын-ды. Осы рухани самғау екпіні М. Әуезовтің ұлы туындысы «Абай жолы» эпопеясын жазуға қолын жеткізіп, шығармашылығының шырқау биігіне қондырды.

Ал, жазушының ғылым саласындағы қол жетпес шыңының екінші биігі – абайтану саласының негізін қалауында жатыр. Жазушы ғалым «Абай жолы» эпопеясы мен Абайдың әдеби мұрасы туралы зерттеулерін бірін-бірі толықтыратын құстың қос қанатындай қағылатын рухани тұтас құбылыс ретінде қарайды. Абайдың әдеби мұрасын танып білуге, осы жолда жинап-терген ой-пікірлерін танытуы 1918 жылғы «Абай» журналынан басталады. Осы тұстан бастап-ақ жүйеге түскен белгілі бір шеңбердің ауқымында қарау жолынан аумайды. Осы шеңбер ішінде қаралатын салалары ретінде Абайдың ғылыми өмірбаяны, Абай мұрасының қайнама-дары, реализмі мен халықтығы, орыс, Еуропаның рухани әлеміне қатысы, Шығыстың рухани қазына көздерімен қарым-қатынасы, Абайдың әдеби ортасы, ақындық дәстүрі, ақын шәкірттері туралы ұзақ жылдарға созылған ғылыми ізденістері арқылы ой қорытудан ғалымның атакты ғылыми монографиясы «Абай Құнанбаев» деген атпен басылым көрді. Ғалымның абайтану саласында кезінде айтылуға мүмкіндік бермеген ой-пікірлері архив сөресінен алынып, 97 дерек көзінен тұратын қолжазба мұраларының басы қосылып, 1997 жылы жазушының жүз жылдық мерейтойына орай «Абайтану дәрістерінің дерек көздері» деген атпен өз алдына басылым көрді.

1933 жылдан 1957 жылға дейінгі Абай шығармаларының басылымдарының бәрі де М. Әуезовтің тікелей өз қолынан шығып отырды. Осы арқылы Абай шығармаларының конондық негізі салынды. Бұл басылымдарда Абай өлеңдерінің өлең өрнектері бастапқы табиғи қалпына түсірілді. Абай шығармалары екі мыңға жуық өлең жолдарымен байытылды, немесе ақын өлеңдерінің үштен бірі М. Әуезов арқасында үйіріне қосылды. Бұл әрекет ғалымның Абай текстологиясы жолында қаншалықты тер төгіп,

ұзақ ізденуімен келген құндылықтар еді. Абайдың 35 арнау өленінің кімдерге арналып жазылғаны да ғалым ізденісінің жемісі болатын-ды. Бұл адамдар кейіннен «Абай жолы» эпопеясының тарихи кейіпкерлеріне айналып кетті. Ғалымның абайтану саласында ұлы ақын мұрасының рухани нәр алған көздері жайында айтылған соны танымдары көп жылдарға дейін сынға ұшырап, әсіресе, Абай мұрасының шығыстың рухани қазынасына қарым-қатысы терістеліп келді.

Ал М. Әуезов ұсынған танымның дұрыстығы бүгінгі абайтану саласындағы зерттеулерде ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, бастапқы табиғи қалпына түсіп отыр. Қазіргі қалыптаса бастаған таным бойынша ақын мұрасы мен дүниетанымының рухани нәр тартқан қазына көздері өзінің туған елі қазақ болмысы мен қазыналы шығыстың рухани әлемі екені әрі әуел бастан осы негізде қалыптасқаны белгілі болып отыр. Ал, үшінші қазына көзі орыс әдебиеті мен еуропалық қазына көздері қашан Абай орыс тілін меңгерген кезеңнен басталатыны талас тудырмаса керек. Абайтануға саясат араласуы себепті, әсіресе, космополитизм туралы СОКП ОК қаулысының шығысымен-ақ Абайдың шығысы атаусыз қалып, саналы түрде шеттетілумен келді. Міне, осы кезден бастап абайтану саласындағы ғылыми зерттеу еңбектердің, әсіресе, кандидаттық, докторлық диссертациялардың бәрі де Абай мен орыс әдебиетінің шығармашылық қарым-қатысына қарай бағыттталып кетті.

Абай дүниетанымын материалистік, атеистік тұрғыдан көрсетуге ұмтылу, исламияттық қалпын елемеу осы кезеңде қалыптаса бастады. Қазіргі таным бопынша, Абай дүниетанымының негізі 80-жылдарға шейін-ақ қалыптасып қалғаны, ал Абай қашан билікке араласып, орыс тілін үйрене бастауы мен ақындық өнерге де бет бұрған тұстағы ізденістері арқылы әуелі орыс әлемі сол арқылы Еуропалық рухани қазына көздеріне қол артқан болатын-ды.

Абайдағы **толық адам** туралы ілімнің негіздері мен оның рухани қазына көздері бұл күнде біршама анықталып отыр. Бұл ілімнің шығу тарихы мен мән-мағынасы ғылыми жүйеге түсіріліп жан-жақты іздестірілуде. Іздену нәтижелері бүгінгі қоғамдық ғылым салалары бойынша жазылған ғылыми еңбектерде көрініс бере бастады. Яғни бүгінгі абайтану саласындағы ізденістердің дені Абайдың шығысқа қатысы жағына ауып отыруы да жай нәрсе емес. Біздің философтардың еуропалық негіздегі даярлықтары

мықты болса да, осы күнге дейін Абайдың дүниетанымын терең әрі жан-жақты ашып бере алмай отыр. Өйткені олардың Абайдың шығыстан келген рухани көздерін терең танып білуге даярлықтары жетпей отыр. Екінші жағынан Абайдың ақындық кітапханасы ауқымындағы қазына көздеріне шығыс тілдерін білмеуі дендеп ене алмауы себепті, Абайдың дүниетанымын еуропалық қалыптың (моделдің) тұрғысынан келіп ашуға әрекеттенуі өз нәтижесін бермей отыр. Осы кедергіні жеңбейінше Абай дүниетанымының негіздері әзірше толық деңгейде ашылуы екіталай болмақ.

М. Әуезовтің қол жеткен осы екі шыңы әрі осы салада түрлі жанрада жазылған шығармалары туралы аса көлемді әрі жан-жақты ғылыми зерттеу жұмыстары кең өріс алуда. 1942 жылы «Абай» романының басылым көруінен бастап қазақ және Одақ ғалымдары мен сыншыларының мақалалары мен зерттеу еңбектері жарық көре бастады. М. Әуезовтің дүниетанымы, әдеби тілді дамытуы мен абайтану саласындағы еңбегі мен психологиялық, педагогикалық, эстетикалық ой-пікірлері мен басқа да салалары туралы кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалуда. Қазірдің өзінде М. Әуезов шығармалары дүние жүзінің барлық ірі тілдеріне аударылды. Биыл ғана дүние жүзі халықтарының төрттен біріне айналған ұлы қытай тіліне аударылуы жазушы оқырмандарының қаншалықты дәрежеде көбейе түсуінің айғағына айналып отыр емес пе?

Бұл ғылыми зерттеу еңбекретердің басым жағы жазушының ұлы туындысы «Абай жолы» эпопеясының мән-мағынасы мен тарихи мәнін ашуға бағытталды. Шетел сыншылары М. Әуезовтің мұрасының әлемдік өркениеттен алатын өзіндік ұлттық ерекшелігіне жете мән беріле бастады. Шыңғыс Айтматов М. Әуезовтің түрік халықтары әдебиетіне жасап отырған әсеріне аса жоғары баға берді. М. Әуезов эпопеясының әлемдік деңгейге көтерілген туынды екенін Луй Арогонның: «Мен оның шығармаларын туған еліме таныстырушы болуды үлкен абырой санаймын. Менің ойымша «Абай» эпикалық романы — 20-ғасырдағы ең озық шығармалардың бірі. Бұл роман оқушыға қызықты қиял мен ерекше ой өлкесін кездіріп, талай терең толғаныстар тудырады. Бұл шығарма кеңес әдебиеті туындыларының мандай легінен орын алады деу аздық қылады, әлемнің басқа елдерінде де онымен тең түсетін шығарманы табу қиын», — деп аса жоғары бағалап, бұл туындының әлем өркениетінде алатын салмақты орнын дәл көрсетіп отыр.

2004

ҰЛЫЛАР ҮНДЕСТІГІ

(Пушкин—Абай әдеби байланысы Мұхтар Әуезов зерттеуінде)

Орыс поэзиясының ұлы тұлғасы Пушкин шығармаларымен қазақ қауымы алғаш рет XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Абай аудармалары арқылы таныса бастады. Абайдың Пушкин мұрасын жалпы Шығыс ақындарының ішінде аса терең менгеріп, зор шеберлікпен аударуы — қазақ әдебиеті тарихындағы аса тамаша рухани құбылыстардың бірінен саналады.

Мұхтар Әуезовтің өзі де Пушкин шығармаларымен тұңғыш рет Абай аудармалары арқылы танысқанын «Атам Әуез... ақынның өз өлеңдерін де, аудармаларын да көп оқытатын. Әсіресе, Абай Татьяна жанының нәзік сырын, оған Онегиннің жауабын жаптатады», — дейді балалық шағын еске алғанда. Ер жете келе Семей оқу орындарында, соңыра 1922—1928 жылдар аралығында Ташкент, Ленинград университетінде оқуы — ұлы орыс классигінің барлық шығармаларымен әрі ол жайлы сол заманда жазылған әдебиет сыншыларының еңбектерін тереңдей оқуы арқылы бұл саладағы танымын тереңдете түседі.

Ленинград университетінде жүріп-ақ пушкинтанудан арнайы курс оқитын ұстаздары профессор В. Сиповский мен Р. Куллэмен бірге сол кезде-ақ Пушкин мен Абайдың әдеби-шығармашылық байланысы жайлы аса күрделі де қызықты зерттеу жұмысымен шұғылданады. Пушкинтанудан дәріс оқушы ғұлама ұстаздары Пушкиннің өлеңмен жазылған романы «Евгений Онегинің» аударып әрі оған арнайы ән шығару бүкілхалықтық репертуарға ендіріп жіберген Абайдың аудармашылық ақындық өнеріне қатты қызығады. Университет аудиториясында, тіпті, Абай мұрасы мен оның аударма өнеріне арналған «Абай сағаты» деп аталатын дәріс түрі өткізіле бастайды. Бұл ізденістердің бәрі де шәкірт Мұхтар Әуезовтің тікелей араласуымен пушкинтанушы ұстаздарын Абай ауылына шақырып, қазақ тұрмысын таныту мақсатымен жүзеге асып жатқан сәтті кадамдар еді.

Соңыра отызыншы жылдардан бастап атақты «Абай» романын жазуға даярлану үстінде жазушы Абай мен орыс классиктері деген тақырыпқа қайта-қайта оралып, ой сүзгісінен өткізе үңіле зерттейді. Әсіресе, Абай аударған Пушкин шығармаларының сырын алдыңғы қатарлы орыс ойшылдарының деңгейінде танып білген Шығыстың тұңғыш дана ақыны екеніне көзін жеткізе түседі.

«Абай» эпопеясы жөнінде жинастырған ұшан-теңіз деректерін қайта сұрыптап екшеу жолында Пушкин – Абай байланысына тағы да қайта оралып, тереңірек танып білуге ұмтылған саналы өрекетіне кезігіміз. Бұл салада жүргізген сан қилы ізденістері өзі ескертіп өткендей екі салада, яғни ғылыми және творчестволық тұрғыдан бір кезеңде жүргізіледі. Алғашқысы таза ғылыми зерттеу еңбектер тудырса, екіншісі роман-эпопеяны жазуға алып келді.

Мұнда да Мұхаң екі ұлы ақын аралығындағы шығармашылық байланыстың ғажайып сырларын одан әрі аша түседі.

М. Әуезов 1933 жылдан бастап Пушкин мұрасы мен Абай аудармалары жайлы зерттеу еңбектерін жариялай бастайды. Осы тақырыпқа жазылған оннан астам мақала-зерттеулері 1933–1951 жылдар аралығында жарық көрді. Абай мұрасының идеялық-көркемдік нәр алған қуатты рухани қайнамадарының бірі ретіндегі қайнар көзі орыс мәдениетінде жатқандығы жайлы ой байламын да М. Әуезов осы жылдары жасаған болатын-ды.

М. Әуезов Пушкин мұрасын зерттеуге, көбінесе, Абай аудармаларына байланысты оралып отырған. Пушкин, Абай мұрасы жайлы зерттеулерінде ол екі нәрсеге: Абайдың орыс классиктерінен Пушкинге деген айрықша бейіл бере бағалау себебі Абайдың ақындық мәдениетін суропалық биік деңгейге көтерудегі игі ықпалын ашуға мейлінше көңіл бөліп назарда ұстаған қалпын аңғарамыз. Бұлай ұзақ әрекетке түсудің белгілі себептері де бар сияқты. Өйткені Абай өз тұсындағы бодандық заманда қазақ жастарының махаббат сезімін адамшылық негізде тәрбиелеу жолында Татьяна образы арқылы әйел жүрегінің нәзіктігін, ғашықтық сезімнің нәзік қадір-қасиетін танып бағалауға баулуды мақсат еткендей сезіледі. «Евгений Онегинді» Абай, негізінен, осы мақсат тұрғысынан өз ой сарынын қоса отырып ақындық өнер жарыстыра аударатынын зерттеуші үнемі еске алып отырған.

Абай шығарған Татьяна туралы ғажап әні де қазақ арасында 1887–1889 жылдар аралығында қатты жайылды. Осы құбылыс кейін «Абай» эпопеясында зор көркемдік шабытпен суреттелді. Жазушы суреттеген әлеуетті көріністер көз алдымыздан тізбектеліп өтіп жатады. Абай аудармасы мен ол шығарған Татьяна әніндегі осы іспеттес эстетикалық көтеріңкі ақындық әсердің қуатты күшіне көңіл бөлген жазушы: «Орыс классиктерінің ішінде Абайға үлгі беруде үлкен ұстаздық еткен ақынның ең үлкені

Пушкин», – деген ой байламын жасайды. Осыған орай Пушкин жайлы ғылыми ізденістері мен жазушылық өнер шеберлігі «Абай» эпопеясының сюжеттік желісінде қоса өріліп табиғи тұтасуы XIX ғасырдың екінші жартысында бүкіл Таяу Шығыста Пушкин мұрасын барынша терең барлап таныған Абай шығармаларындағы жаңа таным, соны бағыт, ақындық өнердегі жаңашыл өзгерістердің сырын ашуға бағытталып отырады.

Отызыншы жылдар ішінде қазақ әдебиетінде Пушкин мұрасы төңірегінде жазылған мақала-зерттеулердің дені, көбінесе, Пушкиннен аударылған шығармаларды санамалап, сырттай танып, жалпы сөз етумен шектелетін. Мұны Пушкиннің «Евгений Онегин» Илияс Жансүгіров аудармасы туралы сын пікірлер де айғақтайды. Өкінішке орай, ол кезде әдеби ортада ақынды жолма-жол, үтір-нүктесін өзгертпей аудару керек деген пікір қалыптасты. Бұл іс жүзінде аудармашыны буып тастайтын. Тілдің байлығымен оралымы толық пайдаланылмай қалатын. Ал М. Әуезов зерттеулері Абайдың орыс классигін жаңаша аударғанын және ерекше сапа биігіне көтергенін дәлелдейді. Бұл ерекшелік, әсіресе, Пушкин реализмінің дәстүрлері мен Абай поэзиясында табиғат, махаббат, көңіл күй лирикаларында ерекше сезіледі. Бұл сипаттар қазақ поэзиясының XIX ғасыр аяғында-ақ суропалық деңгейге көтерілуіне тікелей қолғабысын тигізді. Зерттеуші қазақ поэзиясына Абай ендірген өлең өрнектеріндегі жаңалықтардың бір ұшы Пушкин мұрасымен байланыста жатқанына көңіл бөлді.

Ақын жайлы екі алып арасындағы ұғым іліктестігі мен танымның қатар түсіп жатуы да алғаш рет М. Әуезов зерттеулері арқылы ашылды. Қос алып шығармаларында бүкіл адамзатқа ортақ әлеуметтік, гуманистік ойлар сарыны қатар жырланатынын, әсіресе, эпопея желісінде ақындық шабытпен, ақындық тілмен өрнектелген көшпенді тұрмыстағы дала жастарының сүйіспеншілік сезімдері мен өнерге, жан азығына деген рухани құлшыныстарынан сезінеміз.

1934 жылдың өзінде-ақ М. Әуезов «Евгений Онегинді» Абайдың зор шеберлікпен аударуын, яғни қазақ ақынының Пушкинге келу жолын рухани өмірдегі тамаша құбылыс ретінде тани отырып, «Онегин, Татьяна хаттары Абайдың Пушкин желісімен өзі шығарған сөздері болды», – деп жазуында елеулі мән-мағына жатыр. Ал бұл жаңаша таным тұрғысынан бағалау қазіргі оқушы

қауым үшін ерекше көңіл бөлерлік мәні бар пікір. М. Әуезовтің Пушкиннен Абай аударған өлеңдердің сырын танып білуде өзіндік іштей түлеп өсу жолы барлығы сезіледі. Бұлай дейтін себебіміз, бір кездерде зерттеуші Абай аударған Пушкин шығармаларын мәтіндік жағынан ғана салыстырып дәлме-дәл аударманы талап етіп жүрген шағында: «Абай «Евгений Онегиннің» аударушысы болмай өзгертушісі боп шығады. Абайдың бұл тұста қолданған әдісін теріс деп білу керек», — деген сыртқы белгіден, тек қана аударма мәтінін салыстырудан туған асығыс танымның да орын алғаны бар. Бірақ толассыз ізденіс үстінде зерттеуші ойы уақыт өткен сайын толысып, екшелік келе Пушкинді Абайдың аудару себебі мен аудармадағы көркемдік ерекшелік сырын ашу жолында, әсіресе, «Абай» роман-эпопеясының екінші кітабын жазуға даярлық үстінде қайта үңіледі. 1934 жылы «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында айтқан пікірінің нысанасы уақыт талабы тудырған шындыққа орайлас келуі себепті, сол ойын қайта дамытып, толықтыра түседі. Соңыра абайтану жайлы тезистерінің бірінде «Низамиден аударған әдісі Пушкинге қолданылады», — деген ой байламын білдіреді. Бұл пікір Абайдың ден бере аударған алғашқы ақыны да Пушкин болғандығын жыл мерзімі жағынан алғанда да дөп түсіп жататынын білдіреді. Осы себепті Пушкинді аударуға кірісу мерзімі Абайдың алғашқы аудармалық тәжірибесі мен танымына да орайлас келетінін М. Әуезов үнемі еске алып отырады. Бұған қоса Пушкин поэзиясының ғажайып сырын дала қазағына жеткізуде Абай өз тыңдаушыларының даярлығымен, ой-өрісімен де көп санасып отыратын ерекшелігі де еске алынады. Өйткені аударма дегеніміз — тарихи категория. Оның сипаты мен сапасы, көбінесе, уақыт талабына, тыңдаушылар даярлығына байланысты анықталатындықтан да, М. Әуезов: «Бұл уақытта Абайдың ақындық аударма турасындағы түсінігі, көзқарасы өзінше, өзгерек болған тәрізді. «Ескендір» поэмасының тақырып желісін Низамиден алып, көп өзгертіп жырлағаны сияқты. Абай бұрын өзі білген Таяу Шығыстың классикалық поэзиясында қолданылып жүрген «нәзира» жолын қолдана түскен тәрізді. Аударған оригиналдың өзінде бар шындық пен сырлардың, халдер мен қасиеттердің көбін арқау етіп ала отырып және де тың арман, мақсұттар қосады», — деп Абай «Евгений Онегинді» аударуда өз тарапынан оқиға желісіндегі өзгерістер мен өзіндік тың ойлар желісін арқау ету себептері де

жанаша ұғымда ашыла түседі. Абай Пушкин шығармаларын аудару үстінде өзіне бұрыннан етене таныс болған назирагәйлік дәстүрін творчестволықпен пайдаланғаны көрініп тұр. Міне, осы аса нәзік әдеби құбылыстың табиғатын да ерте сезініп, Пушкиннен аударылған шығармалар бойындағы ерекшеліктерді талдау үстінде оқырманға жеткізе ашып береді.

Мұхтар Әуезовтің Пушкин мұрасын танып білу жолында оны негізінен Абай аудармаларымен тікелей байланыста ала отырып, ұлы ақынның аударма өнерінің табиғатын сұңғыла білгірлікпен ашып берген еңбегіне бүгінгі ұрпағы дән риза. Бұл сала әлі де болса алдағы уақытта жас зерттеушілер тарапынан сөз бола беретіні де табиғи құбылыс.

2006

АБАЙҒА БАРАР ЖОЛДА

Мұхтар Әуезов – тұла бойына ақындық дарын мен ғұламалық ойшылдық қатар біткен суреткер екендігі әлемге әйгілі. Саналы өмірін ғылыми-шығармашылық іздену жолына бағыштаған қай-таланбас талант иесінің шабыт қанатына мінген әрбір буынды кезеңінен танып, сырына қанығу – мұхтартану саласының келелі міндетіне айналып отыр. Осы жолда айтулы қаламгердің жүріп өткен әдеби соқпағына үніле түскен сайын беймәлім мол тың деректер көзіне де ұшырасып жатамыз.

Архив қазынасында сыр бүккен беймағлұм деректер көзінің бірі – Ленинград университетінің түлегі Мұхтар Әуезовтің Семейдегі Қазақ педагогикалық техникумы мен Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде атқарған ұстаздық, ғылыми-ұйымдастырушылық, журналистік қызметіне келіп тіреледі.

Мұхтар Әуезов 1924 жылы Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде Семейдегі жана ұйымдастырылған қазақ педагогикалық техникумына қазақ әдебиетінен дәріс оқу үшін арнайы шақырумен келеді. Ол туған елге оралысымен-ақ ұстаздық, ғылыми-творчестволық, әлеуметтік жұмыстарға қызу араласып, бар ынта-жігерімен беріледі. Сол тұста Семей губерниялық атқару комитетінің Ленинград университетіне жолдаған ресми хатында: «...жолдас Әуезов қазақ әдебиеті бірлестігіне деген ынта-жігері-

мен әрі осы салада өз бетімен жүргізіп отырған ғылыми зерттеулерімен техникумдағы қазақ әдебиеті тарихының лекторы ретінде бірден-бір кандидатура болып табылады», — деп оның осы жылдар аралығында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстары мен теориялық даярлығының деңгейі аса жоғары бағаланды.

1922 жылы Орта Азия университетінде сырттай оқып жүрген кезінде-ақ Абай мұрасын, осы саладағы өз танымын ғалымдық, ұстаздық жолмен насихаттап жүрген еді. Өз ой танымын дәріс үстінде де баяндап отырған М. Әуезовтің 1923 жылы Ташкент қаласындағы Орман шаруашылығы техникумында қазақ тілі мен әдебиетінен оқыған лекцияларын тыңдаған Нұртас Оңдасынов (бұрынғы Қазақ ССР Министрлер Советінің Председателі) өзінің естелігінде: «Біз Абаймен көп жұрттан бұрынырақ және тереңірек таныстық, Абайды дұрыс түсінуге ұстазымыздың сабақтары тікелей себебін тигізді», — деп жазады.

Мұхтар Әуезов қазақ педагогикалық техникумында қазақ әдебиетінен дәріс бере жүріп, Абайдың тұңғыш толық жинағын құрастыруға бар күшін жұмсады. Абайдың Мүрсейіт қолжазбаларында қамтылмаған, бірақ ел аузында сақталып қалған өлендерін хатқа түсіріп, қайта тірілтті. Дәл осы жылдары ұлы ақынның тұңғыш ғылыми өмірбаяны да жазыла бастады. Қазақ әдебиеті тарихынан оқыған лекцияларының негізінде «Қазақ әдебиеті тарихы» деп аталатын атақты монографиялық еңбегінің алғашқы нұсқасы да жазыла бастады. 1927 жылы Қызылорда қаласында басылым көрген осы монографиялық қолжазба 1925 жылы Ленинградта біткен болатын. Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің арнайы қаулысы негізінде жоғарыдағы аты аталған оқу орнында қазақ әдебиеті үйірмесі ашылып, оны басқару жұмысы да Мұхана тапсырылып, қала жастарын әдеби-творчестволық, мәдени жұмыстарға қызу араластырып баули бастады.

Мұхтар Әуезов өмірінің жарқын тұсы, әсіресе, Семейдегі сәтті жылының бір белгісі — Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне толық мүшелікке сайланып, ғылыми-ұйымдастыру мәселесіне қызу атсалысып, әдеби-мәдени жұмыстары ерекше көзге түсе бастайды.

1902 жылы Батыс Сібір Императорлық Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі ашылады. Осы бөлімше 1924 жылы 8 Мартта Орыс географиялық қоғамының Қазақстандағы Семей

бөлімшесі деген атпен қайта құрылып, өз алдына дербес қызмет атқарды.

1924 жылы 15 октябрьдегі Кеңестің (қоғамды басқару органы) мәжілісінде М. Әуезов толық мүшелікке алынсын деген ұсыныс қабылданды. Көп ұзамай-ақ 1924 жылы 19 октябрьдегі Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің жалпы жиналысында жасырын дауыс беру арқылы бірауыздан Қоғамның толық мүшелігіне сайланды. (Семей өлкетану музейінің архиві, папка №8, Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімінің октябрь–ноябрь айындағы есебі. 1924 жыл, 32-бет). Осы жалпы сайлау жиналысында Қоғамның барлық мүшесі 116 адам болса, оның екеуі құрметті мүше, сегізі толық мүше болып сайланды.

Бұл тұста Мұхтар Әуезов Қоғамның ғылыми – ұйымдастыру жұмысына белсене араласып, өзінің терең білімі, көп салалы ғылыми творчестволық жұмыстары, шебер ұйымдастырушылық қабілеті арқылы бірден көзге шалынды. Осы ерекшеліктерді ескере келе Мұхтар Әуезовті 1924 жылы 16 ноябрьде өткен Қоғамның жиналысы басқару орнына сайланған алты адамның құрамына ендіреді. Қоғамның председателі болып Б. Герасимов 35 дауыспен (1 дауыс қарсы, 3 дауыс қалыс), орынбасары болып Мұхтар Әуезов 36 дауыспен (қарсы дауыс жоқ бір дауыс қалыс) сайланды. Кеңеске, яғни басқару орнынан сайланған алты адамға берілген жасырын дауыстың құрамына көз салсақ, Мұханның аз уақыт ішінде-ақ бедел алып, сайлануға түскендер арасында ең жоғары көрсеткішке жеткені байқалады.

Әрине, Мұхтар Әуезовтің тез арада мұндай зор сенімге ие болып, бедел алуының себебі қоғамдық жұмыстағы белсенді әрекеті мен ғылыми-творчестволық ізденістері, жарық көрген еңбектері сол кезде-ақ баспасөзде кең танылып бағалануында жатса керек. Осы себепті Қоғамның жалпы жиналысында Димитриевтің барлық қоғам мүшелерінің атынан Кеңеске тұңғыш рет мүше әрі орынбасар қызметіне сайланған Мұхтар Әуезовті қазақ интеллигенциясының қоғамдағы тұңғыш өкілі ретінде қызу құттықтап, арнайы сөз сөйлеуінде көп мағына жатса керек-ті.

Ол 1924 жылдың күзінен бастап-ақ Қоғамның жалпы жиналыстары мен Кеңестің арнаулы мәжілістерінде зор белсенділік көрсетіп, барлық жұмыс саласына қызу араласады. Қоғамның басқару органы болған Кеңес мәжілістерінде ұсыныстары мен пі-

кірлерін өткізіп, аса қажетті деген мәселелерді ұстанымды түрде күн тәртібіне батыл қойып отырады. Мысал ретінде айтар болсақ, Кеңес мәжілісінде ертеректе жарияланып келген ғылыми «Запискаларды» қайтадан жандандырып, жүйелі түрде басылым көру ісі талқыланғанда, М. Әуезов ғылыми «Запискаларды» орыс, казак тілінде қатар шығарып отыруды ұсынып, шешім қабылдатады.

Кеңес басшылары М. Әуезовті Семей қаласында жаңадан ашылып жатқан Совет өкіметінің жергілікті ұйымдастыруымен Қоғамның қарым-қатынасын күшейтіп, жақсарту ісіне де ретті жерінде үнемі шебер пайдаланып отырған. Мысалы, Семей губерниялық халық ағарту бөлімі «Малшылар мен шаруалар үйіне» жалпы білім беретін лекциялар циклін ұйымдастыруды өтінгенде, Кеңес басшылары бұрын тәжірибеде жоқ мұндай жаңа да күрделі жұмысқа тағы да М. Әуезовті бөледі. Немесе 1925 жылы 4 марттағы Қоғам мүшелері мен Семей губерниясының ағарту ұйымдарымен біріккен арнаулы мәжілісінде халық ағарту бөлімі әрбір мектепке арналған жеке-жеке программа жасап беруді талап еткенде, мәжіліс дағдарысқа ұшырап, асыра сілтеген пікірлер өріс ала бастайды. Сонда Мұхаң жеке-жеке бағдарлама жасаудың негізі жоқ, керісінше барлық мектептерге арнап бір бағдарлама жасау қажет, оны әрбір мектеп өз жағдаятына қарай шығармашылықпен пайдалансын дейді, осы пікірі қызу қолдау табады.

Кеңес ең ақыры әдеби-мәдени шаралар өткізетін орындарға рұқсат алып, келісім табу жұмыстарына дейін тындырымды Мұхана жүгініп отырған. Мысалы, Кеңес мүшелері 4 октябрьде Луначарский атындағы клубқа рұқсат алып, Мұхтар Әуезов пен Жұмат Шаниннің этнографиялық сипаттағы пьесасын қоюға даярлана бастайды.

Кеңестің орынбасары ретінде Мұхтар Әуезов Қазақстанда ғылыми экспедициялар ұйымдастыру үшін қажетті қаржы көзін тауып, оның жоспары мен сметасын жасауға да қолма-қол араласып отырған. Арнайы түрде фольклорлық мұраларды жинастыруға экспедиция ұйымдастырып, халық санасында ғасырлар бойы екшеліп сақталған рухани байлықтың деректі көздерін дер кезінде, уақыт өткізбей қалай жинау керектігін «Әдебиет естелігін жинаушыларға» деген мақаласында жариялап та үлгереді.

1924 жылы 21 октябрьдегі Кеңестің арнайы мәжілісінде тарихи, фольклорлық, этнографиялық, археологиялық экспедиция-

лар ұйымдастыру мәселесі күн тәртібіне қойылады. Осы жөнінде Кеңес мәжілісінің протоколында: «Мұхтар Әуезов хабарлады: белгіленген аудандар ерекше көңіл бөледі. Өйткені басқа қазақтарға қарағанда, каракерейлерде дәл бүгінге дейін көне өлендер, жырлар, аңыздар сақталғандықтан, оларды жинап алуға асығу керек. Экспедиция жол-жөнекей Шыңғыстау болысына да соға алар еді», – деп жазылған. Осы протоколда бұл арнаулы көп салалы экспедицияға Мұхтар Әуезов пен Жұмат Шаниннің қатысуы пайдалы болар еді делінген.

Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі ұйымдастырмақ болған үш саладағы экспедицияның барып-қайтатын маршруттары да нақтылы көрсетіліп, тарихи-фольклорлық экспедиция М. Әуезов нұсқаған жерлерге, ал этнографиялық экспедиция Қарқаралы уезіне, этнографиялық экспедиция Бұқтырмаға баратын болып белгіленеді.

Бұл көп салалы арнайы экспедициялардың жоспары мен сметасын жасау үшін Кеңес тарапынан сайланған арнайы комиссия құрамына да Мұхтар Әуезов, Борис Герасимов, Николай Белослюдов кіреді.

Артынша-ақ, 1924 жылы 19 октябрьдегі Кеңес мәжілісінде М. Әуезовтің экспедиция жөніндегі арнайы хабарламасы тыңдалады. Бұл экспедициялар үшін Академия орталығынан (Орынбордағы) арнайы қаражат бөлінгенін, бұл қаражат көптен бері ойластырылып келе жатқан тарихи-этнофилологиялық экспедиция жұмысына жұмсалатынын айтады. Кеңес осы мәселе туралы шұғыл шешім қабылдап, экспедицияның нақтылы ісжоспары мен сметасын жасауды М. Әуезов пен Б. Герасимовке тапсырады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерін ертерек зерттеу жұмысымен айналыса бастаған фольклорист Мұхтар Әуезов бұл экспедицияға тікелей басшылық етіп, оның баратын ауданы мен қандай нақтылы деректер жинау қажеттігіне ғылыми тұрғыдан жөн-жоба, бағыт-бағдар сілтейді.

* * *

Қазақ әдебиетінің іргелі саласына айналған абайтанудың негізін салушы ғұлама ғалым Мұхтар Әуезов ұлы ақын мұрасын жинау, зерттеу жолында жүргізген ұлан-ғайыр еңбегін ғылыми-творчестволық өмірінің рухани нәр алар бұлағы десе болғандай. Сонау алыстағы балғын балалық шағында Абай өлендерін түгел жаттап,

аты аңызға айналған ақын жайындағы әңгімелерге құлағы қанығып өссе, 1914 жылы Абай туралы тұңғыш әдеби кешке қатысып та үлгеріпті. Абай қайтыс болған 20 жылдан соң Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі өткізген кезіндегі ұйымдастыру жұмысы тағы да жігіт Мұхтарға бұйырыпты. Соңғы жылдарда да Абайға арналған мерейтойына мерекелердің бәрінде де зор шабытпен күш жұмсап, ғылыми-творчестволық еңбектерімен ерекше дараланып ұлы тұғырға көтерілген замана данасын көреміз.

Бір ғажабы, Мұхтар Әуезов Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне толық мүше болып сайланған күні-ақ, яғни 1924 жылы 19 октябрьде, Абайдың қайтыс болғанына 20 жыл толу қарсаңында, Қоғамның жалпы жиналысында Абай күнін атап өтуге ұсыныс ендіреді. Осы ұсыныс бойынша Абайға арналған салтанатты кешті өткізу жөнінде арнайы бағдарлама жасап, Қазақстанның академиялық орталығымен келісіп, Қоғам мүшелері мен қала жұртшылығы біріге отырып өткізу туралы кең өрісті шешім қабылданады.

Абайдың жиырма жылдығын өткізу қарсаңында Семей губерниялық халық ағарту бөлімі мен Қоғам мүшелері арқылы ұйымдастырылған жұмыс атаулының бәрі де тікелей Мұхтар Әуезов басшылығымен жүргізілгені кездейсоқ құбылыс емес-ті.

Мұхтар Әуезовтің ұсынысы бойынша, Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі алдына қойылған Абай мерекесін ресми түрде салтанатпен атап өту мәселесі Қоғамның бас қосқан жалпы жиналыстары мен Кеңестің арнаулы мәжілістерінде айналасы үш ай ішінде бес рет талқыланып, тиісті қаулылар алынып отырады.

Кеңес 1924 жылы 21-октябрьде өткізілген мәжілісінде Абайдың жиырма жылдығын бүкіл Қазақстан бойынша атап өткізілуі керек деп шешіп, осыған лайықты өз бағдарламасын даярлауға кіріседі. Осы ұсыныстарын Орынбордағы Академиялық орталыққа хабарлайды. Егер Академиялық орталық белгілі бір күнді межеге алып, хабар бере алмаған жағдайда, ноябрь айының соңында өткізбекке шешім қабылдайды.

Кеңес мәжілісінде қабылданған шешімнің айрықша назар аударарлық бір тармағы бар. Ол Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын бастыруға Академиялық орталықтан арнайы нұсқау сұрайды. «Құнанбасев туралы мақалалар жинағын жариялап, күні

бүгінге дейін жарияланбай, жеке кісілердің қолында сақталып келе жатқан ақын шығармаларының толық жинағын бастыруға Қазақстан Халық Комиссариатының Академиялық орталығынан нұсқау сұралсын» (*Семей өлкетану музейі, папка №8, протокол №3, 1924 ж. 21 октябрь, 67-бет*). Ал тұңғыш Абай шығармаларының толық жинағын басуға қажетті қаржыны ел арасында ақын кітабына ерікті түрде жазылу арқылы және де біраз қаржыны орталық ұйымдардан алу жолымен жүзеге асыра болады деп қараған.

Осы қаулыдағы алғаш рет Абай мұрасын зерттеуге арналған ғылыми мақалалар жинағын құрастырып бастыру жөніндегі ұсыныс та негізсіз емес еді. Себебі, 27, 29-декабрьде Абайдың қазасының жиырма жылдығына арналған бас қосуда оқылатын М. Әуезов, Ж. Шанин, Көкбайдың баяндамалары мен естелігі даяр болатынды. Мұның үстіне, Кеңес председателі Б. Герасимов пен Абай мұрасын ертеден зерттеп келе жатқан Николай Николаевич Белослюдовтің оқыған лекцияларының тексі мен мақала, зерттеулері даяр тұр еді. М. Әуезовтің 1918–1922 жылдар аралығындағы Абай мұрасы жайындағы зерттеу мақалалары мен енді жазыла бастаған Абайдың тұңғыш ғылыми өмірбаянының алғашқы нұсқасын қоссақ, Абай мұрасы туралы жарияламақ болған ғылыми жинақтың аумақты көлемі мен нақтылы қарасы көрініп те қалады емес пе?

Бұл кезге дейін Абай шығармаларының тандамалы жинақтары 1909 жылы Петербуртта, 1916 жылы Орынборда, 1922 жылы Қазанда, 1923 жылы Ташкентте басылым көргенімен, ұлы ақыннан қалған барлық әдеби мұра толық жинастырылып, оқырмандар қолына жетпей жатқан шақ еді. Бұл орны толмас олқылықтың орнын толтыруға ұмтылып, Абай шығармаларының шын мәніндегі тұңғыш толық жинағын жарыққа шығаруға Академиялық орталықтан нақтылы нұсқау сұрап, әрекет етуінің де айтарлықтай негізі бар, даярлығы толық пісіп-жетілген аса қажетті әлеуметтік рухани мәселе болатын. Қаулыда атап көрсетілгендей, Абай шығармаларының баспа бетін көрмеген жазбаша нұсқалары жекелген кісілер қолында сақталуда деп ескертуінде белгілі мән-мағына бар-ды. Өйткені Абай өлеңдерінің дені жарық көргенімен, көптеген өлеңдері, поэмасы, әсіресе қазақ әдебиеті тарихындағы соны құбылыс болып енген қарасөздері қолжазба күйінде жеке кісілер қолында сақталып келгені мәлім. Осылардың ортасында Абай мұрасын толық күйінде шығарудың маңызын терең түсінгендік-

тен, Абай туындыларын тірнектеп бір жерге жинастырып, толықтыруды мақсат еткен және де бұл салада жеке-дара өндіре жұмыс істеп зор ізденіс жолына түскен аса сергек зерттеуші М. Әуезовті көреміз.

Сол тұстың өзінде-ақ, Абай мұрасының бірегей білгірі деп таңылған. М. Әуезов Абай туындыларының хатқа түспеген, бірақ Абай айналасына топтасқан Көкбай, Тұрағұл т.б. білікті кісілердің ойында сақталып қалғандарын қайта жаңғыртып, шамамен алғанда ақын мұрасының үштен біріндей туындысын қайта бастапқы табиғи қалпына келтіруде теңдесі жоқ ғылыми – текстологиялық жұмыстар атқарып үлгерген де еді.

Профессор Мұхтар Әуезов 1946 жылы Қазақ мемлекеттік университетінде абайтанудан оқыған лексиясында: «1924 жылы жиырма жылдығына байланысты шамадан келгенше «Абайдың толық жинағы» деген жинақ болды. Бұл жинақ 1924–1925, 1927 жылдары жиналды. Жинаушы адамдардың көбі Абайдың маңында болған Көкбай, Көкітай...», – (М. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінің архиві, №331-напқа) деп, жол-жөнекей хабарлауы көп нәрседен сыр шертіп тұр. Яғни 1924 жылы Қоғам ұсынып отырған Абайдың толық жинағының тұңғыш нұсқасы жоғарыда Мұхтар атап отырған нұсқа екені талас тудырмаса керек-ті. Алғаш рет құрастырған Абайдың толық жинағын дер кезінде жарыққа шығара алмаған соң, оны Мұхтар соңғы жылдары тағы да ізденіп, барынша толықтыра түскен кезі 1927 жылға тірелетінін жасырмайды.

1924–1927 жылдар ішінде: «Абай өлеңдерін биограф ретінде зерттеп жүр едім. Көп адамның аузынан Абай өлеңдерін жазып ап, бұрын баспа бетін көрмеген шығармаларының қырық пайызын қалпына келтірдім», – деп текстологиялық салыстыра зерттеулерінің қай дәрежеде жүргізілгенінен хабар береді. (Сонда, №202-напқа). Яғни Мұхтар Әуезов 1909 жылы Петербургте басылған көрген Абай жинағында жарық көрмеген Мүрсейіт қолжазбасындағы өлеңдерді де және де Мүрсейітте жоқ Абай туындыларының 1086 жолын қайта тірілтудегі Көкбайдың қазақ мәдениеті алдында атқарған тарихи еңбегін аса жоғары бағалап: «Көкбай өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абайдың өлеңдері мен кейбір шумақтарды, жолдарды хатқа түсіріп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты», – деп ескерткен еді. (Сонда, №194-напқа, 345–346-б).

Текстологиялық сәтті ізденістердің нәтижесінде тарихтан өшіп кетуге айналған ұлы ақын туындыларын қайта тірілтіп, игілікке айналуын мына фактілерді салыстыра қарасақ та анық сезінеміз: 1909 жылғы басылымдағы Абайдың 5899 жол өлеңі қамтылса, 1933 жылғы басылымдағы Абай өлеңдерінің жолы 7113 жолға жетіп, қара сөздері де толық қамтылып басылды.

Бұл айтылғандардан екшелер ой қорытындысы: «Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің» мәжілісінде Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын бастыруға қаржы көздерін қарастырып, іске тікелей кірісуінде табан тірер негізі Мұхтар Әуезов даярлаған 1924 жылғы Абай туындыларының толық жинағының қолжазба нұсқасында жатқаны сезіліп тұр.

Бүгінгі күнде қазақ әдебиеті тарихының аса күрделі де өнікті саласына айналып отырған абайтануды, шындығын айтқанда, 1933 жылғы басылым көрген Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағынан басталады деп жүрміз. Ал шындығына келсек, осы толық жинақтың негізі 1924 жылы-ақ даярланып, Абайдың ғылыми өмірбаяны да сол жылдары жазыла бастаған-ды. Бірақ осыншалықты зор мәні бар қолжазба еңбектің дер шағында халық қолына тимей, кешеуілдеп қалуында жалпы қазақ әдебиетіне сор болып жабысқан асыра сілтеулер мен тұрпайы социологиялық танымдардың ұзақ жылдар бойы тұрақтап қалуының зардабы жатыр.

Сол кездегі Қазақстанның астанасы Орынбордағы Академиялық орталыққа қаншалықты зор үміт артылса да, Абай қазасының жиырма жылдығы Қазақстан бойынша Семейде ғана кең көлемде атап өтілгені жұртшылыққа мәлім. Өйткені 1923 жылдан бастап Абайды керексіз деп тапқан пікірлер белең ала бастаған шақ екенін де ұмытуға да, елемеге де болмайды. Жалғыз-ақ Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің органы болған «Ақжол» газетінде «Абайдың жиырма жылдығы» деген редакциялық ойлы бас мақаланы ғана еске алмасақ, басқа баспасөз атаулының бәрі де үн қатпай қалды десе болғандай. Кейбір газет, журналдарда Абайдың бірлі-жарымды өлеңі мен бірер қара сөздерінен үзінділер берумен ғана шектеліп қалды.

Орынбордағы Академиялық орталықтан ресми нұсқау күте-күте күдерін үзген Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің 1924 жылы 26 ноябрьдегі жалпы жиналысы Абайдың жиырма жылдығына байланысты пікір алысып, әрі осы кезде халық

ағарту бөлімі Абай күнін өткізу туралы пікір сұраған №4979 ресми катынас келгенін ескеріп, Абайға арналған салтанатты мәжілісті 1924 жылы 20 декабрьде өткізу керек деген шешім алады. Салтанатты кештің ертеректе қабылданған бағдарламасын қайта қарап толықтыра түсу үшін, арнайы комиссия сайлап, оның құрамына М. Әуезов, Ж. Шанин кіреді. Арнайы комиссия жетекшісі М. Әуезов Абайдың жиырма жылдығына арналған салтанатты кешті шама келгенше кең көлемде, жоғары дәрежеде өткізудің жолдарын, мүмкіндіктерін іздестіре бастайды. Уақыттың мүлде қысылтаяңдығына қарамай, Абай мерекесін өткізу үшін бар саладағы даярлық жұмыстарын айтарлықтай жігерлілікпен жүзеге асыруға кірісті.

1924 жылы 24 декабрьдегі Кеңес мәжілісінде Абай мерекесіне арнайы бағдарламаны даярлаушы комиссия мүшелері атынан Мұхтар Әуезовтің хабарламасы тыңдалды. Комиссия уақыттың аса тығыздығына қарай Абай мерекесін өткізуді 27, 29 декабрьге белгілеп, бағдарламаның жаңадан жасалған жобасымен таныстырды.

Бағдарлама жоспары бойынша, 27 декабрь күні Қоғамның Абайға арналған салтанатты мәжілісінде (Орталық кітапхана үйінде) М. Әуезовтің «Қазақ әдебиетіндегі Абайдың орны» деген баяндамасы мен Абайдың үзеңгілес жолдасы Көкбай Жаңатаевтың «Абай өмірінен естеліктері» тыңдалса, екінші бөлімінде көпшілікке болжалдалған әдеби сауық кеші Луначарский атындағы клубта өткізілетін болып белгіленді. Онда Жұмат Шанин Абайдың музыкалық шығармаларын орындап, Қазпедтехникум студенттері мен Абай аулының өнерпаздары әншілік өнер көрсетпек. Осындай сан салалы жұмыстардың бәрін ұйымдастырып, даярлап, Қазақстан бойынша тұңғыш рет өткізілгелі отырған ұлы ақын мерекесін айтарлықтай дәрежеде өткізуге бар күш-жігерін салған Мұхтар Әуезов қазақ халқының келешек рухани өмірінде Абай мұрасының қаншалықты тарихи орны барлығын кімнен болса да ертерек әрі терең сезінген еді.

Мұхтар Әуезов ұсынған Абай мерекесін өткізуге жасалған арнайы бағдарлама Кеңестің мәжілісінде бекітілді. Аталған шаралардың жиырма жылдығын үлкен қуанышпен атап өтудің қазақ елі үшін рухани әсері қаншалықты елеулі болғандығын сол жылғы «Степная правда» газеті мен «1924 жылы октябрь-декабрь айындағы Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің есебі» деген ғылыми еңбектегі ресми хабарлардан да анығырақ байқаймыз.

Мұхтар Әуезовтің Қазақ педагогикалық техникумы мен Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде бір жыл аралығында атқарған қызметі мен Абай шығармаларын жинау, толық жинақ ретінде құрастыру, ғылыми өмірбаянын жазу, зерттеулер жүргізу жұмыстарында абайтану тарихындағы зор белес пен түбегейлі ізденістердің негізі жатыр деп танымыз.

МҰХТАР ӘУЕЗОВ: АБАЙ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ЖҰЛДЫЗДАРЫ

Жан-жақты дарын иесі Мұхтар Әуезовті өз замандастары жазушылық пен ғұлама ғалымдық қатар біткен саңлақ ойшылдардың бірі деп таныған еді. М. Әуезов – өзінің ғұмыр бойғы мұраты болған сүйікті кейіпкері Абай іспеттес, әдеби мұрасының нәр алған көздерін өзі туған халқының, Батыс пен Шығыстың рухани терең қойнауынан тартқан Жер-ананың жарып аққан ұлан-ғайыр шалқарлы дарияларындай дана перзенттерінің кейпіндегі ірі тұлға. Ол – Абай шарлаған кәрі Шығыстың арғы-бергі замандарда жасаған рухани дүниесіндегі мол байлығынан жастай сусындап, жаңа дүние таныммен бар нәрін зерлеп ала білген ғұламалық білгірлігімен де өз ортасында ерекше дараланатын. Түрлі тілдес халықтардың көркем туындыларын түпнұсқадан оқитын, көне әдеби тіл саналатын шағатай тіліне де еркін дендейтін.

Одақтық және республикалық ірі оқу орындарында СССР халықтары әдебиетінен оқыған лекциялары, онда қамтылған көне дәуір әдебиеті мен Шығыс классиктері жайлы жазушы архивіндегі конспекті-деректер, көптеген кітаптар шетіне жазылған хашиялар ғалым ойының түп-төркінінен ұлан-ғайыр деректер де бере алады. М. Әуезов біздің республика көлемінде ғана емес, бүкіл одақ аумағында Шығысты танудың бірегей білгірлерінің алдыңғы сапында тұрды. Тіпті профессор Жирмунский, Брагинский сияқты шығыстанудағы көрнекті ғалымдардың өзі Мұхаңнан кеңес алып, пікірлесетін.

Жалпы Шығыс мәдениетін, оның ұлы классиктерін терең бойлай білу нәтижесінде 1934 жылдың өзінде-ақ Абай мұрасының нәр алған қайнарлары жайлы акын мұрасын зерттеушілер арасынан тұңғыш рет кең түрде пікір көтерді. Ұлы акын мұрасындағы үш қайнардың бір саласы оның шығармаларындағы шығыстық

белгілер жайлы күрделі де қиын мәселені ерте кезде-ақ зерттеуге көңіл бөлсе, соңғы жылдары жазылған еңбектерінде де пікір айтып отырды.

Абай мұрасының бар болмысын танып білуде хронологиялық әдіспен талдаулар жасап, ақын шығармаларындағы шығыстық белгілерді, әр тақырыптағы ақын көтерілген шеберлік пен ой-пікірдің даму жолындағы құбылыстармен бірлікте ашуға көңіл бөлген. Ақын шығармаларын жан-жақты терең зерттеу үстінде творчестволық ізденістен туған шығыстық белгілер жөніндегі ой-пікірлерінің өзекті желісін түйіндей қорытындылап, келер ұрпақ талқысына ұсынудан тартынбаған. Яғни Абай шығармаларының шығыстық белгілері жайлы жүргізіле беретін болашақ зерттеулерде қандай мәселеге қай тұрғыдан келу керектігін назар бөле көрсетіп, бағыт-бағдар беретін сілтеме көсем ойлар да мол қамтылған.

М. Әуезовтің баспасөзде жарияланған немесе ой жүгіртіп барлаған пікірі ретінде хатқа түсіп, өз архивінде сақталған Абай жайлы ұшан-теңіз деректеріне көз жіберсек, Абай шығармаларының шығыстық белгілерін зерттеу мен ізденуінде, өзінше танып пікір айтуында әр кезеңде әр қырынан келгендігі байқалады. Бұлай болуы заңды да. Өйткені Мұханның ақын шығармаларын меңгеру, көптеген сырын өзінше ашып, пікір қалыптастыру кезеңдеріне сай аталмыш мәселенің де іліктестік тауып отыратыны бар.

Алғаш рет ақын шығармаларындағы шығыстық белгілер туралы пікірлер 1924–1927 жылдар аралығында жазылған Абай өмірбаянында шет жағалап айтылған. Абайдың жастық шақтағы өлеңдері жайлы пікір көтергенде, шәкірт ақынның Шығыс классиктеріне еліктеп, жігіттік дәуірінде ақын өнер жарыстыруға талап еткен ізденістерін «жалпы мұсылман ғаламындағы көпке белгілі болған ірі ақындардың талайымен Абайдың ерте күнде танысып алғандығы даусыз» деп, Абайдың ақындық кітапханасының алғашқы нобайымен біршама дерек те тастағандай болады.

Абай шығармаларының жалпы Шығыс дүниесімен байланысы жастық шағынан басталып өмірінің соңына дейінгі аралыққа созылған желідей орын алып, әр кезеңде әртүрлі деңгейдің дәрежесінде көріну үдерісіне ғұлама ғалым ерекше ден қояды. Осы әрекет соңыра Абай жайлы зерттеулерінің қорытындысы ретінде жазылған монографиялық еңбегінде де Абайдағы шығыстық белгілердің орын алу, ақын ойының творчестволық даму жолын-

дағы эволюциялық сырын ашуға қарай жүргізілетіні үнемі аңғарылып тұрады. Бұл жалпы ақын мұрасын бөлмей-жармай тұтас қалпында, бірлікте алып зерттеудегі М. Әуезов ұстанған ерекшеліктердің бір жағы болатын. Ал екінші бір ұстанған ерекшелік зерттеу нысанасына тақырыптық тұрғыдан да келе отырып, Абай мұрасының Шығысқа қатысын өзі бөле қараған күрделі үш саланың маңына жинақтай ашуға ұмтылған әрекетінде жататын. Атап айтар болсақ, соның бірі – абайтану тарихында көп талас тудырған әрі барынша аз зерттелген Абай өлендерінде орын алған Шығыс классиктерінің белгілері жайлы мәселе, екіншісі – Абайдың мұсылман дініне қатысы, үшіншісі – Абай және мұсылман хакімдері мен ғұлама философтарымен мораль философиясындағы ара қатынасы жататын-ды.

Абайдың Шығыс классиктерімен ара қатынасын М. Әуезов өз зерттеулерінде екі кезеңге бөле қарайды. Бірінші кезең балаң ақынның таза еліктеу жылдарын (1860–1865) қамтыса, екінші кезең 1886 жылдан өмірінің соңына дейін созылған екі аралықтағы шын мәніндегі екшеу, меңгеру жолындағы творчестволық үдерісті қамтиды. Осы екі кезең аралығында да Абай мектеп-медреселерде үстем болған Кожа Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани, Сопы Аллаяр сияқты суфизмнің ірі ақындарымен қатар, Шығыс поэзиясының ұлы классиктерін де баурай оқып, ой-көзімен екшеп, талғап меңгерген жылдары болатын. Бұл аталған топтағы ірі ақындардың бәрі де суфизммен әрқилы дәрежеде тікелей, жанама түрде болса да байланыста болып, суфизм дүние таным шеңберіне тартылып, әрқайсысы әрқилы дәрежеде көрінген аса күрделі рухани құбылысқа жататын-ды. Осы іспеттес жалпы Шығыс классиктеріне де тән көріністі профессор Бертельс: «Өте сирек жағдайда болмаса, мұсылмандық Шығыстың ірі авторларының бәрі дерліктей суфизммен қалай болса да байланыста болған. Осы әдебиеттермен таныспайынша, оларды түсінудің өзі қиын», – деп пікір түйеді (Е.Ә. Бертельс. Суфизм и суфиская литература, М., 1965, стр. 54). Жалпы Абай оқып үйренді, соңыра творчестволық жолмен меңгерді деген Шығыс поэзиясы классиктері түгелге жуық суфизммен белгілі дәрежеде қатысы болмай кеткен емес. Осы ерекшеліктерді ерте сезінген М. Әуезов Абай өлендеріндегі шығыстық белгілердің табиғатын тереңірек ашуды мақсат еткенде, Шағатай әдебиетінде мол орын алған суфизм сарынындағы

поэзия өкілдерімен отызыншы жылдардың басындағы зерттеулерінде-ақ жанастыра қарауға әрекет етуі жай нәрсе деуге келмейді.

Абай шығармасында орын алған шығыстық белгілер негізінде: махаббат лирикасында, дидактикалық өлеңдерінде, кейбір өсиет сарынында келетін өлеңдері мен кара сөздеріндегі толық адам (кәмили инсани) жайлы ой толғаныстарының ұштасатын жерлерінде де жиі көрініп отырады. Осы аталмыш белгілерді бас-басына бөле қарап, қысқаша сөз етер болсақ, тағы да М. Әуезов сілтеген ой оралымдарын еске алмай, оны негіз етіп сүйенбей ізденудің өзі қиын. Мұнсыз нысанасыз, бағдарсыз, ой орманына кіргенде адаспай жүре де алмайсыз.

а) Абайдың махаббат лирикасы – шын мәніндегі әлемдік лириканың деңгейіне көтерілген шығармалар. «Желсіз түнде жарық ай», «Бір ысып, бір суып», т.б. лирикалық өлеңдері – қандай маңдай алды мақтаулы лирадан асып түспесе, кем түспейтін қасиетке ие. Осылармен қатар махаббат тақырыбындағы өлеңдерге шығыстық белгілердің лебі де барлығын, оларды ақын өзіндік төл дүние етіп жіберген ақындық өнердің қуатын да сезінеміз. Абайдың «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы» сияқты атақты өлеңдерінде Шығыс классиктері Низами, Сағди, Жәми, Науаи, Физули поэзиясында көп толғанатын ғашықтық сезім жайлы мазмұнды ойлармен де біршама тоқайласатынын көреміз. Тіпті олардағы сарынның «Көзімнің қарасы» өлеңінде ерекше бой көрсетумен бірге, осы өлеңге ақынның ән шығарып таратуын да елеусіз қалдыруға болмайды.

Шығыс классиктері қол артқан суфизм әдебиетінде ежелден келе жатқан символикалық шарттылық рухындағы эротикалық поэзия соңғы дәуірге дейін өріс алып дамып келді. Ол поэзияда ғашықтық сезімді тәңірден келген құбылыс ретінде тану бар. Осы ұғымды Иасауи бағытындағы сопы ақындар «тазарған жанмен иенді танысың» деген сопылық махаббат пәлсапасына қарай жырласа, ұлы классиктерде шын өмірдегі махаббат сезімін жырлауға ойысу басым еді. Абайдағы шығыстық белгісі бар өлеңдері, әсіресе, жастық шақ кезіндегілері де, осы соңғы ақын – классиктер танымымен көбірек жанасатын. Бірақ осылай бола тұрса да: «Абай өзі аз дәурен үлгі еткен Шығыс классиктерінің шығармаларындағы ішкі мазмұндарға түгел табынған деген пікірді айрықша бөлек айтамыз... Ғашықтықтың өзін құдайды тану жолындағы жан әрекеті есебінде жырлау басым еді», – деп М. Әуезовтің арнайы

ескерту жасауында белгілі мән-мағына жататын (*М. Әуезов, Абай Құнанбаев, Алматы, 1976, 96-бет*). Өйткені Абайдың ерте кездегі және үлкен ақындықтың жолына түскен кездегі махаббат жайлы «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы» сияқты лирикасындағы ғашықтық сезімді «Алланың рахматы» немесе сұлулықты «көрік — тәңірі сәулеті» деп түсінудің түп-төркіні Шығыс ақындарына тән ортақ белгі ретінде қарауға болатын сияқты. Махаббат лирикасындағы бұл сарынды Абай аз уақыт үлгі тұтынып барып тастап кетуіне байланысты ұлы ақын шығармаларында бұл әсер терең тамыр жайып, түбірленбейді. Ал ондағы ауыс-түйіс белгілердің өзін сыншыл ақыл таразысынан өткізіп барып екшей қабылдаған Абай оны бөтен бөлігі көрінісінен гөрі өзіндік тума нәрселерге айналдырып жіберді. Тіпті ерте кезде жазылған «Әлиф деп ай иузіне ғибрат еттім» өлеңінің аяғында ақын сөз ойынына салып, бұлыңғыр тұманды ұғымдағы махаббат сезімнің өзін өмірлік тілекке қарай бұрып жіберуі осыны айғақтайды.

ә) Абайдың кейбір дидактикалық өлеңдерінде қолданылған өлең формалары мен ой төркінінде шығыстық белгілердің біршама ұшырасатын жерлері де кездеседі. Балаң кезіндегі Шығыс классиктеріне таза еліктеуден туған «Иузи — раушан, көзи — гауһар» өлеңінде Абай тіл шұбарлығына бой алдырғанымен, өлең үйлесімін ғаруз ұйқасы үлгісінде (араб) құрып, Шығыс классиктерінде мол қолданылған өлең өрнегін қазақ әдебиетіне ендіруге тырысқан әрекеті соны құбылыс болатын-ды. Алғашқы ақындық қадамындағы аталмыш әрекет соңыра ақындық жолына құлай берілген дәуірінде де ұмыт қалмай, үлкен творчестволық ізденіс үстінде үстеліп, сапалық соны белгілер де көрсете бастайды. Осы себептен де М. Әуезов: «Тың жаңалыққа Абай Шығыс әдебиетінің қорына қол артқан кезеңде де жол тауып отырады», — деп әдейі атап көрсететіні де бар. Қазақ өлең құрылысына түбірлі өзгерістер ендіріп, жаңарту үдерісінде Абай шығыстық өлең өрнектерін де өзінше түрлендіріп, табиғи туындыдай қабылдатып жіберген өлең түрлерін де берді. Осындай өлең өрнегіндегі сонылықтың келу себебіне барлай қарасак, Абайдың Шығыс әдебиетіндегі өлең сөздің теориясымен терең таныстығы аңғарылады. Абай өз өлеңдерін белгілі бір өлең жүйесінің (бармақ уәзіні) негізіне сала отырып жазғанын жасырмайды. Қайта осы ерекшелікті жете түсіне алмаған замандас тындаушыларына:

*Уәзінге салып тізілген...
Қайран тіл, қайран сөз,
Наданға қадірсіз, —*

деп қатты реніш білдіретіні бар. Уәзін (арабша вазн – өлшем) өлең өлшемі жайлы ілімді білдіретін теориялық күрделі ұғымды қамтиды. Арузи арабий (мәт уәзіні) деп аталатын араб өлең өлшемі ислам идеологиясының таралуымен бірге әуелі парсыларға, соңыра түркі тілдес Орта Азия, Закавказье, Поволжье, Шығыс Түркістан, ішінара қазақ даласына да жайылған болатын. Бұл өлең өлшемі, әсіресе, классикалық түркі әдебиетіне зорлықпен танылды. Өйткені араб тілінің фонетикалық ерекшелігі негізінде пайда болған арузи арабий өлең өлшемі табиғаты бөлек ажам халықтарының тілдерін қос өкпеге тепкілей отырып, жазба әдебиетіне күшпен ендірілген өлең өлшемі еді. Соңыра жасалған ғарузи парси, ғарузи турки деп аталатын өлең өлшемдерінің теориялық негізі арузи арабий жайлы еңбектерге сүйеніп, жергілікті тілдердің ерекшеліктеріне бейімделіп жасалғанын Бабырдың «Ғаруз рисаласы» мен Науаидың «Мазан ал-ав-зан» еңбектерінен де байқаймыз. Ғаруза турки жазба әдебиетке енгенімен, ол түркі тілдес халықтардың халық ауыз әдебиетіндегі өлең құрылысына сінбеді. Ал қазақ халқы ислам дінінің шеңберіне тартылғанымен, тіпті оның көшпенділік дәуірдегі төл әдебиетінің өзіне де тұмсығын батыра алмады.

Қазақ әдебиетіне Абай ендірді деп жүрген өлең өрнегіндегі шығыстық белгі делінетін ғаруз ұйқасы ажам халықтарының әдебиетінде, тіпті тілдік құрылысы бір саналатын карақалпақ, ұйғыр, түркмен, әзірбайжан әдебиетінде ерте кезде-ақ орын алып, тума құбылысқа айналып кеткен ұйқастардың біріне жататын. Міне, Абай Шығыс классиктеріне қол артқанда балаң шағында қаз қалпында алып, соңыра оны творчестволық тұрғыдан екшеп, өндеп ендіргенде, оны қайталанбас өлең өрнегіндегі соны құбылысқа айналдырып жібергенін көреміз. «Білімдіден шыққан сөз», «Келдік талай жерге енді» өлеңдеріндегі шығыстық өлең өрнегінің белгісі дейтіндердің өзі табиғи тума құбылыстай тың өрнекке айналып кетеді.

Абайдың шығыс поэзиясынан, яғни бізге туыс түркі халықтарының әдебиетінен қазақ әдебиетіне ендірген өлең өрнегіндегі тың жаңалықтардың қатарына ілгеріде аталған екі өлеңді жатқызуға болар еді.

«Білімдіден шыққан сөз» өлеңі сегіз шумақты, өлең жолдарының бәрі де жеті буынға құрылған. Алғашқы шумақтан басқалары ғаруз ұйқасымен жазылған. Бір ғажабы, барлық шумақтағы ең соңғы ұйқасатын сөздердің бәрі де түп-түгел бірыңғай үйлесімді сөздермен сап құрып, жаңаша өлең өрнегін жасайды. Абай жасаған аталмыш тың үлгі дәл осы қалпында шағатай ақындарынан кездесе қояр ма екен? Абайдағы осы соны өлең өрнегінің қайталанбас жаңа түрінің шығу төркінін қай дәуірден іздеген жөн дегенге біз оны ХІ ғасырдың ар жағында жатқан дәуірден қарастыру жөн дер едік. Осы пікірімізге айғақты дәлел ретінде М. Қашқари сөздігінде ұшырасатын өлең шумақтарындағы өлең өрнегін ұсынар едік. Осы сөздікте көптеген өлең шумақтарының өлең өрнегі Абай өлеңіндегі үлгімен өте ұқсас келіп жатады.

б) Абай өзі жасаған қоғамдық ортаны ағартушылық жолмен өзгертуге ұмтылған ойшыл қайраткер болуы себепті шығармаларында мол сөз болған толық адам жайлы өте күрделі тамыры тереңде жатқан гуманистік ойларға мейлінше көп көңіл бөлген. Абайдың «Ғылым таппай мақтанба», «Әсемпаз болма әрнеге», «Малға достың мұны жоқ малдан басқа», «Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек» өлеңдеріндегі толық адам жайлы гуманистік ойының кейбір қарасөздерінде де арнайы сөз болып, үндесіп жатқан желілі пікірлер соқпағын барлығын байқаймыз. Бұл салада жалпы Шығыс әдебиетінде әр дәуірде әртүрлі көзқарастар тұрғысынан сан ғасырлар бойы ерекше сөз болып келген кәмили инсани — инсанияттың кәмалаттығы, бенделіктің кәмалаттығы, жәуанмәртлік, толық адам, жарты адам, жан қуаты, ақыл қуаты, жүрек пен ақылдың культі жайлы көбінесе мораль философиясына соғатын күрделі этикалық ұғымдар Абай шығармаларында да бастан-аяқ орын алып, молынан таратылатын нақтылы пікірлер екеніне көз жеткізу қиын емес. Әрі бұл ұғымдардың бәрінде де шығыстық белгілердің басым жатқандығымен есептеспесе тағы да болмайды. Осы аталмыш күрделі ұғымдар төңірегінде Шығыс ойшылдарының еңбектерінде кеңірек сөз болса, Абай осылардың гуманистік негіздегі ойларына өзінше творчестволық тұрғыдан сыншылдық ойдың елегінен өткізе отырып қабылдаған. Ал мистикалық сарындағы суфизм поэзиясының өмірден безіну, тәркі дүние идеясын озат көзқарас тұрғысынан қатаң сынға алған ХІХ ғасыр әдебиетінде Абайдай Шығыс ақыны болған емес. Шығыс классикте-

рі мен суфизм поэзиясының ірі ақындарының шығармаларында айрықша көтеріліп, көп таласқа түскен кәмили инсани (толық адам немесе нравственная личность) мен бенделіктің кәмалаттығы жөніндегі пікірлердің шығуындағы түп төркіні мен оларды таратудағы орын алған карама-қарсы көзқарастардың ішінде Абай бағыты нық, жасампаздық идея жағында жатыр. Өйткені Абай толық адам жайлы ойларының түп қазығын, өзінше сыншыл ой таразысына салып, екшеп алған танымын өзінің күрес жолындағы қуатты құралы ретінде ұстанады.

Абай өзі осы жолда ұстанған ой-пікірін, өмірден жинаған, түрлі ғылым саласындағы кітаптардан оқып білген, бойға ұялатқан рухани нәрлерін бал жиған бал арасы сияқты ең асылдарын ғана:

*Әділет пен ақылға,
Сынатып көрген, білгенін.
Білгізер алыс, жақынға,
Солардың сөйле дегенін, —*

деп, ұлы гуманистік асыл мұраттардың мұнарасынан қарай отырып, ой-толғап халқына, келер ұрпағына ұсынады. Көрген-білгендерін түгел айтуды шарт деп санамайды. Оларды ақыл мен әділеттің тегеуірінді сыншыл сынына салып барып, солардан елеп, екшеп өзіндік ойларын ғана беруді мұрат етеді.

Шығыс классиктері мен суфизм поэзиясы өкілдерінің шығармаларында өзекті желі ретінде үзіліссіз сөз болып, зор таластар тудырып келген арғы жағы араб халқынан келген «вали», бергі түп төркіні ажам халықтарындағы «инсан-и-камил» танымының төңірегінде айтылған ойларға Абай өзінің ғақылият-тасдиқатында (38-сөзінде) ерекше кең тоқталып, ол жайлы күрделі ұғымдарды көзқарастары жағынан карама-қарсы екі бағытқа бөле қарап, оған деген өз қатынасын ашық та айқын танытады.

Абай қазақ қауымын ағартушылық жолмен өзгерту жолында халық мүддесі үшін күрескер адам бейнесі қандай болу керек деген мәні зор мәселені көтергенде айтар пікір, тоқталар жері «адам болам десеңіз» деген мағынасы терең тезистік түрде берілген ұғымының маңына топтастырады да, өзінің ұстанар жолын өзіндік дербес ұғым боп қалыптасып кеткен толық адам жайлы танымында барынша толық түрде таратып, баяндап береді. Абайдың то-

лық адам жайлы ойлары әр қырынан сөз етілетін «Ғылым таппай мактанба», «Әсемпаз болма әрнеге», т.б. өлендері мен 17, 7, 38, 43-қарасөздерінде біршама жүйеге түсіріліп берілген. Бірақ бұлардың арғы түп төркіні, шығар көзі Шығыс классиктері мен ғұлама ойшыл хакімдерінде жатса да, оны Абай өз заманы талап еткен қажеттілік тұрғысынан өзінше қорытып, өзіндік төл ойына айналдырған. М. Әуезов Абай мұрасындағы осы іспеттес құбылыстардың сырын зерттей келе ой қорытқанда: «Абай өзінің ой-сезім дүниесіне әсер еткен ағымдардың бәрін өзінің өздік ерекше елегінен өткізіп, қорыта өзгертіп өзіндік етіп алады», — деген ой байламының терең ғылыми мәні бар пікір. Өйткені Абайдың өлендері мен қарасөздерінде Шығыс классиктерінен енген белгілермен қатар суфизм әдебиетінде қолданылып келген кейбір терминдік мәні бар сөздер мен кейде Сопы Аллаяр шығармасынан үзінді келтіріп отыруы осыны аңғартқандай, Абайдағы қанағат, рахым, шафағат, жәуанмәртлік, хауас, кәмили, инсани, бенделіктің кәмалаттығы, инсанияттың кәмалаттығы, жан қуаты, сабыр, махаббат, шариат, тарихат, хакикат, шарап, ғадәләт, тағриф, мумин, т.б. толып жатқан термин сөздер негізінен суфизм әдебиетінде де әрі Шығыс классиктерінің шығармаларында да қатар қолданылып келгені жұртқа мәлім. 38-сөзінде Абай: «Аллаяр сопының бір фәрәдән жүз фәрәдә бижай дегені басына келеді», — деген үзінді келтіргенде, оны шафағат, ғадәләттан қол үзбеу жайлы ұғымдармен байланысты қолданады. Осы қарасөзде Аллаяр сопының айтқан сөзінің желісі «Жақсылық ұзақ тұрмайды» өленінде мынадай оралыммен:

*Бір қайғыны ойласаң,
Жүз қайғыны қозғайды, —*

деп берілетіні бар. Бұл кездейсоқ нәрсе емес. Осы себепті болса керек, М. Әуезов Абайдың өмірбаянында және «Абай жолы» романында Аллаяр сопының кітабын әкесіне оқып беріп отырған шәкірт Абайды бостан-бос жай көрсете салған жоқ. Бұлай етудің негізінде Абайдың жас кезінде де, соңыра кемелденген кезінде де суфизм әдебиетімен мол таныстығы барлығын ескеруден туса керек.

Абай «вали», «камил-и инсани» жөніндегі адамшылық ойды суфизм әдебиетінің ірі өкілдері Иасауи, Бақырғани, Сопы Ал-

лаяр, Харакани еңбектерінде ол дүниелік, тәркі дүние идеясына айналған бенделіктің кәмалаттығы деп аталатын кертартпа танымның тұрғысынан таратылатын ойды да жете танып, оның зиянды да зардапты бағытын қатты әшкерелейді. Абай дүние танымындағы осы сыншыл ойдың төркінін М. Әуезов ерте аңғарған. 38-сөздегі Абайдың жәуанмәртлікке жататын топтарды жіктеп көрсетуінен, ол топтардың жәуанмәртліктің негізі болған үш сипатын (ғақыл, рақым, ғадәләт) танып білуді бір-біріне кереғар екі топқа жіктелетінін талдап көрсетуде көп сыр жатыр. Осындағы жәуанмәртліктің сипаттары мен «Әсемпаз болма әр неге» өлеңіндегі гуманистік ойдың негізінде берілетін ақыл, қайрат, шафағат, әділет ұғымдары – бір-бірімен тікелей байланыста жатқан нәрселер. Аталмыш өлеңдегі көрсетілген ұғымының рөлін қазақ қоғамы үшін биік тұғырға көтереді. Ақын осы ойын басқа өлеңдерінде жүректің культін мадақтайтын «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», «Малға достың мұны жоқ малдан басқа» өлеңдері мен 17, 43-қарасөздерінде молынан таратып отырады. Ақыры, осы ойлардың өзекті желісі 38-қарасөздегі ойлардың негізімен тоқайласып, толық адам жайлы ақын ұғымымен баяндалады. Осы арада накылияға сүйенген ғалымдар мен ғақылия дәлелдерге сүйенген хакімдер арасында талқыға түсетін кәмили инсани жөніндегі өзіндік болып кеткен тума ойларын ортаға салады.

Абай суфизм тарихындағы сама (суфизмнің өз идеясын халыққа насихаттауда поэзияны, музыканы, биді пайдалану жолы) жайында да жақсы біліп, хабардар болған. Өйткені суфизмнің негізін салушылар өз идеяларын халық көңіліне терең орнықтыру үшін өлеңмен ән-күйді, тіпті биді де дінде уағыздауға мықтап пайдаланғаны мәлім. Суфизмнің аса көрнекті ақыны Иасауи «Дивани хикметін» қарапайым халыққа түсінікті өлең уәзінімен жазуы да тегін нәрсе емес-ті. Бұл дәуір араб-парсы әдебиетінің ықпалы зор болғанына қарамай, классикалық әдебиет қолданып отырған арузий уәзінін қолданбай, ауызекі жаттап алуға оңай әрі халыққа тез ұғынылатын өлең түрінде жазуды қалауы ойланбай істелген нәрсе деуге келмейді. Сүлеймен Бақырғани, Сопы Аллаярлар да осы жолды өз шығармаларында мықтап пайдаланған. Осы құбылыстың тарихын Абай жақсы білген. Арғы төркініне қарай сілтей көрсетсе, соңғы дәуірдегі дін иелері де поэзия-

ны қоғамдық пікірдің құралы ретінде пайдалануды көздейтінін жасырмайды:

*Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Минажат уалилердің зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы, —*

деп дәл танып біліп отыр. Яғни Абай шығыс поэзиясында белгілі орны бар суфизм әдебиетінің бар болмысын ғана емес, сол дүние танымды насихаттауға поэзияны күрес құралы ете білген ерекшелігін де жете таныған сергек ойшыл акынды көреміз.

М. Әуезов Абай шығармаларындағы шығыстық белгілердің бір саласы Шығыс классиктері мен суфизм әдебиетіне қатынасын жете біліп, мәнін тереңірек ашу мәселесін отызыншы жылдарда-ақ айқын сезіп, арнайы зерттеу міндетін алға қойған.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ БІРЕГЕЙ БІЛГІРІ

Абай шығармаларын ғылыми-зерттеу нысанасына алу жұмысына Мұхтар Әуезов Қазақстанда жаңа дәуір орнасымен-ақ қызу атсалыса бастады. Алғаш рет «Абай» журналына акын мұрасы жайлы жазылған мақала, деректерімен араласса, 1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген нағыз зерттеушілік тұрғыдан жазылған Абай мұрасы жайлы ойлы пікірлерге толы мақаласында алғаш рет теориялық негізде батыл барлау да жасады. Осы кезеңде-ақ, «Абай өмірі мен акын шығармаларының табиғатын терең танушы білгірі әрі ол мұра туралы нақтылы мағлұматы молы да М. Әуезов» деген пікір баспасөзде қалыптасып та үлгеріп еді. Осы еңбектерінде зерттеуші Абай мұрасының басты ерекшеліктерін дер кезінде көтеріп, әрі дұрыс танып, білгірлікпенен бағалай алған сергек қалам иесінің қалпын танытты.

Жалпы қазақ әдебиетінің даму жолын ол кезде М. Әуезов халық ауыз әдебиеті, көшпенді дәуір әдебиеті, жазба әдебиет деп үш салаға бөлетін-ді. Көшпенді дәуір әдебиеті деп аталатын салаға XV–XIX ғасырлардағы төл әдебиетке шығармаларын импровизаторлық жолмен ұштастыра дамытқан, аты әйгілі өнер ие-

лері — ақындар тобының туындылары жататын. Ал жазба әдебиетке шығармаларын тікелей жазып шығара бастаған ақындар шығармалары кіретін. Міне, осы соңғы сала — жазба әдебиетінің шын мәніндегі атасы, яғни оның негізін салушы жаңа бағыттағы Абай шығармалары болды деген көзқарасты алғаш рет Әуезов көтере білді. Абай ақындығындағы басты да зор ерекшелік — Еуропа, орыс әдебиетінің есігін айқара ашып, әдеби тілді дамытудағы тарихи еңбегінде жатыр деп дәл таныды. Бұл аталмыш пікір соңыра Абай шығармаларының нәр алған үш қайнарының басым жағы Еуропа, орыс әдебиетінде жатыр деген танымымен ұштасатынын еске алсақ, М. Әуезовтің сол кезде-ақ Абай мұрасының табиғатын қаншалықты терең дәрежеде тани алғаны талассыз айғақталады. Еуропа, орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларымен терең танысып, эстетикалық озық идеялармен молыққан Абай қазақ әдебиетінде жаңа бағыт, соны жол ашып қана қойған жоқ, ол жұртшылықтың көркемөнерге деген көзқарасын тұңғыш рет қазақ топырағында жаңа эстетикалық идеалдың негізінде тәрбиелеуші де бола білді деп батыл бағалауы терең таным негізінен туған ойлы пікір еді.

Шығыс ақындарының ішінде Абай ғана жеке дара өз заманында айтушы мен тыңдаушы жөнінде аса күрделі мәселені тұңғыш рет эстетикалық жаңа талғам тұрғысынан көтере білді. Өзінің көркемөнер жайлы эстетикалық танымдарының негізін ақындық программасы ретінде өлең түрімен айта отырып, жаңа заман идеологияның жаңа типін жасады. «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп әдебиетті де, оқырман тыңдаушысын да бұрын жүріп көрмеген соны соқпаққа, тарихи жаңа бағытқа бағдарлады. Түзелген сөз иесі, яғни Абай шығармаларының өзекті арқауы болған ұлы ақын творчествосының, көркемдік әдісі қалай еді деген аса күрделі мәселеге сол кездің өзінде-ақ М. Әуезов дұрыс болжам жасады. Яғни Абай шығармаларының қол артқан өзекті желісі сыншыл реализмде жатқанын дәл танып: «Абай өлеңіндегі беттеген бағыт, құлаққа естілген сарын ненің сарыны екені байқалады. Ол ашық тілек, айқын ағымның (здоровый реализмнің) сарыны», — деген бірден-бір дұрыс тұжырымға келген болатын.

Ұлы ақын мұрасы жөнінде М. Әуезовтің отызыншы жылдарда ерекше көңіл бөліп, мән бере қараған әрі көптеген пікір таластартысына себепкер болған күрделі мәселе — Абай шығармалары-

ның нәр алған қайнарлары жайлы пікірлеріне саятын. Бұл туралы отызыншы жылдары екі дүркін пікір білдіріп, өзінің түпкілікті танымын Абайдың жүз жылдық юбилейіне байланысты Қазақстан Жазушылар одағында жасаған баяндамасында негіздеп берді. 1934 жылы «Абай ақындығының айналасы» атты әйгілі зерттеу мақаласында ол өзінің көздеген мақсаты Абайдың: «Шығыс, Батыс сияқты екі жағадан алған нәр қорегін ұзын ұрқа атап өту, түгел зерттеп тексеру емес, сондай тексерушіге нобай айту», — деп қарайды.

Аталмыш мақалада М. Әуезов Абайдың Еуропа, орыс классиктері үлгісінен ірі шеберлік, зор ақындық мәдениет тапқанын, табиғат, көңіл-күй, махаббат лирикаларында шығыстық поэзиядағы махаббат лирикаларынан әлдеқайда жоғары сапаға көтерілгенін баса айтады. Осы ой-пікірдің теориялық желісі 1922 жылғы зерттеуінде де айтылып, таратылған еді. Ал 1934 жылғы мақаласындағы: «Абайда Батыстан кірген белгіден гөрі, Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ», — деп жалпылай айтылған барлау пікірін әдебиет қауымы күні бүгінге дейін жадағайлау түсініп, оған сын нөсерін ретсіз төгіп те келді.

М. Әуезов Абай мұрасының Шығысқа қатысы жайлы жауапты да күрделі проблеманы 30 – 40 жылдары батыл көтергенімен, оларды жеріне жеткізе тереңірек зерттеуге, өз ойларын толық тарата отырып айтуға бір кездегі әдебиет әлемінде орын тепкен сынар-жақ, солақай сындардың зерттеу өрісін тарылтып келгенін ұмытпаған жөн. Осы салдарға байланысты зерттеуші Абай мұрасының шығыстық белгілерін сөз еткенде, өзінің ол саладағы мол танымын, көп салалы ойларын нобаймен қадау-қадау қорыта, келешек зерттеушілерге сілтеме ой ретінде жалпылай айтумен шектеледі. Келешекте Абай шығармаларының шығыстық белгілерін әр салада зерттеушілер М. Әуезов тарапынан айтылған барлау іспеттес сілтеме ой-пікірлеріне соқпай өте алмақ емес. Ғұлама ғалым пікірлері келешек зерттеушілерге күрделі де қиын мәселеде адастырмас темір қазықтай бағдар берерлік қуатқа ие боп қала бермек.

Абай шығармаларының нәр алған бір қайнары — Абай мұрасының Шығысқа қатынасын өзінің зерттеу еңбектерінде М. Әуезов негізінен үш салаға топтастыра, олар жайлы танымның өзекті желілеріне жеке-жеке тоқтай отырып, нақтылы түрде анықтама беруге әрекет еткені байқалып тұр. Бұларды бас-басына атап өтер

болсақ былайша болып шықпақ: а) Абай және Шығыс классиктері, ә) Абайдың исламиятқа қатысы, б) Шығыс хакімдерінің, ойшыл даналарының ортасында ғасырлар бойы мол сөз болған мораль философиясы жайлы мәселелерге қатысы.

Абай мен Шығыс классиктері поэзиясының ара қатынасы шәкірттік шақта таза еліктеуден, жігіттік шақта өнер жарыстырудан басталып, соңыра ақындық жолына құлай берілген дәуірде биік талап тұрғысынан сыншылдықпен меңгеру арқылы ақындық өнерде өзіндік өлең өрнегін табу дәрежесіне дейін көтерілді. Бірақ ақын шығармаларындағы аталмыш шығыстық белгілер Еуропа, орыс әдебиетінен енген белгілерде аздығын, қайта ақындық жаңа сапа жағынан батыстық әдебиет белгілері нық, басым жатқандығын сол жылдарда-ақ дәлелдеп берген болатын. ХІХ ғасырдағы классикалық орыс әдебиеті арқылы енген Абайдағы озат эстетикалық таным, көркемдік шеберлік пен ақындық зор мәдениет, өлең өнерінде өмірдегі ескілікті терістеп, жаңалықты дамытуды жақтауға қызмет етуде Абай мұрасының ең басты өзіндік ерекшелігіне айналып отырғанын да дәл көрсетіп берген осы Мұхқан еді.

Абайдың исламият дүниесіне қарым-қатысын Әуезов, әсіресе, оның дін негіздерін рационалистік сыншыл ойдың елегінен өткізіп барып, оны ақылдың, адамгершіліктің дініне айналдыруға ұмтылған белсенді әрекетінде жатыр деп қарайды. Абай көзқарасындағы мұндай өзіндік ерекшелігі бар күрделі танымды, яғни Абайдың исламиятқа қатынасын арнайы ғылыми-зерттеулер жүргізу арқылы анықтауды талап ететін өте күрделі құбылыс. Өйткені бұл саладағы Абай ойлары көбінесе Шығыс хакімдерінің дін негізінде сынмен, сыншыл ақыл көзімен қараған дәһри (атеистік) пікірлерімен ұштаса, іліктесіп жататынын байқаймыз.

Үшінші топта Абайда мол сөз болып, көп таратылатын ойдың желісі – толық адам жөнінде өте терең мәндегі мораль философиясына соғатын ақынның өзіндік көзқарасына айналып кеткен ішкі терең нанымдарында жатыр. Абайдың осы терең ішкі нанымдарындағы ерекшеліктеріне айрықша мән бере қараған М. Әуезов: «нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап-арманының тетігі етеді», – деп жайдан-жай ескертіп отырған жоқ. Осындағы «нравственная личность» ұғымын М. Әуезов Абай шығармаларында мол қолданылатын толық адам, кәмили инсани деген, мағынасы терең термин сөздермен бір мағынада, балама ретінде қолданып отыр. Осы өзекті ойдың желісіне Абай-

дың «Адам болам десеңіз» деген ұғымда айтылатын ойларының бәрі де қамтылады. Яғни Абайдың өлеңдері мен қарасөздерінде жиі ұшырасатын әрі ойшыл ақын ерекше мән бере тартатын «толық адам, жарты адам, кәмили инсани, инсанияттың кәмалаттығы, жан құмары, жан қуаты, хауас, жәуанмәртлік», т.б. толып жатқан күрделі этикалық ұғымдардың бәрі де түгел қамтылады. Абай осы салада өзіндік етіп қорытып алған төл ойлары арқылы замандастарын түзетіп, түзу жолға түсіріп, сол арқылы қоғамды да түлетіп өзгертпек болғандықтан:

*Өзімді өзім зор тұтып,
Түзетпек едім заманды, —*

дейді емес пе?

Міне, осындай мораль философиясы саласындағы Абай өміріндегі арман тартысының құралына, тегеурінді тетігіне айналған толық адам жайлы ұғымындағы шығыстық белгілерді еске ала отырып, М. Әуезов «Абайда... Шығыстық белгі басымырақ» деген тұжырымын әлі күнге дейін ғылыми мәні бар пікір деп қарау қажет. Абай мұрасының шығыстық белгілерін М. Әуезов сілтеген салаларға бөле отырып, жігін аша алмасақ, әр саланың өзіне тән ерекшелігін түсінбесек, Абай шығармаларының шығыстық белгілерін жадағай топшылаудан, әрине, адасамыз.

Елуінші жылдары М. Әуезов тағы да ақын мұрасының талас тудырып жүрген күрделі проблемаларына көңіл бөле бастады. Өйткені бұл кезде кейбір сынаржақ зерттеушілер тарапынан Абайдың Шығысқа қатысы, жастық шақ кезіндегі өлеңдері терістеліп жатты. 1951 жылы М. Әуезов абайтану жайлы дискуссияда ақын шығармалары туралы сегіз түрлі проблеманың төңірегінде өз танымдарының негіздерін ашып берді. Абай мұрасының шығыстық белгілері жайлы мәселеге қайыра оралып, келешек зерттеушілерге сілтеме бағыт-бағдар берер ой арналарын қайтара тұжырымдап өтті. Абайдың жастық шақтағы өлеңдерінің табиғатын жарқырата ашу үстінде пайдасынан зияны басым бас көтере бастаған нигилистік пікірдің жалғандығын арнайы мақала жазу арқылы жұрт алдында әшкере етті. Сол жылдарда М. Әуезовтің ерекше назар сала қарастырған мәселелері: Абай мұрасының халықтығы мен реализмі, текстологиясы мен биографиясы, ақындық дәстүрі мен

мектебі, орыс әдебиетіндегі реалистік дәстүрдің қазақ әдебиетінде орын тебу үдерісіндегі заңдылықтары жайлы әдеби-теориялық деңгейдегі күрделі зерттеулер еді.

Қазақ әдебиетінің елеулі бір жаңа саласы абайтанудың негізін салушы М. Әуезов ұзақ жылдар бойы жүргізіп келген Абай мұрасы жайлы зерттеулеріндегі айтылып келген ойларын бір жерге жинақтап қорытындылаған монографиясы «Әр жылдар ойлары» деген атпен жарияланды. Бұл еңбек — ғұлама ғалымның арнайы зерттеулері мен жоғары оқу орындарында арнайы курс, арнайы семинар ретінде абайтанудан оқыған дәрістерінің өзекті желістерін бір жерге шоғырландыра қорытқан ойлары еді. Аталмыш монографиядағы басты мақсат — Абайдың ақындық өнердегі жетілу дүниестанымы мен идеялық өсу үдерісіндегі эволюциялық даму жолдарын көрсетуге тіреледі. Осы мақсатқа сай хронологиялық жүйені өзекті желіс етіп ұстанады да Абайдың ақындық өнер жолындағы елеулі өзгерістер мен бетбұрыстардың түп себебін сол дәуір шындығымен бірлікте баурай көрсетеді. Абайдың ақындық өнердегі өсу, жетілу, сапалық жаңа қасиет табу себебі мен сырын үнемі осы тұрғыдан қарай отырып ашуға ұмтылған.

1978

ҰСТАЗДЫҚ ЕТКЕН ЖАЛЫҚПАС

Мұхтар Әуезов ұлы жазушы, ғұлама ғалым әрі өз өмірінің, саналы жылдарының бәрін де өнегелі ұстаздық жолына арнаған айтулы талант иесі. Оның, көреген ұстаздық ағарту майданында жүріп өткен ұзақ жолына көз жіберсек, дәріс оқып, тәлім-тәрбие берген өнеге үйреткен оқу ордалары Семей техникумынан басталып, Абай атындағы ҚазПИ, С. М. Киров атындағы ҚазМУ, Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетіне дейінгі аралықты қамтиды екен.

Ұстаздық жолға М. Әуезов кездейсоқ келген емес. Ол өзінің жастық шағын еске алғанда, әу бастағы арманы қарапайым халық мұғалімі болғандығын айтады. Осындай арман қуған М. Әуезовтің ұстаздық жолы 1925 жылы Семей қаласындағы техникумда қазақ әдебиеті тарихынан дәріс беру әрі қалам қайраткерлерінің жазушылық, ұстаздық, журналистік әрі ғылыми-зерттеу жұмыстарын

катар алып жүргізген қызу творчестволық өсу үстіндегі кезеңіне тұтас келді. Өйткені ол 1924 жылдан бастап Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуды қолға алып, ұлы ақын шығармаларын үздіксіз жинау, толықтыру, «Таң» журналында қызмет ету, қазақ әдебиеті тарихынан дәріс беру, әрі қалам қайраткерлерінің арасынан бірінші рет «Қазақ әдебиеті тарихы» деп аталатын көлемді монографиясын жазу үстінде болатын. 1923 жылдың ішінде-ақ Мұхтарды Абай мұрасының білгірі деген көзқарас баспасөзде қалыптасып калған-ды. Ал Семей губревкомының Ленинград университетіне жолдаған ресми документінде «қазақ әдебиеті тарихынан дәріс беруде талассыз кандидатура тек М. Әуезов қана» деп көрсетілген болатын (*ЛММА п. М 448*).

М. Әуезовтің ұзақ жылдарға созылған ұстаздық жолы 1932—1949 жылдар аралығында жоғары оқу орындарының қара шаңырағы — Абай атындағы Қазақ педагогика институтында өтті. Ол кезде бұл оқу орны екі жылдық оқытушылар институты және төрт жылдық педагогикалық институт деп аталатын-ды. Осы екеуінде де халық ауыз әдебиетінен дәріс беріп келді. Осында жүріп алғашқы оқулық ретінде «Қазақ әдебиеті» кітабы мен Абай мұрасы жайлы мақалаларын жазды.

Жазушының өз архивінде сақталған қойын дәптерлерінде сол кезеңде оқыған шәкірттерінің толық тізімі, оларға емтиханда қойған бағалары мен өзі үміт күткен үздік шәкірттеріне қоятын арнаулы белгілері сақталып калған. Мысал ретінде айтар болсақ, соғысқа дейін оқыған студенттердің арасынан филология ғылымының кандидаттары Төкен Әбдірахманов, Мәлика Ғұмарова, Сағынғали Сейітовті көрсек, соғыстан кейінгі жана буын студенттерге де Мұхаң сол машығын сақтаған. Оқытқан дәрісінен үздік баға алғандардың тұсына белгі қойған. Талапты шәкірттерін дәл тани алғандығына қазіргі филология ғылымдарының докторы Шәмсия Сәтбаева, Нығмет Ғабдуллин, филология ғылымының кандидаттары Айқын Нұрқатов пен Баламер Сахариевтердің қаламынан туған еңбектері айғақ.

Мұхаң республикамыздың ірі ғылыми орталықтарының бірі С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде өмірінің соңғы күндеріне дейін қол үзбей ұстаздық жұмысын жүргізіп келді. Сондағы қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры ретінде жүргізген жұмыстарының ауқымы зор, бірнеше салаларды

камтиды. Ғұлама ұстаз қазақ ауыз әдебиетінен, СССР халықтары әдебиетінен дәріс оқу, өзі тарапынан ендірген Абайтану мен қырғыз әдебиетінен арнайы курс жүргізу, әрі арнайы семинар сабақтарын өткізу, диплом жұмыстарын жаздыру, ізденушілер мен аспиранттарға жетекшілік ету, ғылыми кеңестерге белсене қатысу — мол қажыр-қайратты, ұлан-ғайыр білім мен жан-жақты даярлықты, шәкіртке деген қамқорлық пен төзімділікті тілейтін қызығы мен азабы көп жұмыстар болатын-ды. Дәріс оқу үстінде шәкірт санасына ғылым сырларын құюмен қатар оның қабылдану, дару жағына да ерекше мән берген. Әсіресе, практикалық сабақтарда осы жағы қатты ескеріліп, әрбір шәкірттің рухани өсуіне көп көңіл бөліп, жіті қадағалап отырған.

М. Әуезовтің лекция оқуындағы ерекшелік — оқылар дәріске үздіксіз даярлық пен ғылыми-зерттеу жұмысын ұштастыра жүргізуінде жатыр. Бұл жағдай оқылатын лекцияның құнын арттырып отырған. Мұхаң даяр деректі жүйелеп қана беретін ұстаздар типінен бөлекше жатыр. Ол ғылым саласын өзі жасап, оны жас ұрпаққа өзі үйретуші, интеллектуалдық жағынан үздіксіз өсу үстіндегі ұстаздардың көшбасшысы бола білген сандақ ұстаз дәрежесіне көтерілді.

Университет қабырғасында 1942 жылдан бастап Абайтанудан арнаулы курс жүргізе отырып, оның негізін салып, көлемді монографиялық зор еңбек беруі — осының айғағы еді. Мұхтар Әуезов оқыған лекцияларға жананы сезгіш студент қауымы таласа кіріп жатса, тіпті оған басқа ғылым саласының егде өкілдері де үнемі қатысып отырған.

Лекцияны әуелі бөгеліңкіреп барып бастағанымен, қыза келе сөз ағыны мен ой тасқыны, тың да соны деректердің нөсері тыңдаушысын үйіріп әкетіп, сілтідей тындыратын ұстаз бейнесі шәкірт атаулының әлі күнге дейін көз алдында. Ұстаз шабыты дәріс үстінде көбінесе тыңдаушыларының ыстық ықыласы мен рухани талабына қарай өрістейтіні жұртшылық аузында көп айтылады.

Мұхаң тапқыр, шешен сөйлеумен қатар, өнегелі тыңдаушы да бола білген. Жазушы архивінде жатқан Ленинград университетінде тыңдаған дәрістерінің конспектісі мен 1944 жылы майданнан келген Гвардия полковнигі, жазушы Бауыржан Момышұлының Қазақ ССР Ғылым академиясында Ұлы Отан соғысы жайлы апта бойы оқыған лекциясын зор зейінмен тыңдай отырып, бір том көлемінде жазып алған қолжазбасы — осының айғағы.

Мұхаң ерекше ықылас бөліп оқыған арнайы курс пен семинар сабағын өткізген Абайтануға қатысқан шәкірттерінің дәрісті ұғыну, меңгеру жағына айрықша мән бергендігі байқалады. Жазушы архивінде сақталған көптеген жазба деректер, студенттердің емтихан тапсыру, семинарда баяндама жасау, коллоквиум өткізу жайындағы ұстаз мәліметтері көп нәрседен сыр шертеді. Абайтанудан дәріс тындап, семинар сабағына қатысқан шәкірт атаулының аты-жөні, алған бағасы, жасаған баяндамаларының тақырыптары түгелге жуық сақталып қалған. Бір ғажабы, осы арнайы курсты тындаушылардың бәрі де білімі, сөйлеуі, жазу мәнері, материалды меңгеру дәрежесі жағынан көреген ұстаздың талғампаз сыны мен әділ таразысына бір түспей өткені шамалы. Әрқайсысының аяқ алысынан, сөйлеуі мен қалам тартысынан бұлжытпай танып отырған. Ой жарысында оза шабар деген талаптыға үздік баға қоюмен бірге арнайы белгі де қойған. Көңілге ұялай білген шәкірт атаулының бәрі де соңыра өз саласында оза шауып, шаң тастап танымал ғалым, толғамды жазушы, талғамды журналист болмағаны жок. «Әке – балаға сыншы» дегендей, аға ұрпақтың жолын қуып, ізін жалғастырар шәкірттерінің ойы төлділерін ғана тандай білуі – көреген ұстаздың шәкіртіне сыншы болудан туатын зор қасиеті десе болғандай.

Ұлы ұстаздың дәл осындай үміт артып, болашағынан жеміс күткен бір кездегі балаң шәкірттері, қазіргі филология ғылымының докторлары Дүйсенов Мырзабек, Қабдолов Зейнолла, Болғанбаев Әсет, Құрышжанов Әбжан, Әміров Рахыш, Уахатов Бекмұрат, Аханов Кәкен, Томанов Мархабат; филология ғылымының кандидаттары Тілешова Сәукім, Рүстембекова Рәзия, Ордалиев Сейділда, Ысқақов Бүркіт және басқалар республикамыздың рухани өміріне елеулі үлес қосты.

Мұхаң Абайтанудан дәріс оқумен бірге ұзақ жылдар бойы арнаулы семинар да өткізген. Өмірлік идеалы болған сүйікті кейіпкері Абайдың «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» деген ой түйінін өмірінің ғұмырлық ережесі ретінде ұстанып өткен. Алдында жазушылық зор міндеті тұра, ұзақ жылдар бойы әр күні жас буын, балауса ойлы шәкірттерімен күнделікті араласып, олардың санасына Абай ойының терең көздерінен нәр тартып, сыр құюмен болған. Бұларда әрбір шәкірт ұғыну, меңгеру, өз бетімен ой толғай түсіну жағын ерекше қадағалап отырған.

Шәкірт үшін ұлан-ғайыр білімін, көл-көсір қайрат-жігерін, қай-таланбас қымбатты уақытын бөліп, барын аяп тартынбай дәрісіне үлкен шабытпен құлшына кірісетін көреген ұстаз бейнесін шәкірттері әлі күнге дейін жыр ғып айтысады. Абайтанудан өтілетін арнайы семинарда ұлы ақын шығармаларынан сан түрлі тақырыптарға баяндама жасатып, оны сағаттар бойы жалықпай тыңдау, баяндамашылар мен пікір айтушылардың сөйлеу мәнеріне, дауыс ырғағына, өлең оқу машығына, ой шалымына жігі барлау жасап, нақтылы сыны мен ұстаздық қуанышын да ортаға салып отырған. Пікірін ауызша түрде ғана айтпай, оны үнемі қағазға да түсіріп отырғанын архив деректерінен көре аламыз.

Мұхаң, әсіресе, Абайтанудан оқыған лекцияларының тыңдаушыларына қалай жетіп жатқанына, оны ұғыну, жазып алу дәрежесіне де үнемі назар аударған. Өйткені лекция әр жылы қайта оқылған сайын оны жаңа ой, тың деректермен үстемелеп, жетілдіре беру, дамыта түсу ұстаз машығы болатын-ды.

Мұхаң көптеген шәкірттеріне диплом жұмысын жаздыру, студенттердің ғылыми конференциясында баяндама жасату арқылы оларды біртіндеп ғылыми-зерттеу ісіне баулуда да тәрбиелік-жетекшілік жұмысына да қызу араласқан. Осы іспеттес жұмыстарға арналған тақырыптардың аумағы тек қана Абайтану саласымен шектелмей, халық ауыз әдебиеті, совет әдебиеті, СССР халықтарының әдебиеті, теориялық сын мәселелеріне де арналып, шәкірттерін әр салаға салып, ой-өрісін кеңейтіп, танымын тереңдетуге бағыттап отырған.

Мұхаң қазақ әдебиетін зерттеуге, ғылыми кадрлар даярлау ісіне ерекше назар аударып, сол кездің өзінде-ақ (1951 жылға шейін) 22 адамның ғылыми атақ алуына жетекшілік, төрешілдік етті.

Ғылым кадрларын даярлауда кейбір өрісі тар ғалымдар сияқты жетелеп әкелуге тырысатын дерттен бойын аулақ ұстап, әкенің ұлы болмай, Абай аңсаған халықтың ұлы бола білуінде де ұлылықтың белгісі жатыр. Аспиранттар мен ізденушілерге ғылыми жетекші болудан бұрын, оларға арнайы семинар сабақтарында баяндама жасату, диплом жұмысын жаздыру, ғылыми баяндама жазуға қатыстыру кейде, тіпті мақала жаздырып икемін тану арқылы өз қабілетін көрсете алғандардың тандаулыларын ғана сын елегінен өткізіп барып қабылдап отырған. Бұндай талаптың көрінісі, әсіресе, Мұхаңның архивінде сақтаулы жатқан М. Дүйсенов,

С. Тілешова, Р. Рүстембекова, С. Ордалиев жайлы деректерден анық байқалады. Яғни ұлы Абайдың «шәкіртсіз ғалым – тұл» деген даналық сөзінің не екенін нақтылы ісімен де көрсете білген.

Қорыта айтсақ, Мұханның жарты ғасырға жуық созылған аса жемісті ұстаздық ұзақ жолы арнайы ғылыми зерттеуді қажет ететін тақырып дер едік. Бұл саладағы жүргізер жұмыстың бір арнасы, әсіресе, Мұхаң алдынан өткен мындаған шәкірт атаулының қызу атсалысуы – азаматтық парызы деп білеміз. Өйткені олардың бәрі де ғұлама ұстазды әр қырынан көре білді, күнделікті сабақ үстіндегі жүріс-тұрысын, дәріс беру мәнерін, ұлан-ғайыртың ойлары мен соны деректерін біліп, мактауы мен сынын естіп өсті. Бірге түскен суреттері, сыйға берген қолтаңбалары Мұхаң дәрісінен жазған конспектілерін отбасы шеңберінен шығарып, арнайы естеліктерімен М. Әуезовтің музей-үйіне топтастыру – мәні зор іс болар еді.

1977

ДАНАДАН ҚАЛҒАН БІР АРМАН

Халқымыздың өткендегі тарихы мен мәдениетін советтік дәуірде шарықтап өсу үстіндегі мазмұны социалистік, түрі ұлттық мәдениетіміздің рухани даму жолдарын бүкіл әлем жұртшылығына пәрменді түрде насихаттап отыратын орталық буын іспеттес – республикалық көлемдегі әдебиет музейінің қажеттілігі әлдеқашан-ақ уақыт талабына айналған болатын. Абайдың жүз жылдық тойына даярлануға Қазақ ССР Халық Комиссарлары Советінде құрылған мерекелік комиссияның арнайы тапсыруы бойынша М. Әуезов жасаған «Соображения по поводу подготовки к 100 летнему юбилею Абая Кунанбаева» (ЛММА, папка №239) деп аталатын үш бөлімнен тұратын тезистерінде ой-пікір, ұсыныстары толық баяндалған.

Ашығын айту қажет, М. Әуезов тарапынан қойылған талап-тілектердің бәрі де түгелге жуық дерліктей жүзеге асырылған. Бірақ данадан қалған бір арман ғана, яғни Абайдың республикалық әдеби музейін кең көлемдегі А.С. Пушкин мен М. Горький әдеби музейлерінің дәрежесіне көтеріп, астанамыз Алматыда ашу тілегі толық шешімін таппай қалған екен.

1945 жылы Абайдың, 1946 жылы Жамбылдың жүз жылдық торқалы тойы өтіп, оларға жергілікті жерде әдеби-мемориалдық музейлер ашылған соң да Мұхтар Әуезов өз тарапынан айтқан пікірін қайта көтере бастады. Өйткені республикамызда тұңғыш рет ашылған мемориалдық екі музейдің де ауқымы тар, әрекеті қысаң болып, тіпті республика жұртшылығының толық көруінен тыс қалып қойды. Себебі, Абай, Жамбыл музейіне келушілердің қазіргі құрамына көз жіберсек, оларды көрушілердің негізгі құрамы жергілікті жердің тұрғындары екендігі байқалады. М. Әуезов осы жағдайды, әрі екі музейдің де әрекеті тар көлемде қалуын ескере отырып, мәселені 1948 жылы тиісті орындардың алдына тағы да қояды.

1948 жылдың 29 февралында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің үгіт-насихат бөлімі мен Қазақ ССР Ғылым Академиясының президиумына арнайы жолдаған хатында былай дейді: «...айтпақ мәселем — біздегі екі музей жайында. Олар — Абай мен Жамбыл музейлері.

Музейдің екеуін де бір жағынан өкімет өзі ерекше сүйемелдеп, олардағы жұмыстарды мол түрде іске асырмаса болмайды...

Менің ұсынысым: екі музейді де кішкене ғана үй-музей (бүгінгі қалыптарында) болып қалуы дұрыс емес. Екеуі де үлкен, әдебиет музейіне айналсын! Мәдениетті және әдебиет ғылымын дамыту, өсіруде үлкен творчестволық іс істеп отыратын әрі музей, әрі зерттеуші орын болсын».

Соңғы жылдары тағы да баспасөзде үрдіс көтеріле бастаған республикалық әдеби музей ашу жайлы ой-пікірлердің де Р. Бердібаев, Ф. Оразаев т. б.) құяр арнасы М. Әуезов ойларымен ұштасып жатса, биыл ғана Социалистік Еңбек Ері, академик, жазушы Ғабит Мүсіреповтің: «Бізде әлі күнге ардагерлеріміз Сәкен, Бейімбет, Илиястарға әдеби-мемориалдық музейдің жоқтығы арқаға аяздай батады» («Лениншіл жас», 1977, 25 март) деп өкініш білдірген сөздері кімді болса да ойға қалдырғандай алаңдау сезімін тудырады.

Әрине, бұлардың бас-басына музей аша беру мүмкін емес. Бірақ олардың қолжазбалары, архивтік деректері, тұрмыстық мүліктері бір орталыққа түгелдей тапсырылып, зерттеу орталығы болатын Абай мен Жамбылдың республикалық әдеби музейін Алматыда ашудың қажеттілігі бұрынғыдан да айқындала, анықтала түседі. Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтсақ: «Абай» музейі — бір

Абай емес, барлық XVIII–XIX ғасырдағы, XX ғасыр басындағы және тіпті, әзірше, совет әдебиет тарихының бар дерек материалдарын өз ішіне жиятын «Қазақ жазба әдебиет тарихының» музейі болсын. Және бұл музей Семейде емес, өзіне арналып салынған үлкен үйімен, өзінің сапалы штатымен, Қазақстан астанасында болсын. Қазіргі Семейдегі үй-музей осы Абай атындағы әдебиеттік үлкен музейдің филиалы болсын». (ЛМА, п №239). Яғни Абай музейі – бүкіл жазба әдебиеттің даму, қалыптасу тарихын қамтуына байланысты өткендегі, қазіргі, келешектегі ақын-жазушылардың өмірі мен творчествосын біріктіретін орталыққа айналар еді. Көрнекті ақын-жазушыларға әдеби музейден арнаулы бөлмелерін беріліп, олардың өмірі мен шығармасы, қолжазбалары, архивтік деректері мен жеке мүліктері де шашырамай бір жерге жиналып, жылдар өткен сайын қолдана беруге жағдай жасалар еді.

Абай Одақ пен дүние жүзіне М. Әуезовтің роман-эпопеясы арқылы танылды. Ал ақынның төл шығармалары өз түпнұсқасының дәрежесінде аударылмағандықтан әлі де болса нашар танылып келеді. Осы олқылықты ерте сезінген М. Әуезов Абай шығармаларының аса сапалы жолма-жол аудармасын алдымен орыс тілінде жасау туралы өте қызықты пікір ұсынған. Өйткені Абай романының даңққа бөленіп, оқырман қауымды өзіне үйіріп алуына байланысты Мұқанның оқушылары Абайдың төл шығармаларын да сұрай бастады. Мысалы, К.Н. Новокурецкая (Москва), А.И. Федоров (Ленинград), В.В. Воробьевич (Әзірбайжан ССР-і), Д. Мурадов (Грузия ССР-і), В.Г. Дудометкин (Свердловск) сияқты көптеген оқырмандар Мұқана хат жазып, ақынның еңбегімен танысу жайында ақыл-кеңестер сұрайды. Абайдың толық жинағын бүкіл совет халқының игілігіне айналдыру қажеттілігіне тілектестігін білдірді.

Жасыратыны жоқ, қазір Абай мұрасын арнайы зерттеу, ақын шығармаларын жоғары оқу орындарында тереңдей оқыту жұмысы әлсіреп барады. М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтында Абай тану бөлімінің ашылмауы, ақын мұрасы жайлы бірде-бір ғылыми тақырыптың қолға алынбай жатуы. 1970 жылғы Қазақ ССР Жоғары және арнаулы орта білім министрлігінің республиканың жоғары оқу орындарында Абай тану жайлы арнайы курс, арнайы семинар өткізіп, оларға көмекші оқу құралдарын жасау жөніндегі бұйрығы аяқсыз қалуда.

Абай мұрасын зерттеушілердің азайып кеткендігін де айтуға

тиістіміз. Өйткені Абай мұрасының шешілуге тиісті күрделі проблемалары мен міндеттерін іске асыру үлкен даярлықты талап етіп отыр. Ол үшін Батыс пен Шығыстың әдебиеті мен тарихын, когамдық ойын жақсы білудің үстіне әртүрлі жазу үлгісіндегі деректерді де меңгере алатын қосалқы қиындықтар да кездесе бастады. Ал бұл талаптар тек Пушкин, Горький, Науаи типіндегі үлкен республикалық Абай музейі мен Абайтану бөлімі ашылып, шын мәнінде іске қосылғанда ғана дұрыс шешіледі.

Осы орайда Өзбекстандағы Әлішер Науаидың республикалық әдеби музейі жүргізіп отырған ұлы шайыр мұрасын жинау, зерттеу саласындағы жан-жақты, кең көлемдегі ғылыми-творчестволық жұмыстардың алдын ала жете ойластырылған жоспар арқылы жүйелі түрде іске асып жатқанын айтқан орынды. Атап айтқанда, Науаидың мұрасын жинау мен зерттеуге арналған дәстүрлі жиырма бірінші ғылыми конференция жақында ғана өз жұмысын аяқтады. Ал бұрынғы мәжілістің материалдары ғылыми жинақ ретінде көпшіліктің қолына тиді. Низами атындағы Ташкент педагогика институтындағы Науаи кабинетінің өзі-ақ біздегі Абай музей-үйінің коллективі әлі де қолға алмаған қыруар істерді жүзеге асырды.

Мұхтар Әуезов қазақ фольклорын зерттеуге де зор мән беріп, оны ғылым жолына түскен кезден бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін қол үзбей зерттеп келді, әрі жетекшілік, басшылық жасады. Осымен қатар халық ауыз әдебиетінің советтік дәуірдегі теңдесі жоқ алыбы Жамбыл Жабаевтың шығармаларына айрықша көңіл бөліп, оны зерттеу жұмыстарын ерте қолға алды. Өйткені түркі тілдес халықтар арасында қазақ ауыз әдебиетінің қаймағы бұзылмаған өзіндік табиғи ерекшелігін сақтап қалған құнды материал деп бағалады.

Осыған орай, қазақ фольклорының қалыптасу, даму заңдылығын, советтік дәуірдегі өркендей өсуінің сырын білуде Жамбыл еңбектерінің айрықша мәні бар құбылыс екендігіне фольклорист-ғалымдардың назарын аударып келді. Және осылардың бәрін еске алған ұлы ғұлама астанамызда Жамбылдың музей-үйін ашып, оны халқымыздың ауыз әдебиеті мен халық ақындарының творчествосын зерттейтін әдеби мұрасын жинап, жүйелейтін орталыққа айналдыру қажеттігін күн тәртібіне қойды. Сондай-ақ оның бүкіл қазақ совет фольклорының бірегей музейі ретінде халық сөз

өнерінің бар түрі мен үлгі-өнегелері жанрлық орындалу ерекшеліктерін техникалық құралдар арқылы кең көлемде жүйелі түрде танытып, үздіксіз насихаттап отыратын мәдени орталыққа айналдыру қажеттігін дәлелдеді.

Бұларға қоса халық ауыз әдебиетінің бар үлгілерін, даму жолдарын келер ұрпаққа аманат ретінде жеткізіп беру де музей-үйдің міндеті деп түсінді.

Осы мәселелерді тереңнен ойлаған дана жазушы: «Жамбыл атындағы музейде әдеби музей болғанда жазба әдебиет емес, ақындар, фольклор (совет фольклоры) музейі болсын. Онда да бір Жамбыл емес, материал табылса, баяғы Жанак, Сүйінбайлар жанындағы деректерден бастап, кешегі Нұрпейіс, Доскей, Исаларға дейін бәрінің де белгі, мұралары, өмірбаяндық, творчестволық фактілерінің бәрі жиылу керек. Онда бір жағынан жинаушы, бір жағынан зерттеуші ғылымдық орын болу керек. Бұдан былайғы уақыттарда қазақтың советтік фольклорын көркейтіп, дамыта беру жөнінде басшылық ой, ұйымдастырушылық жол көрсетіп отыратын қадірлі орын болу керек. Бұл музей де Абай музейімен қатар Алматының мәдениеттеніп өсу жолында, біздің астанамыздың да, жалпы советтік социалистік мәдениетіміздің де үлкен бір мақтанышы және көркі болып тұру керек. Осы екі музейдің де өздеріне ғана арнаулы, ықшам, көркем, шебер архитектурамен салынған үйлері болу керек.

Сонда қазіргі Жамбыл музей-үйі – музей болып, үлкен музейдің филиалы боп қалсын» (папка № 275, 6–7-бет), – деп ой толғайды.

Осы тұрғыдан қарағанда, Қазақ ССР Ғылым Академиясының әдебиет және өнер институтында ашылған Жамбыл тану бөлімі қазірдің өзінде-ақ көп жұмысқа бағыт беріп, ғылыми еңбектердің туындауына, ақын мұрасының жиналып, молығып, зерттелу ісінің орталығына айнала бастағанына қуанып отырмыз. Ал, Абай мен Жамбылдың кең көлемдегі республикалық әдеби музейі ұлы жазушы армандаған дәрежеде астанамыз Алматыда ашылса, кімді болса да қуантатынына, сөйтіп басқаларға үлгі-өнеге боларлықтай дәрежеде болатындығына ешқандай күмән болмыс еді. Екіншіден, бұл мәселелердің дұрыс шешілуі – Абай мен Жамбыл музей-үйлеріндегі елеулі олқылықтарды жоюға да септігін тигізери сөзсіз.

Қорыта айтқанда, ғұлама жазушының белсене көтерген, қол жетер мақсат ретінде жол-жоба ұсынған көреген тілегі, яғни Абай мен Жамбылдың әдеби музейін Одақтағы ұлы классиктер музейін дәрежесінде ашу арманы — бүкіл жұртшылық көкейінде жүрген ой-пікірдің көрінісі деп білеміз.

1977

ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ХАТТАР

Мұхтар Әуезовтің ұлы туындысы «Абай жолы» эпопеясы қазіргі күнде бүкіл совет елінің мектептері мен жоғары оқу орындарында оқылатын дәрістер мен оқулықтарда, программаларда тұрақты орын алды. Жыл асқан сайын осы шығарма жайында ғылыми зерттеу еңбектерінің саны мен сапасы артып, рухани қазынамыздың қорын молықтыруда. Осы себепті «Абай жолы» эпопеясына берілген әрқилы бағалар мен сын пікірлер тарихымен де танысып отыру — бүгінгі күннің тілек-талабынан туатын ділгірлік. Осы мақсатта әрекет ету — кезінде әртүрлі талас-тартыстар додасына түскен, шын мәніндегі бұл көркем дүниенің уақыт өткен сайын құлпырып, ұлылығын таныта беретін мәңгілік көркем құбылысқа айналғанын тереңірек тануға жетелей бермек. Абай жайлы романның тарихын, жазушы лабораториясының ішкі сырын, жазылу үстіндегі түрлі өзгерістердің себебін білуге себепші бір деректер көзіне жазушыға жазылған қалың оқырман хаттары жатпак.

Ғасырлар бойы халық даналығы «жүректен шыққан сөз жүрекке жетпек» деп үйретіп келеді. Әсіресе, бұл шын өнер иелерінің жүрек қанымен жазылған көркем туындыларына тән құбылыс ретінде қабылданады. Біз «Абай жолы» эпопеясы өмірбаянынан да осыны көреміз.

Ұлы ойшыл ақын Абай жайлы эпопея орыс тіліне аударылып, көп ұлтты совет оқырмандарының қолына тиісімен-ақ, оның авторына еліміздің түкпір-түкпірінен өз бағасын, шын жүректен шыққан қалтқысыз алғыс сезімін жеткізуге асыққан оқырман хаттары әсем қала Алматыға толассыз ағылып жатты. Қазіргі күні М. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінде сақталып отырған осы бірнеше мыңдаған оқырман хаттары мен олардың асыға жіберген телеграммалары ұлы жазушыға деген бүкіл халқымыздың

махаббатын ғана білдіріп қоймай, қымбат рухани қазына, әдеби дүниелер ретінде де көп сыр шертеді.

Қай заманды алсақ та, халықтың ой-санасына зор әсер еткен ұлы туындылар жөніндегі оқырман бағасы, алғысы, өзіндік тұжырымдары, жан дүниесін жарып шыққан асыл сөздері мен қанатты ойлары, жүрек лүпілі хаттар тілімен сөйлемек, хат түрінде жетпек. Жазушы өз шығармасына деген адал бағаны, әділ сынды, сәби көңіліндей таза, шын пікірді де оқырмандар хатынан таппақ. Өйткені жазушыға алты аласы, бес бересі жоқ олардың пікірлерінде бөгде әсер, бөтен ой, қиянат, бұрушылық болмақ та емес.

Осы тұрғыдан келіп Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы жөнінде жазылған хаттарға көз жіберсек, оқырмандар құрамы, жасы жағынан да, білімі мен мамандығы жағынан да біркелкі емес. Олар — мектеп оқушылары мен студенттер, өмір талқысын бастан кешкен жұмысшылар мен шаруалар, Отан үшін кешегі сұрапылда шайқасқан солдаттар мен офицерлер, түрлі мамандық иелері мен үй шаруасындағы әйелдер... Көп ұлтты совет оқырмандары толғаған ортақ ойдың құйылар арнасы: Әуезов — теңдесі жоқ дарынды жазушы, ол жазған ұлы эпопея — заманымыздың аса зор туындысы, биік адамшылық пен ұлы достықтың көркем көрініс-айнасы деген түйінді ой. Бұған қоса олар романды оқу арқылы қазақ елі өмір шындығын, тұрмыс тарихын, салт-санасы мен тамаша қасиеттерін білгендігін, сол сияқты қазақ халқының алып ақыны Абай шығармаларын білуге деген құштарлық сезімдерін жарыса хабарлайды. Эпопеяның ғажайып ақындық тілі мен адам жанын баурап алар көркемдік құдіреті, қоғамдық құрылыс қойнауын қопара ақтарған тарихи негіздері, баска да толып жатқан ерекшеліктері де оқырман назарынан тыс қалмаған.

Енді сөзіміз нақтылы болу үшін жазушыға «Абай жолы» эпопеясының бірінші, екінші кітаптарына байланысты жолданған хаттардың бірсыпырасын сөйлетіп көрейік, Революцияға дейінгі дәуірде орыс-қазақ екі жылдық училищесін бітірген қазақ тұрмысы мен тілін жақсы білген халық оқытушысы Георгий Петрович Дядин (Омбы облысынан): «Романды... бүгін оқып шықтым, бас алмастан құныға оқыдым! Мен Сенкевич, Шиллер, Иван Франко, Майн Рид, Мольерлердің бәрін де түпнұсқадан оқығанмын, бірақ «Абай» романына теңерлік еш нәрсе таба алмай отырмын... Сіз жазған «Абай» — бүгінгі қазақ халқының қайта туып өркендеуінің

бейнесі», – деп ағынан жарыла, бойын билеген қуанышын жасыра алмай тебірене жазса, 19 жасар башқұрт жұмысшысы Зарипов (Башқұртстан) «Бұл роман – Қазақстандағы совет әдебиетінің інжу-маржаны. Мәңгілік кітап... Осы рухпен жалғастыра беріңіз», деп жоғары бағалап, өз тілегін білдіреді. Сөз жоқ, екеуі де ерекше назар аударарлық хат. Бірі – кешегі еңбек адамын зар илеткен отаршыл Россия мен бүгінгі күні қайта туып жасарған советтік өмірді қатар көрген көшелі орыс интеллигентінің пікірі болса, екіншісі – тек жаңа жасампаз өмірде туып-өскен жұмысшы табының жас өкілінің әділ пікірі. Ортақ көзқарас, ортақ талғам ойды білдіреді.

Оныншы класс оқушысы Нина Иванова (Чкалов қаласы) былай деп жазады. «Меніңше, бірде-бір шығарма, бірде-бір роман бізді дәл «Абайдай» соншалықты күшті толқыта алған емес... Бұл роман – түгелдей ғажайып бір музыка әуені іспеттес. Оны тек әндеткін келеді». Украинадан хат жолдаған шахтер А. Столяров пікірі де осыған үндес: «Мүмкін, мен «Абай» романын оқымадым, тек әндеткен болармын. Мен үшін Сіздің кітабыңыз қазақ халқының тарихы боп табылады. Бүкіл халықтық адамгершілік мұрат үшін алысқан қасиетті күрестің тарихы». Бір қызығы – оның соңғы сөйлемдердегі ойы автор, ұлы жазушы Әуезовтің: «Абай нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап арманының тегігі етеді», – деген пікірімен сабақтасып жатыр.

Сонымен, бұл айтылғандар «Абайды» оқып шығысымен-ақ, ол қазақ халқының өткен ғасырдың екінші жартысындағы бүкіл өмірі мен тұрмыс-салтының ақындық тілмен жазылған көркем, кемел тарихы деген ойды барша оқырман – көп ұлтты совет халқының әрбір зерделі өкілі дерлік айтқанын зерделетеді.

Жазушыға жазған хаттарында түркі тілдес халықтар өкілінің бәрі де аталмыш эпопеяны өз ұлтының өткендегі тарихы мен жан-дүниесін, тіл құпияларының сырын білуде айрықша ғылыми мәні бар, теңдесі жоқ, кесек рухани құбылыс деп таниды. Мысалға шор халқының жазушысы С. Торбеков: «Сіздей жазушысы бар қазақ халқы – бақытты халық... Кітапты оқу үстінде. Сіздің халқыңыз бен біздің шағын шор халқының арасындағы аса мол әрі ортақ ұқсастықтарды таптым. Сіз бен біздің халқымыздың әдет-ғұрып ұқсастықтары ғажап таңдандырды... Ортақ сөздері де көп екен. Сіз өз халқыңыз туралы жаза отырып, біздің халқымыз жайлы да жазғансыз», – деп жазады.

Ал «Абай жолы» эпопеясының тілдік қуаты да – жазушыға келген көптеген хаттардың өзегі. Мысалға, Москваның мал дәрігерлік Академиясының оқытушысы Штейнбергті «Абай» романы тамаша көркем шығарма, аса терең тарихи еңбек ретінде қызықтырған. Ол қазақ халқының өткендегі тарихын осы романды оқу арқылы білгенін хабарлайды. Феодосия қаласының тұрғыны А. Вансовский: «Сіз үлкен жазушысыз. Сөздердің қолданылу орамдары мен байлығы жағынан Сізге тең түсетін кісіні табу қиын», – деп романның аударма нұсқасындағы тіліне, көркемдік нақыштарына аса жоғары баға береді. Ал «Смена» (Ленинград) журналының қызметкері (аты-жөні, фамилиясы, өшіп қалған): «Сіз – кемеңгер әрі шыншыл жазушысыз. Сізді оқу рақат. «Абайды» оқығандағы кемшілігім – қазақ тілін білмеуім. Сізді түпнұсқа арқылы оқуға соншалықты құштармын. Сізді Всеволод Иванов қатты мақтады. Ол Сіздің ана тіліңізді біледі дейді», – деп жазып, ұлы жазушы шығармасын түпнұсқадан оқитындарға қызыға қарайтынын, оны қазақ тілінде оқып шығуды армандайтынын айтады. Бұл іспеттес ойларға басқа да көптеген хаттардан мысалдар келтіре аламыз.

Қазақ әдебиеті тарихының іргелі жаңа саласы – Абайтанудың негізін салушы да академик Мұхтар Әуезов екені белгілі. Ол 1933 жылы құрастырып, баспадан шығарған Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағы арқылы қазақ халқы ұлы ақын творчествосымен алғаш рет түбегейлі танысты. Шынын айтсақ, Абайтанудың өзі де осы жинақтан басталып өрістеген болатын. Бірақ Абай шығармаларын Одақ халқының, әлем жұртшылығының тереңірек және жаппай танып білуіне тендессіз әсер еткен фактор – «Абай жолы» романы. Өйткені бұл роман орыс тіліне аударылысымен-ақ бүкіл Одақ оқырмандар қауымы тарапынан қазақ халқының өмірін, тарихын білуге, Абай шығармаларын оқып, танысуға деген қызығушылық ынта күрт күшейді. Жазушыға келген хаттардың ішінде «Абай» шығармаларын қайдан алуға, қай тілде оқуға болады? – деген сұрақтар арқалаған хаттар аз емес. Әсіресе, мұндай ықылас-ынтаны В.В. Сысоева (Москва), В.Г. Пудометкин (Свердловск), В.А. Королева (Әзірбайжан), В.П. Лапшина (Украина), А.И. Федоров (Ленинград), тағы басқалар хаттарынан айрықша байқауға болады. Мысал үшін ленинградтық Федоровтың хатына-ақ назар аударайық. «Қазақ тілін білмейтін орыс ретінде Абай шығармаларының толық күйінде әлі күнге дейін орыс тіліне аударыл-

мауына шын ниетпен өкінемін. Оның өлендері, әндері тек қазақ халқының ғана асыл қазынасы болмай, Одақтағы барлық халықтар мәдениетінің де бағалы қазынасына айналуға тиіс. Сіздің кітабыңыз Абайды көп жағынан танып білуге көмектеседі де».

Зоотехник Монастыренконың (Чкалов қаласынан) хатынан тағы бір ой арнасын, бөлек қырды аңғарар едік «Менің Отаным – Қазақстандағы Қазалы қаласы... Табиғат көрінісі, оқиғалар үлкен шеберлікпен суреттелген. Сіз – қазақтың Пушкинісіз. Мен Жамбылдың өлендерін сүйемін. Сіздің «Абайыңыз» арқылы тағы да шабыт құшағында отырмын», – деп жазады ол. Одақ халқының Жамбылды Абайдан ерте әрі етене білгені мәлім. Бәлкім соған байланысты болар, бірсыпыра хаттарда «Жамбыл мен Абай бірінбірі білген бе» деген сұрақтар да қойылады. Енді сол сұрақтардың «Абай» романының екі кітабы шыққан соң қойылу себебіне назар салған жөн. Өйткені соңғы төртінші кітаптағы Жамбыл суреттелетін эпизодтардың жазылуына оқырман хаттарындағы осы сұрақтар түрткі болмады ма екен, әлде олар жазушы ойында бұрыннан бар нәрселер ме екен деген ойлар да қылаң береді. Ал мұның өзі жазушы лабораториясының сырын ашуға бастайтын бір себептер болуы да мүмкін ғой. Эпопеяда осы Жамбыл суреттелетін эпизодтарда Әбсәмет туралы көп айтылады. Мұхтар Әуезов архивінде Әбсәмет жайлы арнайы жиналған деректер де бар. Олар ерекше көңіл бөліп, зерттеуді қажетсінеді. Себебі Әуезов Абай өленінде:

*Әбсәмет жиенің,
Ол – сенің біреуің, –*

делінетін Әбсәметтің кім екендігін зерттеп біліп содан кейін романға ендіргені анықталып отыр.

Жазушы Мұхтар Әуезовке жазылған хаттардың бірсыпырасы – Ұлы Отан соғысы кезінде ұрыс даласынан жазылған совет солдаттары мен офицерлерінің хаттары. Оған «Абай» романының бірінші кітабының соғыстың бас кезінде-ақ қазақ тілінде жарық көріп үлгеруі себеп болған. Сөйтіп, алғашқы жылы пікірлерді қазақ жауынгерлері мен командирлері айта бастаған. Майданнан келген сол хаттарға көз жіберсек, олардың арасынан атақты Бауыржан Момышұлын кездестіреміз едік. Тіпті оны «Абай» романына

ойлы пікір, жылы лебіз айтқан бірінші қазақ деуге де болады. Ол 1942 жылғы 18 сентябрьде Мұхана жазған хатында: ...Тайғасовтан беріп жіберген «Абайды» алдым. Бас иіп Сізге рахмет айтамын. Уақтылы, терең оймен оқымасам да, ат үстінен шетінен кеміріп жүрмін... «Абай» – аса сұлу арғымақ сынды... Қазақтың жалпақ тілімен әдемі жазылыпты... Бұл – Сіздің талантыңыздың табысы екендігінде сөз жоқ... Мен «Абайды» таныдым. Көптен бергі сұрақтарыма Сізден мазмұнды, мәдениетті, тарихи, шын жауап алдым», – деп жазып, Мұхаң талантын өзіне біткен өр шыншылдықпен, майдандағы солдат ұғымына сай образбен «генералға кандидат» деп аса жоғары бағалаған болатын.

Майдандық «Победа» газетінің редакторы, гвардия полковнигі Серов ерлікпен шайқасып жүрген совет солдаттарының атынан Мұхтар Әуезовке жазған хатында: Сіздің «Абай» – совет жауынгерлерінің ең сүйікті кітабы. Офицерлерді былай қойғанда, бұл кітапты оқымаған бірде-бір солдат та, сержант та болған жоқ», – деп қуана хабарласа, танкист И.А. Гусаев (Германиядан жолданған): «Сіздің «Абай» романы солдат кітапханасына түсе салысымен-ақ, оны оқырмандар таласа-тармаса алып кетті. Сіздің адам жанын ғажап баурап алған романыңызды лейтенант Лискин бірінші боп оқып шықты... Сіздің романыңызды оқу үшін солдаттар бірінен соң бірі кезекке тұрды... Сіз қазақ халқының өткенін соншалықты анық әрі көркем көрсеткенсіз. Осындай тума табиғи талантпен қазіргі кезенді одан да жақсы суреттеуіңізге күмәнымыз жоқ», – деп жазып, М. Әуезов қаламын бүгінгі өмірге бағыттағандай болады.

Жазушыға жолданған хаттар. Жоғарыда көргеніміздей, олардың арнасы да кең, айтпағы да мол. Жазушыға деген алғашқы әділ бағаларды да солар берді. Бейнебір олар жазушыға деген оқушылық алғыстар ағыны, халықтың махаббат қайнары сияқты.

Міне, сәтті басталған ұлы туындының сәтті аяқталуына шын көңіл, адал ниеттерін білдірген бүкіл совет елінің түкпір-түкпірінен қанат қаққан хаттар легі, ыстық сезім, жылы лебіздер жазушы жүрегіне нұр болып құйылып, шабытына дем беріп ұлы жазушы өз талантын, өз туындысын түсінген, жақсы таныған ұлы халқына арқа сүйеді. Соның арқасында «Абай жолы» эпопеясы таңғажайып туынды боп ту көтерген еді.

Бүгінгі күні «Абай жолы» Қазақстан көлемінен әлдеқашан асып, ұлы Совет елінің ұлы шығармасына, жұмыр жердің жаппай

оқитын жарқын шығармасына айналған. Оның өзі түгіл, оған байланысты нәрселердің өзі асыл мұра болып танылып отыр. Ендеше ұлы Әуезовке «Абай жолы» эпопеясына байланысты жолданған оқырман хаттары — бір асыл қазынамыз. Алдағы уақытта сол асыл қазынамыз арнайы зерттеліп жатса нұр үстіне нұр. Асылында, өнер иесі атаулыға халық атынан шын жүректен айтылған аталы, әділ бағадан артық сый да, даңқ та, ұлылық та болмаса керек.

1978

ҚАЗАҚТЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСПАСЫНЫҢ БАС РЕДАКТОРЫ Ғ. ОРМАНОВҚА

Сіздің баспа әзірлеген Абайдың жинағының қолжазбасын түгел карап шығып, өзімше қажет деген жерлерге көп түзетулер кіргіздім. Әзірлеген қолжазда машинистка қателерінен өзге, Абай текстіне бұрынғы баспалардан кіріп жүрген, арылмай жүрген аса орасан зор сөз қателері болушы еді. Бұл қателіктер 1939 жылы шыққан екі томдық Абай жинағында және сондағы қателерді көбінше сынсыз қайталаған 1945 жылғы академиялық баспада орын алған болатын. Сол кездегі Абай текстің қолдарынан өткізген Тіл-әдебиет институтында істейтін, бұл күнде әшкереленіп кеткен жат адамдар Абай текстіне өздерінің өрескел айшығын салған. Осы реттен карағанда қазіргі сіздер әзірлеп отырған Абай жинағы көп былық қателіктерден арылған, шамасынша таза деген талап ойлаймыз.

Түзеген сөздерімді беттерін айтпай, түзелген түрлерін де санап өтейін: Олар: «ығы», «ой желке», «жоталы», «салық», «бол-бол», «ол кісі», «жалғасқан», «Болсашы», «үрген ит», «тебіренді», «ысынып», «төмендеп», «Желғазбыз», «тыюын» деген сияқты бұрынғы баспаларда басқаша айтылып, өлең жолының мәнін өзгертіп, ретін бұзған теріс сөздердің орнына жазылды. Бұл саналғандар кем қойғанда он шақты өлеңнің тексі бұзылғанын көрсетуші еді.

Бұдан басқа 112-бетте «Күз» өлеңіне 1945 жылғы баспадан қалып қойған, 1939 жылғы баспаға ең алғаш рет қосылған аса қадірлі екі шумақ, сегіз жол өлең болатын. Соны кіргіздім.

Екінші бөлімде, 36-бетте, бір жол өлең тасталған екен, оны қостым.

Ендігі ұсынысым: 132-беттегі Онегиннің «Хатыңнан жақсы ұғын-дым» деп басталатын өлеңді бұл орнынан ауыстырып, 124-бетке апарып қою керек. Өйткені бұл сөздер Онегиннің «Таңғажайып» дейтін ойлану, толғануынан соң, Лариндер бақшасында бірінші рет жүзбе-жүз кездесуде Татьянаға ауызба-ауыз айтылған сөздің ізімен жазылған. Оның орны дәл осы арада. Бұрынғы баспаларда, ескі қолжазбаларда да бұл ретте қателіктер жасап жүрген болатын.

Ендігі бір ұсынысым — Крыловтан Абай жасаған аудармалар жөнінде. Бұлардың арасында Абай жасаған аудармалармен қатар өзгелердің аудармаларын бұрын былықтырып қосып жіберушілер жоқ па екен деп күдіктенемін. Сол себепті Абайдың 1909 жылы басылған баспасын тауып алып отырып, сондағы Крыловтан жасалған аудармаларды ғана Абайдікі деп қосу лайық. Сол баспада жоқтың бәрін шығарып тастау керек. Ол баспа менің өз қолымда қазір болмағандықтан, осы жұмысты баспаның ішкі редакторларының біреуі әдейілеп, ұқыптап тексеріп өтсе деймін.

Ендігі бір ұсыныс, Абайдың кейбір кейінгі баспаларда қосылған ұсақ өлеңдері туралы. Бұлардың ішінде мәнсіз, нәрсіз болудың үстіне, кейбірінде тұрпайы сөздер кездеседі. Сондықтан оларды арнаулы баспа болмаса, жалпылық осы баспа сияқты жинаққа кіргізбесе де болады. Осы ретте шығарып тастау керек дейтіндерім: ең бірінші өлең «Кім екен деп», одан кейін «Шәріпке» және «Разаққа» деген өлеңдер. Одан соң Құнанбай мен Оспанға арналған кейбір өлеңдер де ойланып басуды қажет етеді.

Ең соңғы ұсынысым, Абайдың кей өлеңдерінде тұрпайы сөздер кездеседі. Әсіресе, Абай заманында онша өрескел, сөлекет көрінбеген, бұл күнде біздің жастар айтудан ұялатын, оқыса именіп оқитын: «ойнас», «көт», «ұма» деген тәрізді натурализмдер бар. Енді осыларды баттитып баса бермей, көп точка қойып, кетіп отыру қажет сияқты. Бұл жұмысты да баспаның ішкі редакторы қадағалап қарап шықса деймін.

Соңғы айтылған бірнеше ұсыныстарым жөнінде баспаның редакторы менімен нақтылап сөйлесіп, әр жайын жекелеп, анықтап алуына болады.

Рецензент Мұхтар Әуезов
1952

ЖҮРЕКТЕР ЛҮПІЛІ – ХАТТАР ТІЛІ

Ғасырлар бойы халық даналығы: «жүректен шыққан сөз – жүрекке жетпек» деп келелі. Әсіресе, бұл ұғым шын өнер иелерінің жүрек қанымен жазылған көркем туындыларына тән құбылыс сияқты. Ұлы Отан соғысының ауыр жылдары мен соңғы бейбіт күндерде көп ұлтты совет оқырмандарының рухани сусынын қандырып, жан тебіренетер көркемдік қуатымен әр адам жанына биік адамгершілік, ұлы достық сезімдерін ұялатып, шабыт отын тұтатқан Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы заманымыздың ұлы тұғырына көтерілген бірегей дарынды туындыға айналып та үлгерді.

Ұлы акын жайлы эпопея орыс тіліне аударылып көп ұлтты совет оқырмандарының қолына тиісімен-ақ бұл шығарма жайлы өз бағасын, шын жүректен жарып шыққан қалтқысыз махаббат сезімін ұлы жазушыға жеткізуге асыққан оқырман хаттары әсем қала Алматыға толассыз ағылып, тынымсыз құйылып жатты...

Қазіргі күнде Мұхтар Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінде ұлы Совет елінің түкпір-түкпірінен ағылып келіп, сақталып жатқан бірнеше мыңдаған хаттар мен телеграммалар – совет халқының жүрек қазынасын айқара ашқан асыл қоймасы ретінде көп нәрседен сыр шертеді, әрбір жүрек өзінің боямасыз қалпынан туған рахметі мен ыстық сезімін төгеді. Ал, хат авторларының құрамына көз салсақ, олар: жұмысшылар, шаруалар, оқушылар мен студенттер, әртүрлі мамандық иелері, әсіресе, солдаттар мен офицерлер. Көп ұлтты оқырман қауымның толғайтын ой-пікірінің құйылар арнасы – Мұхтар Әуезов теңдесі жоқ талант иесі, ал «Абай жолы» эпопеясы біздің заманымыздың аса зор көркем туындысы, оны биік адамгершілік пен ұлы достықтың жаршысы деп бағалап, романды оқу арқылы қазақ тарихын, оның рухани шыңы Абай шығармаларын білуге деген құштарлықтың ояну себебін де қуана хабарлайды. Романның ғажайып құнарлы тілі мен оқырман жүрегін баурап алар көркемдік құдіреті, шындық қойнауын ақтара танытар тарихи негіздері, тағы басқа толып жатқан ерекшеліктері де оқырман назарынан тыс қалмаған. Аталмыш ерекшеліктер қалың оқырманды өзгеше толқытады, айтылар пікір атаулының төркіні осылардан желі тартады. Сөзіміз дәлелді болу үшін хаттарды сөйлетіп көрейік: революцияға дейін орыс-

қырғыз екі жылдық училищесін бітірген, қазақтың тұрмысы мен тілін жақсы білетін оқытушы Дядин Георгий Петрович (Омбы обл.) романды: «Бұған оқып шықтым, бас алмастан құныға оқыдым! Мен Сенкевич Шиллер, Иван Франко, Майн Рид, Мольерлердің бәрін де түпнұсқадан оқығамын, бірақ «Абай» романына ұқсастыра генерлік еш нәрсені де таба алмадым. Сіз жазған «Абай» – бүгінгі қазақ халқының қайта туып өркендеуінің бейнесі», – деп ағынан жарылып, шын жүректен қуана тебіренсе, 19 жасар жұмысшы М. Зарипов (Башкирия): «Бұл роман Қазақстандағы совет әдебиетінің інжу-маржаны, «мәңгілік кітап»... «Осы рухпен жалғастыра бер – бұл Әуезовке деген әрбір оқырман сөзі», – деп шын көңілден шыққан мақтаныш сезімін қуана біледі. Бұлардың бірі патшалық қапас өмір мен бүгінде қайта туып жасарған советтік өмірді қатар көрген көшелі орыс интеллигентінің пікірі болса, екіншісі советтік дәуірде туып өскен жұмысшы табының әулетті жас өкілінің әділ де адал бағасы болуы себепті өзіне ерекше назар аударады. Ал, боямасыз ақ көңіл мектеп оқушыларының атынан 10-класс оқушысы Нина Иванова (Чкалов қаласы): «Меніңше, бізді бірде-бір шығарма, ешбір роман дәл «Абайдай» соншалықты күшті толқыта алған емес... Бұл роман түгелдей ғажайып бір музыка әуезі іспеттес, оны тек әндеткің ғана келеді», – деп жас буын жана әулеттің «Абай романын қай дәрежеде қабылдап бағалай білген іштей толқуын сездірсе, осыған орай пікірді шахтер А.М. Столяров (Гремячинск қаласы): «Абай романын... мүмкін мен оқымадым, тек қана әндеткен сияқтымын... Мен үшін сіздің кітабыңыз қазақ халқының тарихы боп табылады. Бүкіл халықты адамгершілік мұрат үшін алысқан қасиетті күресінің тарихы», – деп жалғастырады.

«Абай» романын оқып шығысымен-ақ оны қазақ өмірінің көркем тілмен жазылған шежіре тарихы деген пікірді көп ұлтты совет халқының әрбір зерделі өкілі айтты десе болғандай. Башқұрт, якут, шор, татар, құмық оқырмандары Мұхтар Әуезовке жолдаған хаттарында өз халқының өткендегі тарихы мен рухани өмірін, тіл құпиясының сырларын білуде «Абай» романының ерекше орны бар, теңдесі жоқ рухани құбылыс деп таныды. Мысал ретінде атар болсақ С. Торбеков (Горная шория): «Сіздей жазушысы бар қазақ халқы бақытты халық... Кітапты оқу үстінде сіздің халқыңыз бен біздің шағын шор халқының арасындағы аса

мол ұқсастықтарды таптым. Сіз бен біздің халқымыздағы әдет-ғұрыптардың ұқсастығы ғажап тандандырады, әрі ортақ сөздер де көп екен. Сіз өз халқыңыз туралы жаза отырып, біздің халқымыз жайлы да жазғансыз», — деп түркі тілді туысқан халықтардың тарихы мен салтын, тіл табиғатын терең білудегі жазушы білгірлігіне ризалық сезімін білдіреді.

Оқырман тарапынан жазылған хаттарда, әсіресе, романның көркемдік қуаты мен адам жанының небір нәзік қылдарының сыр-ын шертер сиқырлы тіл құдіретіне деген ыстық ықылас пен ризашылық сезім мол білдіріліп жатады. Алатын болсақ, В.С. Вансовский (Феодосия): «Сіз үлкен жазушысыз. Сөздердің қолдану оброты мен байлығы жағынан сізге тек түсетін кісіні табу қиын», — деп романның аударма нұсқасындағы жазушы тілінің көркемдік нақышына аса жоғары баға берсе «Смена» (Ленинград) журналының әдеби қызметкері: «Сіз дана, аса шыншыл жазушысыз. Сізді оқу рахат. «Абайды» оқығандағы бір өкінішім сол, ол қазақ тілін білмеуім. Сізді түпнұсқа арқылы білуге соншалықты құштармын. Сізді Всеволод Иванов қатты мақтады, ол сіздің ана тіліңізді біледі дейді», — деп ұлы жазушының шығармасын түпнұсқадан оқитындарға қызыға қарап, романды қазақ тілінде оқып шығуды армандай жазады. Романның көркем тілі мен тарихы жағынан И.Е. Костин (Белоруссия): «Алдымен сіздің туысыңыз қазақтарға сонымен қатар прогрессивті адамзаттың барлық ұлтына орасан зор пайда әкелген ұлы еңбегіңізге ыстық рахметімді айтуға асығамын. Сіз жазған кітап еңбекқор қазақ халқының терең қойнауынан алынған. Кітап туған халқыңыз қазақтың өмір болмысын терең білумен жазылған. Қазақ халқының бар тұрмысы сіз арқылы ғажайып көркемдікпен суреттелген», — деп қарапайым совет адамының достық рухтағы асқақ сезімінен туған әділетті бағасын, ұлт әдебиетінің табысына өз табысындай қуанған ыстық сезімін қоса жолдаған.

Абайтанудың негізін салушы Мұхтар Әуезовтің 1933 жылы ақын шығармаларының тұңғыш толық жинағын жариялауы арқылы қазақ елі Абай мұрасымен алғаш рет толық түрде танысты. Әрі абайтанудың өзі де осы жылдардан басталады. Ал Абай шығармаларын Одақ халқы, бүкіл-дүние жұртшылығы шын мәнінде танып білуінде «Абай» романы айрықша орын алады. Роман алғаш рет орыс тілінде жарияланысымен-ақ оқырмандар тарапынан

қазақ елінің тарихын білуге. Абай шығармаларын тікелей оқып танысуға деген қызығушылық, ақын өлеңдерін қайдан, қалай табуын болады деген тілек талаптарға толы хаттар қаптап кетті. Абай мұрасына деген оқырмандар тарапынан туған зор құштарлық сезімнің оянуына қозғау түскенін, әсіресе, А.П. Сысоева (Москва), В.А. Корочена (Әзірбайжан), В.Г. Рудометкин (Свердловск), В.А. Лапшина (Украина), А.И. Федоров (Ленинград) және басқа оқырмандардың хаттары нақтылы көрсетеді. Осы іспеттес көптеген хаттарда көтерілген аталмыш ой-пікірлер жайлы ортақ ойдың түйіні, әсіресе, А.И. Федоровтың хатында: «Қазақ тілін білмейтін орыс ретінде әлі күнге дейін Абай шығармаларының тұтас күйінде орыс тіліне аударылмауына шын ниетпен өкінемін. Оның өлеңдері, әндері тек қазақ халқының ғана асыл қазынасы болмай, ол бүкіл одақ халқы мәдениетінің де алтын қорына айналуы тиіс.

Сіздің кітабыңыз көп жағынан Абайды танып білуге көмектеседі де», – деп шын достық пейілмен айтылған.

Мұхана жазылған хаттардың көбі совет солдаттары мен офицерлерінен екенін жоғарыда айттық. Бұған себеп, «Абай» романының бірінші кітабы соғыс кезінде қазақ тілінде шығуына байланысты майдандағы қазақ солдаттары мен командирлері алғаш рет жылы лебіз білдіре бастады. Осындай жылы лебізді достық қуаныштың алғашқы қарлығашы Бауыржан Момышұлының 1942 жылы 18 октябрьде Әуезовке жазған хаты десе болғандай. Баукең осы хатында:

«Тайғасовтан беріп жіберген «Абайды» алдым. Өте көңілді, бас иіп сізге рахмет айтамын. Уактылы-уактылы терең оймен, жұмарылып оқымасам да ат үстінен шетінен кеміріп жүрмін... «Абай» өте көркем, арғымақтай сынды... қазақтың жалпақ әдемі тілімен жазылыпты... Бұл сіздің талантыңыздың табысы екендігінде сөз жоқ... Мен «Абайды» таныдым, көптен бергі сұрақтарыма сізден мазмұнды, мәдениетті, тарихи шын жауап алдым», – деп майдан ұғымына сай Мұхана талантын «генералға кандидат» деп аса жоғары бағалаған болатын. Кейін майдандағы қазақ жауынгерлерінен бойларын мақтаныш сезімі билеген қанатты хаттардың көп жазылғанын да көреміз. Майдандағы әскери газеттің («Победа») редакторы, гвардия подполковнигі Серов бүкіл совет жауынгерлерінің атынан Мұхана жолдаған хатында: «Сіздің «Абай» совет жауынгерлерінің ең сүйікті кітабы. Офицерлерді былай қойған-

да бұл кітапты оқымаған бірде-бір солдат та, сержант та болған жоқ», – деп қуана хабарласа, танкист К.А. Губасев (ГДР): «Сіздің «Абай» романыңыз солдат кітапханасына түсе салысымен-ақ, оны оқырмандар таласа-тармаса алып кетті. Сіздің адам жанын ғажап баурап алатын романыңызды лейтенант Лискин бірінші боп оқып шықты... Сіздің романыңызды оқу үшін солдаттар бірінен соң бірі кезекке тұрады... Сіз қазақ халқының өткенін соншалықты ашық әрі көркем суреттесеңіз осындай тума табиғи талантпен қазіргі күнді одан да жақсы көрсететініңізге күмәніміз жоқ», – деп М. Әуезов шабытының ендігі қайнар көзі бүгінгі өмір өзегіне арналатынын сезінгендей болады.

Иә, біз бұларды, мыңдаған хат иелерін, ешкім пікір айт деп сұрамаса да «Абай романы жайлы өздерінің өзектен жарып шыққан жүрек қалауын білдіруге асыққан дүниежүзінің ең озат та талғамшыл көп ұлтты совет халқының атынан айтылған теңдесі жоқ пікір қазынасы деп ұғынамыз. Шынын айтсақ, өнер иесі атаулыға бүкіл халық атынан айтылған әділ пікір берілген зор бағадан артық сый да, атақ та, даңқ та болмаса керек.

1977

ЖАЗУШЫҒА КЕЛГЕН ХАТТАРДАН

«Абай жолы» романы көп ұлтты совет оқырмандарының қолына тиісімен-ақ шығарма жайлы өз бағасын, шын жүректен жарып шыққан ыстық махаббат сезімін ұлы жазушыға жеткізуге асыққан оқырман хаттары әсем қала Алматыға толассыз ағылып, тынымсыз құйылып жатты. Қазіргі күнде жазушы архивінде сақталып жатқан бірнеше мыңдаған хаттар қалың жұртшылықтың жүрегін ақтара ашқан асыл қазынасы ретінде көп нәрседен сыр шертеді. Хат иелері – жұмысшылар, әртүрлі мамандық иелері, оқушылар, солдаттар мен офицерлер. Олардың ой-пікірінің құйылар арнасы біреу: «Абай жолы» романын теңдесі жоқ көркем туынды деп бағалап, қазақ халқының тарихын, Абай шығармаларын білуге ұмтылу, романның оқырманды баурап алар көркемдік құдіреті, тарихи шындықты таныту т.б. толып жатқан ерекшеліктер. Оқытушы Г.П. Дядин (Омбы облысы) романды: «...Бүгін оқып шықтым, бас көтермей құныға оқыдым! Мен Сенкевич, Шиллер, Иван Фран-

ко, Майн Рид, Мольерлердің бәрін де түпнұсқадан оқығанмын, бірақ «Абай» романына ұқсастыра теңерлік еш нәрсе де табылмады. Сіз жазған «Абай» — бұл бүгінгі қазақ халқының қайта туып өркендеуінің бейнесі, — деп тебірене жазса, 19 жасар жұмысшы М. Зарипов (Башкирия): «Бұл роман Қазақ совет әдебиетінің інжу-маржаны, мәңгілік кітап... Осы рухпен жалғастыра бер», — бұл Әуезовке деген әрбір оқырман сөзі», — деп шын көңілден шыққан мақтаныш сезімін білдіреді. Ал 10 класс оқушысы Нина Иванова (Чкалов қаласы): «Меніңше, бізді бірде-бір шығарма, ешбір роман дәл «Абайдай» соншалықты күшті толқыта алған емес... Бұл роман түгелдей ғажайып бір музыка әуезі іспеттес оны тек әндеткің ғана келеді», — десе, осыған үндес пікірді шахтер А.М. Столяров (Гремячинск қаласы): «Абай жолы» романын мен жай ғана оқымадым, әндеттім. Өткен дәуір қазақтарының өлеңін әндеткендей болдым... мен үшін сіздің кітабыңыз қазақ халқының тарихы болып табылады. Бүкіл халықтың адамгершілік мұрат үшін алысқан қасиетті күресінің тарихы», — деп жалғастырады.

Әсіресе, оқырман қауым романның көркемдік қуаты мен адам жанының небір нәзік қылдарын шертер тіл құдіретіне деген ықыласын мол білдіріп жатты. Мысалы, В.С. Вансовский (Феодосия қаласы): «Сіз үлкен жазушысыз, сөздердің қолдану өрнегі мен байлығы жағынан сізге тең түсетін кісіні табу қиын», — деп жазса, И.Е. Костин (Белоруссия): «Алдымен сіздің туысыңыз — қазақтарға, сонымен бірге прогресшіл адамзаттың барлық ұлтына орасан зор пайда әкелген ұлы еңбегіңізге ыстық алғысымды айтуға асығамын. Сіз жазған кітап еңбекшіл қазақ халқының терең қойнауынан алынған. Кітап туған халқыңыз қазақтың өмір болмысын терең зерттеп жазылған. Қазақ халқының бар тұрмысы сіз арқылы тамаша көркемдікпен суреттелген», — деп қарапайым совет адамының асқақ сезімін, әділ бағасын жарқырата ашса, «Смена» (Ленинград) журналының қызметкері: «Сіз ақылды, аса шыншыл жазушысыз. Сізді оқу рахат. «Абайды» оқығандағы бір өкінішім сол, ол қазақ тілін білмеуім. Сізді түпнұсқа арқылы білуге соншалықты күштармын. Сізді Всеволод Иванов қатты мақтады, ол сіздің ана тіліңізді де біледі» десе, осы іспеттес пікірді құмық, шор, якут, украин, буряттар да айтады.

Жүздеген хаттар тобы совет жауынгерлерінің қуанышқа бөленген жүрек сезімін білдіруге арналған. «Победа» газетінің ре-

дакторы Серов бүкіл солдаттар атынан Мұхана жолдаған хатында «Сіздің «Абай» – совет жауынгерлерінің ең сүйікті кітабы. Офицерлерді былай қойғанда, бұл кітапты оқымаған бірде-бір солдат та, сержант та қалған жоқ», – деп қуана хабарласа, танкист К.А. Губаев (ГДР): «Сіздің «Абай» романыңыз солдат кітапханасына түсе салысымен-ақ оны оқырмандар таласа-тармаса алып кетті. Сіздің адам жанын ғажап баурап алатын романыңызды лейтенант Лискин бірінші болып оқып шықты... Сіздің романыңызды оқу үшін солдаттар бірінен соң бірі кезекке тұрды... Егер сіз қазақ халқының өткенін соншалықты ашық әрі көркем көрсетсеңіз осындай тума табиғи талант пен қазіргі кезенді одан да жақсы суреттеуіңізге күмәніміз жоқ, – деп М. Әуезов шабытының ендігі бағыты бүгінгі өмірге арналатынын сезінгендей пікір білдірген. Ал солдат Д. Бабичов (Уфа): «Мен еш уақытта да ақын туралы мұндай күшті кітап оқыған емеспін. Маған кешірім етіңіз, осы күнге дейін мен Эффенди Капиевтің Сүлеймен Стальский жайлы жазғандарын оқып келген болсам, енді менің шабыттана тебіренуім сізге ауысты», – деп айтылуы қиын шындықты ауыр болса да мақтанымш сезім ретінде айта алуы интернационалдық рухтағы совет адамының жаңа кейпін аңғартады.

Я, біз бұларды ешкім пікір айт демесе де өз жүрек қалауын білдіруге асыққан қылаусыз адал ниетпен «Абай жолы» эпопеясын дер кезінде аса жоғары бағалаған дүние жүзінің ең озат оқырмандары көп ұлтты совет халқының атынан айтылған пікір деп білеміз. Шынында, жазушы атаулыға бұдан артық сый да, атақ та болмаса керек.

1977

ҒАЛЫМ ҒЫЛЫМ ХАҚЫНДА

1902 жылы Батыс Сібір Орыс Географиялық Қоғамының Семей бөлімшесі ашылған еді. Бұл мекеме 1924 жылы Қазақстандағы Орыс Географиялық Қоғамының Семей бөлімі деген атпен қайта құрылды. Сол кезде Мұхтар Әуезов осы географиялық Қоғамда ғылыми-ұйымдастырушы қызметін атқарды. Кенестің 15 октябрьдегі мәжілісі жас ғалымды қоғамның мүшелігіне қабылдады. Мол білім мен зор бедел иесі М. Әуезов географиялық Қоғам

председателінің орынбасары болып тағайындалды.

Мұхтар Әуезов қоғамның жалпы жиналыстары мен Кеңестің мәжілістерінде белсенділік танытып, жұмыстың барлық саласына қызу араласады. Ғылыми Кеңестің председателінің орынбасары ретінде ғылыми экспедицияларды ұйымдастыру жұмысына қозғау салып, оған қажетті қаржының көзін тауып, экспедицияның жоспарын жасауға көмектесіп отырған. Халық санасында ғасырлар бойы екшеліп сақталған рухани байлықты уақыт өткізбей жинастыруды жедел қолға алған. Осы орайда «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» деген атпен мақала да жазып, өз ойын ортаға салған.

1924 жылы 21 октябрьдегі Кеңес мәжілісінде Мұхтар Әуезовтың ұсынысымен тарихи-фольклорлық, этнографиялық, археологиялық экспедициялар ұйымдастыру мәселесі күн тәртібіне енгізілді. Онда халық ауыз әдебиеті үлгілерін және тарихи деректерді жинастыруға ерекше мән беріледі. Осы Кеңесте М. Әуезов: «Белгіленген аудандарға ерекше көңіл бөлінсін. Өйткені басқа қазақтарға қарағанда қаракерейлерде көне өлеңдер мен жырлардың, аңыздарды бүгінгі күнге дейін сақтап келеді. Оларды жинап алуға асығу керек. Экспедиция жол-жөнекей Шыңғыстау болысына да соға алар еді. Көптеген этнографтардың айтуынша, тарихи ескерткіштер өте көп, оның үстіне бұл арадағы елдің Қытай қол астындағы қазақтармен жиі қарым-қатынаста тұруы басқа елдегі ауыз әдебиетінің дамуы туралы экспедицияға өте құнды деректерді бере алар еді!» – деп сөйлепті. Протоколда бұл экспедицияға Мұхтар Әуезов пен Жұмат Шанинді қатыстыру керек екендігі ескертілген.

Географиялық Қоғамның Семей бөлімі ұйымдастырған үш экспедицияның нақтылы жоспары жасалады. Тарихи-фольклорлық экспедиция М. Әуезов нұсқаған жерлерге, археологиялық экспедиция – Қарқаралы уезіне, этнографиялық экспедиция – Бұқтырмаға баратын болып белгіленді.

1924 жылы 19 ноябрьдегі Кеңес мәжілісінде Мұхтар Әуезовтың экспедиция жөніндегі арнайы хабарламасы тыңдалды. Мұхтар экспедиция үшін Орынбор тарапынан арнайы қаражат бөлінгенін, бұл қаражат көптен бері ойластырылып келе жатқан тарихи-этнографиялық экспедиция жұмысына жұмсалатынын айтады. Кеңес осы мәселе жөнінде арнайы шешім қабылдайды. Халық ауыз әдебиетін зерттеуге ерте айналыса бастаған фольклорист М.

Әуезов бұл экспедицияға тікелей басшылық етіп, экспедицияның баратын нақтылы ауданымен қандай деректер жинау керектігі жайлы ғылыми мәселелерге жөн сілтейді.

Қазақ әдебиетінің іргелі саласы — абайтанудың негізін салушы М. Әуезов. Ұлы ақын мұрасын жинау, зерттеу — оның ғылыми-творчестволық өмірінің өзекті желісіне айналды. Бала кезінен Абай өлеңдерін жаттап, ақын жайлы ел әңгімесіне қанығып өскен Мұхтар 1914 жылы Абайға арналған тұңғыш әдеби кешке қатыс-ады. Ғылым мен өнер жолына түскен шағында Абайдың өлгеніне 20 жыл толуына байланысты Орыс География Қоғамы тарапынан ақынға арналған еске түсіру кешін ұйымдастыру Мұхана жүктелді. Мұхтар Әуезовтың ұсынысы бойынша, Абайға арналған еске алу кешін өткізу жөнінде арнайы программа жасайды. Академиялық орталықпен келісіп, Қазақстан көлемінде үлкен мәдени оқиға ретінде аталып өтеді.

Осы бағытта қабылданған шешімнің ерекше бір назар аударар бір тармағы бар. Ол — Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын бастыруға академиялық орталықтан рұқсат сұраған өтініш. Мәжілістің протоколында: «Құнанбаев туралы мақалалар жарияланып, күні бүгінге дейін жарық көрмеген, әлі де жеке кісілердің қолында сақталып келе жатқан ақын шығармаларының толық жинағын бастыруға Қазақстан Халық Ағарту комиссариатының Академиялық орталығынан рұқсат нұсқау сұралсын», — деп, жазылған. Ал Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын шығаруға қажетті қаражатты қазақ елі арасында Абай кітабына ерікті түрде жазылу арқылы жүзеге асырса деп шешеді.

Осы қаулыдағы Абай өлеңдері жөнінде ғылыми мақалалар жинағын бастыру туралы ұсыныс та негізсіз емес-ті. Себебі 27—29 декабрьде Абайды еске алу кешінде оқылуға тиісті М. Әуезовтың, Ж. Шаниннің, Х. Ғаббасовтың баяндамалары дәйекті деректерге сүйеніп даярланған, ғылыми сипаттағы еңбектер болатын. Бұған қосымша Кеңес мүшесі Б. Герасимов пен Абай шығармаларын ертеден зерттеп келе жатқан Н. Н. Белослюдовтың да көлемді материалдары бар еді. Мұхтар осы тұста Абайдың ғылыми өмірбаянын жазады.

Бұл кез — Абай шығармаларының таңдамалы жинақтары Петербург Орынбор, Қазак, Ташкент қалаларында басылғанымен, ұлы ақынның көптеген әдеби мұралары толық жинастырылмаған оқырмандар қолына әлі де болса жетпеген шақ еді.

Сол кездің өзінде-ақ Мұхтар Әуезов, Көкбай, Тұрағұл, Кәкітай сияқты білікті кісілердің ойында сақталып қалған Абай өлендерін қағазға түсірді. Сөйтіп, ақын шығармаларының үштен бірін қайта тірілтіп, аса құнды текстологиялық салыстырулар жүргізді. Ол кездегі жұмысы хақында: «1924–1927 жылдар аралығында: «Абай өлендерін биограф ретінде зерттеп жүр едім. Көп адамның аузынан Абай өлендерін жазып ап, бұрын баспа бетін көрмеген шығармаларының қырық пайыздайын қалпына келтірдім», — деп, Мұханның өзі текстологиялық салыстырмалы зерттеулерінің қандай мақсатпен жүзеге асқанын баяндайды. 1924 жылы 27 декабрьде географиялық Қоғамның Абайға арналған кешінде (Орталық кітапхана үйінде) М. Әуезовтың «Қазақ әдебиетіндегі Абайдың орны», Х. Ғаббасовтың «Абайдың өмірбаяны» деген баяндамалары мен Абайдың үзенгілес жолдасы Көкбай Жанатаевтың «Абай өмірінен естеліктері» тыңдалады. Ал 29 декабрьде программаның екінші бөлімі бойынша көпшілікке ұйғарған әдеби сауық кеші Луначарский атындағы клубта өтті. Онда Жұмат Шаниннің орындауында Абайдың музыкалық шығармаларын тындап, Қазмедтехникум студенттері мен Абай ауылының өнерпаздары өнер көрсетті. Осының бәрін ұйымдастырып, советтік Қазақстанда тұңғыш рет Абай мерекесін өткізген М. Әуезов еді. Ол сол кездің өзінде қазақ әдебиетінде Абай мұрасының қаншалықты тарихи орны бар екендігін сезінген болатын.

1979

МҰХТАР МЕН БАУЫРЖАН

Мұхтар Әуезов пен Бауыржан Момышұлы арасындағы әдеби-творчестволық байланыс жайлы жазушы архивінде сақталған бір-сыпыра жазба деректерге зер салсақ, көптеген жайттарды аңғарамыз.

Бауыржан Момышұлы да Ұлы Отан соғысына дейін жазушыны көптеген оқырмандардың бірі ретінде сырттай білетін-ді. Олардың бір-бірімен сырттай танысып, тікелей хат жазыса бастауы да Москва түбіндегі алғашқы жеңістен кейінгі кезең. Қазақстандық 8-гвардия дивизиясының тендесі жоқ ерлігі, оның атакты командирлерінің бірі аға лейтенант Бауыржан Момышұлының даңқы әлемді дүр сілкіндірді. Ұлы жазушы назары да Баукене осы тұста

ауа бастаған. Алғашқы байланыстың хат жазысып, пікір алмасудан басталғаны байқалады. Мұхтар Әуезовтің майдан жайлы кесек туынды жазуды мақсат етіп жүргенін Бауыржан Момышұлының хаттарынан көреміз. Майдан шындығы жөнінде жазылған көптеген көркем туындыға көңілі толмай жүрген Баукең үлкен жазушының бұл ниетін қызу қуаттап: «Отан соғысын тақырып етіп еңбек етемін. Ол еңбекті ат үсті емес, әдеби мағына-мазмұнына терең түсініп, біліп алып бастаймын деген ниетіңіз, талабыңыз мені өте қуантады... Сіз сияқты қазақ әдебиетінің полковнигі шынында солай етпеуіне болмайды» (1942 жыл, 18 август), — деп аса актуальды да күрделі тақырыпты қолға алуға асыға ұмтылған жазушы мақсатына шын ниетімен қуаныпты.

М. Әуезов даңқты 8-гвардия дивизиясы өмірінен Ә. Әбішевпен бірігіп «Намыс гвардиясын», кейін «Ер серігі — сергек ой» деген әңгімесін жазады. Бұл шығармаларына нақтылы өмір шындығын, түрлі майдан деректерін өзек етеді. Мысалы, «Ер серігі — сергек ой» әңгімесін тікелей Бауыржан Момышұлының өз аузынан естіген оқиға желісіне құрса, «Намыс гвардиясын» Әлжаппар Әбішевтің майданға арнайы барып, жинаған нақты деректерінің негізінде жазады. Осы жайттар Баукеңнің өз хатында: «...Әлжаппар осыдан жинап алған материалдарға толық түсініп, оларды Сізге айтып бере алды ма екен?» — деп хабарлауынан-ақ аңғарылып тұр.

Мұқаң 1944 жылы январьда майданнан келген Бауыржан Момышұлымен алғаш рет кездесіп, сұхбаттасады. Сый қонақ ретінде арнайы шақырған жыр алыбы Жамбылдың үйінде де Баукеңмен бірге болып, әңгіме үстінде оның тек атақты, даңқы шыққан батыр ғана емес, терең ойлы, пікірлі азамат екендігін де тани түседі.

1944 жылы январь айында Қазақ ССР Ғылым академиясында академия басшыларының ұйымдастыруымен тарих, әдебиет, өнер қайраткерлерінің тандаулы шағын тобына полковник Бауыржан Момышұлы өткізген алты күнге созылған әңгіме-дәріске Мұхтар Әуезов те белсене қатысады. Күні бойы оқылып, бір аптаға созылған осы әңгіме-дәрісті М. Әуезов ерінбей-жалықпай қалың дәптерді толтыра орыс тілінде конспектілеп, қағазға түсіріп отырған. Мұқаңның аталмыш жазбалары: «Баурджан, его беседы, лекции читанные в течение 6 дней января 1944 года» деген тақырыппен Мұхтар Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінің архивінде, №409 папкада сақтаулы тұр.

Мұқаң дәптерге әңгіме-дәрістің мазмұнын ғана түсіріп қоймай, Баукеңнің сырт көрінісіне, психологиялық күйіне, ой тәркіндерінің өзекті желісіне жіті көңіл бөліп, көзі шалған кейбір ерекшеліктеріне дейін арнайы жақша ішіне алып, қағазға түсіріп отырған.

Жазып алғандарының бәрін ой елегінен қайтара өткізіп, өзіне қажет деген жерлеріне біресе көк, біресе қызыл қаламмен белгі соққан. Әңгіме-дәріс үстінде Баукең әскери терминдер мен сөздерге, кейбір теориялық ұғымдарға түсініктеме беріп, негізгі тақырыптан ауытқынқырап отырмын, осының қажеті бар ма дегенде, М. Әуезов: «Осыған дейін қалай айтып келсеңіз, солайша жүргізе беріңіз, біз бәріміз де әскери адамдар емеспіз. Комментариялау неғұрлым көп болған сайын біз үшін жақсы. Сізге белгілі нәрсе боп көрінсе де, бізге белгісіз. Біз әскери ғылымның тіпті әліппесінен бастап білуге құштармыз», — дейді дәріс үстінде. Өзі көш бастаған ғұлама ғалым бола тұрып, білмегенін білуге, тіпті, жан-жақты тереңірек білуге ұмтылған жан құштарлығы тәлім алар өнеге.

«Ер серігі — сергек ой» әңгімесін жазуға Б. Момышұлы айтқан осы әңгімелері үстінде ой тоқтатқан сияқты. Себебі, Мұқаң «Әшекейі, айшығы жоқ анық шындық кескіні осы», деп, түбінде кең көлемде пішіліп, сомдалатын келешек өнер хикаясының тек сүйекті желісін ғана түсіргенін ескерткендей болады да: «Бұның өзі бір зор дастан, кең хикая болмақ керек. Соған талай акын, жазушы тағы талай оралып соқсын деп, кең көсіліп шертсін деп, бұл жерде, әзірше тек болған халдің өзін ғана айтпақпыз», — деп шектеле сөйлеп, түбінде Баукеңнің ерлігі жайлы талай хикая, дастандардың жазыларына зор сеніммен қараған.

Б. Момышұлы Мұқана жолдаған хаттарында қазақ жазушыларының жайы, аударма мәселесі, «Намыс гвардиясы», немесе А. Бектің өзі туралы» жаза бастаған шығармасы, т. б. толып жатқан мәселелер жөнінде бірде сырласуға, бірде сын пікірлерге ауыса отырып, жазушыға ой салу, ақылдаса кеңесу жағына көбірек бой ұрады. Әсіресе, оның «Абай» романы алғаш рет жарық көргенде қырғын майдан ішінде жүріп, үш рет арнайы хат жазу арқылы тұңғыш пікір қозғап, аса жоғары бағалау фактісінің өзі қызық.

1942 жылғы 8-августағы хатында «Абай» романы баспадан шықты деген хабарды естіп, қуаныш сезімін білдірсе, 1942 жылғы 10 октябрьдегі хатында роман жөніндегі пікірін бүкпесіз жазып:

«...Тайғасовтан беріп жіберген «Абайды» алдым. Өте көңілді, бас иіп Сізге рахмат айтамын. Уақтылы-уақтылы терең оймен, жұмарылып оқымасам да, ат үстінен шетінен кеміріп жүрмін. Сынауға, мінеуге, оны терең ойлауға уақыт керек қой. Әсіресе, кәсібі сыншы, мінші емес, әдебиеттен тысқары кара бұқара адамға... Мен және мен сияқты бұқара оқушылар бұрын «орта жастағы Абай», «жасы келіп қалған Абай», «қарт Абайды» ғана танитынбыз. Абай бала кезінде, жас өспірім жігіт кезінде қандай Абай болды екен, қалай тәрбиеленіп, көзқарастары, данышпандығы қайдан суарылып, қайдан дәм татып, қалай гүлдеп, қалай мәуеледі екен? Абай анадан 25-тегі жігіт бойынша туған жоқ қой, яки аспаннан данышпандық, ақындық, ақылды қасиеттермен түскен періште емес қой, пайғамбар да емес деген сұрақтарды бірнеше рет алдымызға қойып, еш жерден, әдебиетшілерден, тарихшылардан жауап таба алмай шаршап-шалдығып, күте-күте қойғанбыз. Сізге мен таныс та, тамыр да емеспін. Қошемет етіп жалпақтар жайым жоқ. Мен солдаттың ерлігіне, ептілік шеберлігіне, әдіс-айласына дұрыс, әділ баға беріп үйренген солдатпын. Мен Сізге, Сіздің жазған тарихи Абайға көзқарасымды өзгертіп, ұстаған жолымнан таймақ емеспін, көргенімді өзімше айтпақпын. «Абай» өте көркем, шеберлігі арғымақтай сынды, тап-тұйнақ пысық, қысқа, өте мазмұнды (артық сөзсіз) қазақтың жалпақ, әдемі, жұмыр тілімен жазылыпты. «Словам тесно, мыслям просторно» деген екен баяғыда біреу, «Абай» сияқты бір кітапты оқи отырып. Бұл Сіздің талантыңыздың табысы екендігінде сөз жоқ. Егер де «Абайдың» бірінші кітабын Сіздің кейбір бірадарларыңыз жаза қойған болса, былжыратып, аумағын аз дегенде «құрандай» етіп жазуы да сөзсіз.

Зере мен Ұлжан Абайдың емес, барлық халық анасы, Аналық (халыққа) сезімі мол, елдің мұңын мұндап, жырын жырлаған аналар болып ақиқат көрсетілген. Оларға қарсы мейірімсіз, қатыгез феодал, деспот Құнанбайға жолыққанда денең түршігеді. Бала Абай осы екі оттың, екі ықпалдың арасында толығынан көрсетіліп, тарихи анық анықталған. Мен «Абайды» таныдым, көптен бергі сұрақтарыма Сізден мазмұнды, мәдениетті, тарихи шын жауап алдым. Қазақтың салт-санасы, әдет-ғұрпы толық, айқын көркем көрсетілген, (мен олардың шет жағасын көргенмін, сондықтан түсініп, біліп отырмын, тек айтылған сөз деп таппаңыз). Қоғамдық жұрт мәселелері жағынан Сіздің еңбектеріңізге «Слог

характеризует не только человека, но и общество данной эпохи» деген Н. Гогольдің айтқанынан басқа айтарым жоқ. Әзір «Абайды» оқып, парактап отырып, ең аяғында «мазмұны» деген бетті оқып отырып, біраз кейін шолып қарасам: «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Өрде», «Қияда» деген аттар тек жазушының қоя салған аты емес көрінеді-ау. Оларда мән бар екен. Оныңызға да аз ғана болса да түсінгендей болдым-ау деймін. Бұрын олар ойыма да келмепті ғой. Жана ғана білсем не істерсіз. Менің қысқаша пікірім осылай», — деп, өз ойын, терең бағалауын ортаға салады. Ал соңғы хатында роман туралы тағы ойлана келіп: «Алғашқы хатымда мен Сізді «әдебиет полковнигі» дедім. «Абайды» оқып көріп, генералға кандидат еткім келді», — деп қысқа болса да нұсқа түрде аса жоғары бағалауы танымының тереңдігін, әділдігін көрсетті.

Кейін сынаржақ пікірлер бас көтере бастағанда М. Ғабдуллин екеуі «Социалистік Қазақстан» газетінің басқармасына ашық хат жолдап, жазушы талантына ара түсуі де көп жағдайды аңғартса керек. Мұқанмен осындай әдеби-творчестволық байланыста болған Баукең қазіргі кезде «Адамдар, кездесулер» деген естеліктер циклін жазып жүр. Онда өзі сыйлап, құрмет еткен ағасы Мұхтар жайлы естелік көлемді орын алмақ.

М. Әуезовпен бұл іспетті әдеби-мәдени байланыста болған қалам қайраткерлері көптеп саналады. Мәселе олар жайлы деректер көзін анықтап, ғылыми жүйеге түсіруде жатса керек. Сөз соңында тағы да айтарымыз, бұл - кезек күттірмейтін маңызды мәселе.

1980

САГУ-дың АСПИРАНТЫ

1960 жылдың сәуірі. Ташкент темір жол вокзалында Тәжікстан астанасынан келе жатқан поезды күтіп тұрмыз. Күтіп тұрған қонағымыз — ХХ ғасырдың ұлы жазушысы атанған көп ұлтты совет әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов. Күтушілер — Өзбекстан Жазушылар одағының хатшысы, атақты ақын Рамз Бабажан бастаған ақын-жазушылар тобы мен Низами атындағы Ташкент пединститутындағы қазақ тілі мен әдебиетінің меңгерушісі Әлменбет Төлеуов және мен.

Мұхаң сапардан көңілді оралған болу керек, вагоннан түсе, өзбек ақын-жазушыларымен құшақ жая жарқын амандасып, алыстан сағынып келіп табысқан бауырын көргендей шұрқырасып жатты. Бір сәт бізге қайырылып жылы шыраймен қол алысып жатып: – Мүсәпірханаға бірге жүріңдер, кетпендер, – деп табыстап жатқанда, біздің аңтарылып, сөзге түсінбей қалғанымызды аңғарды ғой деймін.

– Бәлі, сендер мүсәпірхана сөзіне аңтарылып тұрсындар-ау деймін, ол қонақ үйі деген көне түрік сөзі ғой, ол «Құталғу білікте» солай жазылған, – деп күле қарап, өзбек достарымен сөйлесіп кетті.

Мұханды сол кездегі ең жайлы «Ташкент» қонақ үйінің екінші қабатына орналастырып, жайласқан соң, дәстүр бойынша шай алдырып, әңгімеге кірісіп те кеттік. Әңгіме-сұхбат үстінде бізден Өзбекстандағы қазақтардың өткен-кеткен тарихынан, қазақ мектептері мен Ташкентте болған өткендегі қазақ зиялылары туралы сұрай бастады. 1922–1930 жылдар аралығында өзі Ташкентте қызмет атқарып, аспирантурада оқыған тұста араласқан кейбір жора-жолдастарын да сұрастырып жатыр. Бірақ біздер олардың бірін білсек, бірін білмей, шалалығымыздан шала жауап беріп, ұялыңқырап отырдық. Мұхаң осы жағдайымызды тез сезініп: «е... оларды сендердің білмегендерінің жөні де бар», – деп, бізді тығырықтан өзі шығарып кетті. Мұхаңмен бұлайша еркін әңгімелесіп, жақындасып кетуімізге ұлы жазушының бұдан бірер жыл бұрын Ташкент пединститутында кездесу өткізіп, студенттермен суретке түсіп, арнайы қонаққа шақырып, рухани жағынан іштей табысып кеткен едік.

Бір кезде әңгіме үстінде сұрақ қоя берген маған назар аударып, Әлмембет Төлеуовтен «мына жігіттің не істеп жүр» деп сұрап қалды. Бізге де керегі осы болатын. Мұхаң біздің діттеген жерімізден шықты. Өйткені Әлекеңнің мені Мұхана алып келгендегі мақсаты – менің кандидаттық диссертациямның тақырыбын анықтап алу болатын-ды. Мұхаң бізге бір түрлі сынай қарағандай қалпын аңғартып:

– Бұл жігіттің өзі қай салаға қызығады екен, тақырып жайлы өзінің ойы қалай, – деп сұрап қалды. Мен сасқалақтап тұрдым да:

– «Абай және Шығыс» деген тақырыпқа қызығып жүрмін, өйткені осы тақырып Абай мұрасын зерттеуде арнайы түрде қолға алынбай жүрген тәрізді, – деп ойымды күмілжи айттым.

– Араб, парсы, шағатай тілдеріне қалайсың? – деді.

– Араб, парсы тілдерін сөздікпен қарастыра аламын, ал өзбек тілін жақсы білемін, сол арқылы шағатай әдебиетіне ене аламын, – деп едім, Мұхаң біраз үнсіз отырды да:

– Абайдың Шығысына бірден кірісіп кету қиын, оған үлкен алдын ала даярлықпен келу керек. Оның үстіне, бұл тақырыптың алмағайып жақтары да бар, космополитизм туралы партияның қаулысы да бар ғой, – деп, бұл тақырыптан одан ары сөз қозғамай, ойға батқандай отырып қалған соң, араны үнсіздік басып, әңгіме желісі үзіліп қалғанда, Әлекеңе іле-шала:

– Бұл жігітке Кажекен (академик Қажым Жұмалиев – *М. М.*) ұсынған тақырып та бар, – деп қалды. Мұхаң «ол қандай тақырып еді?» деп сұрап қалған соң, мен бағана-ақ айтып салмай, қалтарыста қалдырғанымға қысылыңқырап барып: «Абайдың әдеби мұрасының зерттелу жайы», – деп едім, Мұхаң бірден тақырыпты мақұлдай жөнелді де:

– Бұл қажетті тақырып, осы біздер не бітіріп, не қойдық, неден ұтылды, неден ұттық, соны жинақтап ой қорыту керек емес пе? – деп Әлекеңе бұрыла қарады. Әлекең де өз пікірін ортаға салып, Мұхаң пікірін қостай жөнелді. Осы кезде мен бұл тақырып туралы көңілімдегі күдігімді айтып қалуды мақұл таптым да:

– Мұха, абайтанудың тарихын қозғайтын бұл тақырып Сіздер айтқандай дұрыс-ақ қой, бірақ оның арты дау-дамайға ұласып, еткен еңбегім еш бола ма деп қауіптенем, – деп, неден сескеніп отырғанымды аңғарттым. Мұхаң менің сөзіме күле қарады да:

– Бәлі, мұның шымшықтан қорыққан тары екпестің өзі ғой. Жасқанар болсаң, несіне ғылым жолына талаптанасың, – дегенде қызарып терлеп кеткенімді сезді де, Әлекеңе қарап күле отырып, мені ішке тарта: – Құр ғылыми атақ алуға қызығу – тоғышарлық, ол ниет мандытпайды. Инемен қазғандай ғылым жолы – қиын жол, ол, әсіресе, төзімділікті, үздіксіз іздемпаздықты керек етеді. Қажым ұсынған тақырыптың жөні дұрыс, соған тоқтау керек. Ал үлкендерге сын пікір айтудан сескенсең, орташалары мен төмендегілерін сынай бер... «Ойдағы сиырды ұрсақ, қырдағы сиырдың мүйізі сырқырар», – деп көзінен жас аққанша ұзақ күліп, біздің де көңіл күйімізді көтеріп тастады. Әлекең де осы пікірді мақұлдап, іштей осы тақырыпқа тоқталғанымыз сол еді, есік қағылды. Жүгіріп барып есікті ашсам, медицина ғылымдарының докторы

Өтегенов екен. Біз де «алдыңғы қонақты соңғы келген қонақ қуады емес пе» деп, қалжыңдай орнымыздан тұрып, қоштасып шығып кеттік. Бұл кездесу біздің Мұханмен ең соңғы кездесу болатынын білмеппіз...

Тағдыр мені 1975 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы Мұхтар Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ірі бөлімі деп саналатын М. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейіне аға ғылыми қызметкер болып келуімді несібеме жазыпты. Музей бөлімінің меңгерушісі Мұханның туған қызы, тарих ғылымдарының докторы, аса инабатты, адамгершілігі зор Ләйлә Мұхтарқызы Әуезованың қамқорлығы мен көмегін де көп көрдім. Осы бөлімде жүріп Мұхтар Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағын шығаруға қызу араластым әрі «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» деген тақырыпқа докторлық диссертация қорғадым. Ләйлә Мұхтарқызы, әсіресе, еліміздің ірі архив қазыналарындағы фонддылармен танысуыма қолма-қол жәрдемдесіп отырды. Соның бірі – Ташкент қаласындағы архив қазыналарын ақтарып жүріп, Мұханның өмірі мен творчествосы туралы деректер көзін сүзе жүріп, бұрын-соңды таныла бермеген архивтік дерек-мағлұматтар көзіне де ұшырасып, олжалы боп оралып та жүрдім. Енді бір кездері яғни 1953–1969 жылдар аралығында өзім қызмет атқарып, ең қызықты шақтарымды өткізген әрі ағайын-туыс боп араласып кеткен Өзбекстандық қазақ бауырларымның назарына Мұхтар Әуезовтің 1922 –1930 жылдар ішінде Ташкент қаласында қызмет атқарып, САГУ-дің аспирантурасында оқыған жылдарының өшпес ізі қалған кейбір архив деректерімен таныстыра кетуді де мақұл көрдім.

Мұхтар Әуезовтің жалпы жоғарғы оқу орындарындағы алғашқы шәкірттік дәуірі Ташкент қаласындағы Орта Азия университетінің қабырғасында басталады. Сол кездің өзінде-ақ ол тек оқумен ғана шұғылданбай, ғылыми-педагогикалық, творчестволық жұмысқа, әсіресе, баспасөз ісіне қызу араласып, атақты «Шолпан» журналын шығарушылардың бірі болды. Түркістан өлкесінде шығатын газет-журналдарда алғаш рет жарияланған көркем туындыларымен сол тұста-ақ қалың оқырман қауымға молынан танылып қалған еді.

Түркістан баспасөздерінде басылым көрген көркем әңгімелері мен ойлы, проблемалы мақалалары, әсіресе, «Манас» эпосы жайлы жасалған тұңғыш ғылыми баяндамасы арқылы Ташкент-

тің зиялы қауымына ой сала білді. Әсіресе, Абай мұрасының жұрт мойындаған айтулы білгірі ретінде таныла бастаған Мұхтар Әуезовті Түркістан Республикасының үкіметі 1923 жылы Ленинград университетіне арнайы жолдамамен жібереді.

Мұхаң Ленинград университетінің сол кездегі қоғамдық ғылымдар деп аталатын (қазіргі тарих, филология факультеті) бөлімін 1928 жылы бітіріп шығады да, өзі үйренген Ташкентке қайта оралып, ғылыми-педагогикалық, творчестволық жұмыстармен шұғылданады. 1929 жылы наурыз айында САГУ-дің шығыстану факультетіндегі түркология кафедрасының аспирантурасына қабылданады.

Бұл кезде Мұхаң баспасөздерде көптеген мақала-зерттеулер, оқулықтар, повестері басылым көреді. Әсіресе, тұңғыш рет басылым көріп, әдебиеттанудағы ғылыми ойға қозғау салған «Әдебиет тарихы» деп аталатын көлемді монографиясын жариялап үлгерген Мұхтар Әуезов қазіргі күннің талабы тұрғысынан қарасак, аспирантураға ғылыми-творчестволық жағынан алдын ала жанжақты даярлықпен келген бірегей аспирант болатын-ды. Бірақ сол заманның асыра сілтеулері жаңа басылым көрген «Әдебиет тарихын» жөректен шықпай жатып-ақ көктей солдырып, оқуға тыйым салып, қолданудан алдырып тасталды. Ол кітап жуырда «Ана тілі» баспасынан тұңғыш рет бір сөзі де қысқартылмай халық жазушысы Әбділдә Тәжібаевтың алғы сөзімен жарияланды.

М. Әуезов аспирантурада оқып жүріп атқарылуға тиісті ғылыми-зерттеу жұмысы мен оқылатын әдебиеттердің, үйреніп біліп шығуға тиісті араб, парсы, неміс, шағатай, түрік, өзбек, әзірбайжан, түркмен, қырғыз тілдері жайлы үш жылға арналған жеке іс-жоспарын жасап шығады. Мұхаң өзінің ғылыми жетекшісі профессор Михаил Филиппович Гавриловпен, шығыстану факультетінің білгір ғалымдарымен тікелей кеңесе отырып, кең пішіліп, терең ойластырып жасаған іс-жоспарында алдына ауқымы мүлде зор үш салада үлкен міндеттер қояды. Мысалы, 1930 жылы 18 наурызда түркология кафедрасында бір жыл аралығында атқарған жұмыстары жайлы берген жазбаша есебінде көптеген нақтылы деректер келтірген: 1) Әдеби текстерді оқып меңгеру саласында бүкіл түркі тілдес халықтардың халық ауыз әдебиетіндегі барлық жанрлары оқылып, оның ішінде, әсіресе, қазақ, қырғыз әдебиетіне айрықша көңіл бөлген. Ғылыми жетекшісі М.Ф. Гаврилов-

тың тікелей тапсыруы бойынша, шағатай әдебиетінің үлгілерінен Кожа Ахмет Иасауидің «Дивани хикметін», Ә. Науаидың шығармаларын, Әбілғазы Баһадурдың «Түрікмен шежіресі» атты еңбегі мен «Шаһнаманы» және осман түріктері мен түркмен эпостарын оқып шығып, шағатай, түркмен жазба әдебиеті түп нұсқаларымен жүйелі түрде үздіксіз жұмыс істеген. 2) Тілдерді үйрену саласында да көп жұмыстар атқарады. Мысалы, шағатай, әзірбайжан, түрік әдебиетін жете тану үшін парсы тілін меңгеруге ерекше назар аударып, елеулі нәтижеге де жетеді. Кафедра мәжілісінде парсы тілінің оқытушысы профессор А.А. Семенов қазірдің өзінде М. Әуезовтің екі жыл бойы парсы тілін оқыған аспиранттармен бірдей жақсы даярлығы бар деп қуана хабарлаған. Ал профессор А.Ә. Шмидттің сүйікті шәкірті үшін арнайы қосымша сабақтар өткізуі арқылы араб тілін де кафедра қойып отырған талаптың деңгейінде меңгеріп алған. Еуропа оқымыстыларының еңбегімен танысу үшін неміс тілін үйренумен де шұғылданады. 3) Марксизм, әдебиеттану, тіл білімі туралы терең теориялық даярлықты орыс тілінде шыққан әдебиеттерді жүйелі түрде оқу арқылы жүргізіп отырған. М. Әуезов: «Өзім еркін бойлай алатын орыс әдебиеті арқылы европалық ғылымның ең соңғы жетістіктері деңгейінде әдеби фактілерді ғылыми тұрғыдан қорытып ала білу де — өз бетімен зерттеу жұмысын жүргізуді шешуші жол деп білемін», — деп жазуына қарағанда, тікелей нысанасына алып отырған қырғыз эпосы «Манасты» қай тұрғыдан даралап жазатын өрісін аңғартқандай.

Бір жыл ішінде ғана осындай орасан зор көлемдегі ғылыми-зерттеу жұмыстары мен оқылатын әдебиеттерді, тілдерді ойдағыдай меңгеруіне ерекше қамқорлық жасаған ғылыми жетекшілерін айрықша ілтифатпен атап өтеді. Бірақ осы ұстаздары, әсіресе, ғылыми жетекшісі М.Ф. Гаврилов жайлы деректер әлі күнге дейін бізге беймәлім болып келеді.

1977 жылы 28 наурыздағы «Вечерний Ташкент» газетінде И. Безбродныйдың «Архивтен табылған олжа» деген қысқаша хабарламасында Мұхтар Әуезовтің 1930 жылы сәуірде толтырылған аспиранттық анкетасы, онда жетекшісі М.Ф. Гаврилов болғаны ғана аталады. Осы хабардан кейін М.Ф. Гаврилов жөнінде деректер көзін іздестіре бастағанымызда, кездейсоқ сәтті жағдайда Гавриловтің баласы Борис Михайловичпен ұшырасып, біршама нақтылы деректер көзін танып білуге мүмкіндік тапқандай болдық.

М.Ф. Гавриловтың ұлы мен қызы 1931 жылдан бері Алматы қаласында тұрады екен. Ұлы Борис Михайлович – жиырма жылдан бері Қазақ ауылшаруашылық институтында ұстаздық етіп, қазір республикалық дәрежедегі дербес зейнеткер. Су шаруашылығы Министрлігінде қызмет атқарып келеді екен. Борис Михайловичтің айтуы бойынша, әкесі М.Ф. Гаврилов 1884 жылы Ташкент қаласында көпес семьясында туған. Әуелі Ташкент гимназиясында оқып, оны бітірген соң, Париж, Берлин қалаларында білімін жетілдіреді. Кейіннен Петербург университетінің шығыстану факультетіне түсіп, оны 1911 жылы бірінші дәрежелі дипломмен аяқтап шығады. Университет қабырғасында жүрген кезде-ақ ғылыми-зерттеу жұмыстарымен шұғылданып, 1910 жылы «Сарттардың колөнері» деген еңбегі үшін Университет Кеңесі оны күміс медальмен наградтайды. Оқудан оралған соң, САГУ-де қызмет атқара бастайды. 1922 жылдан 1931 жылға дейін университетте шығыстану факультетінің деканы, түркология кафедрасының доценті, соңыра профессоры, 1930 жылдан бастап Түркістан республикасындағы Терминологиялық комиссияның председателі қызметін қоса атқарады. Осы аралықта «Өзбекстан қуыршақ театрының даму тарихы» деген көлемді ғылыми еңбегін жариялайды. М.Ф. Гавриловтың осы кітабы революцияға дейінгі баспасөзде академик А.Н. Самойлович тарапынан жазылған рецензияда (*«Живая старина», 1914, вып. I, стр. 229*) аса жоғары бағаланды. 1927 жылы Ташкентте басылым көрген «Орта Азиялық ақын сопы Хууанда» деп аталатын еңбегіне де қазіргі күнде өзбек әдебиеті тарихында назар аударыла бастады.

Профессор М.Ф. Гавриловтың көркем әдебиеттегі образы да бұл күнде кейбір туындыларда орын ала бастағанын белгілі жазушы А. Домбровскийдің «Хранитель древности» романында (*Москва, 1966*) кеңінен суреттелуінен көреміз.

1931 жыл мен 1938 жылдар аралығында Алматыда Қазақ ССР Оқу Министрлігінде, КК(б)П Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының профессоры, кейінірек Пушкин атындағы көпшілік кітапханасының шығыс бөлімінде қызмет атқарған. Гавриловтың шәкірті Мұхтарға деген ықыласы мен сый-ласытығы архив сөресінде сақталған САГУ-дің өндірістік мәжілісінің протоколында және Мұханның «САГУ-дің шығыстану факультетінің аспиранты Мұхтар Әуезовтің бір жыл ішінде істелген жұмы-

сының есебі» деген өз қолымен жазылған қолжазбасында анық сезіледі. Мысалы, 1930 жылы 20 наурызда шығыстану факультетінің өндірістік мәжілісінде сөйлеген М.Ф. Гаврилов: «...Түркі тілдері мен әдебиеті жайлы жұмыстарында Әуезов айрықша нәрселерге қол жеткізді. Қазақ-қырғыз әдебиеті саласында ол өте бағалы ғылыми қызметкер бола алады. Жұмысын жоспармен әрі жүйелі түрде жүргізеді», — деп дәлме-дәл, қысқаша байсалды баға беріпті.

М. Әуезовтің болашағына үлкен сеніммен қараған жанашыр ұстаздың көрегендігі байқалып тұр. Осы аталған мәжілісте шығып сөйлегендер аспирант Мұхтардың ғылымға деген жан-жақты терең даярлығын, көлемді де күрделі үш жылдық ғылыми жоспардың бір жыл ішінде жартысынан асыра орындап тастағанын ескере отырып, аспиранттық мерзімін үш жылдан екі жылға түсіріп қысқарту туралы арнайы қаулы алған. Бұл — аспирантура тарихында өте сирек ұшырасатын құбылыс.

М. Әуезов жасаған аспиранттық ғылыми жұмыстың жоспары нақтылы асыра орындалуын М.Ф. Гавриловтың өзі тікелей қадағалап, әңгіме түрінде немесе пікірлесу арқылы кейде тіпті аспирант оқыған әдебиеттер ғылыми еңбектерді меңгеру жағына да ерекше назар аударып, Мұхаң өзі жазған есебінде ризалықпен еске алған. М.Ф. Гаврилов аса дарынды аспиранты М. Әуезовті ғылыми жұмысқа ғана баулымай, оны лекция оқу, оқулықтар жасау және ғылыми үйірме жұмысына да қызу араластырған. Мұханның Ташкент қаласында 1930 жылы жарық көрген «Жеткіншек» деп аталатын оқулығының осы тұста басылым көруі — осы камкорлықтың белгісі болатын.

Түркістан республикасы бойынша САГУ-де түркі тілдес халықтар арасында баспасөз бен ағарту жұмысының қауырт өркендеуіне байланысты алғаш рет Терминологиялық комиссияның ұйымдастыру мәжілісі өтеді. Мәжілісте Уақытша терминология комиссиясының төрағалығына М.Ф. Гаврилов, ғылыми хатшылығына аспирант Мұхтар Әуезов сайланады. Мұхаңа мәжіліс уақытша терминологиялық комиссияның жұмысына тікелей қатысып, араласуға тиісті жеке кісілердің, ресми мекемелер мен ұйымдарды анықтап, арнайы тізім жасау сияқты аса жауапты жұмыстарды жүктеп, үлкен сенім білдіреді. Уақытша терминологиялық комиссияның екпінді тобының қатарында М. Әуезов те бар еді.

САГУ-дегі ғылыми үйірмелердің бірі – қазақ, қырғыз, түркімен ғылыми-зерттеу қоғамының жетекшілігіне де Мұхтар Әуезовтің сайлануы жас аспирант ғалымның қоғамдық ғылыми-зерттеу жұмыстарында салмағы артып, бедел ала бастағанын, ұйымдастырушылық қабілетінің даралана түскенін айғақтайды. Мұхтар ғылыми қоғамдық ұйымдарда басшылық етуші ғана емес, оған өзі тікелей араласып, баяндамалар жасап, үлгі-өнеге көрсетуші де болған.

«Манастың айтушылары мен тыңдаушы ортасы» деген тақырыпта 1929 жылы 15 қарашада (*Ташгорархив. фонд 38, опись I, ед. хр. № 327, стр. 24*) ғылыми баяндама жасап, ғылымдар назарын біржолата өзіне баурап алады. Бұл жасалған баяндамаға пікірді жазбаша түрде өзінің ғылыми жетекшісі Гаврилов беретінін алдын ала хабарлайды. Бұл жасалған баяндама М. Әуезовтің тұңғыш жасаған баяндамасы деуге келмейді. Өйткені «Манас» эпосы туралы көлемді монография жазуды ерте ойластырғандықтан, жалпы «Манас» жырының зерттелу жайы жөнінде Түркістан зиялыларының алдында 1923 жылы-ақ арнаулы ғылыми баяндама жасап, жұртшылық назарын өзіне аудара білген еді. М. Әуезов баяндамасы тыңдалған мәжіліс президиумында Тұрар Рысқұлов, Әубәкір Дибасев, Сұлтанбек Хожанов отырып, жас ғылымның «Манас» эпосын одан ары тереңдете зерттеу керектігі туралы қолдау пікірлер де айтылады.

Аспирант Мұхтар Әуезовтің ғылыми зерттеу нысанасына Орта Азия мен қазақ халқының әдебиет тарихын алып, алғашқы жұмысты қырғыз халық эпосы «Манастан» бастауында терең ойластырылған ғылыми мән-мағына бар-ды. Себебі «Манас» түркі тілді туысқан халықтар эпосының ең көне мұраларының бірегейіне жатады. Ол өткен дәуір шындығын жан-жақты мол қамтыған эпостың энциклопедиялық ауқымын ерте сезінген, зерттеу нысанасының алтын өзегіне де адаспай дөп түскен ғұлама ғалым тұлғасын сол кезде-ақ танытып үлгерген еді.

Аспиранттық жылдарда М. Әуезов ғылыми-зерттеу, түрлі қоғамдық жұмыстарды қоса атқарумен бірге, ұстаздық жұмысын да жалғастыра жүргізді. Ташкенттегі қазақ тіліндегі оқу орындарында дәріс беріп, оған әр күні үш сағат уақыт бөліп отырғанын хабарлайды. Нұртас Ондасынов орман шаруашылығы техникумында оқып жүргенде, Ташкент қаласында сабақ берген ұстаз-

дарының ішінен Мұхтар Әуезовті ерекше бөліп атайды. Сабак үстінде Абайдың өмірі мен шығармаларын басқалардан гөрі біздер ұстазымыздың айтуымен, терең танып түсіндіруімен біршама жетік біліп шықтық деп еске алады.

Осы кезде-ақ ұстаздықпен қатар, Түркістан республикасындағы оқу орындарына оқулықтар, программалар, оларға арнайы жазылған түсінік хаттар, методикалық нұсқаулар жазу ісіне де қызу араласады. Халық ағарту комиссариатының тікелей тапсыруы бойынша шаруа жастарының мектебіне, техникумдар мен ағарту институттарына, орта мектептің 9-классына арналған әдебиет тарихын жазғанын, оларды Казнаркомпростың ұнатып мақұлдағанын да хабарлайды. Жуық арада бұл жазғандарының бәрі де жарыққа шығатынын әрі бұларға жазбаша ресми пікірді де ғылыми жетекшісі М. Ф. Гаврилов беретінін де ескертеді. Бірақ бұл жүзеге асқалы тұрған жұмыстардың бәрі де 1930 жылдың күзінде Ахмет Байтұрсынов бастаған зиялы қауымның жаппай тұтқындалуы себепті тоқталып қалды.

М. Әуезовтің Ташкент қаласында ұсталып, түрмеге қамалуы жайындағы нақтылы деректі біз САГУ-дің, қазіргі Ташкент мемлекеттік университетінің архивінен ғана таба алдық:

«Приказ № 232 по САГУ от 24/XI. 1930 года.

5. Аспирантов Ауэзова и Кеменгерова снять с аспирантуры, Кошкинбаева с ассисентов педфака САГУ и снять оплаты со дня их ареста 1/X 1930 года.

Основание: Представление зав. педагогического факультета.

Директор САГУ «Сегал» (САГУ, опись 2, Ед. хранение №20. стр. 138, начало 1930 г.).

Бұл документтегі Әуезов – САГУ-дің шығыстану факультеті түр-кология кафедрасының аспиранты, Кеменгеров – Қазақ тілінен тұңғыш аспирант болса, Көшкінбаев – педфакта тарихтан сабақ беруші еді. М. Әуезовтің Ташкенттегі өмірінен қысқаша деректер – осылар.

М. ӘУЕЗОВТІҢ ЖАРИЯЛАНБАҒАН ЕҢБЕКТЕРІ

Халқының қадірмен ұлы, камқоры, беймезгіл замандағы ауыр күндер қайраткері қазір ол бізбен бірге және біздің нәсілдерімізбен бірге болашаққа қарай қадам басқалы келеді. Сол болашақ ұлы бақытты болашақ жөнін бұл ақын өзінің көрегендік, ақындық қиялымен бұлдыр сағым арасынан да аңдаған еді.

Иә, бұл ақын жөнінде шынайы зор алғыспен айтарлық бір зор шындық бар. Ол шындық бойынша Абай мынау осы көрініп тұрған бейнесіндей өзінің бар шығармаларымен де енді бізбен бірге жасайды.

Ал осы шаққа, бізге Абай немен жетті, қалай жетті?

Ол бұрынғы шөл ғасырлардың еңбек елі кешкен зар мен шерді бізге танытпақ боп келді. Ол бізге сол заман аналарының, қыздарының қайғы-қасіретін әкелді. Сахарада жыртқыштар заңын орнатқан ру басылар, надан, дүлей әкімдер атаулыға сол күннің халқы айтқан қарғысты соларға арнаған жиіркенішті танытпаққа ап келді.

Өз заманындағы қоғамның білім жарығына ынтық болған адал арманын алып келді ол бізге. Ол бізге және де ескі жол-жора, әдет пен шарифат орнатқан қорлық заңдары қорғаған азат жүректер бақыты деп көкसेген жастар күйлерін, махаббат мұңдарын жеткізді. Ол және де қалың халық көпшілігі барынша жиреніп айыптаған қомағайлық, мансапқорлық, жағымпаздық, арамтамақтық сияқты тағы талай жиренішті қылықтарды әшкерелеп келді. Және сол Абай өз заманындағы орыс халқының озғын ой-парасатынан барынша зор махаббат пен құрмет көрсеткенін баян етіп келді. Ол бізге асыл мұра қалдырды. Сонау бір халықтар мен халықтар арасы шалғай қайшылықта тұрған заманның өзінде де ол бізге орыстың гуманистік, демократтық мәдениетіне бұлжымастан сенуді, сүйенуді, сүйеніп өсуді уағыз етті. Ол бізге Пушкиннің даналығын білуді, сүюді, қадірлеуді, Лермонтов, Толстойдың мәңгілік еңбектерін қадірлеуді бізге уағыз етті.

Біздің бала шағымызда, жас күнімізде ана тіліміз қазақ тілінде Пушкиннің толғаулары мен Лермонтовтың элегиясын, мұңдарын, лирикасын оқытып тәрбиеледі.

Және оның тарихтық ең зор еңбегінің қасиетінің бірі – біздерді, қазақ жазушыларын, артындағы нәсілін, мұрагерлерін шынайы толық көркем шығарма жазуға, ірі дәрежедегі мәдениетті

көркем шығарма тудыруға баулып, тәрбиелеп кетті. Сол үшін ол орыстың және дүниежүзілік әдебиеттің классикалық үлгілерін бізге ұстаз етіп жырлап берді. Осылайша, тек қана қысқа, үстірт қана атап өткеннің өзінде де Абай қалдырған рухани мұраның тұрған бір зор қасиеті аңғарылады. Ол — Абай жанының биік зор сапасын, Абайдың ой дүниесінің терең интеллектін танытатын айғақтар. Бұл сипаттағы Абай жаманшылық атаулының қасы болатын. Ол ақын-азамат ары қандай десеніз, Абайдың ары халқының арымен барабар еді. Оның жүрегі сол сипатта қалыптанған ұлы жүрек болғандықтан сол жүректен туған қасиет атаулының барлығын заман тоздырмай сақтап келді.

Міне, енді бүгін ол біздің бақытты тарихымыздың жаңа буындарына жүзбе-жүз келіп, ауызба-ауыз сөйлескендей. Осы буынмен ол сонау бір шақта, өзінің кейбір өлмес өлең жолдарымен де үн қатысқан еді. Енді бүгін ол бізбен бірге, біздің қуанышымызбен бірге қуанбақ үшін, біздің мерекемізді мерекелемек үшін келіп тұр.

Тегі Абай — біздің нәсілдеріміздің, буындарымыздың асыл аталарының бірі. Ол — біздің енді ғана биікке қарай өрлей басар сапарларымыздың айнымас серігі... Сол себепті бүгін Абайға арналған ескерткішті ашқан сәтте біз және де оның ұлы аруағының алдында бас иеміз. Жүрек құшағын оған қарсы кең жаямыз.

Осы айтылғандармен қоса көңіл толы зор алғысымызды өзіміздің партия мен өкіметімізге арнаймыз. Халқымыз сүйген ақынның аруағына осындай құрмет еткені үшін оларға зор рахмет!

1982

ҚОС БӘЙТЕРЕК

Тіршілік тосын оқиғаларға толы ғой. Кейде бір сәтті кездесу ізгі адамдардың ғұмыр бойы достасып кетуіне жол ашады. Қос бәйтерек — екі академик, екі ұлы өнерпаз — көркемсөз ұстасы Мұхтар Әуезов пен сурет өнерінде оза шапқан Орал Таңсықбаевтың кенеттен ұшырасып танысуы екі өнер өкілі арасындағы достықтың алтын көпіріне негіз болып қаланды.

1928 жылдың жанға жайлы жазы. Ташкенттің Карл Маркс көшесіне орналасқан орталық кітапхана үйінде ойламаған жерден екі жігіт ұшыраса кетті.

Заманына сай талғаммен әдемі киінген қазақ жігіті кітапханашымен орыс тілінде сөйлесіп тұрғанда, Оралдың назарын өзіне аудара берді. Өзіне тандана жылы шыраймен қарап тұрған бейтаныс жігітке назары ауып, неге екені белгісіз, нұрлы қоңыр көзін одан айыра алмады. Олар бір-біріне сәл таңырқай қарап тұрды да, бір-біріне таяна берді.

– Келбетің қазаққа келеді екен, – деп алдымен Орал ізетпен тіл қатты.

– Иә, қазақпын. Өзің де елдессің-ау, шамасы, – деп бейтаныс жігіт те жадырай жауап берді.

– Амандасайық. Қазақ баласымын. Атым Орал, осы аралықпын.

– Менің атым Мұхтар. Алматыдан келгеніме үш күн болды. САГУ-дің аспирантурасына келдім. Өзің қайда оқисың?

– Мен суретшімін. Изостудияны тамамдап жатырмын. Тағы да оқу ниетіндемін.

Екі бейтаныс туыс құшақтаса көрісті де, көшеге бірге шықты.

Орал жаңа ғана танысқан, бірақ не себепті екені белгісіз, өзіне ұнап қалған жігітті ай-шүйге қарамай үйіне шақырды.

Мұхтар жаңа танысының тілегін қимай, ертең түс ауа келетінін айтты.

Ынтыға күткен қадірлі қонақ айтылған уақытында Оралмен бірге үйге кіріп келді. Еңбек ардагері, «Турквино» заводының бас инженері боп істейтін Оралдың үлкен ағасы – Нұрман қонақтың құрметіне қой сойды. Қонақтың жанға жайлы, ақжарқын, жұмсақ қалпына кіші ағасы Құдайберген, інілері Оспан, Бимен, қарындасы Сара риза бола қуанысты. Әжелері Халипа да үйіне үлкен кісі кіріп келгендей айналып-толғанумен болды.

Дастарқан үстінде өмірде сирек кездесер аса бір тәтті сырласу басталды. Үй-ішіндегілер құрметті қонақтан Алматы жаңалықтарын білмек боп сұрақты жаңбырша жаудырып жатты.

Екі дос Салар бойында таза ауада біразға дейін серуендеп жүрсе де қиял құшағынан арыла алмады. Көз байланып, ымырт жабылғанда қайта оралып, Оралдың шеберханасына кірді. Шынын айтқанда, бұл үй Оралдың әрі жатар орны, әрі шеберханасы еді. Олар бір шыныдан суытылған көк шай ішіп отырысты. Мұхтар әлі де шығармаларымен танысып үлгірмеген жаңа досының сурет көрсетуін өгінді.

Мұхтар басқа сөзге келмей, әр түсті қаламмен, гуашьпен салынған суреттерді ерінбей-жалықпай көзден өткере берді. Оны, әсіресе, топ терек пен күбі пісіп тұрған қазақ әйелінің суреті өзіне тарта берген.

— Досым, мына екі шығармаң маған қатты ұнады, себебі, бұлар өмірдің өз деміндей сезіледі. Соншалықты поэзиялық нәзік көріністерге бай. Жақсы салыпсың. Жапырақтары сыбырлап, жанға жайлы саз төккендей. Көз қуантып, жан жадыратар бояулардың табиғи келісімін сәтті тауыпсың, маған бар бітімімен қатты ұнап тұр, — деді Мұхтар біраздан соң.

— Осы суреттерім ұстазым Розановқа да ұнады, жана детальдар қосып холқа салса, бояуы қаныға түсіп жақсаратынын айтты, — деп Орал да пікірлерінің бір жерден шыққанына қуанып қалды. Ол фанерден жасалған тағы бір құтыны ашып, ішінен бір десте этюдтер алып, досының алдына жайды. Қонақ бұлармен де бас-тан-аяқ танысып шығып:

— Досым, өзің осы Ташкентте тұрасың ба? — деп қалды.

— Ташкентте тұрамын, онда не тұр, — деп Орал қонағына танырқай қарады.

— Осыншама мол суреттердің арасында бірде-бір өзбек қызының болмауына танданып тұрмын, — деді Мұхтар.

— Е, сөздің төркіні мұнда жатыр деңіз. Пікіріңіздің жаны бар. Ташкент қыздары әлі де «ішкеріден» шыққан жоқ, пәренженің бәлесінен құтыла алмай жүр. Бірді-екілі әрекеттеніп көріп ем, асығыста реті келмеді, — деп Орал өкініш білдіре жауап қатты.

Арада көп уақыт өтпей-ақ Мұхтар Әуезов В.И. Ленин атындағы Орта Азия Мемлекеттік университетінің аспирантурасына түсті. Ал Орал Таңсықбаев болса ұлы суретшілердің творчестволық мұрасын терең зерттеу, үйрену мақсатымен Москвадағы өнер музейіне сапар шекті. Кейін Пензадағы көркем өнер оқу орнының соңғы курсына түсті. Ташкент — Алматы жолының Сарыағашқа бұрылатын тұсында біріне-бірі ұласып, жалғасып кете беретін қыраттар, ондағы өсімдіктер дүниесі өзіне ғана хас көркемдігімен көз тартады. Әсіресе, бұл адырлы даланың ғажайып сұлу көркін қиял қанатына қондырудың өзі ғанибет. Біраз жүрген соң бар назарынды қызылды-жасылды құлпырған сиқырлы дала өзіне баурап алғанын сезбей де қаласың. Жап-жазық дала, жемісі маржандай тізіліп тұрған баулар, жайқалған егін-жайлар, көз тұндырар

жүзімдіктер, бой түзеп сыланған арудай асқақ теректер көрінісі өзінді ұмыттырып жібергендей. Бұлар кең панорамалы суретке тіленіп тұрғандай әсер қалдырады.

Таңсықбаевтың осы ауылда ғұмыр кешіп салған творчестволық тұңғыш шығармаларының бірі – «Туған ауылда» суретінің нәзік лиризмі адам жанын тебіrentпей қоймайды. Оның өмір сырына суреткер көзімен қарай отырып бойлаудан туындаған: «Көшпенділер», «Күрес», «Колхозшы», «Жеміс теру», «Құрбашыны тұтқындау», «Партизандар», «Қазақ әйелі», «Шөлде» деп аталатын шығармалары 1934 жылы Москвада ашылған көрмеге қойылды. Сол алғашқы көрменің өзі жас суретшінің атағын жұртқа жайып жіберген еді.

1937 жылдың басында Орал Таңсықбаев Алматыға шақырылды. Ол «Казахстанская правда» газетінің 12 апрельдегі санында газет тілшісіне берген интервьюінде былай деген еді: «...бұл сапарымда мен творчестволық өміріме тікелей қатысы бар Қазақстан тақырыбының әртүрлі саласымен шуғылданбақшымын. Қазақстанды аралайтын творчестволық сапарым маған әлі беймәлім, аса қажетті жаңалықтарды, тың көріністерді көз алдыма келтірмек. Мен табиғатты бар болмысыммен сүйемін, полотноларымда социалистік дәуірдегі адамдардың жасампаздық істерін көрсетпекпін».

Орал творчестволық сапарда жүрген кезінде досы Мұхтар Әуезовпен ұшырасып, ойларын ортаға салады. Мұхтар Әуезовтің тілек айтуымен қазақтың тұңғыш ұлттық балеті «Қалқаман – Мамырдың» сахналық көріністерін көркемдеп, жоба-эскиздерін салып беруге ризалық білдіреді.

1972 жылдың күз айларында мен Орал аға туралы «Тамаша адамдар өмірі» сериясына жоспарлаған кітабыма материал жинап жүріп Таңсықбаевпен әңгімелескенімде «Қалқаман-Мамыр» балетіне салған эскиздері туралы, ұлы жазушы, ғұлама Мұхтар ағамен арадағы достығы туралы тебірене айтып берген еді.

– Осыған дейін бірде-бір спектакльге декорация да, ұлттық киім-кешектердің эскизін де салып көрмеген едім. Дұрысын айтқанда, бұл саладан мүлде хабарсыз едім. Мұнда бір жағынан, творчестволық мүмкіндігімді сынап көру мәселесі тұрса екінші жағынан, досымның өтінішін орындамау да қиын еді. Әуелі либреттомен таныстым. Композитор мен режиссер де кеңесін аямады. Досым болса сахнаны қалайша безендіруді, назарды, әсіресе, қай

жағына бөлуді түсіндірген. Осыдан соң Алматы маңындағы аудандардың табиғатымен таныстым. Ташкентке қайтып, үйдегілердің көңілін бір жайлы еткен соң, Арал теңізі бойларын, Қазақстанның оңтүстік-батыс жағының табиғатын, адамдарын, өздеріне тән әдет-ғұрыптарын танып-білуге кірістім. Міне, осы сапарымның нәтижесінде балеттегі оқиғалар мазмұнынан туындайтын көптеген эскиздер салдым.

Көркемдік кеңес мүшелерінің, әсіресе, досым Мұхтар Әуезовтің тікелей ақыл-кеңесімен негізгі эскиздерді өз дәрежесіне жеткізгендей болдым. Творчестволық коллектив сахнаны безендіруімді, киімдерге жасаған эскиздерімді ықыласпен қабыл алды.

Таза махаббат негізіне құрылған ұлттық балеттің премьерасынан кейін досымның ризалық сезіміне бөлендім. Түрлі саладағы творчество өнерпаздарыммен таныстым, сол күндердегі оның шырайы қазірге дейін көз алдымда.

«Қалқаман—Мамыр» балетінің бүкіл сахнаны құшағына алған шымылдығында батыр жігіттер мен арулар бейнесі салынған еді. Көрермендер балеттің оқиға желісімен, қазақ жерінің жасыл дала, көгілдір көлдерінің бейнесімен танысады. Сахнадағы суреттер шығарманың мазмұны мен мақсатын толық ашып бере алған.

Осындай сахна көрінісін жасау үшін ауыл-ауылды аралап жүріп типаждар іздестіргені, өткен заман киім-кешектерінің үлгісін іздеп тауып әрқилы нобайлар жасағаны Нөкістің Мемлекеттік өнер музейіндегі гуашьпен салынған сурет өрнектерінен де аңғарылып тұр. Бір суретте (опись № 7535) қазақ жігіттерінің ұлттық киімінің, түрлі бояулармен өрнектелген тақиялар суреті берілген болса, тағы біреуінде (опись № 3534) шапан, бешпент, тақия, жейде, аяқ киімдердің әртүрлі үлгі-өрнектері суреттелген. Және бір полотнода дұшпандардың ауылға басып кіріп жауыздық ниеттерін жүзеге асырып жатқан зорлық-зомбылық әрекеттері бейнеленген. Жалпы алғанда творчестволық тұрғыдан бұл ізденулер суретшінің көркемдік бояуын өмірде болған оқиғадай ашып беру арқылы балеттің көрінісін ажарландыруға күш салғанын, өзіне артылған сенімді ақтауға қатты бел байлап кіріскенін аңғартады.

1938 жылдың январында Алматыда Қазақстан суретшілерінің көрмесі ашылды. Көрменің ресми ашылуында екі дос тағы да бірге болды. Әуезов қазақ совет сурет өнерінің дамып, өркендеу жолына көңіл бөліп, қадірлі досының бұл жайлы пікіріне ықы-

лас қояды. Ұлт суретшілеріне тікелей творчестволық көмек көрсетудің зәрулігін айтады. Орал болса әңгімелесу үстінде өнердегі әріптесі Отанес Татевосянмен осы мақсат тұрғысынан келісетінін, көрмеде байсалды творчестволық кеңес өткізу ниетінде екендігін, қолынан келген көмегін беруге әрқашан даярлығын айтады. Бұған Мұхтар Әуезов балаша қуанады.

Творчестволық ізденіс үстінде уақыттары жоқ болса да бұл екі дос бір-бірінің туындыларымен танысып, үй-іштері жиі араласып тұрды.

Мұхтар ағаның Айбекпен де достық қарым-қатынасы жұртқа белгілі. Әуезов Ташкентке қарай қадам басса, Айбек пен Оралға келмей кетпейтін.

Қазақ халқының тарихында Исатай – Махамбет бастаған халық көтерілісіне байланысты оқиғалар Оралды тарихи-революциялық тақырыпқа арнап үлкен сурет салуға құштар етті. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін тарихи деректерді терең барлап, қабырғаға салынар сурет үшін эскиздер жасады. 1946 жылы «Исатай – Махамбет» картинасын аяқтады. Монументальдық бұл суретте халық көтерілісінің жай-жапсары кеңінен бейнеленді. Осы сурет, неге екені белгісіз, әлі күнге дейін қабырғаға көшірілмей келеді.

1949 жылы Қазақстан Суретшілер одағы Орта Азия мен Қазақстан табиғатының сезімтал күйшісі ретінде танылған Таңсықбаевтан «Ақ алтын» тақырыбына сурет салуын өтінген еді. Барынша ризалық білдірген Орал Таңсықбаев Кіші Алматы өзені жағасындағы алма бағындағы үйге уақытша көшіп барды. Қадірлі досының келгеніне қуанған Мұхтар Әуезов қонағын құттықтап, ісінің табысты болуына тілектестік білдірді. Орал аға негізгі жұмысынан қолы босай қалғанда, этюдтер салу үшін Алматы маңына шығып, кесек полотноларға әзірленді. Көрушілер назарына «Алматы қысы». «Алматы қысының таңы», «Көктемде» деп аталатын тақырыптық картиналарын ұсынды.

Мұхтар Әуезов досының шеберханасына келген уақыттарының бірінде әңгіме үстінде Қазақ ССР Ғылым академиясы ұйымдастырылғанын хабарлап, Оралға академияның сурет өнері бөлімін басқаруды өтінді. Досы ұзақ үнсіздіктен кейін алғыс сезімін білдіре отырып былайша жауап берді:

– Шақырғанына барынша ризамын. Досым, біле білсең, менен ешқандай ғалым шықпайды. Шынымды айтсам, не себепті еке-

нін білмеймін, хат жазуға да ешбір құлқым соқпайды. Осы себепті қайда барсам Елизаветаны қоса алып жүремін де, мұндай істі соның мойнына жүктеймін. Қадірлі дос, өкпелеме... Мен еркін ұшуды аңсаған құспын. Табиғат құшағында ғана ұшып қонуды қалаймын. Өмір демінің тынысын сезіну – менің арманым. Ғұмыр бойы осыған ұмтылып келемін. Маған шабытты табиғаттың өзі сыйға тартып келеді.

Әуезов ұлыларға тән мінезбен досының бұл жауабына реніш білдірмеді, қайта іштей түсініп қуанды. Өнер жолында жаңа биіктерге қанат қағып ұшуын тіледі.

Арада көп уақыт өтпей-ақ Мұхтар Әуезов «Абай» романы үшін Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атанды. Орал аға қуанышты хабарды естіген сәтте-ақ досын құттықтап қайтуға бет алғанда есік алдына «Победа» машинасы тоқтады. Шофер асығыс кіріп келіп, Мұхтар аға жібергенін айтты. Орал асып-сасып киініп жатқанда, көзі «Сирень» натормортына түсіп кетті. Бір кезде досының осы сурет туралы пікірін есіне алып, оны қабырғадан оқыс жұлып алып, машинаға отырды. Үйге кіріп келгенде алматылық айтулы жазушылар мен өнерпаздар иін тіресіп отыр екен. Қазіргі күнде Мұхтар Әуезовтің музей-үйінде Орал Таңсықбаев сыйға тартқан айтулы қос сурет сырлас достардың сыйластық белгісіндей көзге жылы ұшырайды.

Орал аға уақытша тұрған өзен жағасындағы үйге Мұхтармен бірге қазақтың айтулы өнерпаз жандары: суретшілерден Әбілқан Қастеев пен Сабыр Мәмбеев, өнертанушы Асқар Токпанов, театр, кино артистерінен Бибігүл Төлегенова, Шәкен Айманов, Роза Бағланова, Үрия Тұрдықұлова келіп қызықты әңгіме-дүкен құрысатын.

Суретші «Мақта терімі» деп аталатын туындысын тоғыз айда салып шықты. Кезектегі творчестволық мақсатын жүзеге асыру мақсатымен Ташкентке қайту қамында жүргенде, күтпеген жерде Мұхтар Әуезов үйге кіріп келді. Аса зәру іспен Москваға бара жатқанын айтып, шығарып сала алмайтынына өкініп, тек қайырласу үшін келгенін сездірді. Мұхтар аға қолындағы Мемлекеттік жүлде алған романын сыйға тартты. Орал кітаптың мұқабасын ашып, үңіле қарап, ондағы: «Аса қадірлі достарым Орал мен Елизаветаға үлкен құрметпен» (О. Таңсықбаевтың музей үйі, инв. №121) деп жазылған қолтаңбаны оқыды.

Қос бәйтерек – Мұхтар Әуезов пен Орал Таңсықбаев арасындағы достықтың іргесі барған сайын беки берді. Алматы маңының көркем табиғатын сағынып, әрі досымен жүздесуді ойлап жүргенде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы Лениндік сыйлыққа ие болды да, Орал аға бар жұмысын жиып тастап, тағы да жолға шыққан еді...

1983

КӨКБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

Көкбай Жанатайұлы 1864 жылы туып, 1927 жылы қайтыс болған. Жасында мұсылманша оқуды едәуір өндіріп оқыған соң, Көкбай әншілік, ақындыққа кеп ауысады. Басында айтыс өлеңдерге де жиі араласып, ақындыққа ерте жеткен талапкер жастың бірі болады. Бірақ жігіттікке жете бере қырдағы ән-өлең өнерін, сауығын тастап, Семей қаласына келіп Кәмәли хазіреттің медресесіне түседі. Ұзақ жылдар сонда жатып мұсылманша оқу оқиды. Кейін Абай оны әзіл етіп молдалық пен сопылыққа беріліп, әсем енін, бозбалалықтан кетіп қалды деп сынайды. Көкбай туралы:

*Сорлы Көкбай қор болды-ау
Осынадан құр қалып... –*

дейді.

Жас өнерпаздың діндар медреседе имам, халифелердің алдында мүлгіп жүргенін жақтырмай айтқан.

Бірақ Көкбай медреседе өзінше көп оқып, үлкен молдалыққа жетіп алғаннан кейін, Абайға келіп қосылады. Ел ортасындағы бір сайлаудың үстінде Семейдің сол күнгі оязы, Көкбай берген бір арыз бойынша, оны жазаламақ болады. Сонда өнерлі, оқуы бар жігітті Абай кепілдікке алады. Осыдан соң Көкбай өмір бойы, Абай өлгенше оның іні-досы, шәкірті боп кетеді.

Абай өлгеннен кейін бірталай жылдан соң, жасы ұлғая бастағанда, Көкбай қайтадан бұрынғы молдалығына ауысады, Ел ішінде медресе салып, бала оқытады. Бірақ молдалыққа ауысуымен, Көкбай ақындық еңбекті тастамайды.

Бірінші империалистік соғыс кезінде Көкбай медресесін мұғалімге беріп, өзі ескіше бала оқытуды тастайды. Осы жөнінде

Көкбайды кінәлап, жамандап 1920 жылдарда өлең шығарған бір ұлтшыл алашордашыл ақынсымақ болады. Көкбайды ол молдалығын, медресесін, ескіше ұстаздығын тастады деп кінәлайды. Ал Көкбайдың реакцияшыл, байшыл, ұлтшылға берген үлкен жауабы оның жаңа заманға жаңаша қарай білген озғын ойлы адам екенін танытады.

1924 жылдан бастап Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға Көкбай барынша зор көмек еткен еді. Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ боп құралып шығуына анық еңбек сіңірген кісінің бірі — Көкбай...

1909 жылы Кәкітай бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндей ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абайдың өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіртіп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты.

Онан соң Абайдың өмірбаянын толық етіп жазуда Көкбай айтып берген материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай тұсында айтқан естелігі толық жазылмады. Бірақ 1933 жылы біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянның көп фактілері Көкбайдың аузынан алынған.

Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік деректердің көптен-көбі және де сол Көкбайдың айтуынан алынған-ды.

Одан Көкбайдың қазақ әдебиет тарихына келтірген осындайлық кесек пайдасы бар.

Одан қалған жазбалардың саны өте аз ғана. Жас кезінде, Абай уақытында айтып, жазып жүрген өлеңдерін өзі ұқыптылықпен жинамаған. Бірақ ол кезде Абай айналасындағы бар ақынның ішінде суырып салма, импровизацияға ең жүйрік ақын Көкбай болғаны даусыз. Сол талантын бағалап, Абай бұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие ғып шығарады.

Көп өлеңдерін өзі жазып, Көкбай атынан таратады. Омбыдағы «Дала уалаяты» газетінде басылған бірен-саран өлеңі де Көкбайдың атынан басылған. Абай бір өлеңінде:

*Сорлы Көкбай жылайды
Жылайды да жырлайды... —*

дейтін жолдарда, анығында Көкбайды айтпай, өзін айтып отырған болады. Тек бертін келіп, «Жаз» өлеңін жазған соң ғана Абай барлық өзі шығарған өлеңдерін өз атына ауыстырып алды.

Көкбай Абайдан кейін 20 жылдан аса өмір жасап, осы соңғы дәуірінде көп шығармалар жазады. Әсіресе, баспаға шығып, бар оқушысына мәлім болған мұндай еңбектері зерттеушілер қолына түспегендіктен, Көкбайды бұл күнге шейін сынаржақ түрде атап, танып келгеніміз бар-ды. Ал соңғы жылдарда Семей қаласындағы Абай атындағы музейдің зерттеушілері жинаған қолжазбаларға қарағанда, біз Көкбайдың анық Абай мектебінің ақыны деген атақты ақтай алатын едәуір мол, елеулі шығармалары бар екенін көріп, біліп отырмыз. Тегінде, Көкбайдың анық айтқыш, талантты ақын екенін Абай өзі де өз шығармаларында бірнеше рет атап бағалап, аңғартып кеткен-ді. Ұстаз ақын Абайдың шығармаларына аты кірген шәкірт ақынның өзі де жалғыз ғана Көкбай болатын.

*Ән үйренген ырғалып,
Өлең жиған тырбанып,
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып, —*

деген жолдарды біз Абайдың 1909 жылы шыққан ең алғашқы жинағының өзінен де ұшыратамыз.

Сонда Абай қала медресесіне мұсылманша оқуға кеткен Көкбайды көкसेп сөйлеген. Бәлкі, оның өнерін бағалап, ақын болмай ескі медресе оқуына кеткеніне қынжылып та айтқан сөздері болар. Кейін келе Абай:

*Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды.
Ол жыламай қайтып тұрады,
Мынау азған қу заман,
Бір қалыпта тұрмайды.
Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды,
...болмаған соң
Жылауына зорлайды, —*

деген өлеңді де Абай өзінің ет бауырындай жақын көрген сырлас ақын ініге аса бір мұңдас, күйлес жылылықпен үн қатады.

Бұдан басқа «Бұралып тұрып» деген өлеңінде Көкбай досына өзіл-сын ретінде әдейі арнап айтады. Сөйтіп, Абайдың өзі өз тілімен тірі шағында жақын ақыны есебінде атап кеткен Көкбай барын көреміз. Ал кейін Көкбай шығарған өлеңдерді алсақ, бұл жағынан да Абайды үнемі өзіне ұстаз, аға тұтқан Көкбай барын айқын танып отырамыз.

*Жәннатта жайың болғыр Абай құтып,
Қасында бос жүріппіз шатып-бұтып.
Осындай ен дарияны жайлағанда,
Тым болмаса қалмаппын қана жұтып, —*

деген жолдармен Көкбай да Абайдың ақындық ұясы мен бауырында өмір кешкен жан екенін жыр етеді. Абай мектебінің кейіннен қосылатын елеулі, ірі талантты, үлкен ақынның бірі Әріпке айтқан сәлем сөзінде Көкбай тағы да Абай жайын толғайды:

*Семейге Абай келсе бізде думан,
Ән салып босамаймыз айғай-шудан.
Бас қосу, бақастасу, мәжіліс құру,
Секілді бір ғылымның жолын құған.
Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын бұған,
Бір барсаң мәжілісінен кеткің келмес,
Кәкімдей Афлатон аңырап тұрған.
Келбеті біліміне лайықты,
Япыр-ау, мұндай адам қалай туған, —*

дейтұғын үзінділерде Көкбай ұстаз ақын Абайдың қауымында жүрген басқа шәкірт ақындардың да барлық шынын, дәл қалпын бейнелейді. Өзінің де үлкен ұстаз жанында өсіп келе жатқан анық ет-бауыр жақын дос екенін мәлімдейді.

Абайдың өзі барда атын аузына жиі алатын Көкбай кейінгі ұзақ өмірінде де Абайды қадір тұтқан қалпышан жаңылған емес. Өмірінің соңғы кездерінде бір жалақор тап дұшпанына қарсы айтқан өлеңінде Көкбай және де Абайды аузына алады:

*Абай марқұм ескіге ермеуші еді.
Ескіні онша жақсы көрмеуші еді.*

*Жаңадан төте жолмен оқу шықты,
Сол қашан келеді деп шөлдеуші еді, —*

деген шумақта Көкбай ескі оқудың, мешіт-медресе ұстаудың керексіздігін айтқан. Өзі сол медресені жауып тастап, мұғалім арқылы жаңаша мектеп ашуға өздігімен жол бергенін білдірген. «Молдалықты тастады, мешітін жапты» деп Көкбайды ескі діншіл, ре-ак-цияшыл ақсақалдық ғұламалық көне жолға қайта тартқысы келген байшыл-ұлтшыл болған еді. Соның Көкбайды жалалап, каралап сөзіне орай, Көкбай тарихтық жаңа ашық сананың, кең мәдениеттің жоқшысы боп сөйлейді. Және осы молда жаңағы байшыл-ұлтшылдан өзінің де, Абайдың да аулақ екенін саралап, айқындап ашық береді.

*Өзімнің жасым кәрі, көңілім жас,
Іштегі айтпаса да болады паш.
Абайдан құлағыма бұрын тиген
Дүние болады деп бір тайталас.
Түсіндім мен де сөйтіп жаңалыққа,
Жаспенен кіріспедім алалыққа.
Тура жол дүниедегі жалғыз-ақ сол
Басқа жол іздегенмен табалық па?
Босаттым медресемді мұғалімге
Иесі сол берейін енді кімге?
Медресем балаларға орын болып,
Қағанағым қарқ боп тұр осы күнде, —*

деп келіп, Көкбай өзінің бұдан бұрын біраз уақыт молдалыққа түсіп кеткен кезеңін мүлде сынап, серпіп тастай алады. Тарих пен өмірдің жаңалығы халықпен бірге боп, ден қоюға, бет беруге өзінің өзін жүргенін танытады.

*Екеуіміз сынамайық ағайынға,
Сендағы айтар дауың тағайында.
Сен сөкті деп ескіше бала оқытып,
Көшкен жұртқа қаңғырып лағайын ба!
Шырағым, өзің қаңғыр менен аулақ,
Жамандасаң жаманда мені жаулап, —*

деген өлеңмен Көкбай байшыл-ұлтшыл, кертартпа санашылдың жолынан өз жолын мүлде аулақ салады. Советтік мәдениеттің бұның халқына әкеле жатқан негіздер мен жаңалықтарын барлық шыншыл, дос-жар көңілімен құшақ жая қарсы алады.

Абай мектебінен шыққан Көкбай ақынның бұрынғы-соңғы кездерде шығарған өлеңдерінде ұшырайтын салт-саналық кемшіліктер бола жүрсе де, Көкбайдың Абай мектебі өкілі деген атағын ақтайтын ең қадірлі бір шығармасы тағы бар. Бұл оның ең жарқын қасиетті, ең асыл адамзаттың өзін танып сол адам туралы бар шыншыл бейілмен өміріне жырлаған ақынды көреміз. Әзір атағалы отырғанымыз, Абай мектебінің ақыны қарт Көкбайдың ең соңғы асыл шығармасы «Ленинге» деген өлеңі.

1923 жылы шығарылған осы өлеңде Көкбай өзі қатты ауырып жүрсе де, өлер шағының бір зор сүйініші есебінде Лениндей ұлы жанды тауып, танығанын баян етеді.

*Осы жол ауырсам да көңілім шат,
Түсімде іс көргендей бір ғаламат.
Лениннің кім екенін анық білдім,
Тек ұзақ өмір берсін сау-саламат.
Ұғындым Ленин жайын бір адамнан,
Зат екен артып туған барлық жаннан.
Ленин тұрса ел болар қазақ жұрты,
Жарықты бірдей көріп алтын таңнан.
Сол еді қуанышым қойнымдағы,
Мұны айту борыш еді мойнымдағы.
Ғаділет кімде болса жолын қыл деп,
Тіледім сәждеге бас қойдым дағы.
Жығылмас мәңгі дедім Ленин туы,
Көкке өрлеп, көтеріліп алтын буы.
Ежелден езгі болып келе жатқан,
Өмірін тіле қазақ көп руы.*

Міне, басы Абаймен біте қайнасқан, шәкірттіктен басталған Көкбайдың ақындық жолы ең аяқтар шағында, осындай ең қасиетті жайды жыр етуге шарықтап жетіп тынады.

Абайдың артында тірі қалған шәкіртінің соңғысы өзі болып және Қазақстан өлкесіне советтік дәуір, дәурен орнай бастаған

алғашқы жылдардың өзінде Лениннің туын құттықтаумен тоқтатуы Көкбайдың «Абай шәкірті» деген атақты ақтауы екенінде күмән жоқ. Және осы өлеңнің аяғында, алашорданың халыққа қас қара ниет өкілінен өзінің әлеуметтік ойын, адамзаттық мүддесін біржолата бөлектеп, аулақтап алғанның өзінде де үлкен тарихтық мән бар.

Біз Көкбайдың ақындық жолының басы менен аяғын өзінен қалған дәл деректерге, елеулі еңбектерге сүйене отырып шолып өттік. Ал Көкбайдың бұл аталғандардан басқа да көп шығармалары бар. Әзір барлығы жиылып қолға түспесе де, бүкіл табылған шығармаларының тағы бірнешеулерінен Көкбайдың Абай жырлаған тақырыптарды өзіне тақырып етіп алып, Абай сынаған ру басы жуандарды, болыс-билердей бұзақыларды, ел ұйтқысын бұзушы қанаушыларды, дәл Абайша өткір сатирамен әйгілеп, әшкерелеп жырлағандарын білеміз. Осы қатарда Абай өлеңінде қатты сыналған Дүтпай болысқа Көкбайдың да Абайша қатты сыншы шабуыл жасап, жыр жазғанын еске аламыз.

*Тозаққа біреу кетсе Дүтім кетер,
Дүтім кетсе, Көкшенің көбі кетер.
Кісінетіп қара айғырды байлап қойып,
Артынан тоғыз биді күмпілдетер, —*

деген жолдарда Көкбай азынаған айуандай Дүтпай болысты паракор тоғыз бимен коса соққыға ұшыратады. Сол ретте «Семей саудагерлеріне» дейтін өлең, «Мұсажанға» деген өлеңі және Совет өкіметі орнауымен қатар ел ішіне келген совет сотының адамдары жақсылыққа, Хафизге айтқан өлеңдерінің бәрі де бір жағынан халық, елді қанап жүрген пәлекор, саудагер, ұры залымдарды әшкерелеуге арналады. Екінші жағынан, ел ортасына советтік тәртіп орнап, жаңағыдай бұзықтарға, халық қаскөйлеріне тыйым салынғанына сүйсіне қуанады. Өз дәуірі үшін аса қажет болған шын бағалы шығармалар тудырады. Ауылдың советтану дәуірінде ең алғашқы жылдарда 1920–1923 жылдар арасында советтік жаңа мектепті, сотты халық атынан қадірлеп жырлауы, ұлтшылдардан безуі және әсіресе ұлы Ленин қасиетін барынша қадір тұтқан шын пейілмен жырлауы, Көкбайдың сол кездегі ел ішінде болған бұрынғы ақындардың бәрінен озғын көрегендік таныт-

канын дәлелдейді. Бұл сипаттары да Абай мұрасының барлығын және ұлы ұстаз ақынның өмірбаянын кейінгі нәсілге түгел жеткізіп беруші болған тарихтық еңбегімен қатар, Көкбайдың анық Абай шәкірті деуге толық татитын адам екенін баяндайды.

Біз Абай мектебінің ақындарын айтқанда, сол Абай шәкірті деген атаққалайығы бар тағы бір топ ақындар жайын әзірше жазғамыз жоқ. Бұл қатарда алдымен аталатын Әріп ақын және Әсет сияқты әнші ақындар қатарынан шыққан, халық ақындарынан құралған бір топ әдебиет, көркемөнер қайраткерлері бар екені даусыз.

Бұл жөнінде мысал, Әріптің Көкбайға ұқсаған және одан гөрі де молырақ, таланттырақ шығармалар тудырған бағалы еңбектері бар екенін білеміз. Әріптің әсіресе, совет дәуірінде аз ғана жыл өмір сүріп, 1924 жыл өзі қайтыс болған кезіне шейін пролетариаттың ұлы көсемі Ленин турасында жазып кеткен үш шығармасының өзі-ақ оның қазақ әдебиет тарихында елеулі орын алып, айрықша зерттелетін ақын екендігін айқын дәлелдейді.

Бұл ақынның да сан өлеңдерінде Абай аты аталып, үлгі-өнеге осыдан тарап отыратыны. Әсіресе, Әріп жазған өлеңдердің көп мазмұны — ғылым туралы, еңбек туралы, әйел халі туралы және әсіресе, елді зорлаушы жуан содырлар туралы жазылған сыншыл, сатиралық шығармалардан құралады. Осындай мұраларының бәрінде де Әріп Абайға аса жақын келіп, ой-сана жағынан шеберлік, стиль, үлгі жағынан да ұлы ақынның реалистік дәстүріне үнемі иық сүйеп отыратындығын сездіреді.

Ақындық ерекше үлгілері Абаймен аса жақын түйісіп отыратын тағы бір белгілі ақын Әсет болатын. Оның да Абай атын атап айтқан, өзіне соны үлгі етіп сөйлеген сөздері аз емес.

Бұл алуандас шығарманы біз әнші ақын Мұқадан да кездестіреміз. Әзірше осы соңғы аталған Әріп, Әсет, Мұқа сияқты ақындарды Абайдың әдебиеттік айналасын зерттеп, шолуда қоса тексеріп, тану керек деген пікірді түгел қуаттаймыз. Болашақ арнаулы ғылымдық зерттеулерде бұл адамдар да Абаймен байланыстыра жағынан толық тексерілуі керек деп білеміз.

Дәл осы жолғы еңбекке бұлардың кірмеуіндегі себепті ғана айтайық. Қазақ әдебиеті тарихының көлемінде тегінде Абайдың ақындық мектебі мен Абай әсерін кең көлемде зерттеу жұмысы енді басталады. Сонда тек Абайға жерлері, елдері жақын болған ақындар ғана емес, XIX ғасыр аяғында және XX ғасыр басында

әдебиет майданына шыққан оқымысты, жазушы ақындардың да бірталайының шығармалары «Абай шәкірттері» деп тексерілмесе де, Абай ақындығының әсерін, ықпалын көрген ақындар шығармалары деп белгілі жақтарынан арналып тексерілуге тиіс.

Сол шақта тексеру, зерттеу нәтижелерінде, ғылымдық дәл, мол деректер талданып болған кезде, бәлкі, Абай шәкірттері, Абай мектебі дейтін көлемнің өзі де кеңейіп, молайып, Абай шәкірттерінің қатары да көбейе түсер.

Әзірше әдебиет зерттеу ғылымымыз сондайлық нақтылы кең зерттеулерге молыға алмай тұрған кезде, біз бұл том көлемінде «Абайдың шәкірттері» деген топты аз ғана сан, нақтылы кіші көлемде алып отырмыз. Тегінде, әдебиеттік мектеп мағынасы тарихтық басы ашық, даусыз, деректі көлемде алу да бар. Онда «шәкірт» деп белгілі ақынның қасында, қатарында жүріп, күнделік байланыс арқылы тақырып, үлгі, ұстаздық, сын-өнеге алып жүрген ақындар тобын даусыз «мектеп» деп айтуға болғандай. Абай шәкірттерінің Абаймен жалғастық ақындық араласы үнемі үздіксіз болған Ақылбай, Мағауия, Көкбайларды ғана бұл тексеруге айрықша бөліп атап кіргізіп отырғанымыздың себебі сол жаңағы айтылған жағдайдан туады. Бірақ бұларды әзірше «Абай шәкірттері» деп бөліп атаумен қатар, Абай шәкірттерінің жалпы қатары мен тобы тек бұлармен ғана мүлде түгелденіп тоқтайды деп айтпаймыз. Осы жайды айрықша мықтап ескертумен әзірше «Абай мектебі» жайындағы сөзді тамам етеміз.

1987

М. ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙДЫҢ ӘДЕБИ ОРТАСЫ

Абайдың әдеби ортасы мен ақындық мектебі жайлы аса күрделі ұғымдарды қамтитын проблемаға М. Әуезов 1934 жылы Абайдың қайтыс болуына 30 жыл толу қарсаңында жазылған «Абай ақындығының айналасы» деген зерттеу мақаласында алғаш рет арнайы тоқталады. Мақала көлемі шағын болса да зерттеушінің көп жылдар бойы ізденіп тұжырымдалған ой байламдарын қорытындылайтын көп қырлы, жоспарлы бөп келеді. Бұл мақаның абайтану тарихында айрықша орны да бөлек-

ше. Мұнда көтеріліп, қысқаша нобайы айтылған мәселелердің соңыра арнайы проблемаға айналып, көптеген зерттеу еңбектерінің жазылу себебі де жай нәрсе емес-ті. Мақаладағы кейбір өткір қойылған ой-пікірлер соңыра ұзаққа созылған пікірталасын тудырып келді. Зерттеушінің өзі де осы еңбегіне елеулі мән-мағына беруі себепті де, бұл мақаланы орыс тіліне аударып, оқырман қауымға танытуға ұмтылған¹. Абайдың заманы бастан кешкен не қилы тарихи оқиғалары, ақынды өсірген әлеуметтік орта мен сол ортада рухани жағынан түлеп ұшқан өнерлі жастар тобы туралы да көптеген деректер көзін аша түсуді М. Әуезов ертерек қолға алды. Міне, осындай жан-жақты алдын ала ойластыру арқылы Абайдың өмірі мен әдеби мұрасын бірте-бірте тереңдеп тани түсумен қатар ұлы ақынның әдеби ортасы жайлы аса күрделі мәселеге де ол баста-ақ зейін қоя зерттейді. Осы жайлы деректерді М. Әуезов монографиялық еңбегін жазу үстінде де қоса қарастырып отырған.

Абай мұрасының рухани нәр алған көздерін анықтап, ол жайлы өз танымын айқындаумен қатар Абайдың тікелей қарым-қатыста болып араласқан әдеби ортасымен қоса, ақын өмірінің соңғы он жылында өз маңында жетіліп, ақындық өнер көрсете бастаған өнерлі топқа да зерттеуші жігі көңіл бөле бастайды. Бұл процесс, әсіресе, Абай өмірбаянының тұңғыш нұсқасы жазылып, өзі жинастырған аса мол деректер көзін саралап, ой қорытқан тұста-ақ Абай ақындығының айналасы деген күрделі тақырыпқа қарай бағытталады. Абайдың әдеби ортасымен бірге сол әдеби ортаның бір саласы боп табылатын Абай тұсындағы ақындық өнер жолына түскен бір топ өнерлі жастар қаламынан туған әртүрлі жанрада жазылып, белгілі болған көркем шығармаларды да жинастырып, зерттеу нысанасына алу керектігін ертерек таныды. Соңыра бұл салада пікірталасын тудырған «Абай шәкірттері», «Абайдың әдеби мектебі», «Абай ақындығының айналасы», «Абай тұсындағы ақындар», «Абайдың әдеби ортасы», деп әрқилы аталса да, бұл атаулардың негізі бір-ақ нәрсеге саятын-ды. Ол өмірде болып өткен айқын шындық — Абайдың әдеби ортасы жайлы аса күрделі мәселе мен соның бір саласы ретіндегі Абай ақындығының шыңына шыққан кезінде орын тепкен ақын маңында тәрбиеленіп, көптеген көркем туындылар

¹ ЛММА архиві, 191-п, 112-113 б.

берген бір топ өнерлі жастар жайы еді. «Бұлар Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қарасөздерін әрі оқушы, әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа бұлар Абай басшылығымен өз мандарынан жырлар да жазған»², – деп Абай маңында топтасқан өнерлі топтың ақын мұрасын тану, тарату жолында әрқилы қызметтерді қоса атқаруына айрықша көңіл бөле қараған. Абай шығармаларының баспасөзде жарияланбаса да сол ортада, соңыра бүкіл қазақ даласына әртүрлі жолдармен таралып таныту жолында Абай маңындағы өнерлі топтың, яғни ақын, әнші, домбырашы, ертекші немесе ақын жырын көшіріп, жатқа алып таратушылар елерліктей орны бар қызмет атқарып жатты. Бұл өнерлі топтың ақын маңына топталып, Абай шығармалары мен әндерін халық арасына танытып, таратудағы әрекеті, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясында мол суреттеліп, өз бағасын алды да. Ал осы өнерлі топтың екінші бір бөлігі Абай бастап, негізін қалаған әдебиет пен қоғамдық ойдағы жана бағыттағы ақындық дәстүрді жалғастыра дамытып, оны өз шығармалары арқылы толықтыра түсті. Бұл топтағы ақын-жазушылар, тіпті, рухани нәр алып толысу жағынан қарағанның өзінде Абай бойлай енген батыс, орыс мәдениетіне қарай ойысты. Олардың шығармалары дәстүрлі көшпенді дәуір әдебиетімен кетпей, шын мәніндегі профессионалды жазба әдебиет үлгісінде жазылуы тікелей Абай мектебінің тәрбиелік әсеріне байланысты еді. Бұл тұста Абай маңында өз шығармаларын жазып шығаратын Абай дәстүріндегі ақындар тобы іріктеліп қалды. Бұлар әрқайсысы өз әлінше қарманып білім жинап, Абай маңында күнделікті тұрмыста, қарым-қатыста болып, ақындық өнерде үлгі-өнеге алған шәкірт ақындар еді. Міне, жалпы Абай жасаған әдеби орта, ақын маңында топтасып, ақындық өнер бастаған шәкірт ақындар творчествосы зерттеушілер назарын әрдайым өзіне аударып келді. Осы құбылысты ерте сезінген М. Әуезов Абайдың әдеби ортасы, әсіресе, әдеби мектебі жайлы алғашқы ой-пікірін 1922 жылдары жария етті. Абай өмірбаянын жазу үстінде зерттеуші осы аталған жайларға жіті көңіл бөле бастаған. Алғаш рет Абайдың тұңғыш ғылыми өмірбаяны жарияланған кезінде де Абай айналасындағы өнерлі топқа, олардан ерекшеленіп ақындық өнер жолына түскен шә-

² Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер, 244 б.

кірт ақындар творчествосына арнайы тоқтала келіп: «Ақын болып, талаптанып өлең шығарып көруге Абайдың іні-балаларының барлығы да ұмтылған. Бұл жағына келгенде Абайдың алды, бір жағынан «әдебиет мектебі» сияқты да болды.

Сол ретпен өлең шығаратын Көкбай және Абайдың өз балаларынан Ақылбай, Мағауия болды. Бұлардың бәрі де қысқа өлең, өсиет өлең айту Абайдың жол дағдысы болғандықтан, өздеріне бөлек бет іздеген сияқты. Сондықтан төртеуі де ұзақ әңгімелі (сюжетті) өлең жазды... Әрине, қазақ әдебиеті сол күнде баспа жүзіне шығып, сол күнде оқушы тауып аларлық жайға жетсе, Абай айналасынан, Абай мектебінен шыққан ақындар түгелімен Абайдың ізін баса шыққан үлкен әдебиет ағымын көрсеткен болар еді»³, — деп, өз ойының бастапқы төркінінен хабардар етеді.

Абайдың ақындық өмірінің соңғы он жылында жеміс бере бастаған шәкірт ақындар тобы — қазақ әдебиеті тарихында ертеден мәлім дәстүрдің іздері болатын. Ал бұлардың шын мәніндегі профессионалды жазба әдебиет өкіліне айналуы — тікелей Абаймен қарым-қатыста болып, ақындық өнерге баулуында жатыр. Егер дәл сол тұста Абай дәстүрі дүниеге келмесе, бұл ақындардың ақындық өнер жолына түсіп, жазба әдебиет үлгісіндегі соны жанрлы шығармалар жазуы да екіталай болар еді. Абай мектебі, Абай ақындығының айналасы жөніндегі пікірлері, негізінен, Абай өмірбаянын жазу, деректер жинастыру үстінде туғандықтан, бұл пікірдің ойға оралу мерзімін білудің елеулі мәні де бар. М. Әуезовке Абай өмірі мен творчествосының сан қилы сырлары жайлы аса құнды деректер көзін берген, негізінен, Абай айналасында болған шәкірт ақындар тобы. Осылардан ауызша, жазбаша, кейде сұхбаттасу үстінде алынған деректерсіз Абай өмірі мен әдеби мұрасы жайлы қазіргі күндегі толыққанды түсінігіміздің қалыптасуы да екіталай болар еді. Абай шәкірттерінің арқасында ақын мұрасы да біршама толық сақталып, қазіргі ұрпақ игілігіне қызмет етіп отырғанын ұмытуға болмайды.

Зерттеуші алғаш рет Абай мұрасының рухани нәр алған үш қайнары жайлы пікір қозғап «...бұл уақытқа шейін ақынның айналасы деген тақырыпта сөз қылғанда біз өзіне әсер еткен

³ Құнанбайұлы Абай. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 382-383 б.

жайларды, өз қорына құйылған салаларды алып келдік. Бірақ ақындық айналасы Абайдың өзі алған нәрді санаумен түгелденбейді. Екінші қатарда тұрған тағы бір алуан мәселе – Абайдың өзгеге берген нәрі турасында»⁴, – деп соңғы жылдары Абайдың ақындық мектебі немесе ақын шәкірттері деп аталып жүрген күрделі бір проблеманы арнайы көтереді. М. Әуезов Абай ақындығының айналасы деген ұғымға зор көлемді терең мән-ді көптеген мәселелерді жатқызады. Бұларға Абай мұрасының рухани нәр алған салалары мен ұлы ақын тербеліп өскен әдеби ортасы және ақындық өнер шыңына шыққан шақта өзгелерге берген рухани нәрі жөніндегі ойлары қоса қозғалады. Бұл ойлар желісі соңыра уақыт өткен сайын молығып, күрделене түседі де, ұзақ жылдар бойы екі түрлі салада толассыз жұмыс жүргізеді: Абай мұрасының рухани нәр алған салалары мен әдеби ортасы және Абай мектебі жайлы күрделі тақырыптар, бір жағынан, М. Әуезовтің ұзақ жылдар бойы абайтану бойынша жүргізіп келген ғылыми зерттеулерінде, екінші жағынан, жазушылық өнерінің шыңы боп табылған «Абай жолы» эпопеясында өзекті желідей тартылған зерттеу ойларында көрініс берді. Бұл екі сала бойынша жүргізілген ұзақ мерзімді, зерттеу әрекетінен туған келелі ойлар желісі бірін-бірі толықтырып отыратын біртұтас құбылысқа айналды.

1942 жылдан бастап С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасында тұңғыш рет абайтанудан арнайы курс оқып, арнайы семинар сабақтарын жүргізу үстінде Абайдың әдеби ортасы, әдеби мектебі жайлы ойларын ортаға салып отырған. Ал 1943 жылы 8 июльде Абай атындағы Қазақ педагогтық институтында Абайдың жүз жылдық юбилейіне даярлық жұмысы арнайы мәселе боп қаралды⁵. Дирекцияның тапсыруы бойынша мерейтойға даярлық жұмысын жүргізу жайлы М. Әуезовтің арнайы хабарламасы тыңдалды. Абай мұрасы жайлы өткізілетін ғылыми сессияда жасалатын баяндамалардың тақырыптарын анықтай келіп, М. Әуезовтің өзі «Абайдың әдеби мектебі» деген тақырыпқа баяндама жасайтынын мәлімдейді. «Абай жолы» эпопеясын жазу үстінде Абайдың әдеби ортасы мен Абай мектебі жайлы мә-

⁴ Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер, 243-244 б.

⁵ ҚазПИ-дің архиві, 1 том., 63-байлам, №2402-жеке іс.

селеге тағы да қайта оралып, көп жылдар бойы зерттеу үстінде қорланған ойларын, өзінше екшеп алған танымдарын қорытындылап алуды мақұл табады. Осы себепті 1944 жылы ноябрь айында «Абайдың ақындық мектебі туралы»⁶ тақырыпқа арналған 9 бөліктен тұратын арнаулы тезисін қағаз бетіне түсіреді. Әзірше баспа бетін көрмеген бұл тезисте зерттеуші осы салада қамтылған айтылар ой-пікірлері мен танымдарының, келешекте зерттеле берер тақырыптарының жөн-жобасын анықтағандай болады. Жазушы-ғалым машығына тән нәрсе — көп жылдар бойғы ой-толғаныстарын белгілі бір тақырыпқа зерттеу жүргізу алдынан қорытылған ойларын тезис ретінде қағаз бетіне түсіріп, соңыра осыларды ой қазығына айналдыратын. Міне, бұл аталып отырған тезистің осындай ерекшелігі де бар. Бұл тезисті жазудағы мақсаттың бірі — болашақ эпопеяның сюжеттік желісіне арқау боп өрілер өзекті буындар ретінде суреттелетін Абайдың әдеби ортасы мен Абай маңында топтасқан өнерлі топтың озық өкілдері — ақын шәкірттер болуында жатыр. Бұрынғы зерттеулерінде көбірек қарастырып, ойға түйген Абай ақындығының айналасы жайлы ойлар төркіні соңыра эпопея желісіне әрқилы көркемдік тәсілдер арқылы сіңісе бастады. Әсіресе Абай мектебі, немесе ақын шәкірттер жайлы ой тұжырымдары әуелі «Ақын аға» романында мол көрінді.

Абай ақындығының айналасы деген тақырыпқа ғалым 1951 жылы абайтану туралы өткізілген дискуссияда сөйлеген сөзінде⁷ соңғы рет қайта оралып, өз танымын, көзқарасын, түсінігі мен ұсынысын мүмкіндігінше қысқа түрде болса да толық тұжырымдап берді. Абай мұрасы жайлы танымын осы жолы сегіз түрлі күрделі проблемаға бөліп, соның өзекті де күрделі тақырыбының бірі ретінде — «Абай ақындығының айналасы мен оның әдеби ортасы» деген аумағы мол, мағынасы кең проблемаға бөлекше тоқталып өтті.

Міне, Мұхтар Әуезовтің жиырмасыншы жылдардан бастап, «Абай жолы» эпопеясының жазылып біту кезеңіне дейінгі дәуір аралығында зерттелген Абай ақындығының айналасы туралы ойларының қалыптасу процесі жоғарыда санамалап өткен деректер көзінен айқын байқалады.

⁶ ЛММА архиві, 200-п., с. 1-2 б.

⁷ Сонда, 201 б.

Абай ақындығының айналасы жайлы тақырыпқа жазған ғылыми-зерттеу еңбектері көлемі жағынан қарағанда соншалықты көп те емес, қайта бұл мәселе «Абай жолы» эпопеясының желісінде мол көрініс тапқанын атап айтқан жөн.

Абайтану саласында жүргізген ғылыми зерттеулерінде аталған тақырып жөнінде ғалым 1931 жылы бір жарым бет көлемінде ғана пікірі жарияланса, содан 1944 жылы осы тақырып жайлы екі бет қолжазба түріндегі толғау тезисі ғана жазылған. Ал 1951 жылы жарық көре қоймаған, Абай мұрасы туралы жазылған монографиясының бұл тақырыпқа 40 беттейі ғана арналды. Онда да бұл мәселеге терең көсіліп тоқтала алмай, тек нақтылы түрде, Абайдың ақын шәкірттері Көкбай, Ақылбай, Мағауияның өмірі мен шығармаларына қысқа түрде талдаулар берумен ғана шектелген.

Абай ақындығының айналасы енді ғана зерттеу нысанасына іліне бергенде бұл туралы өткір пікірталасының туу себебі қалай? — деген заңды сұрақ туады.

Бұл тақырып жайлы елуінші жылдарға дейін бірен-саран пікірлер айтылғаны болмаса, көлемді мақала да, монографиялық еңбек те жазылмаған. Абайтану саласындағы зерттеу еңбектерінде М. Әуезов қана алғаш рет өз танымы тұрғысынан өзекті ойлар желісінің нобайын салып үлгерген шақ еді.

Мұхтар Әуезовтің Абайдың әдеби ортасы жайлы пікірлері талас тудырған жоқ. Бірақ осы мәселенің бір буыны — Абай мектебі немесе Абайдың ақын шәкірттері жөніндегі ойлары, яғни Көкбай осында Абайдың ақын шәкірті ретінде аталуы (1934 ж.) мен «Ақын аға» романында Көкбай шығармасының сөз етілуінде жатыр.

Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу саласында тұрпайы социологиялық таным көп тұрақтап, елеулі зардаптарын тигізіп келгені жұртқа аян. Осы таным тұрғысынан кейбір әдебиетшілер М. Әуезовті батыра сынаудың тұсы оның ғылыми еңбектері мен «Абай жолы» эпопеясында сөз болатын Абай мектебі немесе ақын шәкірттер туралы пікірінде жатыр деп қарады. Осы себепті Абайдың үзеңгі жолдасы Көкбайдың «Сабалақ» дастанындағы пікірін ілік етіп көтерді.

Бір ғажабы, пікірталасының өзегі Абайдың әдеби ортасы мен Абай дәстүрінің дамытылуы жайы сияқты аса күрделі мәсе-

ле болмай, осы саладағы үлкен танымдық мәні бар тақырыптар көтерілмей, жеке нәрсеге, атап айтқанда, Абайдың ақын шәкірттері ретінде аталған Көкбай ақын жайлы ғана болып кетті. Бір назар аударарлық нәрсе: жалпы М. Әуезовтің Абай ақындығының айналасы жайлы әр тұста айтылған пікірлеріне ешқандай әдеби сын айтылмай келіп, оған тек 1950-1951 жылдары үдере дау айтылып жатты. Мұның сыры осы жылдары Қазақстандағы қоғамдық ғылымдар саласында, әсіресе, әдебиетте кен өріс алған «кейбір демагогтар туғызған дау-жанжалдарға байланысты орын алған құбылыс екенін Л.И. Брежневтің «Тың» шығармасында: «Дегенмен, ең бастысы, творчестволық одақтардағы, интеллигенция арасындағы атмосфераның өзін жақсарту қажет болды»⁸, — деп, арнайы ескертіп көрсетуінде көп нәрсе жатыр. Сондай-ақ Айқын Нұрқатов өзінің монографиясында⁹ Абайдың әдеби мектебі жайлы өз пікірін білдіріп өткен.

Абай ақындығының айналасы жайында, әсіресе, осы саланың бір желісі Абай мектебіне байланысты кейбір терминдік мән алған сөздердің мән-мағынасын әртүрлі атау етек алды. Бұл атаулардың бәрін кейбіреулер бір ғана мағынада, яғни Абай мектебі, немесе Абайдың ақын шәкірттері тұрғысында ғана түсінсе кейде, бұлардың әрқилы мән-мағынасын жікке бөле қарады. Әдеби еңбектерде тұрақтанбай бір мағына тұрғысынан аталып жүрген «Абай ақындығының айналасы», «Абайдың әдеби ортасы», «Абай мектебі», «Абайдың ақын шәкірттері», «Абай дәстүрі», «Абай тұсындағы ақындар» деп сан түрлі атауларға ие болып келеді. Бұл атаулар тұтастай М. Әуезов еңбектерінде де ұшырасады. Бірақ олардың әрқайсысы өз алдына терең мән-мағынасы бар терминдік атаулар ретіне қолданысқа түсіп отырады. Бұл атаулардың әрқайсысы өзіндік қамтыр аумағы бар әрқилы зерттеу нысаналарына лайықты мән-мағына алатын күрделі терминдік атаулар екенін есте ұстаған жөн.

Ал «Абайдың әдеби мектебі» деген ғылыми ұғымды терістеп, оны ойдан шығарылған жалған нәрсе деп танушылар жоғарыда аталып өткен терминдік мәні бар әртүрлі зерттеу объектілерін қамтитын термин сөздерді бір-бірімен мағынасын араластырып алады да, көбінесе олардың бәрін де бір ұғымға яғни

⁸ Брежнев Л. И. Тың. Алматы, 1980, 85 б.

⁹ Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966, 121 б.

Абайдың ақын шәкірттері деген атауға мензей қарайтыны бар. Сөйтіп, абайтану туралы зерттеулер мен еңбектерде терминдік мағына алған бұл ұғымдардың жігі ашылып, мағынасы, көздеген нысанасы жігі ажыратыла бермейді.

Абайтану тарихында, әсіресе, ақын мұрасын зерттеген еңбектерде бұл күнге дейін жігі ашылып, мағынасы саралана бермейтін осы атауларды Мұхтар Әуезов зерттеулеріне сүйене отырып талдауға алсақ, олар мынадай салаларға жіктелетінін көреміз.

1. Абай ақындығының айналасы, немесе «өзі алған нәрлері». Бұл ұғым — Мұхтар Әуезовтің танымында ауқымы аса көлемді көптеген өзекті желілі салаларға таралатын бүкіл ақын мұрасының тұтас болмысын, даму жолдарын қамтитын өте күрделі ұғым. 1934 жылғы «Әдебиет майданы» журналында жарияланған ой-толғаныстарын «Абай ақындығының айналасы» деп аталуы да тектен-тек қойыла салмаған. Онда қозғаған бірнеше күрделі проблемалар желісінде ғалымның Абай мұрасын терең барлап тану жолындағы басты-басты өзекті ой желілері, кей тұста келешекте жүргізе берер ғылыми жұмыстарының бағдары арқылы берілген. Осы мақсатта болса керек, зерттеуші «Абай ақындығының айналасы» деген бұл ауқымы кең ұғым аясында, негізінен, мынадай басты-басты екі проблеманы қарастырады: яғни Абайдың, «өзі алған нәрі» мен ақынның «өзгеге берген нәрі» деп екі салада жіктей қарастырады.

1. Абай ақындығының айналасы немесе «өзі алған нәрлері»

а. Абай мұрасының рухани көздері немесе «өзі алған нәрлері». Мұхтар Әуезов Абайдың «өзі алған нәріне» ақын мұрасының идеялық нәр алған рухани үш қайнары мен Абайдың әдеби ортасы жайлы аса күрделі мәселені қоса қарастырады.

Абай шығармаларының бүкіл әлемдік мәдениет мұрасынан нәр алған үш бұлағы жайлы танымын М. Әуезов отызыншы жылдары-ақ айта бастаған. Әрі бұл жайлы ой танымын үнемі жетілдіріп, тереңдетіп отыруға қатты зейін қойған. 1934 жылы: «Мақсұт екі жағының ақынға берген бұйым белгілерін атау болғандықтан, Абайдың үздік тұлғасын, арнайы арнасын, қазақы

қалпын атап зерттегеніміз жоқ. Ол өз бетінде бір төбе сөз»¹⁰, — деп, үш салаға жіктей қарайды:

1) Абай мұрасы нәр алған әлемдік рухани қазыналар көзінің бір саласы кәнігі шығыс мәдениеті Абай шығармаларының осы шығыстық рухани қазыналар көзімен байланысы М. Әуезов тарапынан зерттелуі жоғарыда арнайы сөз етілді.

2) Ал осы үш саланың бірі, әрі бірегейі Абай мұрасы мен орыс (сол арқылы Еуропа) әдебиетімен қоян-қолтық араласқан творчестволық байланысы жалпы абайтану тарихында мейлінше мол, жан-жақты терең зерттелген. Бұл сала М. Әуезов еңбектерінде революциядан кейін іле-шала қолға алынып, ғұмырының соңына дейін зерттеу нысанасынан түспей келді.

Мұндай өрелі де күрделі тақырыпқа ғалымның айрықша мән бере зерттеуінің екі түрлі жағдайын еске алмақ керек. Біріншіден, Абай аударған орыс классиктері шығармаларын М. Әуезов бала кезінен санасына ұялатып өсті. Орыс әдебиетінің шығармаларымен ауызданып өсуіне ол өмір кешкен дәуірдегі әдеби ортасының айрықша ықпалы тиді. Әуелі орыс мектебінде, соңыра Ленинград университетінде оқып, орыс әдебиеті қазыналарына қанығып өсуі — Абай мұрасы мен орыс әдебиеті арасындағы творчестволық терең байланыстың сырына бойлай еніп, бұл мәселені алғаш рет көтеруге алып келген. Екіншіден, Абай шығармалары мен революционер-демократтардың шешуші ықпалын кімнен болса да ерте танып бағдарлауы — бұл проблеманың абайтану тарихында дұрыс шешім табуына, жаңаша қойылуына да жетекшілік етті.

Бұндай күрделі тақырыптың зерттелу процесіне көптеген әдебиетші-ғалымдар да қоса атсалысты. Абайтану тарихында ең көп зерттеліп жазылған мақала, зерттеулер¹¹ де осы тақырып айналасына көбірек аялдады. Әрі нақтылы бір тақырыпқа арналған ғылыми-зерттеу жұмыстары¹² да осы тұста туындап жатты. Бүгінде ол мәселенің терең ғылыми негізде танылып,

¹⁰ Әуезов М. Абай Құнанбаев: Мақалалар мен зерттеулер, 243 б.

¹¹ Құнанбаев Абай. Библиографиялық көрсеткіш. Алматы, 1965, 46-47, 49, 69, 72, 74, 116, 220, 223, 230, 246, 247 б.

¹² Ахметов З.А. Абай и Лермонтов. Алма-Ата, 1954; Сильченко М.С. Творческая биография Абая. Алма-Ата, 1957; Жиреншин Ә. Абай және орыстың революционер-демократтары. Алматы, 1959, т. б.

білгірлікпен суреттелу процесі М. Әуезов зерттеулері¹³ арқылы жазылар ғылыми еңбектерге нысаналы бағыт-бағдар береді.

Абай мұрасы мен орыс әдебиеті арасындағы творчестволық байланыс процесін танып білу жолындағы М. Әуезов сіңірген еңбекті жеке-дара бөлектеп алып қарастыру да қиын. Өйткені Абайтану тарихындағы бұл аса күрделі де көлемі зор мәселені М. Әуезовпен бір тұста тізе қоса отырып еңбектенген көптеген ғалымдар еңбегімен бірлікте ала отырып салыстыра зерттеуді тілейді. Осы себепті көлемі жағынан көл-көсір бұл проблемаға монографиялық ғылыми-зерттеу жұмысын арнау талабы қойылып отыр.

3) Ал үшінші рухани қайнар көзі ретінде өз халқының рухани дүниесінен алған нәрлерін, яғни «қазақы қалпын» арнайы зерттеу қажеттігін көрсетеді. Осы ойының жалғасын, соңғы жылдардағы ізденістерінде танып анықтаған көзқарасын 1945 жылы Абайдың жүз жылдық мерекесі қарсаңында Қазақстан Жазушылар Одағының пленумында жасаған баяндамасында¹⁴ тұжырымдап берді. Абай мұрасынан нәр алған үш қайнары жайлы іргелі танымы Абай ақындығының айналасы туралы мәселенің ең басты саласы ретінде келешек зерттеу жұмыстарында көтерілмей тұрмайтынын аңғартты¹⁵.

Абайдың қазақы қалпын тануда туған елінің жалпы рухани мұрасына ақын қатынасын анықтап, өзіне нәр тартқан көздерін анықтау міндеті де кіреді. Бұл салада алғашқы әрі нақтылы ғылыми зерттеулер де туа бастады. Академик Қ. Жұмалиевтің қазақ поэзиясы мен Абай поэзиясының тілін салыстыра зерттеудегі еңбегі осы аталған міндет тұрғысынан жазылған болатын. Абайдың қазақы қалпын танып білмейінше ұлы ақынның ақындық болмысын, ұлттық, халықтық ерекшелігін танып білудің өзі мүмкін емес. Міне, осы тақырыптың бір саласы — Абайдың өзі нәр алып, күнделікті өмір ағысында араласқан, танысып біліскен, шығармаларымен жастай қанығып өскен әдеби ортасы айрықша мәнге ие болмақ. Себебі Абайдың әдеби ортасы да оның өзіне нәр алған рухани көздердің бірінен саналады.

¹³ М. О. Әуезов творчествосы бойынша библиографиялық көрсеткіш. 1 т. Алматы, 1972, 34-44, 47-52, 72-82 б.

¹⁴ ЛММА архиві, 411 п, 1-33 б.

¹⁵ Сонда, 194 п, 111 б.

ә. Абайдың әдеби ортасы. Абайдың әдеби ортасы ұлы ақынның өзі нәр алған, әрі соңыра өзі рухани нәр берген мәселені қатар қамтитын аса күрделі тақырып. Алғашқысы, Абайдың әдеби мұрасының қалыптасу жолында өзі араласып, көп есітіп, шығармаларын жатқа алған ақындар мен өзге өнер иелері де мол болған. Бұлар жас Абайдағы ақындық өнер мен қоғамдық ойдың қалыптасу, қорлану процесінде белгілі дәрежеде тербеліп өскен творчестволық бесігі ретіндегі әдеби ортасы деген ұғымды қамтиды. Соңғысы, Абай ақындығы өз биігіне жеткен соң өзі рухани нәр бере бастаған, ұлы ақын дәстүрін дамыта жалғастырған шәкірт ақындар тобы да Абайдың әдеби ортасы деген ұғымға жалғасады.

Абайдың әдеби ортасының алды мен соңғы кезеңі жайлы пікірлері, көбінесе, оның көркем шығармаларында молырақ көрінген. Ал зерттеу еңбектерінде бұл мәселенің соңғы тұсы, яғни Абайдың ақын шәкірттері жөнінде пікір білдірген.

Абай жасаған әлеуметтік ортасы, әсіресе, оның жастық шағынан өмірінің соңғы күніне дейін қарым-қатынаста болған әртүрлі өнер иелерінің тұратын рухани әдеби ортасы жайлы мәселені жете танып білудің аса қиынға соққанын ғалым жасырмайды. Абайдың әлеуметтік, әсіресе, әдеби ортасын танып білудегі қиындық – жазба деректердің жоқтығына кеп тірелетінін: «Ешқандай документтер, архивтік деректер, күнделіктер мен хаттар ең болмаса Абай тұсындағы басылымдардың болмауы әсіресе, Абайдың ортасы, өмірі жөніндегі зерттеу жағдайын мейлінше қиыншылыққа ұшыратып отыр»¹⁶, – деп, басты қиындықтан арылтар бірден-бір жол ақын араласқан әдеби ортаның сырын біршама жақсы білетін тірі архив иелеріне кеп тірелетін. Көбінесе, Абайдың ақын шәкірттері берген деректер негізінде, кейбір бірлі-жарымды жазба деректерге сүйене отырып, жалпы Абайдың әдеби ортасы жайлы тақырыпты М. Әуезов қана алғаш рет көтеріп, ол жайлы екшеліп анықталған шындықты ғылыми-зерттеу жұмысы мен көркем шығармалары арқылы көпшіліктің рухани игілігіне айналдырды. Абайдың әдеби ортасы жайлы М. Әуезов ізденістері мен ой толғаныстары, көбінесе, екі түрлі жолмен беріп отырған. Біріншісі, Абай ақындық өнері шырқау шыңына жеткенше, өзі тікелей араласқан, жастық ша-

¹⁶ Сонда, 201 п, 25 б.

ғында шабытты әсер алған, немесе есейе келе өзі қарым-қатынаста болып, көп сыр тартқан, пікір таластырып, ой жарыстырған сол тұстағы әдеби орта өкілдерімен байланысы, негізінен, «Абай жолында» молырақ көрініс береді. Екінші жағынан, Абай ақындығы өз биігіне жеткендегі әдеби ортасы немесе тікелей творчестволық байланыста болған ақын шәкірттері ғылыми-зерттеу еңбектері мен көркем туындыларында қатар беріліп отырған. Бұлай ету себебі соңғы дәуірдегі әдеби орта өкілдерінің көбі-мен тікелей әңгімелесіп, нақтылы деректер алса, бір жағынан олардың өмірі мен творчествосы жайлы жазба деректердің болуында жатса керек.

Абайдың әдеби ортасы — ақын өмір сүрген дәуірдің рухани тынысын білдіретін өнер адамдарымен тікелей байланысып, творчестволық қарым-қатысын білдіретін кең мағынадағы күрделі ұғымдарды қамтиды.

Бұл іспеттес әдеби орта жайлы танымдар орыс әдебиетінде «Пушкин және оның айналасы»¹⁷ немесе өзбек әдебиетінде кеңірек сөз етіле бастаған әр кезеңдегі әдеби орта жөніндегі пікірлерде белгілі бір ұлы ақын мен сол ақын заманында тікелей қарым-қатыста болған ақын-жазушылар үнемі зерттеу нысанына алынып отырады. Мұндағы әдеби орта жайлы тақырып, көбінесе, нақтылы жазба деректер көзіне табан тірейді. Ал Абайдың әдеби ортасы жайлы мұндай әр салалы жазба деректер көзі болмауы себепті М. Әуезов, негізінен, ел ішінен, сол тұстағы білікті кісілермен ауызша әңгімелесу, сырласу арқылы ғана жинап алуға мүмкіндік алды. Осы әдіс арқылы сөнуге айналған шындық көзін сынған айнаны құрастырғандай өз қалпына келтіруге ұмтылуы — теңдесі жоқ ғылыми творчестволық еңбек еді.

Абайдың өзі тікелей араласып, творчестволық байланыста болған әдеби орта жайлы шындық өз қалпында көрсетілмейінше, ұлы ақын бойындағы ақындық өнердің шешек атып гүлдену процесін көрсетудің өзі екіталай болар еді.

«Абай жолы» эпопеясы мен «Абай» трагедиясы, «Абай» операсының либреттосы мен «Абай» әдеби сценариясы және кинодрамасы сияқты көркем шығармаларда Абай ақындығының даму, қалыптасу кезеңдерінде ұлы ақын күнделікті байланыс-

¹⁷ Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. Л., 1974.

та болған әдеби орта арқылы туындайтын Абай бойындағы алғашқы творчестволық тебіреністер, ақындық өнер сырына бойлаудағы талпыныстар, қилы-қилы көркемдік танымдар жайдан-жай беріліп отырған жоқ. Мұндай өз заманында Абай араласқан ақын, жырау, әнші, күйші, шежіре жыршылар арқылы Абай ақындығы тербеліп өскен алтын бесіктей оның әдеби ортасында шындыққа сай суреттеп көрсету мақсаты да бар болатын. Сондықтан да «Абай жолындағы» Барлас (Дулат), Байкөкше, Шөже, Балта, Біткенбай, Тәттімбет, Қадырбай (Садырбай), Қуандық, Садақ (Жанак), Шүмек (Түбек), Біржан сияқты ақын, жырау, әнші, күйші сияқты өнер санлақтары молынан суреттеліп, өзекті желіге айналады. Эпопеяның алғашқы екі кітабында Абайдың шын ақындық жолға түскенге дейінгі әдеби ортасы ауызша жеткен деректер негізінде барынша жан-жақты зерттеліп барып суреттелген. Кеудесі өткен шежіре тарих, аңыз, әңгімеге толы мейірбан әжесі Зере мен мінезге бай, тілге шешен анасы Ұлжан бала Абай үшін өз алдына бір бөлек рухани қазыналар бесігі боп тербетеді. Немесе жасынан әңгіме, жырға құштар сезімтал бала Абайдың Барлас (Дулат) пен Байкөкшелер айтқан ұзақ күнгі өлең, жыр, терме, толғау, өсиет сөз, дастан, қиссалар бала жанын жаңа бір ел қазынасының рухани қырын танытқандай ой қиялына қанат бітіреді.

Соңыра ақындық өнер шыңына көтерілгенде, Абай тілге алатын үш ақынның бірі Дулат (1802-1870) сол тұстағы қазақ поэзиясының ірі тұлғасы болатын-ды. Дулаттың творчестволық өмірі, ақындық өнері ағасұлтандық дәуірге тұс келді. Дулат ақынның эпопеяда суреттелетін тұсы оның қазақ еліне барынша танымалы болған, жасы елуден асқан шағы еді. Міне, осы кезең эпопеяда Дулаттың Абай жасаған әдеби ортадағы алғашқы өнер өкілі ретінде суреттеледі. «Абай жолының» атақты «Қайтқанда» деп аталатын тарауында жасөспірім бозбала Абай алғаш рет Дулат жырауды бетпе-бет көріп, сорғалаған жыр нөсерін тыңдап, санлақ ақын ойына шомғандай әсер береді. Бұл туралы: «Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болды. Абай халық қазынасына жанасады»¹⁸, — деп көрсетуі көп ізденіп зерттеуден

¹⁸ Құнанбайұлы Абай. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 44 б.

туған ойлар желісін аңғартады. Бұдан жастық шағында әсерленген рухани қазынаның бір көзі эпопея желісінде берілетін Дулат шығармалары болғанын көреміз.

Соңыра Дулат атын өзгертіп, оны Барлас деп шартты түрде атағанымен, оның Дулат екені Барлас атынан берілетін жыр сарыны ой төркінінен сезіліп тұрады. Қазақ әдебиеті тарихында Абайға дейінгі дәуірде айтушы мен тыңдаушы (читательская аудитория) жайлы Дулаттан басқа ешкім де терең таным, ойлы пікір айтқан емес. Осы шындықты жақсы білетін М. Әуезов эпопея желісінде («Қайтқанда») Абай зейініне разы боп қайырыла сөйлеген сөзінде Барластың аузына «Ей, балам, шешенің судай төгілген, тыңдаушың бордай егілген» – дегендей сөйлеуді де, тыңдауды да сүйген ел-дағы¹⁹, – деп Дулат сөзін салуды да жай нәрсе емес. Өйткені «Абай» романының 1939-41 жылғы алғашқы нұсқаларында Дулат өз атынан ақын поэзиясының басты да өзекті сарыны – ел мұңын шертетін терең ойлы сөздеріне ден қойған қалпын танытады. Автор: «Заман зарын, ел мұңын шертетін сөздерді, әсіресе, бөліп айтады... Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты» болса, осы ой желісін терең түсініп отырған шешесі Ұлжан: – «Ел ақтаған ақын емес қой. Сөзін ұғып ал осының»²⁰, – деп, Абайға аналық көңілден ескерту жасатады. Тіпті соңыра Абай жазған өлеңдерден Дулат шығармаларындағы кейбір кестелі сөз өрнектерін өзінше творчестволық жолмен қайта өңдеп құлпырта қолдану мысалдарын да ұшыратамыз. Мәселен, Дулатта: «Мөңіреп жұртқа ой қайтты, бұзауы өлген сиырдай» деп айтылса, Абайда «Адасқан күшік секілді, ұлып жұртқа қайтқан ой», – деп түрлендірілген.

Абай Қарқаралыға, ресми деректер бойынша, 1954 жылы 9 жасында барған. Құнанбайдың Қарқаралы ауданында ағасұлттан болуы 1849-1854 жылдар аралығында, яғни Абайдың алғаш рет Қарқаралыда болуы Құнанбайдың ағасұлтандықтан босану қарсаңы. Ал романда Абай бұл тұста бозбала ретінде суреттеліп, Ділдәға құда түсу жайлы сөз болады. Көркем әдебиетте бұл іспеттес уақыт межесі оқиғаның даму желісіне қарай ілгері-кейін жылжи беретіні белгілі. Қарқаралыда Абай өзіне аты таныс, атақты ақындар Шөже мен Балтаны көріп, сөзін естиді.

¹⁹ М. Әуезов Шығармалар, 4 т. 45-58 б.

²⁰ Сонда 60 б.

Бұл ақындар да Абайдың әдеби ортасына енетін, сол тұста өмір сүрген өнер иелері.

Шөженің суырыпсалма ақындық өнерінен Абай ақындық өнер тілімен берілген өлең сөздің камал бұзар құдіретін сезінеді. Шөже сөзінен әсерленген Абайдағы ақындық сезімнің тұңғыш бұлқынысы Майбасар қалжыңына сайқымазақ өлеңмен берген жауабында қанат қаққандай сезімге бөлейді. Ал Құнанбай тобындағы Балта ақын сөзін тыңдағанда, Шөжеден бөлек жатқан атқосшы ақын ретінде танып, оны «...аразды табыстырар бітім жамау сөз»²¹ мағынасында ұғынып бағалайды. Абай осындай қарым-қатынасы арқылы-ақ өзінің әдеби ортасында әрекет етіп жүрген бірнеше өнер иелерінің сырын ұғынып, өзінше бағалағандай пішін танытады.

Балта ақын жайлы Абайдың ғылымн өмірбаянын жазу үстінде мәлімет беріп өтсе²², — Абай араласқан әдеби ортаның бір өкілі ретінде эпопея желісінде көрсетіп өтуді мақұл тапқан. Оны Шөженің бағдарынан бөлек ойды танытатын ақын ретінде көрсетуді қажет деп білген. Немесе Абай тұсында өмір сүріп, әрекет еткен басқа ақындар да көп еді. Бірақ оларды сол тұстағы әдеби ортаның өкілі ретінде бәрін бірдей көрсете беруді мақұл көрмеген. Сол тұстағы әдеби ортадан тек қана Абайдың ақындық өнерінің даму, өрлеу жолында белгілі дәрежеде орны бар немесе дүниетанымына рухани нәр берген, өткен заман ақындарының сөзін танытуда ұстаздық көрсеткен бірегейлерін ғана беруді көздегендей ынғай білдіреді.

Эпопеяда Абайдың әдеби ортасының айтулы өкілдерінің бірі ретінде көрсетілетін Қадырбай (Садырбай) ақынмен өткізілетін сырласу кешіне, яки сол заманның әдеби мәжілісіне жазушы айрықша назар аударған. Абай өмірбаянының екінші рет жазылған нұсқасында Садырбай ақын мен оның ата жолын ұстаған өнерлі ақын қызы Қуандық жайлы мол деректер беріп, біршама пікір қозғайды. Осы пікірі «Абай жолы» эпопеясының екінші кітабында мүлде кең тұрғыдан, көп қырлы деректер көзі іздестіріліп, зерттеліп барып қорытылған мағлұматтар негізінде ұзақ суреттеледі. Садырбай, Қуандық жайлы жарияланған 1940 жылғы деректерде: «...Садырбай ақынның қызы — Қуандық. Бұл

²¹ Сонда, 129 б.

²² Құнанбайұлы Абай. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 336 б.

өзі де ақын қыз болған. Абай Аягөзге бір топ кісімен бара жатып, сол қыздың ауылына қонады. Абайдың қасында Сүйіндік баласы Асылбек бар екен. Ол Қуандықтың жездесі. Сол арқылы қалжыңдасып отырып, ақыры Қуандық пен Абай айтысып кетеді. Бұлардың айтысын Садырбай үй сыртында тыңдап тұрады»²³ — деген деректер көзі эпопеяда жаңғырта, молықтырыла қамтылып, соны мағлұматтармен толықтырылып суреттелгенін көреміз.

Садырбай ақын мен Абай Бөжейдің асында кездесуін: «Жас күнінде әйгілі Садық (Жанақ) ақынмен айтысып, «Бала ақын» деген ат алып, сол Садақты өлең сөзде мүдірткен осы Қадырбай (Садырбай) болатын. Оның көп өленіне Абай қанық. Бірқатарын жатқа біледі»²⁴, — деп жазушы Абайды осы дәуірдің әдеби ортасында болған көптеген ақындардың сөзін біліп қана қоймай, олардың шығармаларын, тіпті жатқа алғаны жайлы хабар береді.

Қарт ақын Садырбай мен Абай арасындағы сол заман рухына сай әдеби мәжіліс десе болғандай ұзақ сырласу кеші көз алдымыздан өтеді. Сырласу кешіндегі әңгіме төркіні ел мұңы, әдеби өмір, өткендегі ақын-жыраулар мұрасына ауысады: «...екі күн, екі түн бойындағы әңгімеде Абай... ылғи ғана Қадырбай көрген ақындар жайлы сұрастырған.

Қадырбайда үлкен мінезділік, кеңдік бар. Сонысы... осы кәрі ақын есіне алып отырған Садақта, Шүмекте, Барласта да бар сияқты. Қадырбай өсиеттерінің түбіне бойласақ, ақындық дарыған күш... тегінде заманның қасіретін айтады екен... Абайдың аса жақсы көрген ақыны Барлас еді. Бәрі де Шөжені біледі. Балтаны көрді.

Енді көп екшегенде солардың бәрімен Қадырбайдың шыңдап барып, терендеп туысып жатқанын ұқты.

Осыны ұққан сайын, барлық осы кәрілерді жанындай жақсы көре бастады. Өз халқының ішінде өзгеше бір ғазиз, жақсы жандар асылдар сияқты»²⁵, — деген сөздер астарында жазушының Абай заманындағы ақындар мен шежіре тарихты көп зерттеп, терең ұғынудан туған деректі шындықтар жатқанын көреміз.

²³ Құнанбайұлы Абай. Толық жинақ. 2 т. Алматы, 1940, 17 б.

²⁴ Әуезов М. Шығармалар, 4 т. 171 б.

²⁵ Сонда, 329-330 б.

Осындай нақтылы деректерге бойлаған жазушы: «Абай Қадырбайға..., ұстаз алдына алмаған азық алғанын айтты»²⁶ деу арқылы ұлы ақынның өз халқының ой-санасынан нәр тартқан кейпін алдымызға әкелгендей.

Романда сөз болатын Шүмек (Түбек) ақын да М. Әуезов зерттеуінде орын алып отырады. Түбек жайлы өзінің зерттеулерінде «...Алатауды, Алтайды мекен еткен қазақтардың арғы-бергі ірі ақын, шешендерінің ауызша тараған сан шығармалар, айтыстары Абайға жетпей қойған жоқ. Көп сөздерін Абай жақсы білген Түбек ақынның өзі-ақ Абаймен көршілес, іргелес Сыбаннан шығып, Алатауға келіп Сүйінбай, Жамбылдармен жарыс айтыстарға түсіп жүрген»²⁷, — деп, Абайдың әдеби ортасының географиялық мөлшері кең жатқан ұғым екеніне көңіл аударады. Немесе Көкбай естелігіне сүйене отырып, Абайдың Марабай ақынды зор бағалайтынын ескертіп өтеді. Яғни М. Әуезов Абай білген, араласқан қазақ жеріндегі ірі ақын, шешендердің көбін білсе де, эпопеяда оқиғаның даму жағдайына байланысты оларды тұтас қамтып көрсетудің мүмкіндігі бола бермегенін де ескермек керек. Бұл, тіпті, Абайдың қазақ елінің өткендегі рухани болмысына ой жібере отырып, өзімен-өзі оңаша сырласқандай:

*Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады
Тірілтіп өткен құрғырды,²⁸ —*

деп тебіренуімен де сезіліп тұрады. Әрі Абай жасаған дәуірдегі әдеби ортадан белсене әрекет еткен ақындарды М. Әуезов көп жылдар бойы қазақ ауыз әдебиеті мен әдебиет тарихынан лекция оқи жүріп, оқулықтар жазу үстінде зерттеумен шұғылдануы да «Абай жолында» әдеби орта жайлы мәселені жете танып суреттеуге өз ықпалын тигізген.

Өз әдеби ортасының көптеген айтулы өкілдерімен тікелей араласып сырлас болған Абай солар жырлап, зар төккен ел

²⁶ Сонда 331 б.

²⁷ Сонда, 12 т. 65-66 б.

²⁸ Құнанбайұлы Абай. Өлеңдер мен поэмалары, 273 б.

мұны, қайғы-қасіретінің ендігі шығар бағдарын ағартушылық ойдан тапқаны да осы жолы ашылады.

«Абай романы» деп аталған алғашқы екі кітапта Абайдың азамат болып қалыптасуы мен ақындық аренаға шығу жолын көрсетуді мақсат еткенін жазушы: «Жалпы алғанда, бірінші кітап, жеке бастың қалыптасуына, екінші кітап, ақындық өнердің өркендеп өсу жолына арналған»²⁹, — деп жайдан-жай ескертіп отырған жоқ. Абай ақындығының қалыптасу, алғашқы ақындық өнер жолын меңгеру жолында елеулі орын алған әдеби орта болмысын көрсетпей отыра алмайтыны өзінен-өзі түсінікті жағдай екені сезіледі. Осы себепті «Абай жолы» эпопеясында Абайдың әдеби ортасы жайлы мәселе мейлінше мол жан-жақты зерттеліп барып суреттелген.

2. Абайдың ақындық дәстүрі немесе «өзгеге берген нәрі»

Зерттеуші Абайдың өзгеге берген рухани нәрі жайлы тақырыпта Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасын жазу үстінде-ақ көңіл бөлген. Ал 1934 жылғы «Абай ақындығының айналасы» деген еңбегінен кейін-ақ ол жайлы ойлар төркіні біртіндеп қорлана береді. Бұл жөніндегі ой-пікірлері, әсіресе, соңғы зерттеу еңбектері мен көркем шығармаларында қатар өріліп, таратылады. Енді Абайдың өзгеге берген нәрі жайлы ойлары, негізінен, үш салада: а) Абайдың әдеби мектебі; ә) Абайдың ақын шәкірттері не Абай тұсындағы ақындар; б) Абайдың ақындық дәстүрі деген тақырыптар шеңберінде қамтылып беріле бастайды.

а) Абайдың әдеби мектебі. Мұхтар Әуезов еңбектерінде әдеби мектеп жайы 1934 жылдан бастап айтылып келеді. Ал эпопеяның екінші, үшінші кітабын жазу үстінде Абайдың әдеби мектебі жайлы ойларын тағы да бір жерге тұжырымдап, өз танымын тезистер түрінде қағаз бетіне түсіргенін жоғарыда ескерттік.

Абайдың жүз жылдық мерейтойы қарсаңында, яғни 1944 жылы Абайдың ақындық мектебі жайлы ойларының желісін тезис ретінде қағазға түсіреді.

Сырттай қарағанда «Абай мектебі» мен «Абайдың ақындық мектебі» деген атаулар екі түрлі ұғым сияқты аңғарылса да, олар шынтуайтқа келгенде мән-мағынасы жағынан бір-ақ ұғымды

²⁹ ЛММА архиві, 529 п., 6 б.

камтитынын, яғни бұлар Абайдың ақындық дәстүрі дейтін арнаға құяды. Көтеріліп отырған мәселенің о бастағы төркіні осылайша қойылып отырғанын М. Әуезов: «Әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беруде емес. Сол басшы ақын берген екпін, бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей өсуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе заманында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдеп үнгіп, бірталай өріске апарып тастауда»³⁰, — деп қайырыла ескертуінен де көрініп тұр. Былайша айтқанда, әдеби мектеп деген күрделі ұғым ұлы ақын жасап қалыптастырған жаңа бағыттағы ақындық дәстүрдің өзінен кейінгі әдебиет өкілдері тарапынан жалғастырылып үдере дамытылу жолдарын айтамыз. Әсіресе зерттеуші ойының осы тұсы атақты тезісінің екінші, үшінші бөлімдерінде нақтылы түрде толығырақ баяндалған. Абай мектебі ақынның көзі тірісінде-ақ қызу дамытылып, Абай нұсқаған жолмен көптеген көркем туындылар жазылып та үлгергенін: «Бұл мағынада алғанда Абай шәкірттері: Мағауия, Ақылбай, Көкбай, Бейсембай, Әубәкір т. б. творчестволық мұраларының Абай шығармаларынан өзгешелігі поэзиядағы көлемді жанрларды дамытуымен, атап айтқанда, сюжетті поэмаларды, халықтық-тұрмыстық әлеуметтік-тарихи, тарихи-тұрмыстық, Пушкин, Лермонтовтардың тарихи әрі таза романтикалық стильдегі онтүстік поэмалары арқылы ерекшеленеді»³¹, — деп нақтылы атап та өтеді. Яғни Абайдың тұсында-ақ ұлы ақын дәстүрін дамыта жалғастырушылар тарапынан әдебиет көшінің басы батысқа бұрылып, сол әдебиет әлеміндегі реалистік, романтикалық лептегі сюжетті шығармалар пайда бола бастаған соны құбылысты көреміз.

Абай мектебі деген ұғымға зерттеуші заман ділгірлігі, уақыт талабы тудырған жаңа бағыттағы әдебиеттің көшбастаушы қызметімен қоса өз ой-арманын жырлау сарынынан туған поэзиядағы түр жаңалығын да бірге алып көрсетеді. Мұнысын үнемі атап та отырады. Осы жайлы әлі де жарияланып, нақтылы түсінігі берілмеген көптеген шашпа пікірлерінің бірінде қазақ әдебиетіндегі ірі ақындар туындысын Абаймен салыстыра қарап, Абай шығармаларындағы стильдік, көркемдік түр ерекшелікте-

³⁰ Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер, 244 б.

³¹ ЛММА архиві, 253 п, 1 б.

ріне көңіл бөле қарайды. Мұнысы, әсіресе, Абайды Махамбетпен салыстыра отырып: «Махамбетте мектеп жоқ... түр жағынан халық жыры фольклорға тәуелділік көп. Ауыз әдебиетінен ұзамайды. Шаруалар ісінің жыршысы — үлгі түрде де осыдан ұзамайды, буын... ұйқас. — Махамбет үлгі бере алмайды»³², деп салыстырудан кеп туындаған пікір желісінен де айқын сезіліп тұрады, мұнда Махамбет шаруалар көтерілісінің жыршысы, дем беруші идеологі дәрежесіне көтерілсе де, өз ой-арманын жырлап беруде соны түрлер тудырып, жаңа үлгі-өнеге бере алмағаны айтылып отыр. Махамбеттің өз алдындағы фольклор мен көшпенді дәуір әдебиетінің ауқымынан шығандап шыға алмағаны еске алынған. Осы ерекшеліктің өзі-ақ Махамбеттей зор ақынның поэзиясында арнайы атап көрсетерліктей әдеби мектептің орын теппеу себебін көрсетеді.

Әдеби мектептің болуы — классик ақын шығармаларының идеялық-көркемдік өрісінің биік дәрежеге көтерілу үстіне әдебиетте жана бағыттың көшбасшысы болып, сол түрдегі жаңашылдығымен қатар ол салған жаңа бағытта қалыптасқан ақындық дәстүрдің соңғы ұрпақтарынан үнемі жалғастырыла дамытылып отыру процесі де қосарлана жүретін табиғи құбылысқа айналуы шарт екен. Сонда ғана ұлы ақын салған жаңа бағыттағы ақындық дәстүр келер ұрпақ, соны буынның шығармалық мәдениетін қайта түлетіп, сапалық жағынан да барынша ілгерілетіп тастамақ.

Абайдың әдеби мектебі деген күрделі ұғымды Мұхтар Әуезов кейде тар мағына, кейде кең мағына беретін тұрғыдан да қолданып отыратын жерлері бар. Осы ұғымды зерттеуші кей жағдайда Абай маңында болған, ұлы ақынмен күнделікті өмірде қарым-қатыста боп, ақындық өнер жолында нақтылы түрде ақыл-кеңес алып, не сынға да ұшырап отыратын шәкірт ақындар тобына меңзей айтатыны да бар. Мұндайда Абай өз маңындағы шәкірт ақындарына үлгі-өнеге көрсетумен бірге тақырыпта ұсынып, олардың творчестволық лабораториясына да үніліп, бағыт-бағдар беретін ұстаз ақын болғандықтан: «Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері екенін де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты»³³, — деп ұлағатты ұстаз ал-

³² Сонда, 262 п, 4 б.

³³ Әуезов М. Абай Құнанбаев: Мақалалар мен зерттеулер, 244 б.

дынан тағылым алған ақын шәкірттерге меңзей пікір білдіреді. Осы ойдың өзекті желісі 1944 жылғы тезисінде тағы да қайталанатын. Немесе соңыра жазылған «Абай жолы» эпопеясының үшінші кітабындағы «Ақын аға» тарауында арнайы суреттелетін «Еңлік-Кебек» дастанының өмірге келу, тақырып беру, жазылу процесін еске алсақ та, жоғарыда айтылған пікір сарабы алдымыздан шығып отырады.

Ал Абайдың ақындық мектебінің кең мағына тұрғысынан көбірек сөз болатын жері М. Әуезовте Абайдың ақындық дәстүрі жайлы тақырыпты арнайы сөз ететін еңбектерінде беріліп отырған.

ә) Абайдың ақын шәкірттері немесе Абай тұсындағы ақындар. Ақын шәкірттер тобына ғалым, көбінесе, Абай маңында болып, күнделікті тұрмыста қоян-қолтық араласқан талантты ақын жастарды жатқызады. Абайдың ақын шәкірттері жайлы пікір көтеріп, оларға кімдерді жатқызу керектігін алғаш рет атап өтуші де М. Әуезов. Ақын шәкірттер мен олардың шығармалары жөнінде де ғылыми зерттеулерінде, әсіресе «Абай жолы» эпопеясында мол қамтылып, кең тұрғыдан суреттелген.

1934 жылғы зерттеу еңбегінде Абайдың толық мағынадағы ақын шәкірттеріне Көкбай, Ақылбай, Мағауия сияқты ақындарды жатқызады. Осы ақындардың бәрі де Абай жанында болып, тікелей творчестволық байланыста болып, ұстаздық көріп, ақындық жолына түскендер. Ұлы ақын маңында өздерінің тұңғыш шығармаларын жазады. Бұл шәкірт ақындар түгелге жуық творчестволық әрекетке еніп, көркем туындылар бере бастауы – Абай өмір сүрген дәуірде нақтылы болып өткен тарихи шындық, КазПИ-дің архивінен табылған бір деректе³⁴ 1943 жылы 8 майда Абай мұрасы жайлы пединститут пен Қазақ ССР Ғылым академиясында өтілетін мерейтойлық ғылыми сессия тақырыптары да М. Әуезов пікірі негізінде жүзеге асқаны байқалады. Өзі осы сессияда «Абайдың әдеби мектебі» деген тақырыпта баяндамаға даярлану үстінде «Абайдың ақындық мектебі» тақырыбына арналған баяндаманың тезистерін жазады, Шынтуайттап келгенде, Абайдың ақын шәкірттері жөніндегі даярлығы (1934-1944) тұтастай осы кезде жазыла бастаған «Абай

³⁴ Мұхтар Әуезов КазПи-де. – Жетісу, 1978, 13 октябрь.

жолы» эпопеясын жазуға келіп тірелетін-ді. 1944 жылғы жазушы архивінде жатқан қолжазба деректерінің бірінде жазған пікірінде³⁵ Абай өмірін тұтас көрсете отырып, ақын ұрпақтары жайлы жеті кітап жазатынымен, өзінің творчестволық жоспарымен таныстырады. Романның үшеуі Абайға, соңғы төртеуі ақын ұрпақтарына арналмақ еді.

Абаймен күнделікті қарым-қатыста, тікелей творчестволық байланыста болған ақын шәкірттер жайлы мәселеге айырықша көңіл бөле бастайды. Бұл тұста Абаймен күнделікті тұрмыста тікелей араласып, көркем шығармалар жазған ақын шәкірттер ретінде: Көкбай (1864-1927), Әріп (1856-1924), Ақылбай (1868-1904), Мағауия (1870-1904), Бейсембай (1880-1934), Әубәкір (1880-1934) сияқты алты ақынды атап көрсетеді. 1944 жылғы тезистерінде зерттеуші осы аты аталған алтауын Абай дәстүрін жалғастырушы, талантты ақын шәкірттер³⁶ деп бағалаған. «Абай жолы» эпопеясының үшінші кітабындағы «Ақын аға» таураында Көкбай, Әріп, Ақылбай, Мағауия, Бейсембайлар молынан суреттеліп көрсетіледі, ал Әубәкірдің аты бұл тұста аталмай-ды. Өйткені Ақылбай баласы Әубәкір алғашқы тұсаукесер өлеңдерін 1898 жылы ғана жаза бастауы себепті, эпопеяда көрсетілмеген. Алғашқы бесеуі ақын шәкірттер ретінде ұстаз ақын Абай алдында ақындық өнер көрсете бастаған тұста ол әлі жас еді. Абай ұрпақтары жайлы да кітап жазамын деп мәлімдеуі себепті, Әубәкірді ақын шәкірттер қатарына қосқан еді. Оны эпопеяда ақын шәкірт ретіндегі кейіпкер етіп көрсетуге әлі де уақыт жағынан ертелік ететін.

«Абай жолында» ақын маңында күнделікті өмірде мидай араласып, өнердің әр түрінен соны бағыт, жаңаша тәрбие ауқымында өсіп келе жатқан өнерлі жастар тобы да молынан суреттеледі. Абай маңындағы өнерлі жастар әрекетін академик С. Мұқанов пен проф. Қ. Бейсембиев «Абай айналасында ән-күйдің, өлең-жырдың қадірін білетін өнерлі топ болған»³⁷, — деп арнайы атап та өтеді. Абай маңына үйірілген осы өнерлі топтың ішінде шәкірт ақындармен бірге ақын шығармаларын, ән-

³⁵ ЛММА архиві, 242 п., 1 б.

³⁶ Сонда, 253 п., 2 б.

³⁷ Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1 т. Алматы, 1972, 15 б.

дерін бағалап танушылар, ел ішіне оны әртүрлі жолдармен таратушы өнерлі жастар ретінде Көкбай, Ақылбай, Шұбар, Мағауия, әншілер Мұқа, Мұхамеджан, Әлмағамбет, Әйгерім, ертегіші Баймағамбет және Кәкітай, Әбіш, Уәйіс т. б. толып жатқан эпизодтық кейіпкерлер әрекеті беріледі. Бұл іспеттес әр саладағы өнерлі жастар тобының алғашқы өкілдері «Абай жолымен» екінші кітабында шаң бере бастаса, соңғы кітаптарда олар мөлінен суреттеледі. Осы өнерлі жастар тобының ақын мұрасы жайлы белсенді қызу әрекетін роман желісіне арқау еткен жазушының: «Абай айналасына жиылған жас өнерпаздар да көп, Абай енді шығарған жырларын әрдайым жазып айтады. Сол жазғандарын жаттаушы, әнге салып айтушы, жұртқа таратушы іні-достары жаңағы жас серіктерінің арасынан шыға бастаған»³⁸, – деп көрсетуінде өмірде нақтылы түрде болып өткен талай тарихи шындық белгісі жататын.

Ал Абайдың ақын шәкірттері деген нақтылы ұғымға кейбір әдебиет зерттеушілері меже, шек қоймай осы өнерлі жастар тобындағыларды бұл әдеби ортадан тыс, соңғы дәуір ақындары мен басқа өнер өкілдерін тоғытып жіберген тұстары да болған. Әрі мұның үстіне Абаймен тікелей күнделікті өмірде қарым-қатынаста болмаған, бағыт-бағдары алшақ ақын, әнші, қиссашыларды, тіпті, Абайдан көп кейін ақындық майданына түскен ХХ ғасыр басындағы ақын, жазушыларды да Абайдың ақын шәкірттері деген топқа қосып жатты.

Мұхтар Әуезов Абайдың ақын шәкірттері жайлы айтылып келе жатқан пікірлерінің кейбір желісін түсінбей, теріс ұғынатындарға дер кезінде ескерту жасап та отырды. Мысалы, С.Торайғыров пен С. Дөнентаевты Абайдың ақын шәкірттері тобына қосатын пікірді шындықтан алыс таным деп қараған. 1934 жылдың өзінде-ақ С. Торайғыров, С. Дөнентаев сияқты Абайдан көп кейін әдебиет майданына қосылған ақын-жазушылар жөнінде тоқтала келіп «Бергілер және дәл айналасы» деген тақырыпқа сыя да қоймайды»³⁹, – деп ескерту айтқаны да бар. М. Әуезов бергі дәуірдегілерді Абай ақындығының айналасына немесе сол тұстағы әдеби ортаға қоспайды. Қайта оларды Абай дүниеден өткен соң, әдебиет майданына келген ақындардың талантты

³⁸ Әуезов М. Шығармалар, 5 т. 392 б.

³⁹ Әдебиет майданы, 1934, № 12, 20 б.

тобы соңыра ХХ ғасыр басындағы Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар деп қараған.

Абайдың ақын шәкірттері деген атау белгілі дәрежеде шартты ұғым боп табылады. Мұның шартты ұғым боп табылатын белгілі себептері де бар. Олар мына жеке белгілер арқылы білінеді десе болғандай: Біріншіден, шәкірт ақындар тобына белгілі бір ақынды жатқызу үшін ол, алдымен, Абаймен күнделікті тұрмыста арақатынаста боп, тікелей кеңес алып, ақынның өнерге тәрбиеленуі шарт. Яғни бұлар — Абай жасаған әдеби ортаның тікелей өкілдері. Бұл шәкірт ақындар, негізінен, Абайдың әдеби ортасы деген ұғым шеңберінде қаралуы керектігін М. Әуезов: «Мектеп», «шәкірттер» деген бұл термин сөздер Абаймен күнделікті тіршілікте біте қайнасқан жас ақын, әншілерден гөрі, қайта олардың қатынасында объективті терең творчестволық байланыстың болғандығын айқындауды талап етеді. Сондықтан да олардың өзара қарым-қатынасына байланысты «әдеби айналасы» немесе «әдеби ортасы» деген терминді қолдану көбірек ыңғайға келетін сияқты»⁴⁰, — деп атап та көрсетеді. Яғни Абай төңірегінде өмір сүрген шәкірт ақындар мен әнші, күйші өнерлі топты Абайдың әдеби ортасына жатқыза қараудың сөкеттігі жоқтығын ескерткен пікірін білдіреді⁴¹. Екіншіден, олардың бәрі де (Абайдың ақын шәкірті болатындар) алдымен Абай шығармалары мен әндерін танып бағалаушылар, оны әртүрлі жолдармен халық арасында ауызша, жазбаша түрінде насихаттап таратушылар қызметін қоса атқаруы шарт. Абайдың ақын шәкірттерінің бәрі де шетінен ұлы ақын шығармаларын көшірушілер немесе жаттап алып, халық арасында жаюшылар ретінде көзге түсті⁴². Абай мұрасы солардың көшіріп алуы, әсіресе, ақын өлеңдерін түгелге жуық жаттап алуы арқылы бастапқы табиғи қалпына келтірілді.

Солардың араласуымен Абайдың өмірі мен шығармалары жайлы мол деректер алынып, көптеген өлеңдердің сыры ашылды. Абай өлеңдерінің жазылу мерзімі анықталды. Үшіншіден, шәкірт ақындар ұлы Абай қолында тәрбиеленіп, ақындық үлгі-өнеге алушылар ғана емес. Олар Абайдың көзі тірісінде-ақ ұлы

⁴⁰ ЛММА архиві, 201 п. с. 30

⁴¹ Сонда, 8 б.

⁴² Сонда, 190 п., 71 б.

классиктің ақындық дәстүрін тікелей жалғастырып, алғаш рет дамытушылар ретінде де ерекшеленетін өнерлі топ. Міне, осындай ерекшелігі бар алғышарттар ғана бұларды Абайдың ақын шәкірттері деген ұғымды әдебиет тарихына алып келді. Егер де Абайдың ақын шәкірттері ұлы ақын жасаған әдеби ортада өмір сүрмей, Қазақстанның Батыс не Оңтүстік өлкесінде дәл сол тұста шыға қалса, Абай мектебіндегі жаңа бағыт, соны дәстүр, жаңашыл көзқарасты таныта қоюы ескіталай. Әрі олар нағыз мәдениетті жаңа өріске түскен жазба әдебиет өкілі ретінде таныла да алмас еді.

Абайдың ақын шәкірттерінің ішінде Абайтану тарихында пікірталасы, негізінен, Абайдың үзеңгілес жолдасы Көкбай Жантаев тұрғысында болғанын атап өту керектігін текке ескертпеген⁴³. Романның «Қазада» тарауында Абайдың ақын шәкірті Көкбайдың өткен тарихтағы қазақ-қалмақ арасындағы соғысты суреттейтін шығармасында сөз етілді⁴⁴. Өзінің зерттеулерінде бұл жайлы М. Әуезов: «Өзге шәкірт ақындарға тақырып бергендей, Көкбайдың өз айтуы бойынша, Абай бұған да тарихтық бір тақырып берген»⁴⁵ дейді.

«Ақын аға» романын соныра мүлде жаңадан өзгертіп, «Абай жолы» деген атпен қайта жариялады. Жаңа нұсқада Көкбайға, оның Абылай жайлы шығармаларына байланысты жақтары өзгертіліп, Көкбай шығармасын халық өкілі Базаралы танымы тұрғысынан сынға алынып, романдағы бұқара халық өкілі тарапынан баға беріледі⁴⁶. Эпопея желісіндегі Көкбай жайлы мәселеге тоқтала келіп: 1951 жылы «Знамя» журналында «Абай жолы» деп жаңадан ат қойып, жаңадан түзеп жазып шыққан романына сегіз баспа табақ түзету ендіргенін атап өтеді⁴⁷. Көкбай үшін барлық Абайдың ақын шәкірттерінен бас тарту, әрі ақын шәкірт атаулыны эпопеяға ендірмеу керек деген теріс пікір өріс ала бастады. Мұхтар Әуезов жазушы әрі ғалым ретінде бұл пікірді сынай отырып «...меніңше, Көкбай үшін Абай мектебіндегі барлық ақындардан бас тарту керек деген жолдастар қателеседі.

⁴³ Сонда, 190 п., 8 б.

⁴⁴ Әуезов М. Ақын аға, Алматы, 1950, 198, 343-345

⁴⁵ ЛММА архиві, 194 п., 275 б.

⁴⁶ Әуезов М. Шығармалар, 6 т. 209-210, 394-396 б.

⁴⁷ ЛММА архиві, 464 п., 4 б.

Тағы да бір жолдастың ғылыми-зерттеу саласындағы Абай шәкірттері туралы таласқа күмәндануын Абай жайындағы романдарға ауыстырып, бұл шығармада ол адамдардың болмауы керек деген пікірі де түбірімен дұрыс емес»⁴⁸, – деді.

Көкбай үшін Абай маңындағы шәкірт ақын атаулыны түгел терістеу – Абайдың ақындық дәстүрін сол тұста дамытушылар тобын жоққа шығарумен бірдей екенін М. Әуезов кімнен болса да терең түсінді. Ғылыми пікірдің дамуына кедергі келтіретін әрі жұртшылық пікірін адастыратын мұндай теріс танымды қандай жағдайда болса әшкерелеу керек деп ұғынды. Өйткені сол сарындағы солақай пікірлер, тіпті, абайтану туралы дискуссиядан кейін де республикалық баспасөз бетінде белгі беріп жатты. Мәселен, 1953 жылы «Казахстанская правда» газетінде жарияланған «М. Әуезовтің «Абай» романы жөнінде» деген редакциялық мақалада: «Абайды біз көбінесе байшыл феодал жастардың айналасынан көреміз»⁴⁹, – деп Абай тұсындағы ақындар тобын жанама түрде тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан сынап жатты. Сыншылар «Ақын аға» романы қайта жазылып, «Абай жолы» деген атпен жанадан жарияланғанын ілтипатқа алмай «...романның үшінші кітабы – «Ақын аға» осы аталған көзқарастың аяқталуы боп шыққан»⁵⁰, – деп, жазушыны тағы да Абайдың ақын шәкірттері үшін айыптаудан танбайды.

Жаңа жазылған «Абай жолы» романында да жазушы «Саба-лақ» дастаны мен шығарма авторы Көкбай дүниетанымының келеңсіз жағын өз болмысына сай суреттеп берді. Осымен бірге қазақ әдебиеті тарихында Абай мұрасының қазіргі ұрпақ қолына толық жетуі мен Абай өмірі мен шығармалары жайлы орасан зор көлемдегі мағлұматтар бергені үшін, Көкбай қызметін аса жоғары бағалады. Осы пікірін абайтану туралы арнайы өткізілген пікірталасында да қорғап шықты. Көкбайды дастаны үшін тарихтан сызып тастау, абайтану саласында орны толмас олқылыққа жол беру деп қарады. Осы себептерді ескере келіп: «...Көкбайдың бар жолын қателігі мен дұрыстығын мінеу керек. Бірақ ол Абай айналасындағы тірі қалған ең жақын жалғыз

⁴⁸ Сонда, 190 п., 9 б.

⁴⁹ Казахстанская правда, 1953, 2 июня

⁵⁰ Сонда

адам болғандықтан, 1933 жылғы басылым үшін ұмытылып жоғала бастаған ең басты Абай шығармаларының үштен бірін толықтырып қалпына келтірді»⁵¹,— деп, Көкбайдың тарих алдында сіңірген зор еңбегін жоғары бағалады. Яғни Абайдың ақын шәкірттерін түгел терістеу немесе Көкбай секілді елеулілерінің өзін терең танып білмей-ақ санатқа қоспай, саннан шығарып тастау сияқты үстірт пікірге табанды түрде қарсы тұрды.

Абай өзінің ақын шәкірттеріне, олардың творчестволық өсу жолына үнемі назар аударып, қадағалап отырған жағдайлары да бар. Бұл, әсіресе, өз шығармаларында көбірек орын алған арнау өлеңдерінен де байқалады.

Абай мұрасында арнау өлеңдер елеулі орынға ие, олардың жалпы саны қырыққа жуықтаса, соның бесеуі тікелей кейде жанама түрдегі меңзеу ретінде шәкірт ақындар тобына арналып жазылған. Абайдың ақын шәкірттері ретінде аталып жүрген Көкбай және Әріп, Әсет, Ақылбайларға бағыштай жазылған Абайдың арнау өлеңдері де жайдан-жай жазыла салған мүліктер емес. Осы шәкірт ақындарға арнап жазылған өлеңдерден ұлы ақынның ақындық өнерге зор талап қоюдан келіп шығатын сыншылдық пікірін де көреміз. Осыған орай М. Әуезовтің: «Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзетудің жолын айтады»⁵² деп, пікір білдіруі де Абай ойларын ескертуден кеп туған шындық еді. Бұл, тіпті, Абайдың ақын шәкірттеріне бағытталған арнау өлеңдерінде айқынырақ сезіледі.

Тұңғыш толық жинағын жариялаған жылдары-ақ зерттеуші Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» (1889 ж.) өлеңінде өз маңында өнер шаша бастаған шәкірт ақындар тобына айтылған әдеби сын бар екенін де алғаш рет мәлімдеген еді. Әрине, бұл өлеңдегі меңзеп айтылатын қатты сынның төркінін танып, оның кімдерге арналып айтылған сырын да сол ақын шәкірттер естелігі арқылы анықталады.

Зерттеуші мәлімдеуінше, осы өлеңдегі «Сөз айттым Әзірет Әлі айдаһарсыз» деген өлең жолы Көкбай творчасына байланысты айтылған. Себебі сол тұста Көкбай ел ішіне кең түрде тарай бастаған қиссашыл ақындар сарынымен шығыстық діни қисса дастан жазуын сынға алып, бағыт-бағдарын жақтыр-

⁵¹ ЛММА архиві, 190 п., 9 б.

⁵² Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер, 244 б.

маған. Мірдің оғындай Абай сыны бір ғана Көкбай емес, сол кездегі қиссашыл, кітапшыл ақындар творчествосында дендеп бара жатқан дін таратушылар «ерлігін», әулие-әнбиелерді мадақтау сарынын сын найзасына ілген деп қарау керек.

Өзінің ақындық құбыласын орыс әдебиетінен тапқан Абай шығыс поэзиясының артта қалған әсерінен шыға алмаған шәкірттерін де аяусыз сынға алған. Бағыт-бағдарын, реалистік танымын түзеуге тырысқаны шығыс поэзиясында көп аялдаған құбылыстың бірі — ақындық тілдегі реалистік поэзияға жат сөз қолданыстарына да Абай тосырқай қараған. Осы іспеттес құбылысқа «Зияда» дастанында бой алдырған Әріптің сұлу қыз бейнесін:

*Инжу тіс, нәзік белді, гауһар сүйек,
Сүмбіл шаш, лағыл мойын, алтын иек,—*

деп, алабажақ бояу сөздермен суреттеуін Абай: «Бізде жоқ алтын иек, сарала қыз» деп сынаиды. Яғни өзі орнықтырған реалистік дәстүрге қонбайтын ақындық тіл табиғатына қатаң сын таңбасын басады. Бұл бір Әріп ақын басындағы мін болмай, сол тұстағы қиссашыл ақындар поэзиясында өңезі шыққан ескі дәстүрді ескеруден туған әділ сын. Яғни Абай «...шығыстың діншілдік мазмұнынан жиреніп қана қоймайды, өзі тұстас кітапшыл ақындардың араб, парсы сөздерінен құрап, әр алуан асылдарды сол тілдермен атап, өлең тілін шұбарлағанын да «сарала» бояумен бағтастырғанын да сынап отыр»⁵³, — деп көрсетеді.

Бұл іспеттес қатаң сындар, тіпті геронтологиялық (кәрілік жайлы ғылым саласы) құбылысты жақсы түсініп, өз танымын сыншылдықпен білдірген Бұқар жырау ұғымынан төмен жатқан кейбір пікірлерге Абай:

*Кәрілікті жамандап өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз,—*

деп, бұл теріс танымның түбі өзінен шықпаған сөз екенін ескерткендей.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңі 1884 жылы жазылған. Бұл кезде Ақылбай 28 жаста; ақындық өнерге дендей бойұрған кезі. Ақылбай «Дағыстан» поэмасында:

⁵³ Әуезов М. Шығармалар, 12 т., 64 б.

*Ер сөзін еріккеннен ермек еттім,
Осыны жазғаным жоқ өнер қысып, —*

деген өлең жолдарын Абай сынаған. Сынайтын себебі де бар. Абай өлеңді ермек үшін жазбайтынын мәлімдеп, мақсат-мұратын білдірсе, Ақылбай мақсаты бұл ойдан алыс жатыр. Бұл кездейсоқ жағдай емес. Осыны сезінген Абай өзінің эстетикалық идеалынан, ақындық талабынан қиыс кеткен Ақылбай танымын дұрыс бағыт-бағдар беруден тартынбаған.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңінде өз ой қорытындысын Абай өзі тәрбиелеп, баулып жүрген шәкірт ақындар тобына арнағандай. Онда ақындық өнер жолында әр қырынан көрінген ақын шәкірттерінің бәріне ортақ мін ретінде:

*Өлеңі бар өнерлі інім сізге,
Жалынамын мұндай сөз айтпа бізге?
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.⁵⁴*

деген ағалық пікірін ұсынады. Өлеңі бар өнерлі ақын шәкірттеріне өмір демі, заман тілегі талап еткен тақырыптан, қоғам мүддесі тудырған ойдан шалғай кетпеуін тапсырғандай өсиет сарыны сезіледі.

Поэзияны ел мұңын, өмірдің ащы шындығын жырлайтын қоғамдық қызметінен айырып ақындық асыл өнерді тұлыпқа мөңіреген сиырдай бүгіні бар, ертеңі жоқ өмірсіз жыр жазушыларға «Есіл өнер қор болып кетер түзге», — деп ескертуінде терең мағына жатыр. Сөз қадірін, өнер қадірін кетіретін өнер иелерін:

*«Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көп жерді өлең қыпты жоқтан қармап», —*

деп өз ортасындағы ақындарға айыптау пікірін айтады. Поэзияны оны жасаушы өнер иелерін әдебиеттің ұлы миссиясы — қоғам мүддесіне қызмет етуден ауытқыса-ақ болды ол өз құнын түсіретінін көрсетуі — Абайдың эстетикалық танымының ең іргелі буындарының бірінен саналады. Поэзияда өзі салған

⁵⁴ Сонда, 1 т., 127 б.

осы талапты Абай өз маңындағы шәкірт ақындар алдына да қояды. «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» өлеңінде жанама түрде айтылса да, шәкірт ақындарға арналған пікір желісі бар. Поэзияға ықояр басты талабын осы өлеңінде ақын шәкірттер алдына тағы да қояды:

*Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең, сөз айтқаннан,—*

деп өзі ұстанған осы жолды ұсынғандай тіл қатады.

«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінде Абай аяусыз сынға алған өзіне дейінгі, өз тұсындағы ақынның өнер қадірін кетірушілер жолы — Абайдың ақындық дәстүріне қарама-қарсы жол. Мұнда да Абай ақындық өнер жолына түскен өз маңындағы шәкірт ақындар тобына өміршең өз дәстүрін сілтегендей болады.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

**АБАЙДЫ ОҚЫ,
ТАҢЫРҚА**

АБАЙТАНУДАҒЫ АҚТАҢДАҚТАР

*«Ер Тарғын», «Қобыландыны» оқып байқа,
Абайды оқы, таңырқа, басыңды шайқа...*

С. Торайғыров

Қайсы әдебиетті алсақ та, оның ішінде буырқанып жатқан елеулі кезенді өзгерістер, негізінен, қоғамның саяси-әлеуметтік болмысымен тікелей астасып жатқан рухани құбылыстар екеніне көзіміз жетіп келеді. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ әдебиеті тарихында айтарлықтай орын алып, оның даму үстінде келе жатқан өзекті саласы – абайтанудың пайда болу, қалыптасу, даму жолына назар аударсақ та осы аталып өткен ерекшелікті көреміз.

1904 жылы ұлы ақын қайтыс болды. Ал 1905 жылы бүкіл патшалық Россияны дүр сілкіндірген орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы бүкіл империя халықтарының алдыңғы қатарлы әлеуметтік топтарын ұйқыдан оятып, қайнаған саяси өмір қазанына түсіріп жіберді. Қазақ зиялыларының жаппай оянуы да осы 1905 жылғы буржуазиялық-демократиялық тұңғыш орыс революциясының саяси-әлеуметтік екпіні еді.

Қазақ тіліндегі ұлт баспасөздерін ұйымдастыру әрекеті мен халықтың рухани мәдени мұрасына шұғыл назар аударылып, ағартушылық сарынның кең өріс алуымен бірге алдыңғы қатарлы қазақ ақын-жазушылар тобы да дәл осы тұста ұлттың ояну дәуірін бастан кешіп жатты. Яғни Абайдай ұлы дана ақынның тарихи орны мен әдеби мұрасының бағасын танып білудің тырнақалды бастамасы да осы революция кезеңінде жанданып, өмірге басуы жайдан-жай бола салған кездейсоқ құбылыс емес еді. Осы кезеңнен басталып, ары қарай жалғаса түскен, ұлы ақын жайында жазылған көптеген әдеби сын, мақала, дерек, мағлұматтардың бағыт-бағдары мен мазмұн мағынасы да сол тұстың өмір талабымен деңгейлес келіп жатты. Мұны абайтанудың бірегей білгірі Мұхтар Әуезовтің: «... революциядан бұрын Абай жөнінде ешнәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды... Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған... Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр

алуан сипаттарын, өз шамасынша, көпшілікке мәлімдеп отырған үлкенді кішілі танытқыш сөздерді, деректерді еске алуымыз керек» (М.О. Әуезов. Абай Құнанбаев. «Ғылым» баспасы, Алматы, 1967, 24-бет), – деген аталы сөзіне жүгінуден бастасақ та, абайтанудағы ақтандақтарды зерттеуші атаулыға мензей сөйлеуінде астарлы сырлар жатқаны кәміл.

Міне, М. Әуезовтің осы пікірінде айтылған ұлы ақын мұрасын танытқан үлкенді-кішілі айтылып өткен ой-пікірлер мен дерек мағлұматтарды әдеби-ғылыми зерттеу еңбектерімізде көре тұра көрмедік, біле тұра айтпадық. Өйткені айттырмады. Яғни бұлардың бәрі де жаңа буын жас ұрпақтың назарынан саналы түрде жасырылды. Тануына ерік бермедік. Яғни шындықтың шымылдығы айқара ашылмай, бүркеулі қалпында қозғаусыз жата берді. Байқап қарасақ, 1905 жылғы Әлихан Бөкейхановтан бастап, 1924 жылғы «Ақжолдағы» Абай мұрасы туралы жазылған редакциялық мақалаға дейінгі екі аралықтағы жиырма жылдық мерзімдегі ұлы классик жайлы танымның абайтану саласында зерттелмей, пікір сарабына түспей, қатқан сендей сіресіп, қозғаусыз жатқан қалпын көреміз. Баспасөз бетінде төңкеріске дейін ұлы ақын мұрасы жайында қаншалықты аз жазылды десек те, абайтану саласында өзекті де ойлы пікірлер мен Абай мұрасын танып білуде жүйеге түсе бастаған алғашқы танымдар да өз дәрежесіне, уақыт талабына қарай қалыптасу үстінде екен. Бірақ жиырмасыншы жылдар басындағы осы еңбектер, тіпті Абай туралы жасалған әрқилы библиографиялық көрсеткіштерге де ілінбей, іліне қалғанда да «қырағы» цензорлар тарапынан саналы түрде сызылып жатты.

Абайды танып білудің осы жиырма жылдық кезеңдегі тарихының соңына қарай, яғни 1923 жылдан бастап-ақ ұлы ақын шығармаларын рухани ата мұрамыз ретінде қабылдап меңгеру, ғылыми негізде танып білу жолында әртүрлі танымдағы пікірталасы да шаң бере бастапты. Бұл, әсіресе, Қазан төңкерісінен кейін В.И. Лениннің қолдап, қуаттауымен бастаған әдебиет классиктерін еңбекші қауымға арзан бағамен, көп таралыммен басып таратуға байланысты Абай кітаптары да жарық көрген тұста белең ала түсті. 1922 жылы Абайдың өлең жинақтары Қазан мен Ташкент қалаларында қатар басылған тұста осы кітаптар жайында жазылған сын, рецензия, мақалалар да белгі беріп жатты.

Абайтанудың ақтандағы ретіндегі ертеде жазылған әдеби сын, азанама, өмірбаян, мақала, рецензиялар, әдеби кештер жайлы дерек мағлұматтар бүгінге дейін қалың оқырман назарынан тыс қалып келеді. Жариялылықтың арқасында енді ғана мамыражай заман туып, оларды өз алдына жеке топтастырып абайтану саласы үшін хрестоматиялық жинақ етіп шығару мүмкіндігі туып отыр.

Әлихан БӨКЕЙХАНОВ

АБАЙ (ИБРАҒИМ) ҚҰНАНБАЕВ

1904 жылы 23 маусымда Семей уезінің Шыңғыс болысында (Шыңғыстауда) даланың сүйікті ақыны Абай Құнанбаев дүниесіне салды. Негізгі хатқа түскен аты Ибраһим (Авраам) болса да, қазақ даласы шешесінің (әжесінің — Т. Ж.) еркелетіп қойған нәзік үнді есімімен Абай деп атап кеткендіктен, біз де солай қолданамыз.

Абай әке жағынан алғанда Тобықты руының белгілі шонжары мен биінен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз өзенінің бойында XVII ғасырдың 50-жылдарында дүниеге келген. Ат төбеліндей көсемнің бірі ретінде ол тобықты руын Түркістаннан аса құнарлы, жайылымы мол Шыңғыстауына көшіріп әкеледі. Абайдың атасы Өскенбай дала халқына әділ би ретінде танылды. Оған басқа рулардың қазақтары да жүгініп дауларын шешкізді. Абайдың әкесі Құнанбай да басқа рудың қазақтарына өктемдік жүргізген, оны тек қана төре тұқымдарының сұлтандарына ғана тән лауазым — Қарқаралы округінің ағасұлтаны болып сайлануы дәлелдейді. Құнанбай өмірінің соңында Меккеге барып, одан қайтып оралған соң ел билігінен бойын аулақ салады. Бұның өзі де Құнанбайдың беделін өсіре түседі.

Абайдың шешесі Ұлжан да Бошан руының затты тұқымы Бертістен тарайды. Ол да Ырғызбай сияқты Қаракесек руын Қарқаралы уезіндегі Қу, Едірей, Мыржық тауына бастап келген Абайдың шешесі Ұлжанның төркіні қушықеш Қантай мен Тонтайдың есімі қазақ даласына кеңінен мәлім.

Бірде Қантай бай ұзақ ауырады. Қожа мен молдалар жиналып, оның көңілін сұрайды. Сонда Қантай жантәсілім беріп бара жатып: «Жазыла-жазыла қожа, молдалардан да ұят болды, енді өлмесек болмас», — депті.

Абай 60 жасқа қарағанда қайтыс болды. Ол 1845 жылы (жылан жылы) туып, 1904 (қоян жылы) қайтыс болды.

Абай 10-12 жастар аралығында қазақ даласында жүріп хат таныды. Ал 12 жасында Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түседі. Абай 14 жасында сонда жүріп үш ай орыс мектебінен дәріс алады. Осы төрт жылдық медреседегі және 3 айлық орыс мектебіндегі дәріспен Абайдың мектепті оқуы аяқталады. Ол далаға қайтып келген соң 15 жасында қазақ руларының арасындағы беделі зор, 1822 жылы Сібір қазақтарының басқару ережесіне сай монополиялық күшке ие болған сұлтан тұқымдарымен саяси билік тартысына түскен өз әкесінің қасына еріп ел ісіне араласады. Бозбалалық жасына қарамастан Абай сол кездегі қайраткерлердің арасынан көрнекті орын алып, бидің заманының өткеніне қарамастан оны жұрт би етіп сайлайды. 20 жасқа жеткенде Абай от тілді шешен, халық өмірі мен әдет-салтын, қазақ даласындағы атакты билердің әр істі шешкендегі төреліктерін жақсы білетін ділмар атанады. Өзінің білуге құштарлығы мен зерделілігінің арқасында, қазақтың ғұламаларының халық аузындағы сөздерін, мақалдарын, ертегілері мен нақылдарын меңгереді. Абай билердің шартты түрде сайланбай, талантымен бағаланатын ескі заңы кезінде өмір сүрсе, артистер мен жазушылардың данқы сияқты атакты би атанар еді. Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заманның талабымен Абай білімге ден қойып, араб, парсы, түркі тілдерін кітап арқылы үйренеді. Табандылығы мен бейімділігінің нәтижесінде өз бетімен араб, парсы тілдерін еркін меңгеріп, қасиетті біліммен сусындады. Молда мен қожалар туралы далаға кең таралған «анқау елге арамза молла» деген мақалға орай олар өздерінің жан дүниесінің пасықтығын әшкерелеуден қорқып Абаймен кездесіп, сұхбаттасудан қашқақтап жүретін. Осы арада Абайдың ислам дініне қатынасын да айта кету лазым. Ол өзінің өлеңінде молдалардың арамзалығы мен алаяқтығын сынап, мұсылмандық жолмен күніне бес уақыт намаз оқуды мінейді. Осы арқылы барлық діни ғұрыпты ұстанатын, әсіресе, 30 күн

рамазан айындағы оразамен тәулігіне бес уақыт намаз оқуға қарсы келеді. Құнанбайдың семьясындағы діни пікірлер мен ғұрыптар, әкенің үстемдігінің күші — Абайдың ислам әдет-ғұрыптарының бүркеншік қасиеттерін сезінуге жол ашты. Абай 30 жасында барымтаны жойып, өзге рудың байларымен туыскандық пен достыққа ұмтылған, жауларын сескентетін беделді қазақ атанады. Абай өзінің барлық қабілеті мен білімінің арқасында қазақтардың билік тартысында басты тізгін ұстаушы болды. Абай өз отанының сом алтыны еді, дауға да, партия таласында да әділ төрелік айтты.

Абай 14 жасынан бастап сықақ өлеңдер шығарды. Ол жастар арасында кең таралғанымен, оған онша мән бермеді. Негізінде, дала атқамінерлерінің «ақын» деген атты иемденуден қашқаны әсер етсе керек. Қазақ сұлтандары өздерінің арасынан бақсы мен ақын шықпағанын мақтанышпен айтатын. Кейін ақындық жолға түскен Абай қазақ ақындарын өнерді байдан мал қалап алуға жұмсағанын сынап, өлеңшісымақтардан өзін аулақ ұстады.

*Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
Қобыз бен домбыра алып топта зарлап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап;
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап, Құдай қарғап.
Қайда бай, мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.*

Міне, қазақтың суырыпсалма «ақынсымақтарына» берген бағасы.

Егер 80-жылдары өлең туралы көзқарасын мүлдем өзгертепегенде өзінің ұлы дарынын көрсете алмай дүние салған болар еді. Сол жайлы «Қазақтардың заңдық әдет-ғұрпы» туралы қырдан дерек жинап, кейін Маковецкий және Михаэлис мырзаның редакциясымен жарық көрген кітапшаға материал іздестіріп

жүрген саяси жер аударылушы Грось мырзамен танысты. Грось пен Михаэлис екеуі де Абай ауылында қонақта болып, оны орыс әдебиетімен таныстырды. Солардың ықпалымен Абай, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Шедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писаревтің творчествосымен танысты. Абай өзінің өмірінің соңғы сәтіне дейін Михаэлисті ерекше ілтипатпен еске алып, «Дүниеге көзімді ашқанға үлкен себепкер болған кісі — Михаэлис» деп өзінің оған борыштар екендігін білдіретін. Сонымен Абай Спенсердің «Тәжірибелерін», Льюистің «Позитивті философиясын», Дрепердің «Европаның ақыл-ойының дамуын», Н.Г. Чернышевскийдің «Современниктегі» мақалаларын оқыды және олардың тағдырымен жақсы таныс болды. Абай, әсіресе, Лермонтовтың шығармаларын сүйіп оқыды және «Ой», «Қанжар», «Дұға» т.б. өлеңдерін ден қоя аударды. Абай қазаққа түсінікті әрі пайдалы деп санаған Крыловтың көптеген мысалдарын тәржімалады.

Абай қазақ тіліне «Евгений Онегинді» аударды, оның ішінде аудармашының өзі ән шығарған «Татьянаның хаты» қырда үлкен сүйіспеншілікке бөленді. 1899 жылы Көкен болысының әнші қазағы Әділхан бізге «Татьянаның хатын» скрипкаға қосып орындады. Бізді таңғалдырғаны «Татьянаны қайдан білесің» дегенде, Әділхан өзін нұсқап қойып, орыстың өзі сияқты Пушкин деген ақыны болыпты, ол Татьяна сұлудың Онегин деген жігітті сүйгенін айтып хат жазғанын жырлайды. Сол кеште Әділхан бізге Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңін әнмен айтып, сонымен қатар Лермонтов өмірге риза болмаған, ал Пушкин оған данышпанша қарады деп түсініктеме береді. Осы жолдардың авторы соңынан Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан аударған өлеңдерін домбырамен қосып айтқан бірнеше ақындарды кездестірді. Абай Толстой мен Салтыковтың талантына бас иді. Орыс мектептерінде оқитын қазақ балаларына арнап, қазақ балаларының парақор, ұрлықшы полиция чиновнигі болуға ұмтылатынын сықақ етіп, Толстой мен Шедриндей болуға меңзейді

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көріп тұрып тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.*

Өткеннің орнын толтыру үшін Абай өз балаларын орыс мектептерінен оқытып, өзге қырғыздар сияқты шен-шекпенді емес, білімді уағыздады. Абай өзінің балаларын оқуға тәрбиелеу туралы былай деді:

*Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.*

Екінші баласы Әбдірахман қалалық училищені бітіргеннен кейін, Абай оны жылына бірнеше жүз сом қаржы шығара отырып реалды училищеге береді. Абай — оқу үшін осынша көп ақша шығарған алғашқы қазақтың бірі. Әбдірахман Тюменьнің реалды училищесін тәмамдаған соң Петербургтегі Технологиялық институтқа аттанады. Онда бір танысының (Лосевский мырзаның) кеңесімен Михайлов артиллерия училищесіне түседі. Өкінішке орай, өз еліне қамқорлығы тиеді деп үміт еткен Әбдірахман артиллерия академиясына баруға дайындалып жүрген кезінде 1895 жылы өкпе ауруынан қайтыс болады.

Орыс әдебиетімен танысу Абайға үлкен әсерін тигізіп, қазақтың ұсақ-түйегінен аулақ, оқу мен өлеңге берілген қазақ ақыны болды. Өкінішке орай өлеңдерін жинамады. Абай айтқан әрбір сөз бен қағаз бетіне түскен өлеңін жастар іле жаттап алды. Әсіресе Абайдың сатиралық өлеңдері қырғыз даласының түпкір-түкпірінен кездеседі. Абай өзінің туыстарына да сын көзбен қарап, өз талантының тәсілін түсіндіреді:

*Жан көрінбес көзіме,
Арғын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.*

Жоғарыда көрсетілгеніндей, Абай соңғы кезде қоғамдық істерге араласпады, оның жаулары сонда да оны қудалауын тоқтатқан жоқ. Өзінің көп көлеңкесінде қалғанын келесі шумақтар арқылы жеткізді.

*Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қарасөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді жек көрмедім.*

1904 жылы 14 мамырда Абайдың сүйікті ұлы Мағауия қайтыс болды. Кезінде денсаулығының нашарлауына байланысты сүйікті баласын қалалық училищеден қайтарып алған болатын. Бұл қаза Абайды қатты қайғыртып, ешкіммен сөйлеспеді, көптен өзін жырақ ұстады. 40 күннен кейін өзі де дүние салды. 1893 жылы жазған өлеңдері алдынан шыққандай көрінді:

*Жүрегімді құм қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп зерлепті,
Бәрін сынап сандалған.
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты.
Бәрі алдағыш сұм жалған,
Басқа тиді байқадық,
Бәріне басты шайқадық,
Тағы бар ма айтарың,
Нанғыш болсаң енді нан.*

Абайдың өз шығармалары мен Пушкиннен «Ев. Онегиннен» үзінді, Лермонтовтан, Крыловтан жасаған аудармаларын ұлы Тұрағұл жинап, таяу арада императорлық Россияның географиялық қоғамының Семей бөлімшесі басып шығарады.

Өлеңдерінен көрініп тұрғандай, Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропа-ның атақты ақындарының қатарына қосар еді...

АБАЙДЫҢ ОРЫС ДОСТАРЫ

Лобановский мырза Фрост екеумізді кешқұрымға өзінің жекеменшікті үйіне шақырды. Мұнда оның бірнеше жас достары да келуі керек еді (...)

Жастардың сыртқы көрінісінде көзге ұрып тұрғандай айтарлықтай ешнәрсе сезілмейді. Олардың бірі жасы 24-терде, студентке ұқсайды, қалған екеуі білікті шаруа немесе таза орыс типіндегі жүздерінде мелонхолияның табы сезіліп тұрған ұсақ колөнершіге табындау.

Өмір оларға туған ана емес, өгей шеше болғандығы бұлардың әбден жаншылған ашуланшақтығынан-ақ аңғарылып тұр. Олармен бірге ілесе келген келіншек ойнақы, әсершіл мінез танытты. Дическуло ханым 37 жастағы дене бітімі өте келісті, жұмсақ бұйра кара шашы мойынына жетпей тұр...

Жастардың бәрі де ағылшын мен америка әдебиетін терең меңгерумен қатар, екі елдің де тарихы мен қоғамдық ұйымдарын айтарлықтай жақсы біледі. Шекспир, Милль, Спенсер, Бальфур, Стюарт, Гейне, Гегель, Лан-Ирпимг, Купер, Лонгфелло, Брет-Гарт және Гарриэт Бичер-Стоудың бәрі де осы кеште түгел ауызға алынды, шығармаларынан үзінділер айтылды. Бәрі де жаңа сайланған президент атын біліп, оның азаматтық саласындағы реформасы жайында пікір айтысып, оның жүзеге асуы туралы өте қажетті сұрақтар қойысты. Құрама Штаттардағы жағдайлар мен американдық тәртіп жөніндегі танымдарын, тіпті, біздің отандастарымыздың өздері де біле бермейді.

Қарапайым ғана тәтті тағам мен өте жақсы қытай шайынан соң, жер аударылғандар өте сағынышқа толы орыстардың халық әнін хорға қосылып шырқады. Фрост мырза екеуміз қосылып бірнеше америка студенттерінің әндерін, әскери әндерді айтып, тіпті, біздің тындаушыларымызды негрлердің әуендерімен таныстырдық. Біз қонақ үйімізге қайтпақшы болып қостасып рұқсат сұрағанымызда, түн жарымы ауып қалған екен. Менің «Семейдегі саясатшыларымызбен» орыс үкіметі мен революциялық қозғалыс жайында жүргізген әңгімелерімнің негізгі мәнінің сипаттарын да түгел хабарлай алу мүмкіндігімнің жоқтығы белгілі ғой.

Мен Павловский мырзаның «басқаша жағдай болғанда Отаныма бағасыз қызмет еткен болар едім» деп өте толық әділетті түрде ескерткеніндей, бұл даңқы жер жарған нигилистердің тек қана өзіме еткен әсерін өте тұқыл түрде тұжырымдап қана беруге міндеттімін.

Егер бұлар қуғында ұмыт қалып құритын болса, бұның себебі олардың өз Отанын сүйе алмауынан немесе азаматтық ерлігінің жоқтығынан емес, қайта ол орыс үкіметінің өз халқымен бірлікте ойласып әрекет етудің орнына, керісінше замана рухына толық қарама-қарсы келуінде жатыр.

* * *

Сібірдің қалалары мен деревняларында біз танысқан жер аударылғандардың бәріне мінездеме беріп, өмірбаяндарын келтіріп отыруды мен басы артық нәрсе деп санаймын. Дегенмен де, жалпы түрде болса да өзіме еткен тікелей әсерлерін айтқым келді. Өскемендегі жер аударылғандар мен Ульбаның жер аударылғандарының арасындағы бір-бірінен ерекшеліктері олардың әлеуметтік жағдайларындағы елеулі айырмашылықтарынан да аңғарылады. Немесе олардың ертеректегі қоғамдағы алатын орнымен өзгешеленеді дейсіз бе?

Қоғамның әлеуметтік басқышының екі шегінде бір-біріне қарама-қарсы тұрғандардың өкілдері мұнда да ұшырасады: осында деревнялық бір етікші мен кавказдық ақсүйек княгиня да бар. Ал осы екі аралықтың ішінде әртүрлі таптар мен мүддедегі: дәрігерлер, юристер, помещиктер, жазушылар, дәріхана-шылдар, журналистер, студенттер, офицерлер т.б. да бар.

Бұлардың басымы дворяндар немесе артықшылығы бар сословиелерге жатады, олардың кейбіреулері өте жоғары білімділер. Осылардың арасында Коновалов деген біреу ағылшынша жап-жақсы оқиды, бірақ бұл тілде нашарлау сөйлейді. Тифлистен келген қара торы грузин Милиншук мырза, Полтавадан келген публицист, жазушы Адам Бяловскийлермен мен ерекше жақындасып кеттім. Бяловский аса талантты адам, орыс әдебиетінің тарихы мен правосынан өте терең білімді, тіпті батыс әдебиеті тарихын да бұдан кем білмейтіндігімен маған әсер етті. Бұл өз ортасында аса үздік адам ретінде саналатын азамат саруауайымға түсіп, өзін Шопенгауэрдің жолын қуушы ретінде

санаса да, өзінің бақытсыздығын ерлікпен, көнбістікпен өткізіп жатыр.

Біз бұлармен жасаған әңгімеміздің үстінде бастан-аяқ орыстардың тәртібі мен орыстың революциялық қозғалысы және оған қарсы орыс үкіметінің оны түбірімен жойып жіберуге қолданып отырған шаралары жөніндегі сабырлы да батыл талқылаулары, әсіресе, маған ең жақсы әсерлер қалдырып отырды. Олардың орыс қауымы оның мұқтажы мен талабы жайындағы ешқандай асырмай да жасырмай суреттеулері, әділ де тым батыл үкімдері ең әділ деген соттың да арманы боларлықтай. Мұндай адамдарды «нигилист» деген атпен қаралаудың өзі ақымақтық болар еді, немесе оларды қоғамның аса қауіпті жаулары ретінде Сібірге айдау ең төмен сатыдағы арсыздықтың өзі болмақ.

1880 жылы Харьковте Нифонт Долгополов деген студент-медик тұрды. Ол өзінің медициналық білім алуын аяқтап, ең соңғы емтиханды тапсыруы керек еді. Кенет Харьковте Россияда жиі-жиі болып тұратын студенттер наразылығы басталып кетті. Толқудың күшті сипат алып өршуіне байланысты университет әкімшілігі көмекке қарулы әскер шақырды, казактар тез арада-ақ көшені бас көтерушілерден тазартты. Долгополов мырза революционер болған емес, тіпті «сенімсіздер» тізіміне де ілікпеген-ді. Оның бұл толқуға ешқандай қатысы болған емес. Ол бұл тұста көше бойымен келе жатып көз алдында өтіп жатқан оқиғаның куәгері болды. Казактардың қарусыз студенттерді қамшының астына алып, бастырмалата сабап жатқанын көріп: «Қорғанышсыз адамдарды қамшымен бұлай сабау адамшылыққа жатпайды, арсыздық қой, ұялсаңдаршы»,— деді ол зығырданы қайнап. Чиновник сол сәтте-ақ Долгополовты полицияға көрсетіп үлгерді. Оны ұстап алып, болып жатқан тәртіпсіздікті ұйымдастырушы ретінде түрмеге жапты. Бірнеше ай өткен соң оны сотсыз, тергеусіз Батыс Сібірдегі Қорған қаласына жер аударып жіберді. Ал үшінші Александр патшаға сенімді қызмет етуге ант беруден бас тартқаны үшін, оны Тоқалыға айдап жіберді.

Бұл қаланың Ильин деген исправнигі ұрда-жық ұятсыз хайуан мінезді адам болатын. Жас дәрігер келмей жатып-ақ онымен ұтаса кетті. Ол дәрігер Долгополовтың «Ереженің» 27-статьясын қатаң сақтамағандығынан туған еді. Ол білгір дәрігер ғана емес, сонымен қатар әрі ізгі ниетті адам ретінде қажет бол-

ған жағдайда кез келген сырқатқа көмек беруден бас тартпайтын. Ол көрсеткен көмегін пұлдап, оны табыс табу көзі ретінде қараған емес, бірақ оған сүзекпен ауырған немесе көзін шел басқан шаруа сырқатының алғашқы кезінде келсе, онда ол үнемі тиісті кеңесін беретін немесе операция жасайтын. Мұның бәрін тегін азаматтық парызым деп атқаратын. Дәрігер Долгополовтың жергілікті тұрғындарға тез танылуы исправникке ұнамайды. Ол Долгополовты полицияға шақыртып, балағаттап «Ереженің» 27-статьясының мазмұнын есіне салады, түрмеге жабамын деп қорқытып, ауру шаруаларды ақы алып та, тегін емдеуге де тыйым салады. Дәрігер Долгополов бұған бойсұнуға мәжбүр болды. Дәрігерлік көмек көрсетуін тоқтатты, бірақ оның исправникпен арақатысы бұрынғысынша шиеленісті жағдайда қалды. 1883 жылдың күзінде Тоқалы басшыларының бірі – қалталы әрі беделді купец Балахиннің ұлы абайсызда мылтықпен шешесін жарадар етіп алды. Жарақаты аса қауіпті еді. Оқты алып тастауға тәжірибелі дәрігер қажет болды. Жарадар әйелге шақырылған қалалық дәрігер ашушан, бірмойын Гул деген кісі еді. Ол жарадан қан кетуді тоқтатты, бірақ оқты алып тастаудан үзілді-кесілді бас тартты. Бұған аса тәжірибелі Долгополовты шақыруға кеңес берді. Балахин мырза асыға дәрігер Долгополовқа келіп, одан операция жасауды өтінеді.

– Менің дәрігерлік көмек көрсетуге еркім жоқ, – деп жауап береді жас дәрігер.

– Өңгіме өмір мен өлім туралы болып тұр ғой, – деп Балахин мырза кетпей тұрып алады.

– Өте аянышты, бірақ менің исправникпен қарым-қатынасым тым нашар. Рұқсат етілмеген, дәрігерлік қызмет көрсеткенім үшін де бірнеше рет қолайсыз жағдайда қалғанмын, мені түрмеге жабыласың деп қорқытып бұл жұмысты тағы да қолға алуыма тыйым салынған, – деп жауап қайырады Долгополов.

Сізді Сібірге адамгершілік нанымыңыз үшін жер аударды, – деді абдыраған Балахин мырза, – жантаісілім еткелі жатқан әйелге көмек бермеуге қалай жаныңыз шыдайды, бір ғана Сіздің көмегіңіз ғана оны ажалдан құтқарып қалмақ?

Сіз мәселені осылайша қойсаңыз, әрине қалдыра алмаймын. Мен операция жасаймын, сонан кейін өзімнің тындамағанымның зардабын да тартамын.

«Дәл қазір Балахина ханымға ешқандай да қауіп төніп тұрған жоқ»,— деп тапқан дәрігер Долгополов губернатор Лисогорскийге телеграфпен хабарлап, жергілікті дәрігер өз міндетіне алмаған операцияны жасауға рұқсат алуды ұсынады. Бір сағаттан кейін жауап та алынады. Губернатор бұл жағдайға өзін маман емеспін деп санап, қаланың бастығынан Ішкі істер министрлігінің медициналық департаментінен рұқсат сұрауға кеңес береді.

— Көріп отырсың ғой, адам өміріне бастықтардың қалай қарайтынын? — деді ызаланған дәрігер Долгополов.

Ол операция жасап, оқты алып тастады, жараны байлады, сөйтіп Балахина ханымға төнген қауіпті кейін ысырды. Келесі күні жас дәрігер тұтқындалды, исправник бұл туралы қылмыстық іс қозғады. Оған мысал — Тобыл губерниялық басқармасының архивіндегі қағаздың, маңдайына «Әкімшілік айдаудағы Н. Долгополовтың Балахина ханымның аяғындағы оқты заңсыз алғаны үшін» деп үлкен әріппен жазылып сақталуда. Бұл кезде губерниялық басқарма жүргізген қылмыстық тергеу белгісіз кезеңге созылып кетіп Долгополов округтік лас түрмеге жабылып, өзіне сүзек жұқтырып алады.

Дәрігер Долгополов оқиғасы шағын қаладағы бүкіл жұртшылықтың назарын аударып, ал оның ауруға ұшырағаны жөнінде хабар таралғанда, оған түрмеге гүл шоктары мен тамақ жіберіп тұрды. Бұл жағдай исправниктің өзіне де әсер етті, ол жас дәрігерді босатып, оны өзі жататын пәтеріне алып баруға бұйрық берді. Сонымен бірге ол губернатор Лисогорскийге ресми хабар да жіберді, бір қылмыстық іске байланысты айып тағылып әкімшілік айдаудағы Нифонт Долгополов бүкіл округтің «қоғамдық тыныштығына» елеулі қауіп төндіруде. Қала тұрғындары түрмедегі оған гүл мен ас-су әкеліп тұрады, олардың Долгополовқа деген ықыласының күштілігі соншалықты, қашып шығуына да көмектесуі әбден ықтимал. Мұндай жағдайда ол (исправник) өзінен барлық жауапкершілікті алып тастайтынын айтып, ұлы мәртебеліден аталған Долгополовты Сүргіт немесе қатаң бақылауға алынатын губернияның басқа бір жеріне жер аударуға жарлық беруін өтінеді.

Долгополов мырзаның өлім халінде жатқанын исправник қасақана жасырып қалады, ал бұл елеулі жағдайдан хабарсыз

губернатор исправникке тез арада телеграфпен Долгополовты этаптық тәртіппен Сүргітке жер аударуға хабар жібереді. Исправник айдаушылардың офицеріне губернатордың бұйрығын айтып, тез арада оны орындауды талап етеді, бұдан офицер бас тартты, өйткені ол жергілікті үкіметтен жер аударылған ауру адамдарды қабылдап алмау туралы қатан бұйрық алған еді. Дәрігер Долгополовтың ауруы қауіпті болатын, бәлкім жолда өліп қалар, онда заңды бұзғаны үшін оны тәртіптілік жаза өтеуге тартады. Міне, осы кезде исправник өзіне ұнамаған осы бір дәрігерден қалайда құтылғысы келіп, шаруаның арбасына салуға бұйырады. Айдаушыға бірнеше городовойды іріктей алып, Долгополовтың пәтеріне беттейді. Ал Долгополов болса аурудан әлсірегені сонша, орнынан көтерілуге де шамасы келмейді. Әйелі күйеуінің тұтқындалуына қарсылық білдіреді. Жалғыз іш көйлекпен дәрігер Долгополовты алып шығып арбаға салады. Бұл оқиға 1883 жылдың 24 қазан күні болған еді. Күн едәуір суық болатын. Долгополов үшін бұл экспедиция қайғылы аяқталар ма еді қайтер еді, егер де осы көрініске қарап тұрған, жаны ашыған әлдебіреу оған тонын шешіп бермесе. Селкілдеген арбаға салып айдау жолымен исправник өзінің «жемтігін» Тоқалыдан 180 шақырым қашықтықта жатқан уездік Ишим қаласына дейін сүйрелейді. Ишим қаласында сол кезде жер аударылған 11 адам болады, олардың ішінде белгілі орыс жазушысы Мачтет бар еді. Олардың біразы дәрігер Долгополовпен тікелей таныс еді, бәрі де оның азап шегу тарихын жақсы білетін, жас дәрігердің қандай жағдайда екенін көрген олар Ишим исправнигіне барып, алып жүруге үзілді-кесілді қарсылық білдіреді, егер бұған көнбесе күш көрсетуге дейін баратынын мәлімдейді.

Олар дәрігер Долгополовтың денсаулығына жергілікті дәрігердің қарауын талап етіп, Ишим исправнигіне протокол жасауды ұсынады, мұнан кейін губерниядан телеграфпен губернатордың Тоқалы исправнигіне өлім халінде жатқан осындай қақаған суық күнде іш киіммен ғана шаруаның сықырлаған арбасына салып, 180 шақырым жерге жіберуге бұйрық бергені рас па деп сұрайды. Губернатордың Долгополовты дереу жергілікті ауруханаға тапсырсын деген жарлығы жетті, сонымен оны Сүргітке жер аудару туралы бұйрық өзгертілді. Губернатор жағдайды пайдаланып, Тоқалы исправнигінен екінші рет қай-

таланған жағдайда жер аударылғандар туралы заңды бұзғаны үшін сотқа тартылатынын айтып, қорқытып 500 сом пара сығып алғаны туралы Ишимде әңгіме таралып кетеді. Бұл әңгіме, бәлкім негізсіз де болуы мүмкін, жалпы белгілі қызмет орындарына көп адамды таластырып қойып, масаттанған губернатор карауындағы қызмет орнын көбірек ақша бергенде сататыны жұртқа белгілі болатын-ды,

Долгополов мырза Ишим ауруханасында толық сауығып шыққанша емделеді, сонан кейін қайта Токалыға жіберіледі. Кейіннен оны Семей облысына ауыстырады, мұнда оның жағдайы бұрынғыдан едеуір жақсарады. Соңғы рет мен оны қазақтардың арасында антропологиялық зерттеулерді қызу жүргізіп жатқанын естідім.

Мен ұзынырақ тоқталып баяндаған бұл типтік жағдай орыс үкіметінің сенімсіздерге көзқарасын тамаша бейнелейді әрі үкіметтің оларға тағылық көрсететінін мәлімдеген Сүргіттегі жер аударылғандар арызы соншалықты шындық еді.

Бұл азап шегуді көрсеткен жазбаны оқи отырып, суық, жансыз әріптермен басылған бұл тағылық пен әділетсіздік туралы әсерді осы трагедиядағы басты рөлді ойнаған еркектер мен әйелдердің еріндері дірілдей отырып айтқан әңгімесінен алған күймен салыстыруға әсте де болмас. Осы әңгіме арасында көзімнің жиі-жиі ыстық жасқа толып кеткенін мойындағаным арланбаймын, мен дәрменсіздіктен жұдырығымды қыса түстім, бұған тек қана көз жасым ғана басу болды. Бұл үздіксіз жан азабы тән азабынан мүлдем ауыр еді.

ИБРАҒИМ ИБН ҚҰНАНБАЕВ

«Уақыттың» 322-санында Россияның ең атақты ақындарының бірі Лермонтовты М.М. әпендінің аударуымен «Жалғыздықта» деген өлеңі жарияланған еді. Осы өлеңді көрген соң оқушыларымыздың құрметті Ибраһим Құнанбаевтың Лермонтовқа іңкәр болып орыс әдебиетінің гүл шоқтарын өз тілінде сайратқаны екінші бір жағынан адамның ойына оралады.

Бұл адам Семипалат облысы, қазақ, нәсілі тобықтыдан еді, Өскенбайдан тараған Құнанбайұлы Ибраһим мырза.

Ибраһим мырза ұлы ақын аталып бұдан төрт жыл бұрын дүниеден кайтты, 59 жаста еді. Ғылымсыз, қара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа мәшһүр етті. Шығармалары қазақша жазылды. Мейлінше мол еңбектенумен орыс тілін үйреніп, орыс әдебиетіне еркін жетіліп, достасып алды. Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірерліктей табиғи болып шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымы тұтымды еді. Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді. Марқұмның өлеңдері көп болса да, басылғандары жоққа тән еді. Обалы шығармаларын біліп жарыққа шығаруға қайрат етпеген кісілердің басында тұр. Марқұмның сөздерінің бірі:

*Қуаты оттай бұрқырап,
 Үзінге салып тізілген.
 Жаңбырлы жайдай сырқырап,
 Көк бұлттан үзілген.
 Қайран тіл, қайран сөз!
 Наданға қадірсіз.
 Тәуекел мен батыр ой,
 Өткір тілді найза етіп.
 Сайысып-ақ бақты ғой,
 Неше түрлі айла етіп.
 Оянбай, қайран жұрт,
 Ұялмай қал жым-жырт!
 Ақылмен ойлап айтқан сөз
 Бойыңа жұқпас, сырғанар.
 Ынталы жүрек сезген сөз
 Бар тамырды қуалар.
 Ән салар, жатқа алар,
 Түбінде құр қалар.*

«Уақыт» газетінен 1908 ж.

ӘДЕБИЕТ ҚАЗАКИЯ ЯКИ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛ ӨНЕРІ

Басқа тіл араласып көп өзгермеген асыл түрік тілі, тамырлатып бір сөзден неше сөз таратуға келетін әр нәрсеге есім қойылған кеңірек лұғат қазақ тілі деп айтуға жарайды һәмда сөз-уарлық, астарлы киелі сөздер біздің қазақта екiнiң бiрi, егiздiң сыңарынан табылады. Көз алдында қарасын үзетiн шаһабазлары болғаны сықылды кетпен тұяқ кеменгерлерi де болды. Табиғи сүйегiне бiткен, самсаған сары қолда қағылмай сөз асылын терiп, тiлiнiң майын ағызатын өлеңшiлерiмiз де болды. Айтылғаны сықылды өлеңшiлiк те құрметсiз, қадiрсiз емес едi. Арабтардың Лабидi, орыстардың Пушкинi қияметкеше халық тiлiнде сөйленiп тарихқа жазылды. Пайғамбарымыз да... сөз сөйлей бiлуменен өлең хақында керексiз, пайдасы жоқ демсi, бөлкi iлтифат көзiменен қараған, ғибратлы орынды құлақ салып өзi де тындап отыратын болған. Ал хасылы бұл екi өнер басқа халықта болғаны сықылды қазақтарда да барлығы сол асылдың қадiрiн танып орныменен ұстай алмай, ғылым, мағруф майымен майланбағаны себептi iлгерi аттай алмай сүрiнiп келе жатқандай көрiнедi. Бұл iсте де болатты бұрғы суарып шешендерiмiз сөйлер орынын бiле алмай, Қырымға көзiн сала алмай жырымға айналып, өлеңшiлерiмiз де бүркiт қартайса тышқаншыл болады деген сықылды ән салып, аузын ашып, қайда жәрменке болса сонда ойын-күлкi мәжiлiсiнде жүрiп, өз берекесiн өзi алды.

Ендi миллат бақшасын ғылым, мағруфпенен зейнеттеп ғаделеттiң сарайында шешендерiмiздi сөйлестiрiп, өлеңшiлерiмiздi айтыстырсақ, мәжiлiсiмiз гүлдi, сөзiмiз бұлды болар едi.

Жалғыз-ақ сол шешендiк байлаусыз, дәмсiз көпке қадiрсiз құрғақ ағымменен болғаны сықылды мақтаулы өлеңшiлдiктiң де бiреудi мақтап қақтауменен, бiреудi сақтап жақтауменен болмайды, бөлкi шешеннiң тiлi, шебердiң қолы ортақ болсын. Өлеңнiң iшi алтын, сырты күмiс болып үлгi-өрнекпенен толы болсын...

Мұнан кейiн ортаға алып сөйленуге, үлгi өрнек ұрығын өрбiтiп өсiруге бiраз өлең жазып, кәрiлердiң қайғысын, жастар-

дың дертін қозғап бұл қысқа ғана рисалада (трактатта, – М.М.) әр баптап бір ауыз сөз сөйлеп, сол сөздерді иншалла бір уақытта осы сөздерімнің соңына тіркей бермекші боламын.

ӨЛЕҢ

Жаһут қазақ әдебиеті

*Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырған ер данасы.
Тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол — ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы, көбі — надан
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.
Әуелі аят, хадис — сөздің басы,
Мінәжат уәлиләрнің зар наласы,
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар
Әрбірі келгенінше өз шамасы.
Өлеңге әркімнің бар тайталасы,
Сонда да олардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Келістірер қазақтың қай баласы.
Көз жұмып дүниеден өткеніңше
Адамның таусылмайды қамтамасы.*

ТОБЫҚТЫ ЫБЫРАЙ МАРҚҰМНЫҢ СӨЗДЕРІНЕН

I

*Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқың сергек,
Ашуың ашытады ойың кермек.
Мұндасарға кісі жоқ сөз ұғарға,
Кім көңілді көтеріп болады ермек?
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
Бір жақсы ақылға ерер, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.*

*Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
Еріншек ездiгiмен көпке көнбек.
Надандар қыла алмай жүр халал еңбек,
Ұрлық, құлық қылам деп қағар көлбек.*

*Харамдықтың асқыны бiр күн тосар,
Мың күн сынбас, бiр күнi сынар шөлмек.
Сырттан сықақ туысқан өршеленбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Өз ғайыбын аңдамай сөзiн жөндеп,
Елiрiп, шайтан жағына болар кiрмек.
Бiреуге малы бар деп бектiк бермек,
Үш жыл өтсе тағы да сайлау келмек.
Өнерлi би, үлгiлi жандар қайда?
Тағы да тартып бiреуге алып бермек.
Қолдан келе бермейдi жұрт меңгермек,
Харам менен халал арасын кiм теңгермек?
Мақтан үшiн мал шашып болыс болып,
Өзiне иттей қорлық сөз келтiрмек.*

II

*Бай алады «кезiнде көп берем» деп,
«Жетпей тұрған жерiнде тек берем» деп.
Би мен болыс алады беклiк сатып,
«Мен дұшпаннан кегiңдi ап берем» деп.
Дос алады: «бермесең, бұл берем» деп
«Жауыңа қосылуға серт берем» деп.
«Бiр кетсем ендi қайтып қайрылмаспын,
Мен саған сiрә нағып ырық берем» деп.
Ел жылар: «сайлау болса ат берем» деп,
«Кезiнде сен мендiк бол деп берем» деп.
«Мың теңге алып, уағда қылып кетсең,
Қайта айналып, ойламас бет көрем» деп.
Жалаңқия жат мiнез қу алады,
«Бермесең бiр жерiңдi бөксерем» деп.
Ел жүр ғой: «бұл қылықты еп көрем» деп,
«Тоқтау айтқан кiсiнi шет көрем» деп.*

*Бай шашылар орынсыз бектенем деп,
Ысырап малын ойламас сектенем деп.
«Қайыр, зекет, садақа, қаж, сахауат
Шариғат турасымен тексерем» деп.
Жақсы орынға бір қара жан шыққандай,
Сүнәтсізге бай құмар: «көп берем» деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар
Ми қатар: «бас-аяғын тексерем» деп.*

III

*Ал, енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар, намыс, ғақыл, білім, сабыр, талап.
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тыңдар еді мыңға балап.
Ғақыл, ұят, ар, намыс, сабыр, талап
Ғәділ ер туралықты іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.
Жұртты алдап, қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қармап.
Қақса, соқса, бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп, жау мұндалап.
Мансап, атақ, ғақылы бекке бірдей,
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтар жайқарсымай,
Халаллықны сыпатлар ерікке жүрмей.*

* * *

*Жол кермек жоба білмек, жиһан кезбек,
Бой жеңбек ер жігітке ғақыл таппақ.
Тағдырын жүрушінің хақтан біліп,
Көшелі өнер иесін жүрсе жақтап.
Ниетің түзу болса сенің аппақ,
Екі елі ауызыңа қойсаң қақпақ.
Сыбыр, өсек дегенді сырттай жүріп,
Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ.*

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ

23 маусымда 1904 жылында туған жері Шыңғыстауында дүниеден кайтты. Атақты қазақ ақыны, Шыңғыс елінің қазағы Абай Құнанбайұлы кітапша шын аты Ибраһим, бірақ қазақ әдеті бойынша шешесінің еркелетіп қойған Абай атын халық атап кеткендіктен, біз де Абай дейміз.

Абайдың әке тұқымы тобықтыға басшы болған, би болған белгілі атасынан еді. Үлкен атасы Ырғызбай 1750 жыл шамасында Ырғыз деген өзенде туған екен. Халқының қолбасы батыры һәм биі екен. Тобықтының өз уақытында Түркістан жағынан елін бастап ауып келіп, осы Шыңғыстауы мал бағуға аса жарамды жер деп өзін мекен қылыпты. Онан соңғы атасы Өскенбай би халық ортасында әділ атанып, бөтен алыс елдің адамдары да орталарындағы үлкен дауларына сол кісіні іздеп келіп, жүгініп, билік айтқызып бітіп қайтады екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт ауызына қараған қатты, істі кісі болып, бөтен елдерді билеп, ел ішіне бір ғана төре тұқымы сұлтан болып жүрген кездерде де, солармен таласып, Қарқаралы өкірігіне ол қазақтан сұлтан болған кісі еді. Уақытындағы елдің құр мұсылманмын дегеннен басқа діннің не екенін білмей, қан жеп, неше түрлі ырымдарға табынып жүргеніне қатты тыю салып, анық шарифат қоспаған істі қылған ғайри бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салып, халыққа ауыл басы молда ұстатып, қадари хал ғылым жолын көрсетіп, үлгі салған. Өзге жұрт орыстан баласын жасырып жүргенде, балаларына орысша оқу оқытып, Халиолла деген баласын Омскі кадетский корпусан оқытып, онан соң Мәскеудегі Павловский кавалерский школдан оқытып, сабақты жақсы бітіріп корнет болып қызметте жүргенде, ауырып дүниеден кайтып еді. Қартаң тартқанда, халық Меккеге барғанды білмейтін уақытта ол бастап Меккеге барып, онан келген соң ешбір дүния сөзіне кіріспей, бір ғана ғибадатын қылып, өлгенше үйден шықпай өтіпті.

Абайдың шешесі Ұлжан – Қарқаралы уезіне қарайтұғын Қуайдырай Мыржық деген жердегі қаракесек Бошан руынан Бертіс деген бидің тұқымы. Қазақ ортасында елді күлдіргі қал-

жыңымен сөгіп, шешендікпен атақ алған Қонтай, Тонтаймен туысқан Тұрланның қызы еді. Тонтай, өзі малды кісі екен. Бір-екі ауырғанда қожа-молдалар жиылып көңілін сұрай беріпті, ақыры өлер жолы ауруы қатты болып жатқанда, қожа-молдалар тағы да келіп, көңілін сұрап отырғанда айтыпты дейді: «Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас», – депті.

Абай 1845 жылы жылан жылында туды, 1904 жылы ұлу жылында алпыс жасында дүниеден қайтты.

Абай он жастан он екі жасқа дейін қырда мұсылманша оқып, он үш жасқа шығарда Семейде молда Ахмет хазіреттің медресесінде оқыған. Медреседе жүрген уақытта үш айдай орыстың приходский школынан орысша сабақ оқыған. Ақыры төрт жыл мұсылманша, үш айдай орысша оқыған соң, он төрт жасында сабақтан шыққан. Он бес жаста балалық қылмай үлкендерден білімі артылып, ел ішінде жұртты өзіне қаратып, басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып, әкесіне үлкен көмегі тиген. Тұрғылас елдің жақсылары баласынбай өзіне қарай бастаған. Ол уақыттағы елдің адамдары не қылса да аталарындай атақты, үлгі аларлық би болады дескен. Бірақ ондай би болуға заманының өтіп кеткенін қайдан білсін. Жиырма жасында Абай халық жайынан бұрынғы әдетті, ғұрыпты, ескі білікті билердің қиын іс туралы қылатұғын биліктерін көп білген. Өзінің зейіні артық болған соң, кәрі мақалдарды, неше түрлі қазақтың білімділері мысал үшін айтқан әңгімелерді бірін ұмытпай біліп алған. Қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді.

Уақытында аз да болса ислам діні, ғылымы кіріп келе жатқан жаңа заманның ретімен Абай ғарабша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымынан үлкен хабардар болды. Сол талаппенен қырда арабша, парсышаға Абайдан артық білетін ешкім болмады. Өзге жерде өтірікті-шынды жұртты өзіне қаратып жүргенде, Абай алдында надандығы білініп масқара болып қалам ба деп шала оқыған ғылымы бар молдакожалар Абайдан қашып жүруші еді.

Абай 30 жасында барша халық ортасына атағы жайылып, білікті болды. Бүтін елдің басшы адамдары құда-тамыр болып, жақындық қылып араздық-жаулық қылмай жүрді. Ұрлық

қылған кісіге, зорлық қылғандарға жазаны аямай салып, қатты қысымшылық көрсетті. Ұры оның аулының маңынан жүре алмаушы еді, бірақ осы ұрыны қатты тыямын дегендіктен, қазақтың бұрынғы заман барымташыл әдеті қалмағы қиын болып, ел ішінде көнбеймін дегендер партия қылып көп әуре қылды. Абай бір кезі келіп тұрған самород еді. Бірақ халықтың надан уақытында шығып, есіл өнерінің пайдасын кәміл көрсете алмай, қызықты өмірінің бәрі елдің шуылдақ партиясымен әурелікте өтті. Бұл туралы бір өлеңінде:

— Әзелде тәңірім сорлы етті,
 Арсыз елмен әуре етті,
 Жалғыз үйде күңірентті,
 Тағдырға білдік көнгенді.
 Адам деген даңқым бар,
 Адам қылмас халқым бар.
 Өтірік пен өсекке,
 Бәйге атындай аңқылдар.

Тұла бойым шымыранды,
 Барма топқа шақырмай,
 Жат үйінде шатылмай,
 Шыдармын ба япырмай
 Жатуға шықпай үйде енді, — деді.

Абай 14 жаста-ақ біреуді мазақ яки қалжың қылып құрбылар ортасында өлең шығара бастаған. Олар жатқа үйреніп айтып жүрген. Бірақ өзі оған өлеңшіл екенмін деп көңіл қоймаған. Қазақ ортасында ақындықтың пәлендей қадірі жоқ нәрсе, қайдағы қошеметпен біреуді мақтап өлең етіп, бірдеме алам ба деген кедей адамдар айтып жүрген соң, қазақтың төрелері мақтан да қылады екен: «Тұқымымыздан бақсы яки ақын шықпайды», — деп. Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп жаза бастаған соң бұрынғы ақындар надандықпен өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай, тіленшілік орнына айтқандықтан, ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, олардың ретінен басқа қылып алмақ, пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылтып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын білдіріп өлең шығарған:

*«Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
 Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
 Ақындары ақылсыз надан келіп,
 Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
 Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
 Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
 Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
 Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
 Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
 Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
 Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
 Өз елін бай деп мақтап Құдай қарғап.
 Қайда бай мақтанишаққа барған таңдап,
 Жесе де бай болмапты қанша малды ап.
 Қазаққа өлең деген бір қадірсіз
 Былжырақ көрінеді солар дандақ.
 Ескі бише отырмын бос мақалдап,
 Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
 Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
 Келейін сендерге де енді аяңдап.»*

Абай әлде бойына біткен өнерін жарыққа шығарып, білдіре алмай кетуге де болатын еді, егер де 80-жылында жер аударылып келген Михаэлис деген бір білімді кісімен таныс болмаса, хәм Михаэлис пен Маковецкийдің атына басылған «Қазақтың ескі ғадет-ғұрпы» деген кітапты жазып аламын деп жүрген Гросс деген кісіге таныс болмаса. Бұл Гросс хәм Михаэлис Абайдікіне қонақ болып келіп-кетіп жүрген. Абайдың ғылымға бетін түзеп жібермекке осы кісілер үлкен себеп болған. Абайды орыстың белгілі жазушылары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев деген кісілердің шығарған кітаптарымен таныс қылған. Абай өле-өлгенше «менің әкемнен артық жанашырлық қылып, дүниеге көзімді ашқан Михаэлис» деп айтып отырушы еді.

Абай соңғы замандарда: Спенсердің, Опитен, Луйстің позитивный хикмалығын, Дрепрдің Еуропаның ғылымы туралы жазғанын Чернышевскийдің заманындағы жазылған статьялары хәм оның өмірін оқып отырушы еді. Әсіресе Абай Лермон-

товтың жазғанын ұнатушы еді. Бұның өлеңін қазақша өлеңмен перевод қылып еді: «Дума», «Кинжал», «Парус», «Молитва» деген һәм ғайри бәйттарын да переводтап еді.

Абай Крыловтың басняларын да перевод қылды. Қазақтың ұғымына ыңғайлы деп Абай қазақша өлеңмен «Онегинді» перевод қылды. Қазақ ортасына қатты жайылып кетті. Қазақта «Татьянаның хатын» бек таңсық көрді. Абай өзі Толстой мен Салтыков-Щедриннің шәкірті еді. Орыс школындағы балалардың ынтығы ғылым іздемей, адвокат болып, полиция қызметіндегі төре болып пайда таппақ болатынын сөгіп, оларды Толстой, Салтыков-Щедрин кітабын оқып, солардың жолында бол деп өлең шығарған.

Абай өзі жасында ғылым оқи алмай қалғанын арман етіп жазған өлеңі:

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.*

Осы өзінің өкінгендігінен балаларын орыс оқуына берді. Өзге мақтан баласын мал пайдасына, яки мақтап пайдасына бөле оқытпай, бір ғана білім біліп шығармаққа мақсат еткенін өлеңмен жазған:

*Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет кылсын, шен алсын деп бермедім.*

Екінші баласы Ғабдрахымды городской школды бітірген соң, Томский реальный училищеден өз ақшасымен жіберіп оқытты.

Қазақтан әуел өз ақшасына баласын оқытқан осы кісі шығар. Жылына неше жүз теңге расход қылып, Ғабдрахым реальный училищені бітіріп, Петербордағы технологический институтқа түсемін деп барғанда, онда Ласовский деген бұл жақта ояз болған таныс кісі жолығып, соның советі бойынша Михайловский Артиллериялық училищесіне түскен. Одан бітіріп шық-

каннан кейін елінің өзіне үміт қылып жүрген ғылымға зерек халқына еңбек қылмақты парыз білген Ғабдрахым 1895 жылы 27 жасында военный артиллеристический академияға түспекке дайындалып жүргенде, «костоед» деген науқас болып дүниеден қайтты. Орыс ғылымын кітапта оқығандық Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абай өзін қазақтың ғибрат алатұғын ақыны біліп, елдің шатақ сөзінен қашып, өлең жазып отырмақ болды. Өйткенімен ел де тынышына қойған жоқ, бірақ әрбіреуі қозғалған уақытында кез келген қағазға жазып тастаушы еді. Әуес қылған жастар алып таратып кетуші еді. Абайдың халықты сөгіп шығарған өлеңдері қазақтың қай шетіне болса да жайылды. Абай өзін тереңнен жазатұғын ақын екенін біліп, елінің ұғымсыздықтан әншейін өлеңнен артық қадірін білмегендігіне ыза болып жазған өлеңі:

*Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін,
Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап.*

*Ақыл сөзге ынтасыз жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табалап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп
Жіберсем өкпелеме көп жамандап.*

Өзге алыс ел құмар болып, Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиналған топта Абайдың насихатын оқыса, ұқпаса да құлақ қойып, тыңдап отырғандарына қарағанда, қайта ең жақын туысқан елі тобықтының көбі айтқан сөз, жазған өлеңімен ісі жоқ болып, өзіне жаулық ойлайтынына ыза болып жазғаны:

*Патша Құдай сиындым
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алған күн,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын-найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды
Тобықтының езіне.*

Абай соңғы уақыттарда елінің партиясынан да жалығып
hәм айтқан сөзді ұғып жұрт түзелетін сықылды емес екендігін
біліп, көңілі қалыңқырап өзі сөзге араласпай үйде жатамын деп
жазғаны:

*Менсінбеуші ем наданды
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.
Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.
Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, Құдай, жатқанды.*

1904 жылы 14 майда Абайдың ең жақсы көретін баласы
Мағауия дүниеден қайтты. Осы баласын городской училище-
ден оқытып жүріп, денсаулығы нашар болған соң қайта қо-
лына алып еді. Бұл өлім Абайға тым қатты батып кетті. Өзі бір
түрлі сынып жүдеп, елінің әне-міне деп уатамын деген сөзінен
де аулақ жерде жалғыз отырғысы келіп, ешнәрсеге араласпай,
Мағауиядан кейін кырық күннен соң дүниеден қайтты. Мар-
құмның 1883 жылы жазған бір өлеңі:

*Жүрегімді қан қылды
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп, әзірлеп
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таппай солардың
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сұм жалған.
Басыңа тиді байқадың,
Бәрінен басты шайқадың,
Тағы бар ма айтарың?
Нанғыш болсаң енді нан!*

Бұрын да айтылып еді, Абай бала жасынан қазақтың тәуір жігіті партияда күшті боламын деп талап қылғаннан басқаны ойламайтын уақытта өсті деп, сол себепті жазушылықтың өзін де екінші дәрежеде қылып салақ болып, берірек ұлғайыңқыраған кезінде өкініш түсіп, жасынан ғылым жолында болмай қазақтың айғайымен жүргендіктен, кешірген өмірінің, жазған өлеңінің ретсіз болып, яки ғибрат алмаққа жарамай-тұғын, ақылға сыйымсыз жері болса кейінгі замандағы жинаушы жастардан өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілікпен бойды ыза кернеп өткен қатам болса аяп, аз сөге көрмендер деп жазғаны:

*Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?
 Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
 Махаббат ғадауатпен майдандасқан
 Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?
 Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
 Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
 Асау жүрек аяғын шалыс басқан
 Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?
 Сонда жауап бере алман мен бейшара,
 Сендерге еркін тиер, байқап қара.
 Екі күймек бір жанға әділет пе?
 Қаны қара бір жанмын, жаны жара.*

*Жүрегімнің түбіне терең бойла,
 Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
 Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
 Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!
 Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
 Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
 Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
 Етек басты көп көрдім елден бірақ.
 Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
 Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
 Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті
 Сен есірке, тыныш ұйықта, бақ сөзіме!
 Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
 Мен келмеске кетермін түк өндірмей.*

*Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.*

Абай жазған өлендерінен басқа әншейін отырғанда, көбінесе, өзінің қызықты көріп, көңілі рахат тұтатұғын сөзін ұғар деген бала-шағасы жаңа талап байыпты жас жеткіншектер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбенен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қайдан іздеу керек, өмірді қалай кешірсен жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір не түрлі насихатпен болсын жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді. Бұл уақытта бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да, Абайдың насихатын көп тындап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі медреседен оқыған ғылым жолындағы кісі сықылды әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді. Өз алдын медресе біліп, ұқса-ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғанын ең қызықты өмірім деп жазғаны:

*Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас,
Үйретуден балаға.*

Абайдың өміріндегі ең жақсы көретіні таза көңіл мен достық еді. Өзгеден табылмаса қатын-балаларың дос қой, солармен болса-дағы әзілі жарасып сүйіскен өмірден артық өмір болмайды деуші еді.

*Махаббатсыз дүние дос,
Хайуанға оны қосыңдар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар.
Жүрегі жұмсақ білген құл
Шын дос таппай тынымас.
Пайда, мақтан бәрі — тұл
Доссыз ауыз тұшымас.*

БЕЛОСЛЮДОВТЫҢ ҚОЛЖАЗБАСЫНАН

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі – жазба әдебиеті басталды.

Жазба әдебиеттің негізін салушы есімі Мәшһүр деген атпен белгілі болған Жүсіп Көпеев, соңыра Абай Құнанбаев болды. Ол туралы әңгіме алда болмақ. Өз руы мен өзін мадақтайтын ақындардың ертеден келе жатқан дәстүрінен ірге теуіп алғаш рет Ж. Көпеев халықтың мұнын жырлай бастады, Мәшһүр Жүсіп өлеңді жазып шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жазады.

Бұған мысал ретінде сол кездегі талантты жастардың бәрінің Мәшһүр Жүсіпке еліктегенін айтсақ та жеткілікті. Бұрын өлең көпшілік алдында ауызша айтылатын, ал ақын атану үшін біреумен айтысқа түсетін, жыршы міндетті түрде суырыпсалма ақын болуы шарт еді. Енді Көпеев өлеңдері оқырманға жазбаша түрде ұсынылды, ақын деген сөз тек ақын-жазушыларға қатысты ғана емес, өлең жазуға қабілетті талант иелеріне де қолданыла бастады.

Көпеевтің бұл күнде әлі көзі тірі, бірақ ештеңе жазып жүрген жоқ. Себебі әбден қартайған. Ол өлең де, қарасөз де жазды. Оның көптеген публицистикалық мақалалары Омбы қаласында шығатын «Дала уәлаяты» газетінде басылып тұрды. Көпеевтің шығармалары жазба әдебиетпен қатар дамыған ауыз әдебиетіне ықпал ете алмады. Бірақ ауыз әдебиетінің өкілдері қаншама күш-жігер жұмсағандарымен бұрынғы деңгейде тұра алмады. Оларға Абай Құнанбаевтың лирикалық-философиялық өлеңдері зор ықпал етті.

Абай поэзиясы қазақ әдебиетіне терең әсер етіп, оның болашақ жазу бағытын анықтады. Мен бұл жерде Абай мен оның заманы жөнінде аздап тоқталмақпын.

Абай Құнанбаев тобықты руынан шықты, 1845 жылы туып, 1904 жылы қайтыс болды. Оның өмірі қазақтардың орыс мектебіне алғаш рет бара бастаған кезеңге сәйкес келді. Бұл «оқыған» қазақтар өз халқының тарихына немқұрайды қарады, олардың көпшілігінің талабы «жылтыр түйме» тағуға қалайда қол жет-

кізуден әрі аспады, сондықтан да олардың көпшілігі шамасы келсе, чиновник болуға тырысты. «Жылтыр түйме» тағумен қанағаттанды. Оқығандардың екінші тобы, яғни белгілі бір себептермен чиновник бола алмағандары «отбасы адвокатурасымен» айналысты. Әдетте олар прошения (өтініш) жазды немесе болыстық басқармада писарь болып қызмет атқарды. Ал халықтың ішінде билік үшін, яғни болыстық үшін айтыс пен тартыс қызу жүріп жатты. Орыс әкімдері мен сайлаушыларға пара беру жағдайында өтетін болыстыққа талас пен сайлау көп қаржыға түсетін, шығындар әділетсіз алынған алымдар түрінде қара халықтан өндірілді. Таласқа түсушілер, негізінен, «оқыған қазақтар» болатын. Абай қазақ оқығандарының қызметке, шенге құмарлығын аяусыз әшкереледі, елдің «партияшылдығын» айыптады. Ол өз өлеңдерінде ел ішінен шыққан оқыған азаматтардың жағымсыз іс-әрекеттерін мінеп, шенеді. Ол ел басқарушыларды единицаға тенеді.

*Единица — жақсысы
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ
Өз басындық болар сөз.
Единица кеткенде,
Не болады оңкей нөл?
Берекеңді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы — сол.*

Сондай-ақ Абай ақындарға сын айтып, халыққа пайда келтірмегендіктен:

*Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елің бай деп мақтар Құдай қарған,—*

деп оларға үн қатады. Абай көзі тірісінде бағаланбады, мұның себебі ол шығармаларын бастыруға оның шектен тыс ықылассыздығы болды. Ол өз шығармаларын баспасөз бетінде бастырмады, сол себептен оның өлеңдері өзі өлген соң барып қана қазақ халқына танылды. Ол Пушкин, Лермонтов шығармаларын жақсы білді, олардың біразын қазақ тіліне аударды. Оның өлең-

дері халыққа деген шексіз сүйіспеншілікке бөленіп, сол кездегі самодержавиялық чиновниктердің тағылық дүниесінің азабын тартып отырған қазақ елінің мұңы Абайдың «көрінбеген көз жасы» арқылы ашық бейнеленді. Оның тілі көркемдіктің ең жоғарғы дәрежесінде және осы тұрғыдан алып қарағанда, онымен қатар тұруға қазақ ақын-жазушыларының бірі де тең келмейді. Қазақ әдебиетінің одан ары дамуы газет-журналдардың шыға бастауына байланысты болды. Қазақ әдебиетінің өркендеуіне айтарлықтай ықпал жасаған тұңғыш журнал «Айқап» ұзақ уақыт шыға алмады, ол қаражаттың жетпеуінен 1915 жылы жабылып қалды. Оларда сол тұстағы ақын-жазушылардың туындылары жиі жарияланып тұрды.

Ахмет БАЙТҰРСЫНОВ

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білмейтін адам кем, тіпті жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан Абайдың сөздері кітап болып, басылып шыққанша, Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәуір таңырқап қалады. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді.

Қай жерде ақындар жайынан, я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады. Абайдың сөзін көрмей тұрғанда мақтағандарына сенбей, қазақ үкілеген өз құнанын өзгелердің тұлпарынан артық көретін мінез болушы еді, мақтап отырған Абай біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім.

1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша — әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естіме-

ген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі.

Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қарамай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларын да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен үздік артық. Ол оқшаулық, артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған. Абайдың қандай болғанын көзбен көрмесек те көргендердің айтуынан білеміз. Сөзінің қандай екендігін сөйлеген соң өзінің де қандай екенін айтып, білдіріп өткеніміз теріс болмас.

Абай Семей облысының қазағы, руы тобықты. Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қолбасы, батыры һәм ел ағасы, биі екен. Тобықтының аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыстауы малға жайлы деп, қоныс еткен екен. Кіші атасы Өскенбай би халық арасында ғаділ би атанған. Өз елі түгіл, басқа алыстағы елдер де араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт аузына қараған қазақтың бас адамдарының бірі болған. Қазақты төрелер билеп, сұлтандар төрелерден қойылып тұрған заманда солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам екен. Шешесі Ұлжан бәйбіше Қарқаралы уезіндегі Әбдірей, Мыржық деген жердегі қаракесектің бошан руынан, Бертіс бидің тұқымынан. Шеше тұқымы күлдіргі, қалжың, әзілге ұста, Қантай, Тонтай деген күлкімен сөгіп, қалжыңмен жеңіп, аты шыққан адамдар нәсілінен. Тонтай малды адам болған екен. Ауырғанында өзгелерден гөрі, қожа-молдалар көңілін жиірек сұрайтынын байқап жүреді екен. Өлер жолы қатты ауырып жатқанда молдалар көңілін сұрай келіп отырғанда айтқан: «Баяғыдан бері — жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас» деп.

Абай 1845 жылы туған. Жылы жылан екен. Ибраһим деген атын бұзып, «Абай» деп ат қойған шешесі екен. Шешесінің сүйіп қойған аты ел арасында шын атынан көбірек айтылады. Абай он жасынан 13 жасқа шейін қырда мұсылманша оқыған. Он үш жасқа шығарда Семейде Ахмет Ырзаның медресесінде оқыған. Медреседе оқып жүрген кезінде үш айдай орысша да оқыған. 4 жыл мұсылманша оқып, үш ай орысша оқып, сонымен оқуды қойған. Он бес жасында-ақ балалық қылмай үлкендердің қатарына кіре бастаған. Қазақты меңгеріп, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда Абай әкесіне серіктікке жарай бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішіндегі сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің білігі, шешендерінің сөйлеген сөзі, көсемдерінің істеген ісі, үлгілі сөздер, ұнасымды әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай Алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. «Білімнен мал артық болушы ма еді?», – деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан. Сөйтіп, партия алаңына кіріп кеткен. Өнер-білімін партия ісіне салған. Білімнің қызығын жалғыз ғана тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлкі сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына ондай болудан Құдай сақтаған.

«Қазақ», 1913, №39.

* * *

1880 жылдарда жер аударылып барған Михаэли деген бір білімді кісімен, қазақ ғұрпындағы қағидаларды жиюға елге шыққан Гросс деген екеуімен Абай таныс болған. Бұлар Абайдікіне қонаққа келіп-кетіп жүрген. Абайдың тегін адам емес екенін байқап, олар болыстықтан гөрі жақсырақ нәрсе барлығын Абайға сездірген. Абайдай зерек адамға жөн сілтесе болғаны, онан арғысын өзі іздеп табады. Олар орыстың атақты ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов барлығын, қара

сөзді келістіріп жазғыш Толстой, Салтыков, Достоевский барлығын, сөз сыншысы Белинский, Добролюбов, Писарев барлығын Абайға білдірген, олардың кітаптарымен таныстырған. Өлең жазған Пушкин, Лермонтов, Некрасовтар қазақтың биболыстарынан гөрі қадірлі екендігін Абайға түсіндірген. Ғылымды жұртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай енді ұққан. Ақындық, өлеңшілік ел көзіне қадірсіз көрінсе, ол кемшілік ақындық пен өлеңшілікке емес, ақындық пен өлеңшілікті орнына жұмсамағандықта екендігін, ақындық пен өлеңшілікті қазақ ақындары, өлеңшілері қайыршы-тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кеткенін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен.

Абай жас күнінде күлкі үшін қалжың өлеңдер, қыздарға ғашық өлеңдер жазған, есейген соң арланып, тастаған екен, Михаэлиспен кез болмаса, сол күйімен бәлкі кетер еді. Қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер жерге көмілер еді. Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды лақпай түп-тура тапқан адамға да қазақ балалары талай алғыс берер. Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қандай? Оны да көрсетіп, айтып қойған. Айтушы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да келістіріп жазушылары ішінде бірен-саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөрі, мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп құлаққа дыбысы тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылдығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да

орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік. Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі қай тарапынан да болса толық. Жалғыз-ақ бір міні бар: ол мін өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді. Мысалы, төселіп, желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып, жорғалап келе жатып, текіректен кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтарын, алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын. Кейбіреулердің айтатын «ауырлығы бар» деген сөздер ол өлеңнің қиысын келтіре алмағаннан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің дағдылы түрінен басқарақ болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайды. Сонан ғана ауыр сияқты көрінеді.

Абайдың өзі тексергіш болған соң, оның өлеңін тексеріп, қате шығарып ешкім жарыта алмайды. Абайдың қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады:

*Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,
(Қиыннан қиыстырар ер данасы).
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.*

*Ботен сөзбен былғанса сөз арасы
Ол ақынның білімсіз бейшарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.*

*Әуелі аят-хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйітсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен және Алласы.*

*Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мүнәжат ғалымдардың зар-наласы*

*Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.*

*Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс, сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?*

*Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.*

*Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап,*

*Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін «бай» деп мақтап, Құдай қарғап.*

*Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да бай болмапты қаниа малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап.*

*Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аялдап.*

*Батырды айтсам, ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгімеге,
Тыңдар едік әр сөзін мыңға балап.*

«Қазақ», 1913, №40.

Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Абай сөзінен Әбубәкірдің «шайды, кебісті әркім тұтынып кеткені асылды қорлау болды» деп қайғырған сөздері табылмайды. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Мысалы, «Аттың сыны» деген өлеңінде сыпайышылық жүзінен құлаққа жағымсыз тиетін сөздер бар. Бірақ аттың сынына керек мүшелері болған соң оларын айтпаса, аттың сыны толық болып шықпас еді. Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығанда көз алдында сол жақсы аттың өзі тұрғандай пішіні келіп елестейтіні — жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтан. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар деп тайсақтап тартынбаған, хақиқатты қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге бойына біткен зеректігінің үстіне Абай әртүрлі Еуропа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіме халын жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда Абай Спенсер, Льюис, Дрепер деген Еуропаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған. Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетігей жүргендерін байқағаным бар. Тіпті осының мағынасын не деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасак, айтылған пікірде, ол пікірді сөзбен келістіріп айтуында еш кемшілік жоқ, түсіне алмаса ол кемшілік оқушыда. Сондай түсінуге қиын көретін сөздерінің бірі мынау:

*Көк тұман алдындағы келер заман,
Үміті сәуле етіп көз көп қадалған.*

*Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ көзім талған.*

*Ол күндер өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер артына із қалдырмас.
Соның бірі — аршулы тауысынишық күн.
Арғысын бір-ақ Алла біледі рас.*

*Ақыл — мен жан — мен өзім, тән менікі,
Менімен менікінің мағынасы екі.
Мен өлмекке тағдыр жоқ әуелі бастан,
Менікі өлсе өлсін оған беки.*

*Шырақтар, ынталарың менікінде.
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Ғадаләттік, арлылық махаббатпен,
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.*

*Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойлашы болады не сенікі?*

*Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек.
Ғаділет пен мархамат көп азығы,
Қайда көрсең болып бақ соған көмек.*

*Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқатта, діндағы тереңінде.*

Абайдың осы сөзінің дұрыс емес қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Бәрі де дұрыс, түзу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік, ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, те-

гіс білу керек. Абайдың сөздері 1909 жылы кітап болып басылып шықты. Бірақ жұртқа таралмай жатыр. Басылған кітап Ақмола, Семей облысынан басқа облыстарға таралмауы кісі таңғаларлық іс. Абайдың сөзін Семей ләпкесіне қамап, жасырып қоймай, күллі қазақ баласы уәлаяттардағы кітап сатушылардың бәрінің де магазиндерінде жүргізу керек еді. Абайды қолымыздан келген қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз.

«Қазақ» 1913, №43.

Нұр РАМАЗАНОВ

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ (1845-1904)

Тобықты руынан шыққан ақын Абай Құнанбаев Семей уезі, Шыңғыстауында туған. Оның шығармаларында қазақ халқының рухани өміріндегі өзгерістер айқын бейнеленген. Тұла бойына қазақ даласының жұпар иісін сіңіріп, еркін көшпенділік өмір жыршысы болған Абай халық сөз өнерінің ауызша қолдан-қолға түспейтін жинағына айналды. Ол халық тұрмысының қалпы өзгере бастағанын көріп «алтын сөзім мыс болды» деп тұла бойын шымырлатқан асау сезімін образды түрде білдірген. Орыс мәдениетінің әсеріне ерте берілуі себепті, халық тағдыры алдындағы жауапкершілік сезіміне қатты алаң болады.

80-жылдағы саяси жер аударылғандармен танысу оның дүниетанымын шеңберін кеңейтті. Қазақтар арасынан бірінші болып орыс мектебінің өзіне еткен әсер күшін сезіп, орыс әдебиетіне қатты қызығады. Пушкиннің «Евгений Онегинін» және Татьянаның хатын аударып, оған арнап ән шығарысымен-ақ ол бүкіл қазақ даласын шарлап кетті. Әшкерелеушілік рухы өзіне жақын болғандықтан Крыловтың мысалдарын аударарды. Өзінің бір өлеңінде халықты қасқырша талаған қызметкер тілмаш қазақтарды сынап «Ойында жоқ бірінің, Салтыков пен Толстой», – дейді.

Абай жас кезінде-ақ ақылға алғыр, сөзге шешендігімен тобықтының басшысына айналады. Қазақтар арасында жиі болып тұратын дау-шарларды ешкім де Абайдай білгірлікпен оп-оңай

шешіп, ескі билік жолдарын да одан артық білген емес. Абайды руластары болыс сайлайды. Халықтың надандығына қарсы алысып, кемшілігін аяусыз сынауға кіріскенде, оған қарсы партия ұйымдасады. Бұдан көңілі қалған Абай болыстық қызметті өз еркімен тастайды...

Өз өлеңдерінде ол қазақ елінің болымсыз жақтарын сынап, намысын қозғап жаман әдет-ғұрыптан арылтпақшы болады. Абай өлеңдері ауызша айтылуы не біреуден біреу көшіріп алу арқылы тобықты болысынан тыс жердегі қазақтар арасында да таралып жатты. Бірақ өз руы тобықтыларға әсері аз болғанына ызаланып:

— *Аргын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне, —*

деп өкінішті ойын жасырмайды.

Өмірінің соңғы шағында Абай жастармен араласып, әңгімелесуге бар ынтасымен кірісті.

Тыңдаушыларын қасына жинап алып: қалай өмір сүру керек, дүниеден қандай ғалымдар өткен, олар нені үйретті деген тақырыпқа әңгіме өткізеді. Ол берген ақыл-кеңес жастарға әсер етпей қалмайды. Ол жастармен әңгіме үстінде өткізген уақытын өмірінің ең жақсы сәттері деген екен,

Абай өлеңдері ел арасында қалай тараған? Даладағы қазақтар ортасында ақындық өнерді кәсіп еткен әнші, ақындар болған. Олар ауыл-ауылды аралап, домбыра тартып, өлең айтып, дәулеттілерге арнап мақтау өлең айтқан. Байлар да оларға сыйлық тартып отырған. Сый беруде сарандық жасағандарды әжуа-сықақ сөздермен мазақтап, саранды есінен кетпестей күлкіге ұшыратып отырған. Ақындардың көпшілігі сауатсыз болғандықтан, өлеңдерін жазып не жаттап алмаса ұмыт болып қала берген. Өлеңді домбыраға қосылып, экспромтты түрде айтқан. Қазақтар ақын сөзін жақсы тыңдағанымен, іштерінен оларды жек көріп, қайыршы деп ұнатпаған. Осылай болса да бір ауылға ақын келіпті деген сөз сырттағыларға тез таралған. Кешқұрым ақын қонақ болған ауылға қойшы-қоланымен түгел жиылған. Үй иесі кедей болса да қой сойып, үйіне ақын түскенін мақтан

көрген. Үйдің іші тындаушы жұртқа лық толған тұста, үй иесі ақынға сыпайылықпен өлең айтуды сұрап отырғанын білдіреді. Ақын қолына домбырасын алып, құлақ күйін келтіріп ұзақ отырады да, өлеңді бірден бастап кетеді.

Ақын, жыршы алдымен ғашықтық жырларды төгілтіп алады да, қисса не бір ақынның өлеңін айтуға көшеді. Ақын кеткен соң жастар осы айтылған өлеңді жаттап алып, айтып жүретін болған.

Абай өлеңдері тындаушыларын қатты ұйытқан. Түрі көркем, мазмұны жағынан оның бәрі де халық өмірінің шындығынан алынған. Ақын, жыршылар Абайдың мысқыл, сықақ өлеңдерін айтқанда тындаушылар өз бойындағы не өзгелер бойындағы дөп басып көрсеткен міндерін көріп, дуылдасып күлісіп отырған. Көтеріңкі күлкі біртіндеп саябырлағанда, тындаушылар ойға шомған. Ал жыршы, ақындар Абайдың «Бүркітші», «Аттың сыны», не табиғат, махаббат лирикаларын айтқанда, олардың көңіл күйі қайта көтеріліп, қанаттанып кетеді.

Басқа қазақ ақындарындай ұйқас үшін өлеңді жамау-жасқау қосалқы сөздермен былғау Абайда болмаған. Оның өлеңінде бірде-бір басы артық сөз жоқ. Әрбір сөз өз орнында тұрып, терең мағына білдіреді.

Абайдың көп өлеңдері ұшты-күйлі жоғалып кеткен. Өйткені Абайдың шабыты қозған тұста кез келген бір жапырақ қағазға жаза салып, жазғанын кез келген сұраған кісіге, не әнші, өлеңшіге бере салатын әдеті болған. Абай қайтыс болған соң әлгідей жазылған қағаздарды жинау арқылы кішкене кітап көлеміндегі өлеңдер жинағы құрастырылған.

«Әлиархият» М., 1914, 224-227 беттер.

Міржакын ДУЛІАТОВ

АБАЙ

Бүгін атақты қазақ ақыны марқұм Абай Құнанбаевтың апатына дәл он жыл толды. Егер Абай қазақтан өзге оразды жұрттардың бірінің ақыны болса, сегіздегі баласынан сексендегі шалына шейін түгел атына қанық, сөзімен таныс болар еді. Елі

туғанына сүйсініп, өлгеніне тегіс күйінер еді. Опатына 10, 25, 50, 100 жыл толған сайын бетін жұрт ескеріп, мөтбұғаты қайнап, есімін мәңгіге шейін қалдыруға өшпес белгілер орнатып, құрметіне неше түрлі ізгі жайлар ашар еді.

Не шара? Біздің жұрт әлі күнге шейін мәдениет басқышының ең төменіне аяқ баса алмай тұр. Қазақ әдебиетінің атасы хакімінде тарихта аты алтынмен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыстауында 60 жылдық өмірін өткізіп, сол Шыңғыстауында өлді. Туғанын, жасағанын, өлгенін өз елі Тобықтыдан басқа қалың қазақтың көп жері білмей де қалды. Осы заманда үш ауыз сөздің басын құрай білмейтіндердің жазулары тасқа басылып, халыққа тарап, сынға түсіп тұрғанда, Абай сөзі өлгеннен кейін бес жыл өткенде басылды. Абай кітабы басылғаннан соң да, елге көп таралмады, былтырдан бері «Қазақта» да Абайдың кім екендігі жайында жазылған соң қазақтың әр жерінен сұраушылар бола бастады. Абай сөзі өзінің тірі күнінде басылмау себебін өлген соң да балалары неге тез бастырмағанын білмейміз. 1904 жылы маусым жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім. Сонда Байтұрсынов айтты: «Естуімше, Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді, хәм бастырушыға, ешкімге рұқсат бермейді екен. Күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып, Абайға сәлсәм беремін, танысамын хәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін»,— деп. Ахмет Абайды көруге нәсіп болмады. Абай өмірі күзге жетпей, сол маусымның 23-інде опат болды.

1905 жылы «Семипалатинский листок» газетасында хәм онан кейін Семейдегі Географический обществоның шығарған бір кітабында Ғалихан Бөкейханов Абайдың тәржіме халын жазды хәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады. 1909 жылы Абайдың балалары хәм інілерінің разылығымен хәм Ғалиханның әжетімен Абай кітабы Петербургте Буроганский баспаханасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы.

Бүгін Абай секілді атымен қазақ халқы мақтанарлық ақынмызды арамыздан жоғалтқанымызға 10 жыл толуын еске түсіріп, халқымыздың мұндай адамның қадірін білмеуін айтып қана өтеміз. «Тәржіме халы» өткен жылы «Қазақтың» 39, 41, 43

нөмірлерінде, бұрын өз кітабында һәм Географический общества кітабында жазылғандықтан, бұл жолы тақырып жазбаймыз.

Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды. Себебі қазақ өзге жұртпен үзенгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы – тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұртта болса да жалпы әдебиет жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей.

Соның үшін жиырмасыншы ғасырдың таңында халқымыздың ұйқыдан азырақ бас көтеруі жас әдебиетіміздің өсуі, белгілі кісілеріміздің тірлігінде һәм өлген соң да мәңгіге ұмытылмастай болуы біздің бірінші ескеретін борышымыз. Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлкі мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар. Бірақ ең жоғарғы ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай.

Орыста бірінші жазушы – Ломоносов бір балықшының баласы еді. Онан кейін сан жүйріктер шығып жатыр, сонда да орыс әдебиетінің тарихында бірінші орын, бас бәйге Ломоносовқа арнаулы. Неше жүз жылдан бері Ломоносовтың атын орыс халқы көңілінде һәм тілінде сақтап келеді. Мұнан соң мың жылдар өтсе де, оған көрсетілген қадір құрметтері артпаса, кему жоқ. Біз де Абайға сол көзбен қарарға керек. Абайдың есімін, сөзін өте құрметтеп, ұмытпастай басына белгі орнатып, құрметіне ізгі жайлар ашарға керек.

Бір-екі ай мұнан бұрын Семей қаласында білімді, жүрегінде жалыны бар бірнеше азаматтар Абай құрметіне хирағатхана ашады деп қуанып едік, сол хабардың жандануына тілектеспіз. Бұл туралы өрнекті басшылықты әуелі Семей халқынан күтеміз.

Өткен 26 қаңтарда Семей қаласында Географический общества, ондағы оқыған қазақ жастарының жәрдемімен Абай құрметіне әдебиет кешін жасағандығы Семей халқынан күткен үмітімізді күшейтуге зор дәлел болса керек... Ол кеш бірінші қазақ ақынының құрметіне жасалған бірінші әдебиет кеші болып һәм бірінші қазақ әйелінің Нәзипа ханым Құлжанов жамағаты майданға түсіп берген өрнегі еді.

Біз бүгін ардақты ақынымыз, марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан балаға, немереден шөбереге үзілмей сақталуын тілейміз.

Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен күнге артылар. «Бірінші ақынымыз» деп қабіріне халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар.

«Қазақ», 1914, 23 шілде, №67

М.М.

СЕМЕЙДЕГІ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПОД ОТДЕЛ ПАЙДАСЫНА ЖАСАЛҒАН КЕШ

Бұл айтылған нәрсе атына қарағанда орысша болса да кеште ойналған тамашаға қойылған нәрселер бәрі де қазақша еді. Біз өзіміз істеуге тиісті болған бір істі бізге орыстар істеп берді. Алашқа аты мәлім атақты ақын һәм философ Ибраһим Құнанбаевтың өлгеніне биыл он жыл толады. Ілгері басқан жұрт мұндай қадірлі адамдарының атағын шығару үшін талай белгі істеген болар еді. Біздің көбімізге Абайдың кім екені де белгісіз: оның кім екенін бізге орыстар танытып жатыр. Жоғарыда айтылған кеш өткен ғинуар жұлдызының 25-інде Собрания залында болып еді. Бастап Абайдың орысша жазылған ғұмырнамасы (биографиясы) оқылды. Арасындағы өлендер қазақша жазылған еді. Бұл ғұмырнаманы мұнан бірнеше жыл бұрын

Әлихан орысшаға көшірген екен. Көпке оқушы семинария учителі Н. Құлжановтың жамағаты Нәзипа ханым болды. Сөздің аяғында: «Абайды туғызған қазақ даласы, тағы да талай Абай секілді, бәлкі онан да артық данышпандар туғызар» дегенде тындаушы қазақтардың жүйкесі босап, көздеріне жас алғандары да болды. (Байғұс қазақ қамкөңілді ғой). Нәзипа ханымның орысша таза сөйлеуіне орыстар таңғалды.

Екінші, Абайдың өз әнімен өлең айтылды; бұл да тәуір шықты. Үшінші, атақты бір бақсы қобыз ойнап сарнады; қаруы қайтқан қартаң адам екен, артық келістіре алмады; сөйтсе де бақсы ақырғанда орыстардың кейбір әйелдерінің қорқып, орындарынан ұшып түрегелгендері болды.

Абайдың өлеңі айтылады, бақсы ойнайды деген хабарды естіп қаладағы, қырдағы жиылған қазақтың көбіне билет жетпей қалды. Қазақтың өз тілінде ешнәрсе болмағандығынан тыныш жүрген халық екендігі білінді (қазақ сауыққой халық қой). Қазақ оқығандары бала-шағаларыменен көтеріле барыпты. Абайдың қадірі халыққа зор екен. Абайдың өлеңі оқылғанда талай қазақтың көзінен жас мөлдіреді.

Бұл кешті жасауға Нұрғали Құлжанов, Абайдың балалары Кәкітай һәм Тұрағұл мырзаның өлеңге, білімге ыңғайы бар деп айтысады, Абай секілді сұңқардың орны бос қалмас деп үміт етеміз. Қазақ шежіресінің негізін құрған, қазірде өлеңмен бірнеше кітаптар жазған ақсақал Шәкәрім қажы осы Абайдың інісі болады.

Кештен қалған саф пайда 420 болды. Зал кең болып билет жеткенде пайда екі есе артық болатын еді.

«Айқап» журналы, 1914 ж. №4 67-68 беттер.

Нәзипа КҰЛЖАНОВА

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ КЕШІ

13 ақпанда Семейдегі саудагерлер клубында қазақтың жас талапкерлерінің ыжтиһатымен мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кешінде болғандарды жазбақшымын.

Кеш басталарда сағат сегіз жарымда Райымжан Мәрсеков шығып қазақ әдебиеті турасында біраз сөйледі (Райымжан мырзаның сөзі 112 һәм 113-нші нөмірде басылды). Онан соң Нұрғали мырза Құлжанов шығып ақсақалдардан, қажылардан ғафу өтінді. Алдыңызға келіп өлең айтатын келіндеріңізді айыпқа бұйырмассыздар, игі жұмыс үшін істелген кеш қой деп және де Сара қыз бен Біржан салдың жөнін айтты.

Перде ашылысымен-ақ алаңның оң жағынан басында шокпардай үкі таққан құндыз бөрік, үстінде жібек шапан, белінде күдері белбеу, қолда үкілі домбыра, қасында төрт-бес бозбаласымен әсемденіп ән салып Біржан шыға келді. Тігулі тұрған шатырдың қасына келіп: «Осы үйде Сара бар ма?»— деп, сырттан айғай салды. Әрі-берден соң шатырдан қасында он шақты қыздарымен жарқ етіп Сара қыз шыға келді: басында кәмшат бөрік, үстінде оқалы тон. Біржанға біраз қарсы қарап тұрып «Кел, шырағым, амандасайық» — деген Біржанның сөзіне ілтипат етпестен сол жақтағы биік орынға барып, шалқая түсіп отыра кетті. Көпке дейін көзіне ілмегенсіп, сәнденіп, маңызданып отырды.

Біржан сал оң жаққа отырып, сонан соң екеуі айтысты. Сара қыз болған — Тұрар ханым Қозыбағаров жамағаты еді, бұл кісі өленді анық айтып, сөзін салмақпен сөйлеп, сөз аяғында біртүрлі әнмен баяулатып ақырындатып келіп, соңғы жағында көтеріп салғанда, жиылған халық сүйінгеннің белгісін үсті-үстіне қол шапалақтап білгізді. Біржан болған семинарияда оқитын шәкірт Жүсіпбек мырза Аймауытов — Біржанның өлеңін өзіндей болып-ақ айтты. Бұлардың шыққан түрі, отырып өлең айтқан әлпі жиылған жұртқа Біржан сал мен Сараның өздері отырып айтқандай-ақ көрінді.

Кештің бұдан соңғы бөлімдерінде ән салып, домбыра шертіліп, Абайдың «Қыс», «Бұлбұл мен есек», Ыбырай Алтынсариннің «Жаз», «Өсиет сөз», «Түлкі», «Балғожа бидің оқудағы баласына жазған хаты» оқылды. Әншілер «Ырғақты», «Толқыма», «Гауһартас», «Әридаш», «Ғалия» деген әндерге салды.

Ән салушылар: Жүсіпбек, Ғали, Қайықбай бала, Әлмұхамед бұлардың қай-қайсысы болса да, әнді келістіріп, жұрттың көңілін көтеріп, риза боларлық етіп салды. Әсіресе Ғали ән салғанда, әні де, үні де басқасынан гөрі көтеріңкі болып, жиылған халық біртүрлі ризалық көрсетіп, қайта-қайта шақырып,

қол шапалақтады. Мұны естігенде ардақты ақсақал Потаниннің сөзі еске түседі. «Енді бір елу жылда қазақ ойыншылары патша театрында ән саларлық дәрежеге жетеді» деген.

Қайықбай бала 13-14 жасар бала «Әридаш» деген әнге салғанда мұның дауысына кісі таңданарлық болды. Жүсіпбек пен Әлмұхамед әндерін жақсы-ақ салды. Әсіресе Жүсіпбек «Ғалия» деген әнге салғанда жұрт қатты сүйінді.

Үшінші бөлімде Жанак пен Баланың айтысы болды. Бұлар жерге малдасын құрып отырып қарама-қарсы айтысты. Жұртқа Жанак пен Баланың өздері айтқандай-ақ көрінді.

Екінші бөлімде екі домбыра мен бір мандалинші қосылып қазақ күйлерін тартты. Бұл ойнаушылар да күйдің жақсысын салып, бірдей келтіріп, сондай ұста ойнады. Ойынға келген халық біртүрлі құмарланып, үсті-үстіне шақырып тартқызды.

Төртінші бөлімде қазақтың бұрынғы замандағы батыры, үстінде соғысқа шыққанда киетін сауыт, басында темір дулыға, бір қолында найза, бір қолында айбалтасымен көрінді. Онан соң Орал, Торғай, Жетісу, Семей облыстарының жас келіншектері өз киімдерімен көрсетілді. Ең ақырында қыз-келіншек, бозбалалар айнала отырып өлең айтып, әдебиет кеші осымен сағат он екі жарымда тарқайды.

Бұл әдебиет кешін бас болып істеуші Нәзипа ханым мен Нұрғали Құлжановтар еді. Бұларға қазақтың жас талапкерлері қосылып һәм құрметті қажыларымыз, ақсақалдарымыз бәйбішелерімен ойынға келіп, бар ықыластарымен жаһаддес болып, әдебиет кеші көркем де қызық болып өтті.

Бұл кеш жалғыз қазақтарға емес, барша келген адамдарға бір түрлі көңілді көрінген. Орыс-тар болсын, ноғай бауырларымыз болсын біз әдебиет кешінің мұндай қызықты болып шыққанын білмейміз десті. Жұрттың көпке дейін сөйлеген әңгімесі осы ойын болды. Бармай қалғандары қатты өкініште болып, енді осындай ойын қашан болар екен дегендер де көп.

Ойыннан жиналған ақша 817 сом болды. Шығын 277 сом. Мұның үстіне қадірменді ақсақалымыз Жақия қажы Бейсеков жастарымыздың алғашқы талап еткен жолы еді ғой, біз көтермегенде кім көтереді деп 100 сом сый қылды. Барлығы 917 сом болды. Саф пайда 640 сом.

Бұл ойын істегенде кішкене ғана бір кеш бола ма деп ойлап етілсе де, қазақтың жақсылары, ақсақалдары, қажылары — бәрі

жастармен ынтымағын біріктіріп, қызметтерін аямай қылып жұрттың жиылуы ойлағаннан артық болып, отыратын орын жетпей, клубтың іші түрегеліп тұрған халыққа сыймай кетті. Билет сатуға қатты жаһад айтып, керекті нәрселерді тапқызып беру турасында һәм ойынға құрметті ханымдардың келуіне себепші болып көп қызмет көрсеткен Қаражан бай болды. Бұған шейін жақсыларымыз бен қарияларымыз бір бөлек, жастарымыз бір бөлек жіктеніп жүруші еді. Енді бұлардың ынтымағы, бірігуінің басы осы болар деп үміт етіп, қуаныш қыламыз, һәм ұлтына қызмет етерлік Жақия қажыдай ақсақалдарымыз, Қаражан байдай мырзаларымыздың көбеюіне тілеулеспіз.

«Қазақ» газеті, 1915 жыл, 28 наурыз, № 114.

Нәзір ТӨРЕҚҰЛОВ

ӘДЕБИЕТИМІЗГЕ КӨЗ САЛУ

Біздің алдымызда қазір жаңа тарихымыз майданға қойған һәм шешілуі қажет мәселелер — шүбәсіз тіл һәм әдебиет мәселелері. Жас буынды келер заманға даярламақ үшін ұлт мектебі негізін түзу, елжіреген жас жүрекке биік идеялы жарығын салу үшін ұлт әдебиетін гүлдендіру ісіне уақыты келер, біз де талпынармыз. Ол заман қазақ тілінде басқа тілдердегі һәрбір мағына, айырым сөздерге жауап ұратын эквиваленттер (дәлме-дәл мағыналар) болуы лазым. Біздің халық әдебиетіміз бар, мол. Енді әдебиетіміз үшін жаңа тіл, жаңа қазақша әдеби тіл туғызу лазым. Қазіргі қазақ тілі үшін жаңа сөздер, жаңа түрлер, жаңа кестелер жетпейді. Дұрыс, қазақ тілі басқа түрік тілдеріне қарағанда самобытность, әуездік жағынан байырақ һәм тазарақ. Қазақ тілі, анықты да гибкость — икемділігінде, плавность — ағымы тегістігінде Радлов секілді түрікшілердің ойынша, Еуропа тілдерінен франк тілімен тең. Бірақ қошеметке мәз болып, тілімізді ескерусіз тастай алмаймыз, һәрдайым тіліміз үшін бар күшімізді жұмсап, ажарлауымыз, байытуымыз тиіс.

Бұл пайда негізді қай жерге құрайық, жетпеген сөздерді, терминдерді, мағыналарды, әдебиетті, жаңа түрлерді қайдан алайық? Міне, осы мәселені шешпекшімін. Соның үшін басқаларға бір көз жіберелік.

Мысал үшін бізге жиһаттан¹ жақын һәм таныс Орта Азия шағатай әдебиетін аламын. Шағатай әдебиеті өзі үшін бұл мәселені ислам-парсы мәдениетіне бойұрып шешті. Бұл әдебиет жетпеген мағыналарды, жетпеген әдеби түрлерді, өрнектерді араб-ғажам мәдениетінен алды, әсіресе ғажам әдебиетінің басшылығымен дәуірледі. Ғажам әдебиеті Ширази, Сағди, Туси, Хайям секілді әлденеше ақын, философтардың атын шығарса, шағатай әдебиеті де сол шамада, сол қалыптағы Әлішер Науаи, Ражи, Әміри, Ахмет Ясауи секілділердің атын шығарды. Бұлардың бәрі де кітаптарында надандық тағсиб, рия, залым, зорлық-зомбылыққа қарсы протест айту, сол жауыздықтарды жоғалту жолында болғандықтары көрінеді.

Германия ғалымдарынан Трумб пікірінше, алғаш үнді табысы болған мистицизм-тассуф Шарк² әдебиеттері үшін бір негіз болды, ол негіздің үстіне әдебиет үйі салынды. Қомсынып, бұрынғыдан да үдету талабымен әдебиет күннен-күнге өсіп, кеңейіп, ақыл һәм көңілді жаңа пікір кеңеюіне даярлар. Тек бір шарт болсын. Әдебиет әрқашан тұрмыстан айрылмай, қол ұстасып бірге кетсін. Тұрмыстың әрбір сазына әдебиет жаңғырық саз қайтарсын, халықтың әрбір қайғысын әдебиет айнадай көрсетсін. Сөздің қысқасы, әдебиет тұрмыспен берік байлаулы болсын. Тассуф үстінде құрылған шағатай, ғажам³ әдебиеттері де әуелде түзу жолмен кеткен еді. Бірақ соңынан бұл жолдан шықты. Баста ортодокс (бір сарыннан таймаушылар) партиясына қарсы құрылған кедергі жемірілді һәм тассуф душманы болған ортодокстық арасында келісу болды. Бұл келісуде хати тассуф өзі жол берді, ақырында талас-тартыспен зорайып, ұлғайып келе жатқан шағатай әдебиеті төмендей бас-тады. Бұл жолмен кеткен ғұсманлі⁴ әдебиеті де сол нашар халге келіп, жарыс майданында бір заман ғұсманлілерде ұлт әдебиетінің барлығы шүбә астында қалды. Басқалардан үлгі алып, еліктеу ғұсманлілерде күшейгендігі сонша, бір сыншының айтуынша, ғұсманлі әдебиеті ескі бизанс бағында серуендеп жүрген иран қызына ұқсап қалды. Шейх Ғалб ескі ғұсманлі мектебін сынға алып айтады:

¹ Жиһаттан – араб сөзі, бар жағынан деген ұғым береді (Құр.)

² Шарк – араб сөзі, яғни шығыс әдебиеті деген сөз. (Құр.)

³ Ғажам – араб сөзі, бұратана ел деген ұғым береді (Құр.)

⁴ Ғұсман – осман, түрік әдебиеті деген сөз (Құр.)

Хата өз атыма бойла,
Бейіш бетіне бір Нәзира сөйле.

Бейіш бетіне бір нәзира!... бұл жүректі ұдай ашытатын қайғылы хал! Құдай мұны көрсетпесін...

Еліктеу сондай нәрсе, оны мүмкін қадар есімізге кем түсірелік. Бірақ басқаларға басы бүтін ермеу біз секілділер үшін қиын іс және мүмкін емес. Еліктеу дәуірін басымыздан кешірмей кете алмаймыз, бірақ кімге еруіміз мақұлырақ? Кімге ерсек заманға, логика – мантиққа тура келер? Бұл мәселені мен орыс – Европа әдебиетіне еру мақұлырақ болар деп шештім. Өйткені ш-архта ұлт әдебиеттері жалғыз Европа мәдениеті басшылығы арқасында жарыққа шықты. Европа мектептерінде оқып жатқандар ұлт әдебиет мектептерін ашты. Шнасилар, Камалдар, Әминдер, татарда Тоқай, Ғаяз, бірінші газетші Смайл Гаспиринский, қазақта Абай, – баршылары Франк, орыс әдебиеттерінің пікірлері идиалдарымен мәлім болды – баптанды.

Еуропаға еліктеу, меніңше онша қорқынышты емес. Өйткені Европа мәдениетінің бір асылы дух критицизма – рух сыны; бұл бізді жүре алмайтын тұйыққа, шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны бізді және көзімізді ашып, қатемізді көрсетер. Абай – әдебиетіміздің атасы, бұл жолдың қорқынышсыз, біз үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе Абай үшін араб, ғажам жолы да ашық еді...

Енді өздік жолымыз қалды. Бұл жолға түспестен бұрын өте даярлануымыз керек, ұлт әдебиетімізді майданға шығармақ үшін ең әуелі өз тұрмысымызды білмегіміз, үйренбегіміз, халық аузындағы әдебиетімізді жиып, тәртіпке – белгілі сарынға салмағымыз өз жұртымызды әр жақтан білмегіміз керек. Қазақ зиялылары бұл күнге шейін бұл туралы не қылды? Еш...

Бізге ұят: халқымыздың бай әдебиетін, оның ертегілерін, мақалдарын, күйлерін, жырларын... білуге, жинауға құштарлығымыз жоқ. Бұларды көңіл қойсақ, жию қиын іс емес. Әрбір оқып-жаза білетін кісінің қолынан келетін жұмыс. Егер, халық аузынан жазып бір жерге жинасақ, оларды тәртіпке салсақ әдебиетіміз, ғылымымыз үшін бір пайда шығара алатын кісілер табылып қалар еді. Бұл істі жарыққа шығармақ үшін кімнің қандай білгені болса, планы болса, жазып ортаға салса, шын ықыласпен оқып тыңдар едік.

И.

«Қазақ» — Н. мырзаның бұл мақаласындағы пікірін қазірге жалпы оқушыларымыздың қарауына қалдыра тұрып, соңғы бөлімі — халық әдебиетін жинау һәм тәртіпке салу туралы мынаны ғана айтып өтеміз. Н. мырзаның бұл тілегі һәм оқығандарымызды ескерулісіздікте айыптауының дұрыстығында екі пікір болмасқа керек. Жазба әдебиетімізді жинап тәртіпке салу шарт. Бұл жолда «Қазақ» газетасының қылған қамы, бірінші адымы мынау. Басқарма халық әдебиетін жинап, тәртіпке салып бастыруға қаулы қылған. Бұл іске кірісу «Азамат» серіктігі атынан баспахана ашуға тіреліп тұр. Осы мақсатпен біз Ташкенттегі этнографымыз Әбубәкір мырза Диваев жанабларымен хат жазысып, ол кісі «Азамат» серіктігіне 25 жылдық қызметін — жинаған нәрселерін түгел басуға рұқсат етті. Алдағы ақпан ішінде басқармадан бір кісі Тәшкентке — Әбубәкір мырзаға әдейі барып жолырып, кітаптарын, қолжазбаларын алмақшы һәм қандай тәртіппен басу жөнін кеңеспекші. Бұл туралы кезінде түгелірек жазамыз, қазірге сөз реті келген соң қысқаша айтып өттік.

«Қазақ» газеті, 9 қаңтар 1916 ж., — № 164.

ТЕЛЖАН

АБАЙ КІТАБЫН БАСТЫРУ КЕРЕК

Қазақстан ағарту комиссариаты жақында құрылған жазушы-бастырушы комиссия ұлт әдебиетін жинап бастырғанда ең әуелі «Абай» сөзін бастырар деп сенеміз. Олай етпесіне болмайды. Неге десеніз Абай кітабы бұл күнде «Зубрь» тәрізді өте-өте сирек қалды. Ол сирек қалған жалғыз-жарым нұсқаларының тозып, жыртылғаны енді аз мезгілде Абайды қолға түсіре алмасқа кәдік.

Мәселен, бүкіл Бөкей губерниясында, тіпті, ұлт әдебиетімен шұғылданып жүрген адамдардың қолында Абайдың өз нұсқасы жоқ. Бүтін арғын уезінде Абайдың бір нұсқасы бар. Оны да әркім жасырып алып кетіп, иесі ізімен іздеп, зорға жазып алады... Қарауыл уезін бастан аяғын екі рет сүзіп шыққанда, бірақ адамда бар болып шықты. Бүтін уездерде осылай. Бұған карағанда Абай кітабының нұсқалары жоғалуға айналғаны білі-

неді. Бірақ онымен Абай аты жоғалар емес, Абайды естімеген қазақ жері кем. Орынбор шегінен Сібірге өтсең, Қытай шегіне дейін Сарыарқада Абай әні салынып, Абай өлеңі жырланады. Әсіресе қазақ ішінде көп айтылатын әні «Көзімнің қарасы» һәм «Сегіз аяқ».

Абай енді басылғанда бұрынғы басқанда кеткен қатесін түзеп, әрине, толық, түгел етіп шығару керек.

Жаңғыртып басқанда тәржіме халын әбден толықтырып жазып, кітаптың басына орналастырып, лирика, эпос, қара сөздерін ыңғай-ыңғайымен басу жөн. Мүмкін болса, әрине, Абай өлеңінде бейнеленген жерлер һәм Абайдың тұрған қыстаулары, үйлері һәм моласының суреттері салынуы тиісті.

Абай сөзін жатқа білетін, Абайдың өз аузынан жазып алып отырған Абайдың Мекаил деген баласы. Мекаил бұл күнгі басылған өлеңдерінің арасында қалған жолдарын, кітапқа кірмегендерін һәм қай өлең қандай мезгілде не себепті жазылғанын біледі. Қашаннан Абай аулымен аралас-қоралас құданда болып келе жатқан ауылдан азамат — Мұхтар Әуезов бар. Мұхтар қаламға олақ деуге келмейді, һәм әдебиеттің төлбасымен де таныс.

Соның үшін Абай кітабын жаңғыртып басушы — білемінді алдырмай амалы жоқ. Екінші Абай сөзін жинап, тәржіме халына бейім шебер Мұхтар Әуезовтің міндетіне арту дұрыс-ау дейміз. Қала берді Абай сөзін, тұрмысымен таныс білетін адамдар: Тұрағұл Абай баласы, Шәкәрім ақсақал һәм Көкбай — соның бәрін Абайды жаңғыртып басарда осы азаматтардың да жәрдемі көп тиеді.

Абайдың тұрмысы һәм ісінің бағыты жайынан толық мағлұмат берерлік адам Әлихан ағай.

Міне, кітап бастырарда осы адамның бәріне де һәм тағы басқа білетін адамдардан толық мағлұмат жинап, басу мақұл-ақ дейміз. Бірақ тез басылса екен.

«Ақжол», 1921, 19 маусым, № 69

АБАЙ КІТАБЫ БАСЫЛАТЫН БОЛДЫ

«Абай» деген соң-ақ қазақтың азын-аулақ әдебиетімен таныс кісі Абайдың атын һәм қадірін білмей қалмайды. Әдебиеттен аулақ кісіге өкпе жоқ. Бірақ Абайды білген кісілер «Абайды» Абай деп таныса да көбі құмарын тарқатып, Абайдың барлық өлеңдерін әлі оқи алмай жүр.

Абайдың біз көріп жүрген өлеңдері бұдан он екі жыл бұрын 1909 жылда Петерборда Бураганскийдің баспаханасында басылған 125 беттік кітап. Баспасы баспа емес, сөздері жаңылыс, түрі сүйкімсіз, о да болса бірен-саран азғана кісінің қолында болар. Біреуден біреу Құдай ақына қарызға алып оқығандай. Көп кісі Абайдың атын есітіп, сөзіне құмар болса да, осы жарымжан кітапты да қолына түсіре алмай жүр. Бұл кітап осы күні көзден бір-бір ұшып барады.

Мінеки, Қазақстанның Оқу комиссариаты биыл күз Қазан қаласында Абай кітабын бастыруға даярлап қойды. Біздің қолымызда Абайдың жоғарыда аталған кітабы бар, оның түрін айттық.

Біздің есітуімізше, Абайдың бірсыпыра өлеңі онда кірмей қалған. Тәржіме халы толық емес, қарасөзі жоқ, түрлі кемісі көп.

Абай кітабын енді бастырғанда мынадай түрде бастыру керек деп «Ақжолдың» 69 нөмірінде Телжан аға Шонанов жазып отыр. Абай кітабын бастыру маған тапсырылғандықтан, мен қолдан келгенше, Телжан ағаның көрсеткен жолын ұстағым келеді. Бірақ жәрдемді шеттегі азаматтардан сұраймын. Тізбесін әдемілеп, емлесін түзету сияқты ұсақ-түйегіне мұқтаж бомасақта, түсіп қалған жерлерін қосып, қарасөзін һәм басылмай қалған өлеңдерін тіркеп, тәржіме халын толықтыруға қиналып тұрамыз. Сондықтан Мекаил, Тұрағұл Абай балалары, Шәкәрім ақсақал, Әлихан аға, Мұхтар Әуезов сияқты Абай жайын білетін һәм қазақ әдебиетінің көркеюі жолында еңбек етіп жүрген басқа азаматтардан асығыс жәрдем сұраймыз. Абай кітабын алдымен бастыруға дайындалған болса да, осы азаматтардан мағлұмат қолымызға тигенше, басқа кітаптарды бастыра беріп, Абайды сақтай тұрамыз. Сондықтан мағлұмат беретін азамат қай уақытта үлгеретінін білдіріп, хат жазса игі еді. Егер «Қасапшыға мал

қайғы, қара ешкіге жан қайғының» заманында үміт еткен азаматтардың мағлұмат беруге жайы келмейтін болса, барымен базар етіп қолымыздағы бар кітаптың емлесін түзетіп, тізбесін реттеп, сол келісімен бастыра береміз-дағы.

Хат-хабарды бір-екі айға дейін күтуге болады. Болатынына уәде беріп, хат жазған болса, екі-үш айдай күтеміз.

Мағлұмат жіберуге адрес:

Казань, Тукаевская улица, дом 31.

Книжный склад.

«Ақжол», 1921, 14 қыркүйек, № 86

Жүсіпбек АЙМАУЫТОВ.

Мұхтар ӘУЕЗОВ

АБАЙДЫҢ ӨНЕРІ ӘМ ҚЫЗМЕТІ

Абай 1845 жылы дүнияға келіп, 60 жыл өмір сүріп 1904 жылы дүниядан қайтты. Қазақ халқын надандықтың айсыз қараңғы түні ғылым сәулесінен бүркеп, тұншықтырып тұрған кезінде тұншыққан елге дем болуға, қараңғы жерге нұр болуға, надандық — аждаһаны өртеуге Құдай жіберген хақиқаттың ұшқыны Абай туды. Табиғаттың қыңыр жолы кімді билемеген? Өскен орта, көрген үлгі, тонмойын надандық толқыны ағызып, ақыл көзін шын хақиқатқа ашқызбай, заман тонын кигізіп, 35 жасқа шейін ықтиярсыз айдап келді.

Бұл жасқа келгенде маңайындағы жұрттың кір, бұзық мінездері бар қалпымен көзіне айқын суреттелді. Өкінді, өксіді, жиренді... Осы өкініш, өксіктің уыты бойын кернеп ызалы, кекті, улы көп әсер, көп із қалдырды.

*Өткен өмір қу соқпақ,
Қыдырады талайды.
Кім алдады? Кім таппақ
Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.
Адасқан күшік сықылды*

*Ұлып жұртқа қайтқан ой.
Өкінді, жолың бекінді
Дуре болма оны қой.*

Абайдың белсеніп, қолына қалам ұстап надандықпен алысуға кіріскенге шейінгі өмірінің сыртқы пішіні осы болды. Енді Абайдың сөзінің бағасына келейік.

Абайдың ең бір артық өзгешелігі заманының ыңғайына жүрмей өзінің «өздік» бетін мықты ұстап, ақылға, ақтыққа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұндырарлық кемшілік, міннің ортасында туып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеуі шарықтап жүріп, қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы.

Мұндай сипат – Абай бұл жүрген адамдарға ұқсамай өзгеше зор мақсат үшін келгендігіне дәлел.

Абайдың қиялы шалымды, ойы терең, ақыл, білімнің һәр тарауынан көкірегінде асыл қазына көп. Сол көп қазынаны барлық ырғағы, нәзік сипатымен қазақтың ұстармаған, ысылмаған жуан тілімен биязы қып шығаруы, әрі ақындығы, қыз тілді шешендігі.

Абайдың ақындық өнері тар жолды, бір беткей емес, һәр тараулы, сегіз қырлы. Ол тараулар мынау; мінез түзететіндік (ахлаки), тереңнен толғайтындық (фэлсафа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық (лирика), ашы тілділік, ызамен күлетіндік (сатира), һәм керемет переводчиктік.

Мұндай әр жақты, сегіз қырлы өнер басқа ақындардан табыла бермейтін, Абайға ғана хас сипат.

Абайдың өлеңінің көбі-ақ мінез түзеу жолына арналған. Көп өлеңнің ішінен мысал үшін мына бір сөзін алайық:

*Мазлұмға жаның ашып ішің күйсін,
Харекет қыл пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелде тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.*

Тереңнен толғап, хақлықты болжап фэлсафа жолымен де сөйлегендігіне кейінгі сөздерді мысал қылуға болады:

*Кім жүрер тіршілікке көңіл бөлмей,
Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.
Бәр кімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек
Заман оны илемек.*

Және «Алла деген сөз жеңіл» деген сөзі фәлсафамен сөйлейтіндігін көрсетеді.

Абайдың басылмаған қарасөздері көп. Сол сөздерінің бәрі терең ойға салып, толғап жазылған. Ахлақ, адамшылық, дін, халықтың мінезі, неше түрлі хақиқаттар туралы жазылған сөздері Абайда фәлсафа қуаты барлығына үлкен дәлел, Абайдың данышпандық белгісі — өзі шығарған он алты мақалы бар. Мақалының біреуі: «Әкесінің баласы — адамның дұшманы, адам баласы — бауырын» деген.

Заманындағы өнерсіз, қалжыңбас жігіттерді, тартымсыз, шенқұмар ел адамдарын сынағаны, өлеңге, ән-күйге баға қойғандығы Абайдың сыншылдығын көрсетеді.

Өзге сипаттарының ішіндегі ақындық сезімінің артық жетістігі дүниенің сырымен жүрегінің жалғасып, ымдасып кететіндігі. Жылдың төрт уақытын қазақтың өмірімен үйлестіріп жазғандары оқып отырғанда сол уақыттарды көзіңмен көріп, дененмен сезіп отырғандай суретін алдына әкеліп елестетеді. «Сөзімде жаз бар шыбынсыз» дегені өзінің ақындығына көзі жеткендігімен айтқан. Мысалы, Абай көз алдына мынадай дүниенің түрін келтірген: желсіз, жарық түн, әдемі тау, су бетінде дірілдеген айдың көлеңкесі, ұйықтаған ауыл, үрген ит. Бұл дүниенің ұнасымды суреті. Нәзік мінез, ыстық махаббатқа жүректері толып айқасқан екі ғашықтың сұлу халін дүниенің әлгіндей сұлу суретімен қиылыстырып: «Желсіз түнде жарық ай» деп жазған өлеңі суретшілігінің зор куәсі.

Ғашық жайын, әйел турасын жазғанда Абай аса шеберлеп, қызықтыра сипаттайды. Ондай өлеңдерінде ахлақ жолынан алыстау кететін орындары болады, бірақ мұнысы ақындық жолында кешіреттік іс. Ақынның жүрегі не нәрсенің болсын жа-

растығын, келісімін, сұлудың сұлуын іздейді. Жүрегінің сезімі, көңілінің шабыты билеп, өз бетімен жазып кеткен сөзін былай неге жазбадың, ахлаққа халәф деу жол емес. Ол — зорлық. Оның суретшіл көңіліне, жүрек қиялына басқаның мөлшері өлшеу емес.

Абайдың бірсыпыра өлеңдері жүрегінің сырын, шерін толқытып, қайғымен, мұң-зармен шығады. Мысалы, «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Ішім өлген, сыртым сау», «Жүрегім менің қырық жамау» деген өлеңдері.

Шаншып алма ащы тіл, ызалы күлкі, кекесін де Абайдан табылады. Ұнатпаған халықтарды көріп кекеп, жерлеп, мысқыл қылатын жерлері де көп. «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңі жаман болысты сықақ қылған ылғи кекесін. Мінді кекеп айтқанына кей жерлерде үстірт қараған кісі түсінбей қалуға да болады. Мысалы, парақор болыс туралы кекеп айтқан бір сөзі мынау:

*Кісімсіп қайда болса, олжаға тоқ,
Шоқыма халық көзінше қарғаша боқ!
Жұрт бала еш нәрсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ...
Жатты жау деп еліңді ұрпитіп ап
Жауға шаптық деп жиып, пайда қыл тез.*

Көп өлеңдерінің бірі — Абай керемет переводшы болған. Переводқа шеберлігі мынадан білінеді: кейбір орыс өлеңдерін қазақ тіліне аударғандары өзінің тың өлеңдерінен артық деуге болады. Орыстың әдеби болған толғаулы, ырғақты, нақысты бай тілімен жазылған сөздерін қазақтың кедей, дөкір тілімен ұғымды, мағыналы, терең, тілге жеңіл келтіріп, перевод етуі мейлінше ұсталығы. Кейбір өлеңдерді мысалы, «Қараңғы түнде тау қалғып», «Тұтқындағы батыр», «Кинжал», «Жолға шықтым бір жым-жырт» қалыбынан, мағынасынан һеш бір аудармай перевод еткен, кей жерлерде сөздің мағынасын ғана алып, қазақтың ұғымына ыңғайлап, сырт пішінін өзгерткен. Абайдың ақындығының еркіндігі сол: кейбір переводын орыстың өз өлеңінен асырып, түрлеп жіберген. Мысалы, «Теректің сыйы», «Онегиннің сипатын» Пушкиннің геройынан өзгертіп, тілін сұлулап перевод қылған.

Енді Абайдың тіл жағына келсек, тілі ұғымды, қысқа, аз сөзге көп мағына сыйғызғыш, өрнекті, дәлшіл, күйлі, таза һәм анық келеді, тілі терең мағыналы болғандықтан, жұрттың көбіне ұғымсыз, ауыр жерлері де болады. Жалпыға түсініксіз сөздері туралы «Ойланшы сыртын қойып, сөздің ішін» деп өзі де айтып кеткен. «Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым өлең жастарға бермек үшін» деген сөзінен «Бұл сөзді тасыр ұқпас, таллапты ұғар» деген сөзінен Абайдың жалпы үшін өлең жазбағандығын көрсетеді.

Бұрынғы ақындармен Абайды салыстырып көрейік. Бұрынғы ақындардың, шешендердің өрнекті, түрлі, мағыналы тілдері болмағандық па? Болса да көбі жазылып нұсқаға түспегендік пе? Қазақ тілі аса ұстарып, өрнекті келмеген. Қазақ тілін анық түрлеп, өрнектеп, керекке жаратып түзеген – Абай. Бұл – бір.

Екінші, Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінің беті мақтау, жамандау, асыру, кеміту, болмаса зарлаған сарыуайым болып келген. Мінезді суреттеп, мәнді айтып, адамшылыққа жөн сілтеген ақындар болмаған. О кездегі ақындар я қошеметшіл, я тіленші, я мақтаншақ болып, заманның ыңғайымен кетіп, сөздеріне баға қойылмаған һәм баға қойдыра алмаған. Мұның себебі, ол кезде ақындық өнер орнына жүрмей, жан сақтап, дүние табу жолына жұмсалғандықтан, ақыл көзінің шарасы кең, халықтың бетін бұрарлық, жол көрсетіп, түрге саларлық, білімді, дана ақындар шықпағандықтан, ақындық пен тіленшілік жанас жүрген соң халық ақындыққа терең көзбен қарап, қадірлемегендіктен, һәм ақындар төмен, нашар жерлерден шығып, аталы адамдар ақындықтан жиренгендіктен еді.

Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жаңа түр тапты. Абай бұрынғы ақындардың ұстанып келе жатқан бетін тастап, тыңнан жол салды. Бұл Абайдың бұрынғы ақындардан ақыл көзінің артықтығы болды – бір, ақындығы күшті болды – екі, өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен Абай һешкімнен үлгі алмай қазақ әдебиетінің бетін бұрып мүйіс шығарды, өлеңшілікке өзгеше түр кіргізді. Осы күнгі қазақ әдебиетінің түрі Абайдың көрсеткен бетімен келеді. Абайдың ақындық күшінің зорлығы, өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр. Кейінгі жазушылардың бәрін Абай өзіне еліктетіп, соңынан ертіп, шәкірт қып әкетті. Абай өлеңнен неше

түрлі өлшеу көрсетіп, көп түр кіргізді. Бұл күнге ақындар Абайдың салған көп түріне түр қоспақ түгілі әлі сол түрлерді түгел сіңіріп ала алған жоқ. Көптің бетін бұрып алғандығы — ақындық екпінінің күштілігі. Абайдың өлеңін пайдаланып еліктеу әлі қызған жоқ, бірақ мұнан да артық қозып, бірталай заманға шейін бармақ. Ақындығы Абай қатарлы адам шығып, жаңа түр тапқанша осы буындағы әдебиеттің беті «Абай дәуірі» деп аталады.

Қазақтың әдебиеті ілгері басып өрлейтін болса, Абайдың бұл қызметі әдебиетімізге негіз болып, келешектегі көтерілуіне тұғыр болмақ. Пушкин айтқандайын, Абай «Өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып» кетті.

Абайдың пайдасыз сөзі жоқ. Ахлақ, адамшылық туралы айтқан терең мағыналы үлгілі сөздері көпшіліктің мінезін тәрбиелеп, ақыл көзінің ауданын кеңейтпек. Жүректен толғанып, ызамен қайрат айдап шыққан қайғылы, қапалы, зарлы сөздері адамның ақылын ішіне үнілтіп жанымен сырластырып, ұғып, оқып түсінгендердің сезімін тәрбиелемек.

Бұл күнде жұрт Абайдың сөзімен пайда — қараңғы надандығынан, бірақ Абайдың соңынан ерген, сөздері әсер берген кісілер жоқ деуге тағы болмайды. Халық жалпы ғылымға бет қойып, көзі ашылған сайын Абайдың сөзінің бағасы артылып, өзінің ұқсаған жолдарына халықтың ұғымын сүйремек көпшіліктің қараңғы надандығына қарағанда, Абайдың көп сөзі ертерек айтқанға ұқсайды, бірақ іске аспай, керекке жарамай қалмайды.

Жұрттың хақиқатқа көзі ашылуға айналса, тағы бірталайға шейін созып барады.

Қазақтың жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті бұлғақтап жүрген дүниенің бір ерке баласы, сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы бар — бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындарымен таласа Абай сықылды кісі шығып көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда бізден әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз.

Абайдың істеп кеткен қызметі әдебиетімізге асыл іргетас.

Бұл асыл іргенің үстіне салынатын ілгергі қазақ әдебиетінің дүкені көрікті, көрнекті, нақысты, өрнекті болуына лайық. Қуанамыз! Нанамыз! Марқұм атамыз! Қазақ халқына халықтығын жоғалтпайтын өшпес белгі орнаттың, Еңбегіңнің жемісін өзін көрмесең, аруағың көріп қуансын.

«Абай», 1918.

Мұхтар ӘУЕЗОВ

АБАЙ – ӘДЕБИЕТТІҢ БАСШЫСЫ

... Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ үлкен адасқандық болады.

Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе, дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлендерді кіргізбеуге болмайды. Наурызбай мен Тілеуқабақтың қызының айтысуы, Біржан мен Сараның айтысуы, бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан, жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді.

Тегінде, қазақтағы айтыс өлендер – өзге жұрттың әдебиетінде кез келмейтін, біздің әдебиеттің байлығына дәлел болған айрықша бір түр.

Айтыс өлендердің ерте күндегілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан-Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан, немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелерді эпистолярный роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі – осы эпистолярный роман түріндегі өлендер.

Сондықтан жазба әдебиеттің әуелгі басына бұл өлендер кіруі тиіс. Одан беріде жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы

адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп, һәм Нарманбеттерді алу керек.

Бұл адамдардың кейбірінің Абайдан жасы кем болғандығын есеп кылуға болмайды. Бәрінің жазған сөздеріндегі бетті, белгіні, сарынды еске алу керек. Осы соңғы екі сыпатынан қарағанда, әлгі төртеуі қазақ әдебиетінің көшпелі дәуірінің ақындары деп саналуға тиіс.

Көшпелі деп ауызшадан жазбаға қарай көшкенін айтамыз. Мана сол замандағы ой ойлаған адамдардың ойында болған өзгерісті, сөздерден туған жаңа күйді айтамыз.

Әдебиеттегі бұл көшпелі дәуір қазақтың жалпы тұрмысындағы, тарихындағы көшпелі дәуірмен жалғасып келеді. Қол ұстасып қатар келді, егіз болып туды деуге болады. Қазақты патша саясаты билеп алған, қол-аяғын байлап, бағындырып алған, жерін алып өзінің төрелерін қазаққа ұлық қыла бастаған отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, дінінен айыра бастаған уақытына келеді.

Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерінен қазақтың ойына уайым араласқан, көңілі жабығып, қайғы басқан, сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бас-тап, оның орнын арман, зар, шер, қайғы басқан. Сондықтан әдебиеттегі көшпелі дәуір де осындай мұнды күйден құралған. Осы ретпен қарағанда Шортанбай жазған «Зарзаман» — әдебиеттегі, тарихтағы көшпелі дәуірдің зор айнасы. Бұл өлеңнің ішінде қазақ тұрмысына жанасқан кемшіліктің айтылмағаны жоқ деуге болады. Патша ұлығынан бастап, қазақтың өз ішіндегі берекесіздігі, бұрынғы мінезден айырылып бара жатқандығы, дінін жоғалтып, жастарының азып бара жатқандығы — барлығы да зарлы сарынмен айтылып өтеді...

... Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаналық көп. Абай — қазақтағы суретті, сұлу сөздің атасы; тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан — Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан. Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген.

Бұдан соңғы бір үлкен қызметі — қырдағы қалың қазаққа Еуропа мәдениетінің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа танытушы — Абай.

Мәдениетті жұрттың ысылған тілімен айтқан тәтті күй, нәзік сезімдерін Абай қазақтың дүкен көрмеген жалпақ тілімен өзіндей тәтті қылып, сезімді қылып айтып берген. Сондықтан Абай қазақ оқушысының ойымен қатар сезімін де тәрбиелеген. Қазақтың тіліне Абайдың сіңірген еңбегінің арқасында бұл тілдің барлық байлығы, оралымдылығы, өрнектілігі табылған.

Абайдың барлық өлеңі — қазақтың сол күшті тілінің ішінен туған асыл құрыш: қырдағы қалың қазақтың осы күнге шейін сөйлеп жүрген жалпақ тілінің жемісі, соның сыры мен сымбатын көрсететін айнасы. Бұл — Абайдың қазақ тіліне істеген қызметі.

Абайдың өлеңінің ішіндегі мағынасы мен беттеген бағыты жағынан қарағанда, көшпелі дәуірдің өлендерінен айырылатын жері — мұнда сүлдері құрыған зар да, әлі құрыған уайым да жоқ, оның орнында қазақ өмірінің кем-кетігін түсінген көзі ашықтық бар, дәлдеп ауруын тауып, емін айтқан ширақтық бар. Бұрынғыдай әр нәрсені ем көрген далбасалықтың орнына, Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, малынды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларына елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, қарызынды атқар дейді. Қазақтың өміріндегі кемшіліктің қайсысына болса да, Абай өз емін айтып кеткен.

Әдебиеттің зор міндетінің бірі — елдің мінезін түзеу деп білгендіктен, Абай ел ішіндегі көпшіліктің мінезін өлеңмен суреттеп, белгілі типтерді де көрсеткен. «Мәз болады болысын», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ», «Болыс болдым, мінеки» деген өлендерінің бәрінде де қырдағы әрбір таптың адамдарының мінезін сипаттаған.

Абай өлеңінде кездесетін мұң мен зар болса, ол бұрынғы зардың сарқыты емес, өзі жүрегіндегі сырын айтқан сыршылдықтың сарыны. Бұл да — Абай өлеңіндегі жаңа түрдің бірі.

Мінеки, бұл айтылған түрлердің бәріне қарағанда, Абай өлеңіндегі беттеген бағыт, құлаққа естілген сарын ненің сарыны скені байқалады. Ол — ашық тілек, айқын ұғымның, здоровый реализмнің сарыны. Әдебиетте жұрттың тілегі айқын көрініп, беттеген беті ашық білінген соң, көшпелі дәуір бітеді.

Абай ол дәуірдің ақыны емес скендігін өз өлеңінде де айтып кеткен. Сондықтан өлеңді бастағанда, ескіліктің ақындарымен арбасудан бастайды. Рас, олармен ұрысу Абайдың қатесі шығар, өзін тапқан енесін тепкенге ұқсар-ақ. Бірақ ол ұрысу — ескілік-

тің бетіне қанағаттанбай жанадан бет іздеудің белгісі болатын. Сондықтан ол қатесі Абайға кешіріледі.

Абайдан басталған сол реализмнің сарыны қазақ әдебиетіне осы күнге шейін жол болып келе жатыр. Рас, бұл жолда кейде бір ағым күшейіп, кейде жалпақ жарысқа ұқсап, бытыраңқылық күшейіп жүрген мезгілдер бар. Бірақ негізгі сарынға келгенде, қазақ өміріне тез боламын деген әдісіне, аяласына келгенде, қазақ әдебиеті Абай салған жолдан көп ұзап, өзгеріп кете қойған жоқ.

Лияс ЖАНСҮГІРОВ

АБАЙ КІТАБЫ

Ташкентте Абайдың таңдама өлеңдері 3-рет басылып шықты. Бастырушы Т.Қ.К. (Түркістан халық комиссариаты. — М.М.) білім комиссиясы. Кітап 200 бет. Тысы жақсы. Қағазы әдемі. Бөлімдердегі өлең сымбалдары да орынды. Басына Абайдың суреті қойылып, өмірі жалғанған. Емлесі қазақша, ауыр, жай сөздерге дұрыстаушылар тарапынан түсінік берілген. Кітаптың аяғына баспа қателерін да тізіп қойған.

Кітаптың істеліп, шығыс жағына келгенде көзге көрінісі-ақ сүйкімді көрінеді. Өлең-жырлардың жіктері ашық, ретті тізілген.

Бұл кітапты дұрыстаушы жолдас Х. Досмұхамедовтің айтуына қарағанда Абайдың өлеңдері асығыс ретте басылып шықты дейді.

Заман тапшылық уысында, керекті мүлік қолда жоқ. Кітап бастыру жұмысы Түркістанда инемен құдық қазғандай. Түркістан Қ.К. білім комиссиясының негізі құрылғалы екі-үш жылға айналып барады. Жалпы іс жүзінде білім комиссиясын алмаулап мұқтажандырмау шарасына кіріскен ел жоқ. Бірақ мұның басында түрлі бөгет, тосқауылдарға көнбістігін көрсетіп, қажымай істеп келе жатқан Х. Досмұхамедовтің көзге көрінерлік еңбегінің біреуі болса, ол да Абай кітабы.

Заманның мұндай жеткіліксіз ауырында білімге аңсап, шөлдеп отырған халыққа тәртіптеп, сүйкімді қылып Абайдың

кітабын ұсынғанына жолдас Төреқұлов пен Халелдің «қарғыс, алғысы» халықтың мойнында.

Тегінде, Абай – мұсылманша жазудың реттелмеген шатақ уағындағы жазушы. Ескі кітабы да осы жөнде болатын. Сондықтан Абайдың өлеңін түзетіп жана жолмен жазу, кейбір сөздерін мағыналаудың ауыр тиетіні анық. Бұл ретте Абайдың осы 3-баспасында өлендегі, жырлардағы қайбір жеке сөздер жорамалмен жаңылыс түзетіліп кеткен. Бұдан басқа кітаптың баспа қатесін түзетуші (корректор) нашарлау болған. Мұны кітаптың аяғына жалғанған жаңылыс кестесі көрсетеді. Бұл жаңылыс кестесіне кірмей қалған жаңсақтарды бірталай деуге болады. Мұның кінәсі жоғарғы айтылған асығыстықта, жетімсіздікте шығар. Мен бұл жерде баспа жаңылысын қоя тұрып, жорамалмен кеткен жаңсақтарынан мысал көрсетейін:

1. «Мал мен бастың кеселін ұят бұзар» – 26-бет, 6-жол. Бұл ұят бұзар емес, «ұя бұзар».

Ынтымақ, бірлікте іріткі салатын шөргездердің сын аты.

2. «Тиянақсыз, билеусіз байқұс құлың» – 28-бет, 12-жол. Құлың емес, «құлқын», құзғындық.

3. «Кірлі болып түскен соң» – 57-бет, 17-жол. Кірлі емес, «кәкірлі»: қылмысты, жазықты. Ұлықтан келетін жазаға «кәкір» дейді.

4. «Кіреден мойын кесілсе» (өзі туралы айтқанда). Кіреден емес, «керден»: кердең қылжақ.

5. «Тәуекелмен батырады». Батырады емес, «батыр ой».

6. «Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа қол емес».

Бұл екі жолдағы «қол» мен «жол» айырбасталып түскен. Абайдың бұл жыры кітаптың басындағы өмірінде дұрыс жазылған, ортасында түзетілмеген.

7. «Байқасаң дүние біткен ретімен». – 146-бет, 18-жол. Дүние емес, «дене» – тән.

8. «Қобыз бен домбыра алып түнде сарнап», – 15-бет, 172-жол. Түнде емес, «топта», жиында.

9. «Шалғыннан жүні қылтылдап» – 188-бет, 2-жол. Жүні емес, «жоны», жотасы.

10. «Сау болмаспын әлбетте» — 196-бет, 3-жол. Болмаспын емес, «болмас па ем».
11. «Ұлы сусын төгілсін», — 212-бет, 16-жол. Ұлы емес, «улы».
12. «Кез болсаң қойға жазарға». — 233-бет, 7-жол. Жазарға емес, «я зарға», мұнға.
13. «Лап бергіш, көп ойланғыш, қайта ойланғыш». — 218-бет, 22-жол. Көп ойланғыш емес, «көт айланғыш».
14. «Биікке басты болар деме залым». — 223-бет, 18-жол. Биікке емес, «бейіске», ұшпаққа.
15. «Жылы жүзбен жұлдыздар желіп жүріп», — 223-бет, 7-жол. Жұлдыздар емес, «жұлдыздай».
16. «Ие сені бітірген қиян дөңге», — 237-бет, 17-жол. «Ием» сені бітірген «иен дөңге», иен дала.
17. «Тым-ақ даусың көшті деген». — 250-бет, 5-жол. Көшті деген емес, «күштеген».
18. «Жүгінде жөндеп ерттейді», — 257-бет, 12-жол. Жүк емес, «шом», қом бұл ескі баспасында «шомында» делінген еді. Жүкші ерттейді деу жаңылыс,
19. «Надандар сол заманда шырыш бұзған». — 227-бет, 15-жол. Шырыш емес, «шырық», қоғам, бірлік, ұя. Мұны кітаптың аяғындағы түсінік сөздер айтады.
20. «Шапқан елдің бәрін де будам қылып». — 268-бет, 15-жол. Будам емес, «бодам», ауылдық ретімен бас идіру.
21. «8-бағынды өзіңнен кім сұрайды». — 275-бет, 16-жол. Бағынды емес, «бағанды», құнынды. Міне, бұлар жорамалмен кеткен жаңсақтар. Мұның ішінде кейбіреулерінің ұйқастық жағынан жақындығы бар болса да, мағына жағынан зор айырмалары бар. Мұны келесі басылатын кітаптарда ескеру керек.

Жалпы түркі ұлттарының ішінде шұбарсыз сара тілдісі — қазақ, қырғыз дегенде, олардың басқа ұлттармен тіл жүзінде етене-лесіп кетпей, қатынас пен байланыстың аздығы тілді «сара, таза» сақтап қалуға деген бір жұбау бар. Бұлай болғанда Семей мен Жетісу тұтас жатқан арғын, найман қазақтың ішіндегі таза — «сара тілдісі»деуге болады. Абай — міне, сол таза қазақтың баласы. Оның үстіне қазақтың ескі сөзді қара тілі, әдейі қысқарған жат тілдердің бірлі-жарымдысы болмаса, қазақтың қара халқының қара даңғыл сөзінен ауытқып сөйлеуді білмейді. Абай, мәселен,

«Аттың сынындағы» мүшелердің көбін осы күнгі біздің оқығандарымыздың көбі білмейді. Ел арасындағы мал баққан бір шалдан сұрасан, Абайдан асырып айтып бере алады.

Тегінде Абай – өлеңнің, жырдың ұйқасымына өте сақтық қылатын ақын. Өлең-жырлардың иықтарында қыл сыймайтын кию бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанамалау сөзді әкеле салмайды. Тізбегіне әдемі келетін ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі ұйқасымды да қарамайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл сарын да ескерілуі керек.

Екінші, Абай жазу ретінде сыпайыланып та отырмайды. Азалық, асықтық, қосылыс жырларында, өлеңдерінде көңілде өзі ұрлап отырғанының бетін жарқ еткізіп ашып жіберуге тақалады. Шындық тұсы жеңіл-желпі сөзден Абай именбейді. Мәселен, «көт» деген сөздің Абайдың өлеңінен кемінде бір онын табуға болады. Бұл біздің қара халықта көбірек қолданылатын сөз. Қазақ «соңы» дегенді көбінесе «көті» дейді. Мұндай сөздерден бір сыпайышылық жүзінен түзетсек, жазушыға қиянат қылған боламыз. Абай – сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақыны.

Абайдың алды-артындағы ақындардан бір үздік артықтығы: өлең жырларын неше түрлі күй сымбалдарына салғандығы. Кейінгі жазушылардың көбі Абайдың күйін қолданып жүрсе де, Абайдан артық күй тапқан жоқ. Аспақ түгіл қайбір күйіне өлең өлшеп те жаза алған жоқ. Мәселен, «Сен мені не етесің». Абай қазақ әдебиетіне тіл жағынан үлгі болса, күй жағынан да үлгі.

Абайдың бұдан басқа ел арасында шашылып жүрген көп сөздері бар. Естуімізше, жазбалары да бар болса керек. Міне, бұларды жиып, толық қылып бастыруды марқұм Бернияз газетке жазғандарынан оқып, Қазақстаннан үмітіміз таудай еді. Аяғында ол істелген жоқ. Түркістан болсын, Қазақстан болсын Абайдың бір кішкентай ескі кітабын қайтармалап бастырып отыр. Бұл кішкене кітаппен жалпы халыққа Абайды таныстыру жемісті болмайды.

Енді Түркістан білім комиссиясы һәм «Талап» ұйымының істейтін кезектегі жемісті, негізді жұмысының біреуі осы «Абайды» толығырақ қылып шығару болу керек. Бұл жөнінде Абайдың басылмаған шашау жүрген сөздерін жиып, оларға сын беріп түтпелеп, өмірін толық жинақтап жемісті қылып шығаруға тырысу керек. Бұл туралы газеттерге жарлар жазып, жалпы халықты ха-

барландыру керек. Абайды жете білетін Шәкәрім, Мұхтар, Мағжан, Әлихан, Ахмет сияқтыларды бұл жолға үндеу керек. Сөйтіп, осы бастан қам қылып, асықпай бірнеше жылды мойынға алу керек.

Қазақстанның баспасөзінен Абайдың толық кітабын да осы кезде дәмеленуге болмайды.

Себебі Абайдан күнібұрын қорқып, Құдайға сиынған сыншысы салпаң құлақ Сәбит Абайды жуан жұдырық деп, кара тақтай ұстап, бақырып отыр.

*Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де сондай сыншыдан
Құдайым мені сақтасын.*

(Абай.)

Бірақ Қазақстанның жалпақ еңбекшілері кімнің қораз, кімнің бұлбұл екенін айырап. Бір есектің бетімен кетпес.

Түркістанның езілген еңбекшілерінің шөлдегені білім, аңсағаны ұсақ өсек емес, бірлік негізі. Сондықтан кім білім берсе, кім білім жағынан еңбегін жұмсаса, тілесе кім болсын Түркістандағы еңбекшілердің әкесі де, ең қасиетті кісісі де осы.

Ғабдрахман САҒДИ

АБАЙ

I

Атақты қазақ ақыны Абайдың өлеңдері қазіргі уақытқа шейін үш рет бастырылып таратылған:

1-баспасы 1909 жылы Петроградта «Шарх баспаханасында» басылған.

2-баспасы 1922 жылы Қазанда Татарстан Республикасының баспаханасында бастырылған.

3-баспасы 1922 жылы Ташкентте бастырылған.

1. Баспасы ескі, емлесі ескі, ескі болғанда өте орасан. Баспа реті жөнсіз. Көп сөздері қисынсыз қате басылған, оқушы айыра

алмастай жерлері көп болған екен. Қазанда бастырылған 2-баспасындағы қателер Мұхтар Әуезовтің жәрдемімен түзетіліп бастырылған екен. Бұл екінші баспасы Бернияз жолдастың даярлауымен бастырылған көрінеді. Екінші баспасының үлкендігі 207 бет.

Ташкенттегі баспасы да 1922 жылы басылса да, Қазанда басылғанынан біраз кейінірек шыққандықтан кітаптың 3-баспасы деп есептелген. Һәм кітаптың сыртында солай деп басылған. Бұл үшінші баспасы екіншісінің өзі яки сол Қазан баспасының түзетілгені емес. Ташкент баспасының зорлығы 293 бет. Бірақ кітаптың 3-баспасы (Ташкентте бастырылғаны) кітаптың басылуында әдемілік, қағазының жаңалығы жағынан Қазан баспасынан жақсы болып шыққан. Өлеңдері әдемі өнерден (искусстводан) саналады. Солай болған соң олардың әдемі басылуға тиіс екендігі өзінен-өзі ашық нәрсе.

Түркістан баспасөз таратушы мекемесі жергілікті халық ақындарының өлеңдерінің бұл кітапты жақсы, әдемі қып бастыруымен әуелгі кемшіліктерінің біразын жойған көрінеді. Сөздердің дұрыстығы жағынан Ташкент баспасы алда деп айтарлық. Кітаптың аяғына аңдамайтын сөздердің аңдатпалары қосылып жақсы қылынған. Қазан баспасында бұл жоқ. Бірақ бұл екі баспаның өлеңдерді бөлімдерге бөлуде, жолдарға айыруда, өлшеулерге белгілеуде бір жолмен бара алмағандықтары көрінеді. Кейбір өлеңдерде Ташкент баспасы жаңылған болса, кейбіреулерінде Қазан баспасы жаңылысқан. Солар туралы айтып өтуге тура келеді. Кейбір өлеңдердің өлшеулері, жолға айырулары Қазан баспасында Ташкент баспасына қарағанда дұрысырақ болып көрінеді. Мәселен: «Бай сөйілді» деп басталған 54 жолдық өлеңде:

*Елде жақсы қалмады һәмда
Қағып елін қармады, —*

сықылды 7 буындық үшінші қоспа жолдар Қазан баспасында әуелгі жолдардың астында сол жерлердің аяғына жалғанып басылған. Өлшеудің дұрысы сол болуы керек. Бұл туралы Қазан баспасы дұрыс жол ұстаған болса да, бұл өлеңдердің жолдарын мағынасы жағынан бөлімдерге айыра алмаған. Мағынасы жағынан қарағанда бұл өлеңдердің жолдарының әр 6 жолы бір

бөлім болып айырылып баруы керек еді. Мұнда Ташкент баспасының тұтқан жолы дұрыс. Ол солайша айырып барған. Бірақ бұлай мағынасы жағынан қарап, 6 жолды бөлімдерге айырғанда бір бөлімді ішке кіргізіп, бірін шығармай, бәлкі бәрін бір қатарда жазып, әр алты жолдың арасын кеңірек қылып бос қалдыру, яки араға жұлдыз сықылды белгі қою керек еді.

2. «Ем таба алмай» — деп басталған 42 жолдық өлеңдерменен 20-сан астында «Бойы былған» деп басталған 72 жолдық өлеңдерді жолдарға бөлуде Ташкент баспасы дұрыс жол тұтқан. Мұнда өлеңдердің өлшеуі ашық, тура бір жолға қойылған. Белгілі бір тәртіпке салынған. Бірақ мұнда да мағынасы жағынан қарағанда 7 жолдан ғибрат болған бөлімдерді ашық яки жұлдызды қылу жолы тұтылмаған. Бұлардың мысалын көрсетсек мынау. Ташкент баспасында:

*Ұйқы, тамақ
Қалды тым-ақ
Керегі жоқ
Ас болып.*

*Жай жатпағын
Тыныш таппағын
Кеш болып.*

Қазан баспасында:

*Ұйқы, тамақ
Қалды тым-ақ
Керегі жоқ ас болып,
Жай жатпағым,
Тыныш таппағым
Күш болып.*

Бұл өлең сол рәуіште Ташкент баспасында әуелгі үш, яки әуелгі екі жол 4 буындық, соларға қоспа жолдар 3 буындық өлшеуге салынған. Жолдардың... түсулері жағынан бұл дұрыс болғанын өзіңіз де көріп отырсыз.

Қазан баспасы мағынасы жағынан қарап, бұл өлеңдерді 4-2-7 өлшеуге дейін салған. Яғни әуелі екі жолды 4 буындық қылып, 3-жолдарды 7 буындық жолдан қылып бару жолын тұтқан. Бірақ ол жөнмен үнемі бара алмай, кейбір жерлерінде қателесіп қалған. «Күш болып» дегенді өз басына айырып шығарған.

3. «Сегіз аяқ» деген сөз басы астында жазылған 200 жолдық өлең жолға һәм бөлімдерге айырылуында Қазан баспасының тұтқан жолы дұрыс. Неге десен, себебі мынау: Бұл өлеңдердің бөлімі 8 жолдық. Өлшеуі 5-3-8 болып барады. 8 буындық жолдар 5-3 буындық. Әр екі жолға қоспа қойылған және 8 буындық екі жол қосылып барады. Абайдың бұл өлшеуі солай болғанда дұрыс ретті қағидалы бір өлшем болады.

Ташкент баспасының жаңылысқандығы 8 буындық 3-қоспа жолдарды бөтен 5 буындық жолдардың қатарына қойғандығы болып табылады. Ташкент баспасындағыша қарағанда, өлеңдердің өлшеуіндегі түп қасиеті, әдемілігі жоғалады.

Сонда да Ташкент баспасында 8 жолдық бөлімді сызумен айыра баруда дұрыстық жолы тұтылған. Қазан баспасында бұлай қылынбаған.

4. «Қор болды жаным» деген 24 жолдық өлеңдерді бөлуде, жолдарға айыруда дұрыстық Ташкент баспасында. Қазан баспасы бұл орында жаңылысқан. Бірақ Ташкент баспасында 7 буындық жалғыз жолдар 5 буындықтардың астына соңғы жағына алып келіп қойғандай болса, тіпті жақсы болған болар еді.

5. «Сен мені не етесің» деп басталған 72 жолдық өлеңдерді бөлімдерге, жолдарға айыруда Қазан баспасы да, Ташкент баспасы да дұрыс жол тұта алмаған. Бұл тұрғыда Ташкент баспасы зор қателескен көрінеді. Қазандікі бұл тұрғыда дұрыстыққа жақындап қалса да, жақсылап тексеріп анық дұрыстығын таба алмаған.

Дұрыстығы мынау: Бұл өлеңдердің бөлімі бәрі де 12 жолдық болып, соның өзі тағы 6 жолдықтан 2 басқа айырылады. Өлеңдердің өлшеуі дұрысында былайша: 6-4-4-3-6-8, яғни бірінші жол 6 буын, 2-һәм 3-жолдар 4 буыннан, ортада қоспа жол 3 буын, кейінгі екі жолдардың әуелгісі еш өзгерместен 6 буын, екіншісі 8 буын болып барады. Абайда былайша өлшеу – ашық бір жол қалып алынған өзгермес бір қағидаға қойылған жаңа өлшеу. Мысал үшін, мұнда дұрыс деп бір бөлімді жазып өтеміз.

*Сен мені не етесің,
Мені тастап,
Өнер бастан,
Жайыңа*

*Және алдап, арбап
Өз бетіңмен сен кетесің,
Неге әуре етесің.*

*Қосылыспай,
Басылыспай
Байыңа
Және жаттан бай тап,
Өмір бойы қор етерсің.*

Мінеки, Қазан баспасы мен Ташкент баспасы арасында Абай өлеңдерін бөлімдерге, жолдарға, өлшеулерге айыруда бір жолдан барғандықтарының қалай екенін көрдіңіз. Соны көрген соң мұнда біздің басымызға бір сұрау келеді. Ол мынау: Бұл өлеңдерді Абай өзі қалай жазған, ол өзі оларды бөлімдерге, жолдарға қандай қылып айырған, оларды қандай өлшеуге салған?

Қазан баспасын бастырушыларға да, Ташкент баспасын бастырушыларға да бұл мәлім болмады ма екен? Абайдың өзінің төл қолжазбасы жоқ па екен?

Бір ақынның өзі үшін өлшеу мәселесі өте бір мәселе. Абай өзі жаңа өлшеулер тудырған көрінеді.

Абай қанша ән, қандай түрлі өлшеулері болғанын кейін жинап айтып өтеміз, соның үшін бұл туралы енді сөзді тоқтатамыз.

II

Ақындар өлеңдері туралы айтатын сөздерді газеттерге онша толық, кең қылып айтып болмайды. Мұның орны журналдар болады. Сондықтан біздің мұнда Абайдың өлеңдерінің һәм оның ақындығын тексеруіміз қысқа болмауына шара жоқ. Біз газет бетінде қысқаша ғана тексеріп өтпекпіз.

III

Абайды жұртшылық жағынан тексеру

Ақындар өз заманы жұртшылығының жемістері болады. Ақынның миы, жүрегі өзі ішінде жасаған мұхитына (айналасына) қарап істейді. Ақынның миы һәм жүрегінде болғанның бәрі, өзі ішіне алған, тұрмыстың оған берген нәрселері, ол соларды

өзінің миы һәм жүрегі арқылы тілімен, яғни сөздерімен жандандырып тысқа шығарады. Ұзын сөздің қысқасы: бір халықтың көрмек тұрмысы, дүние-тіршілігі, техникасы қандай болса, ол халықтың ақындары да сондай болады. Сол тұрмыстың берген әсерлерін сөзбен жарыққа шығарып, майданға салады, яғни тіршіліктің өзін яки одан алған әсерін суреттеп жандандырады. Өзі ішінде жасаған орынның табиғат көріністері, жаратылыс сырлары әрдайым әсер беріп тұратын нәрселерден саналады.

IV

Абайдың өмірі, өткен заманы, елі ақсақалдық (феодалдық) қазақтың билік негізінде құрылған тұрмыспенен жасап келген заманы оның өзінің өсіп-өнген елі, тіршілік еткен жері – төрт аяқты мал шаруашылығымен тіршілік қылған қазақ елі. Бұл елдің тұрмыс көмегінің, тіршілік техникасы, ғылымы, өнері һәм бар идеологиясы қандай болғаны мәлім. Мұнда жазып отыруға қажет емес.

Абайдың һәм барлық қазақ халқының отырған орны, қонып жүрген шеті көрінбес кең шөлдер, меңіреу үнсіз далалар болғандығы белгілі.

Абай, міне сол заманда, сол елдің ішінде сондай тіршілік орындары, сондай табиғат орындары ортасында туған, сонда өскен, бар өмірін сонда жасап, сонда өлген бір кісі. Кісіге сол ел, сол тұрмыс қандай әсер, қандай ғибрат бере алса, Абай да сол бізге өзі арқылы өлендеріменен соны береді. Сол тұрмыстан алған жүрек толқындарын шығарды. Содан артықты біз хатта Абай күшті данышпан бір ақын болғанда да, Абайдан күте алмаймыз һәм күтуге хақымыз да жоқ.

V

Тағы да айтатын бір сөз: Абай – XIX ғасырдың кейінгі жартысының адамы. Бұл заман – орыс сауда капиталының күшейген заманы. Орыс ақсүйектерінің (дворян тобының) қуат алған заманы. Өнер капиталының да басталып, өсуге бет алған дәуірі, орыс сауда капиталының һәм орыс патша үкіметінің бар күшіменен қазақ елін жаншып езген заманы да сол заман. Патша үкіметінің қазақ елінің үстіне түрлі жақтан құрық салған, шу қозғатқан колонизаторлық, миссионерлік саясаты да сол заман-

дарда күшейген. Бұл саясат бұрынғы билігін, билеу үшін болған таластардың, ру тартыстарын қуаттандырып, жаман бір жолға кіргізіп жіберген. Қазақ елінде өзара талас, өзара дұшпандық, қастық күшейген. Төрелік, болыстық үшін партия болып тала-су деген туды.

Екінші жақтан, қазақ еліне, қазақтың арасына орыс миссионерлік школдары (яғни қазақты орыс-тандыру, орыс дініне кіргізу үшін қызмет ететін школдар) ашыла бастап, орыс патша үкіметінің орыстық саясатының күшті жүргізіле бастаған заманы нақ Абай заманына тура келді.

Сол жоғарыда айтылған сөзімізді қысқартып, жиып айтқанда былай болады: Кең дала, меңіреу шөл, көшпелі тұрмыс, көбірек аяқты мал шаруашылығыменен күнкөріс; Россия сауда капиталының, Россия патша үкіметінің әкімдігі, колонизаторлық, миссионерлік саясаты; аймақ-рулардың өзара төрелік, болыстық ауылнайлық үшін тартыстар: бір-біріне қастық, на-дандық, қараңғылық, еңбексіздік, жалқаулық, бассыздық, қайратсыздық, өсекшілдік. Мінеки, Абайдың өзі ішінде жасаған айналасының, елінің, тұрмысының жөні сондай еді. Абай өлеңдерінде адамға сол жолдардың беретұғын әсерлерінің бәрі де ашық көрсетіледі.

Абай – сыршыл (лирик) ақын. Оның өлеңдерінің бәрінде де қайғы бар, зар бар. Ол зарланады, ел мұнын зарланады. Өзінің білімді, сезімді болуы себепті, ел үшін қайғырады. Оның тілінен шыққан зардың бәрі өз заманында қазақ елін басып жатқан қайғы, бақытсыздықтың ұшқыны. Абай өзі мұны ашық айтып берген төмендегі 4 жолдық өлеңімен:

*Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.*

Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай — қазақ ояну дәуірін бастаушы ойлаушыларының ең біріншісі. Бұл турада Абай былай дейді:

*Ерте ояндым, ойландым жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.*

Абай – ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған адам.

*Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.*

Абайда ақыл мен жүрек бірігіп, бір түйінді жұмбақ жасаған.

Жүрек тербеп оятар баста миды, –

дейді Абай. Ол толқында толқындана ойлайды, ойлай-ойлай толқынданады.

Абай турасында жұмбақ адам. Мұны ол өзі:

*Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла, –*

деп аңғартады. Дұрысында, Абайды жақсы тану үшін бір жақтан жүрегіннің, екінші жақтан ақылының түбіне терең бойлайтұғын тұңғыық терең адам керек. Ол:

Жүрегім менің қырық жамау, –

дейді. Мінеки, сол қырық жамау жүректің сырын шешетін жүрек керек. Сонда Абайдың кім болғандығы, қандай ақын екендігі аңдасылады. Абай өзі:

*Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей.
Екі күймек бір жанға әділет пе,
Қаны қара, бір жанмын, жаны жара...*

һәм

Мен ішпеген у бар ма?

һәм

*Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл, –*

деп Абай бізге өзін дұрыс аңдатып береді.

*Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным.
Қайғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
Ағызды сығып жасымды, —*

деген өлеңдері Абайдың заманынан асып туған бір адам болып, қаптап жатқан қараңғылықта тұншығып, қиянатқа шамданып, кемдікке ызаланғанын көрсетеді.

Абайды бұл жолға жеткізген себептер өзінің бақытсыздығы емес, бәлкі Абайдың алдындағы елінің бақытсыздығы. Абайдың жүрегіне бұл қайғыларды, бұл ауруларды қойған оның жүрегін өртеген тұрмыс және жоғарыда айтылған дала тұрмысы, ел намысы, қазақтың құл болып күн көруі. Зерек, сезгіш Абайды сол ел, сол тұрмыс, сол құлдық қайнатып, ақындығын еріксіз қозғап жіберген. Абайдың:

*Иште қайғы дерт кесіп,
Көкіректі өрт қысып,
Айтуға көңілім тебіренді, —*

дегені соны көрсетеді. Қысқа сөз: Абай — қазақтың сол замандағы өз тұрмысы тудырған күшті, өткір бір таланты. Оның өлеңдері арқылы Абай дәуіріндегі қазақ елінің тұрмысын, әм басқа да сыр-сипаттарын ашық көруге болады.

Абай патша үкіметінің қазақ еліне көрсеткен саясатына зарланып былай дейді:

*Орыс съезд қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Өз жүрегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Болды да партия
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тия,
Дауың мен шарыңды...*

Абайдың жоғарыдағы өлеңдері қазақтың болыс болғысы келіп жүрген атқамінерлерінің қандай істер істеп жүргенін, олардың сол уақыттағы рухындағы ахуалды өте жақсы қылып суреттеп, айтып береді. Бұлардың ішінен бірнеше жолды көрсетсек мынау:

*Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.*

Және:

*Күн батқанша шабамын
Арлы-берлі далпылдап.
Етек кеткен жайылып
Ат көтіне жалпылдап.*

Мінеки, сондай көріністі ашық суреттейді. Сөздеріменен болыс болдым деп, телміріп жүргендердің халдерін бізге ашып береді. Бұл өлеңнің бәрі 190 жол. Сонда қазақтың болыстық талас артынан еліріп жүрген телі-тентектерінің қылып жүрген ісі һәм мінезі көз алдымызда ашық суреттеледі.

Өз заманында қазақтың ала ауыздығы, бір-біріне қастығы Абайға қандай әсер берген, сол туралы жазған көп өлеңдері ішінен төмендегі өлеңдері ашық көрсетіп тұр.

*Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ
Бұл жұртты қойған жоқ па Құдай атып.
Құда, тамыр, дос-жаран, қатын, балаң
Олар да бір қалыпты бола алмай жүр.*

*Кетті бірлік,
Сөнді ерлік.*

*Заманақыр жастары
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне-бірі қастыққа
Ішіне тыққан тастары.*

Абай жалпы қазақтың надандығына зарланып, соған қайғырса ел ақындарының надандығына да қайғырып, зарланып былай дейді:

*Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап...
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап, біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық кылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап Құдай қарғап.*

Бұл өлеңдер Абайдың ұлы жүрегінің алдымызға шашырап түскен ең ұлы бір ұшқыны емес пе? Қырық жамау жүректі Абайдың өзі түгілі басында есі бар адамның жүрегін, Абайдың сол сөздерінің өзі қырық жамау қыларлық емес пе? Бірақ Абай — өз жүрегіне ұқсас адамдарды таба алмаған адам. Абай өлеңімен өзін-өзі уатып, өлеңін өзінің жаралы жүрегіне ем қылады. Абайдың көңілі өз тұсындағы қазақ елінің істеген істерінің көбіне қуанбайды. Оны төменгі өлеңдері көрсетеді:

*Еңбек жоқ харекет жоқ, қазақ кедей...
Өз үйіңнен тоярлық қолың қысқа.
Ас берер ауылды іздеп жүрсің босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа.*

*Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық..*

Абайдың өз халқының ісіне өзінің көңілі толмағандықтан, төмендегі сөздерді ықтиярсыз айтып салады:

*Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар.*

Және:

*Туған жерді қия алмай,
Тентегі-телін тия алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді, —*

деген сөздерді жүрегінен ықтиярсыз шығарады. Абай өлеңімен жүрегін жамайды. Абай сол жоғарыдағы улы зарларды, қанды көз жастарменен бірге халық үшін төмендегі үгіттерді айтады:

*Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ
Бес дұшпанды білсеңіз
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой.*

Байқап отырсақ Абай үкімет, зорлық, неше түрлі ащы сөздерді қаймықпастан айта береді. Абай дін сопылық тұзағы, елді тонаушы надан сопы туралы да еш тыныш тұрып қала алмаған. Абай оларды мынандай деп сипаттайды:

*Кейбірі пірге қол берген
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі хажге барып жүр,
Болмаса да хаж парыз.
Кітапты молда теріс оқыр
Дағарадай болып сәлдесі.
Мал құмар көңілі бек соқыр
Бүркіттен кем бе жем жесі.*

Абай жасаған айналасы, елінің жалпы тіршілігі — Абайға, мінеки, сол әсерлерді берген. Абайдың миынан, жүрегінен ықтиярсыз соларды қайнатып шығарған.

Абайды қанағаттандыра алмаған қазақтың салт-сана тұрмысы бәрі жиылып келіп дүниеден мүлде бездіруге, үмітсіздікке түсіруге де себеп болған, пессимистік жолына кіргізген.

Абай соңынан хатта бүтін дүниясынан, бүтін өмір деген нәрсенің өзінен һәм адамзаттың бәрінен үміт ұзу жолына кіреді. Олардан қол сілтей бастайды:

*Өмір дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің*

*Ойлай берсең у екен.
Жүрегімді қан қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп, ізерлеп
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таптай солардың
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды ұлатты
Бәрі алдағыш сұм жалған.*

Мақаланың басынан бері жазып келген сөздеріміз Абайға жұртшылық жағынан қарауымыздың нәтижесі болып айтылып отыр. Абайдың өзі ішінде жасаған қазақ елінің тұрмысы, салт-санасынан алғаны, мінеки, сол. Бұл тұрмыстың Абайға бергені не болса, Абай өз басында, өз жүрегінде соны ақындық қуатыменен жаңадан істеп, жаңадан суреттеп, соларды өлеңдері арқылы халыққа жариялап отыр.

Қазақ халқы өзінің Абайы арқылы өзінің суретін, сипатын көп жақтан дұрыс көре алды. Сондықтан Абайды өз заманының айнасы десе де болады.

Енді алдағы мақалаларымызда Абайды өлеңінің маңызы, рухы жағынан, ақындық қуаты жағынан, тіл, сөз қисыны жағынан қысқаша ғана тексеріп өтпекпіз.

Абай өлеңдерінің табиғаты һәм ішкі рухы жағы туралы

Біз ақынның шығарған өлеңдерінің нендей табиғатта, нендей рухта болғандығын жақсы тексеріп, бар сырын түгел ашып беру үшін ақынның өзінің табиғаттағы жайларын жете білу керек болады. Мұны білу үшін бірінші керекті нық таяныш нәрсе – ақынның өмір тарихы болмақшы. Міне, соның үшін біз Абай өлеңдерінің табиғатын һәм ішкі маңыз рухы жағын тексерген уақытта Абайдың өмірімен таныс болмағанымыз үшін біздерге көп қиындықтар кездеседі.

Абайдың өмірінің жақсы тексеріліп жазылмағандығы, белгілі бір ғылым жолына салынып жазылған өмір тарихының болмауы Абай туралы жазушыларды аса зор ынғайсыз халге түсіреді.

Абайдың өлеңіне қосылып басылған өмір тарихы Абайға шын мағынасында сын жазамын деген жазушыларды да қанағаттандыра алмайды. Ең соңғы басылған Абай өлеңдерінде де Абайдың ескі баспасында басылған әдебиет заңын қолданбаған алғашқы жазылған өмір тарихын қайта басқан. Соңғы баспасын бастырушы жолдастар Абайдың өмір тарихын толықтырып, ғылыми бір жолға салып бастыруы керек еді. Не үшін қазақтың қалам қайраткерлері Абайдың өмір тарихын толықтырып жазуға сараңдық қылуы аса түсініксіз аянышты нәрсе.

Абайдың өлеңдерінің табиғатын һәм ішкі рухын ашық тексеру үшін бізге демесін беретін нәрселер мыналар:

1) Абайдың өмірінде басылған өмір тарихының көрсетуі бойынша, Абай 10 жасынан былай қырда мұсылманша оқи бастаған. 13 жасына шейін Семейдегі медреседе оқыған. 14 жасында оқудан мүлде тоқтаған. Қысқасын айтқанда, Абайдың бар оқыған мұсылманша оқуы төрт жылдық қана болған. Орысшаны да Семейде болған шағында бастауыш орыс мектебінен үш ай ғана оқып шыққан. Абайдың орысша болсын, мұсылманша болсын мектептерден алған бұл мағлұматы Абайдың барлық біліміне жол ашып берді деп айтуға бола ма? Абайдың орысша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымдардан хабардар болуына мектепте мұсылманша оқуы жол ашып берді деп айтуға бола ма?

Абай үш ай ғана оқыған оқумен орыстың ірі ақындары Пушкин, Толстой, Лермонтов, Некрасов, Крыловтардың түпкі негізіне қалай түсінген. Олардың өлеңдерінен қалайша түпкі негізін бұлжытпай тәржіме қылуға күші жеткен.

Абайдың орысшаны жете түсіне білуі — Абай орысшаны үш ай ғана оқыған оқумен қанағаттанып қоймағанын көрсетеді. Абай мектептен тыс орысшаны толық түсінерлік дәрежеде оқығандығы орысшадан аударған өлеңдерінде ашық байқалады. Я болмаса Абайдың жанында дайын орысша ақындарды ашық түсіндіре білетін білімді бір адамның серік болғаны байқалады. Егер бұл айтылғандай болмаған болса, Абайды жай жабайы адамнан оқшау, өздік бөлек нақ данышпан адамның сыпаты барлығы ашық көрінеді. Бұлай болғанда біз Абайда талассыз данышпандық (гениальность) белгі бар деп айта аламыз. Болмаса Спенсер кітаптарын әм «Позитив философия» турасындағы

кітаптарды, Дрепердің «История умственного развития Европы» деген кітаптарын анық түсініп білу үшін, аз қуат керек емес. Абайдың (Кәкітай) Құнанбаев тарапынан жазылған өмір тарихы бізде жоғары айтылғандарымыздың бәріне де жауап бермей қараңғы күңгірт күйде қалдырып кетеді.

2) Абайдың өлеңдерімен бірге басылған өмір тарихында былайша жазылған: «Абай 13 жасында-ақ балалық қылмай ел ішінде жұртты өзіне қаратқан, басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып жүрген әм елдің жақсылары баласынбай аузына қарай бастаған. Бұдан көрінді, Абай жасынан-ақ ірі адамдардың қатарына кіріп, халыққа басшылық қылу үшін билермен тартыса бастағандығы, Абайдың билікке, халыққа таласуына туған-туысқандарының да атақты, елге басшы адамдардан болғандығы да Абайды жастан ірілікке жетектеген. Туысқандарының әм өскен ортаның мақсат қылған нәрселері — Абайды билік үшін таласқа кіргізуге әбден мүмкіндігі болған.

Бірақ Абайдың өлеңдерінің көбінде елге басшы боламын деген адамдарды кекеп, зарлы, улы тілмен шаншатындық бар. Абай жабайы ел адамдарындай билікке өзі ынталы адам болғандай болса, зарлы тілін тап онша қадамас еді. Бұл туралы Абайдың билікке көзқарасының қандай болғандығын өмір тарихында толық ашып айту керек еді. Және Абайдың өмір тарихында былайша жазылады: «Жиырма жасында Абай маңдайалды шешен болды» әм «қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді», — дейді. Міне, бұл сөздер Абайдың табиғаты ішкі рухы билер сықылды болғандығын аңғартады. Жалғыз-ақ Абайдың тілегіне бөгет болған заман. Заман бөгет болмағанда Абайдың тұтынған жолы әкімшілік еді дегенге келтіреді. Бұл сөздер сырт қараған кісіге Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы соңғы кезде мүлде үмітсіздікке айналып кетуі, сол өзінің тілекті мақсаты болмағандықтан да болған шығар деген шүбәлі ой тудырып та қалады.

3) Абайдың шаһармен байланысы болған ба? Семей қаласында 2 жыл оқу оқығаннан кейін елге оқуды тастап, қайтып кетеді дейді. Абайдың сол кеткеннен қаламен қатынасы мүлде үзілді ме, жоқ болмаса қаламен қатынасы жиі болып, қаладағы мұсылман яки орыс мұғалімдерімен мәжілістес, пікірлес болып жүрді ме?

Міне, бұл жағы да Абайдың өмір тарихында күңгірт, көмескі түрде айтылмай қалған. Абайдың өлеңін тексерушіге бұл да зор қиындық тудырады.

4) Абай орыс әдебиетімен әм жазушыларымен 35 жасынан былай қарай таныс болып еді. Абайды бұлармен таныс қылуға себеп болған орыстың атақты білімділері мен Михаэлис әм Гросс деген еді дейді. Абаймен Пушкин, Лермонтов, Толстой, Некрасов, Достоевский, Белинский, Писарев әм бұлардан басқа да ірі ақындар мен жоғарғы айтылған орыс оқымыстылары таныс болған.

5) Абайдың тәржіме халінде: «Орыс әдебиетімен танысу Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абайдың өлең жазуына себеп болды», — дейді. Бұл айтылғандардан Абайдың 35 жасына шейін ешбір өлең жазбағандығы көрінеді. Шынында, Абай өлеңдерінің бәрінде де 1884 жылдан бастап 1903 жыл арасында ғана жазған, яғни Абай 35 жасына жеткеннен кейін жазуға кіріскен. Хатта Абайдың ақындық күшінің жарыққа шыққандығы 39 жасынан кейін басталды деп айтуға болады. Бірақ тәржіме халінің тағы бір жерінде былай дейді: «Абай 14 жасында-ақ біреуді мазақ яки қалжың қылып құрбылар ортасында өлең шығара бастаған», — дейді. Бұған қалайша түсінуге болады? 14 жасынан былай қарай жазған өлеңдері қайда? Бірінші баспасы басылғанша не үшін жас жігіт шағындағы өлеңінің бір жолы болса да кітапқа кіргізілмеген. Әлде жас шағындағы жазғандары маңызсыз-мағынасыз болғандықтан баспаға берілмеген бе? Міне, осы жоғарғы айтылғанның бәрі де Абайдың өмір тарихы толық жазылмағандықтан, Абайды басылып шыққан кітабына қарап тексерушіге аса зор жұмбақ болып шығады. Тексеруші 14 жасынан бастап жазған бір ақынмен 39 жастан бастап жазған ақынды бір көзбен айырып баға беруіне болмайды һәм 14 жастан бастап жазған ақын мен 39 жастан бастап жазған ақын өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы еш уақытта бір түрлі болып келмейді.

6) Абайдың қазақ арасындағы ел ақындарымен қатысы болды ма, болған күнде олардың шығарған өлеңдеріне еліктеді ме? Еліктеген болса, олар қандай ақындар еді? Қандай типтегі кісілер еді?

7) Абайдың қазақ арасындағы дайым қатынас жасаған ел адамдары, пікірлес замандастары кімдер болған? Олар қан-

дай табиғаттағы адамдар еді? Бұлардың Абайға қандай әсерлері болды?

8) Абайдың үй-жамағатымен, тұрмыс жүзінде әйелдермен қандай байланысы бар еді?

Міне, Абай өлеңдерін тексеру үшін осы сұралған сөздердің бәрін де Абайдың өлеңдерімен қосылып басылған тәржіме халінде жауап ашық болуы керек еді. Бұл күнге дейін Абайдың басылған өлеңдерінде бұл кемшіліктер толықтырылмай келе жатыр. Әйтсе де біз Абайдың майданға түскен бар өлеңімен әзірше қанағаттанып, Абай өлеңдерінің табиғаты әм ішкі рухын шамамыз келгенше тексеріп өтуге лайық деп табамыз.

VI

Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған. Бұлардың ішінен орысшадан тәржіме қылғаны 1700 шамасында. Соңғыларын шығарып тастағанда, Абайдың нақ өз тарапынан шығарған өлеңі 3612 жол шамасында болады.

Абай өлеңдерін жыл тәртібімен қарағанда біртүрлі көрінетін нәрсе мынау: Абай кейбір жылдары аз жазады. Жазған өлеңдері жыл сайын я артылып, болмаса біркелкі болып отырмайды. Абайдың жыл сайын жазған өлеңдерінің жолдарының санын оқушыларға көрсетіп өтуді мақұл табамын.

- 1884 жылы 38 жол.
- 1885 жылы 14 жол.
- 1886 жылы 701 жол.
- 1887 жылы 202 жол.
- 1888 жылы 64 жол.
- 1889 жылы 1052 жол.
- 1890 жылы 205 жол.
- 1891 жылы 164 жол.
- 1892 жылы 116 жол.
- 1893 жылы 212 жол.
- 1894 жылы 148 жол.
- 1895 жылы 138 жол.
- 1896 жылы 336 жол.
- 1897 жылы 390 жол.
- 1898 жылы 64 жол.

1899 жылы 48 жол.
1900 жылы 72 жол.
1901 жылы 72 жол.
1902 жылы 152 жол.
1903 жылы 16 жол.

Бұл көрсетілген цифрлардан Абайдың 1898 жылдан кейін өлең жазуы кенет көп кемігендігі әм әр жылда біркелкі болмағандығы көрінеді.

Абайдың былайша өлең жазуы тексерушіге зор жұмбақ ретінде болмақшы. Бұл жұмбақты шешу үшін, Абайдың толық жазылған өмір тарихы болу керек.

VII

1898 жылдан кейін Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы өзгере бастайды. Сонымен бірге Абайдың әуелгі ақындық күшінің де кеміңкіреп, жұмсарғандығы сезіледі.

Абайдың дүниеден безіп, өмірден үмітсіздену жолына кіргені 1892 жылдан бастап 1900 жылға шейін артықша күшейіп барады.

*Жүрегім менің қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден —*

деген өлеңімен хатта адамзаттың өзінен, тіпті безгендігін аңғартады.

«Адам бір боқ көтерген боқтың қабы» — деген өлеңі де 1899 жылы айтылған. Және сол жылда:

*Есіңде бар ма жас күнің,
Көкірегің толық, басың бос
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің
Кімді көрсең бәрі дос.*

Міне, бұл өлеңдерден андаспау бойынша, әлі де шындап та Абайдың қарттық күнінде, яғни өмір бітуі жақындағанда, өлең тудыратын сезімдерден Абай жүрегі босап, басына қайғы толып, жас уақытта өлең шығаратын қуаты бүтіндей жоғалып, нашарлайтын халге жетті ме екен? Әлде, Абайдың өмірі бітуге жақын-

дағанда Абайдың ілхамы (шабыты — М. М.) әм ақындық қуаты өз-өзінен жоғала бастады ма екен? Әлде, шынында да, махаббат қызықтың мол болған жылдары ақырын-ақырын артқа шегініп, Абайдан алыстап кетіп, сондықтан Абайдың ақындығы нашарлады ма екен деген шүбәлі ойлар еске түседі. Яки сол жылдың өзінде:

*Көзіме жас бер жылайын,
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер жамап сынайын, —*

дегенінше жаралы жүрегін жамайтын дауасы бітіп қалып, соңғы өлендері әуелгідей түр таба алмай кетті ме? Әлде:

*Күйесің, жүрек, күйесің
Күйгеніңнен не пайда, —*

деп, ақындық қуаты дәйім күшті болып тұрған күйінде де Абай өзінің күйгендігінен пайда болмағандығын ойлап, сол себепті өлең жазудан өзі тілеп тоқталды ма екен? Не болмаса:

*Жапырағы қуарған ескі үмітпен
Зия ғып өмірімді бос жүріппін,*

(1901 ж.) — дегеніндей Абайдың өмірінің ақырындағы үмітсізденуі оның ақындығын бүтіндей сөндіріп қоймайды ма?

Шынында, біз Абайда шын ақындық сыртқы тұрмыс сезімінің әм сыртқы тұрмыстың өзі үшін қайғыру дегеннің (1898 ж.) кейін біраз күшсізденгендігін көреміз.

Абайдың ең бірінші бастап жазғаны (1884 ж.) «Сұлу қыз» туралы өлеңі. Бұл өлең Абайдың өлең шығара бастауында бірінші адым болса, мұнан соны аңғарамыз: Абайда бірінші адымынан-ақ суреттеу қуаты өзгеше күшті болған екен. Әрі сыртқы тұрмысқа жақын болған яки сонан алынып жазылған екен.

VIII

Бұл өлеңнің жазылуы Абайдың 39 жасындағы шағына тура келеді. Бірақ өлеңнің қуатына қарағанда, Абай бұл өлеңді жа-

сырақ уақытта шығармады ма екен деп ойлауға жоқ емес. Абайдың өзі шығарған өлеңдерінің бәрі маңызды әдемі болып әрі көп шығарған жылы (1886 жыл) Абайдың табиғатты суреттеген ең жақсы өлеңдері және сол халде шығарған. Абайдың жұрт үшін қайғыруы да көбірек сол жылда болған. «Жаз» деген ес кетіретілік ұсталықпен тіпті жеңіл әм табиғи шығарылған толық көріністі әм шындықпен суреттелген өлеңі мен «Аттың сыны» деген өлеңі де сол жылы жазылған.

«Өлең туралы» айтқан қуатты өлеңдерінің көбі әм «Сүю туралы» деген аса шебер өлеңдері 1887-1897 жылдар арасында шығарылған. 1899 жылдан бастап 1902 жылға Абай орысшадан тәржімамен барады. Абайдың соңғы өмірінің көбі тәржімамен өткендігі көрінеді.

Және әуелде аллаға онша жақын болмаған әм көбірек дүние үшін, халық үшін қайғырған Абай 1898 жылдан соң аллаға жақындап, Алланы жат етеді. Алла туралы көбірек ойлап, сол ретте халыққа Алла туралы пәлсапа сөздер сөйлеп, Алла туралы діни үгіттер үйретеді.

1886 жылдарда Абайдың үгіті дүние, тұрмыс үшін болса, енді алла, ахрет үшін болуға айналады. Абайдың бұл жылдан соңғы өлеңдерінде Толстой сықылды адамдардың жазған сөздерінің ізі көріне бастайды. Абай өмірінің бұл бөлімінде, шынында, қазақ халқына діни жол басшылық сипатын көрсетеді. «Ой туралы» деген өлеңдері бәрі соған куә. Солай қылып Абай 1895 жылда «Халиққа⁵ махлұқ ақылы жете алмайды, Оймен білген нәрсеміз бәрі дәһрі⁶» — дейді. Әм алла туралы: «Сонда да оны ойламай қоя алмаймын» әм «Және оған қайтпақсың, оны ойламай өзге мақсат ақылға тола ма екен», — деп өзінің енді аллаға мықтап берілгендігін аңғартады.

IX

«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» — деп Абай енді дүниедегі өмірден соң тағы мәңгі жасауды жанның мәңгілік болуын көксейді. Сөйтіп шындап та ахретке, машһарға әзірлене бастайды:

⁵ Халыққа, жаратушыға деген сөз, шахмұң — жаратушының жаратқан заттары деген сөз.

⁶ Замана туралы заманаға қас деген сөз. Ташкент баспасындағы көрсету бойынша мәңгілік, дінсіздік деп ұғу қате. Ғ.С:

*Дүниеге ынтық, машһарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас, —*

деген өлеңдері Абайдың сол сырын ашып береді. Абай 1897 жылда:

*Алла деген сөз жеңіл
Аллаға ауыз жол емес.
Биталы жүрек, шын көңіл
Өзгесі хаққа қол емес, —*

деген болса, 1902 жылда:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас, —

деп ойы, пікірі аллаға, ахретке берілгендігін тағы мықтап айтып қояды. Сол жылда және:

*Махаббатпен жаратқан адамзатты
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Және хақ жолы осы деп әділетті.
Осы үш сүю болады имани гүл*

Әм:

Дін де осы, дін ойлаған тағат та осы, —

дейді. Міне, бұл сөздері Абайдың бұл жылдарда шынында да Толстойдың шәкірті болып, ол арқылы Ғайсаның үйреткен жолымен кетіп, сол жолдағы пікірлерін халқына үйретуге кіріскенін көрсетеді:

Абайдың сондағы табиғаттағы өлеңдері мынау: Солардан қысқа, ашық бір нәтиже шығарғанымыз мынау:

1) Абайдың 20 жылдық әдеби өмірі бар. Соның әуелгі жартысында Абай күштілік көрсетеді. Соңғы жартысында әлсізденіп, өлеңнің табиғатын, ішкі рухын бүтіндей өзгертіп жібереді.

2) Өмірінің әуелгі жартысында Абайдың өлеңдері табиғат, ішкі рухы мен тұрмысқа жақын дәй-ім тұрмыс қайғыларын, тіршілік пікірлерін шешеді.

Соңғы жартысында (айрықша соңғы 70-80 жылдарында) Алла әм ақырет туралы терең ойларға кетеді. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты, үміттері тұрмыстың түрлі дерттерімен суарылған болса, соңғы жартысы діни пікірлер әм машһарға даярлану атымен суарылады. Идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұйықтайды.

3) Абай өлеңдерінде өзінің ашық сипаттарын, өздігін көрсетеді. Абай кітабында түсірілген суретте қандай көрінсе, өлеңдерінде де сондай көрінеді. Абайдың суретте көрінген маңдайы өлеңдерінде көрінген маңдайының өзі. Абайдың маңдайында ойшылдық пен толқындаушылық бірлеседі. Бірақ кейіннен ойшылдық жеңіп кетеді.

4) Абай өлеңдері халықшылдық, қазақшылық рухымен шығарылған.

5) Абай өлеңдерінде (әсіресе әдеби өмірінің соңғы жылында) шындық (реальность) күшті, хатта діни мәселелерге де шын ынтасымен қарайды.

6) Абайға мұсылманшылдық дүниесіндегі сопылыққа әсер бермеген. Абай — мұндай сипатпен уланбаған кісі. Оның өлеңінен сіздер өтірік монтанылықты сезбейсіздер. Ол оны сезбейді де. Жалғыз-ақ Абайдың кемшілігі өмірі актығында дінге берілгендігі. Әм машһар қорқынышынан жеңілгендігі.

7) Абайдың кейбір өлеңдерінің бір пікірден екінші пікірге, бір сезімнен және басқа сезімге бірден секіргендігі, асығыстықпен көшкендігі көрінеді. Соның үстіне бағзы бір келіспегендіктер әм бір-біріне қарсы болған пікірлер де жоқ емес. (Газет жүзінде орын аздықтан мысал келтіріп болмайды.)

8) Абайдың әдеби өмірінің әуелгі жартысында орыс әдебиетінің берген әсері сезілмейді. Абайдың өзінен өлең шығарушылық дәуірінде ешбір халықтың әдебиетіне әм ешбір адамға еліктегендігі білінбейді.

X

Абайдың тілі һәм өлшеулері

Әр халықтың ақындары сол халықтың сөйлеген тілінің жемістері болады деген сөз бар. Бізде сол сөзге қарай Абайды қазақ тілінің жемісі дейміз. Абай тілінің кеңдігін, өткірлігін қазақ

тілінің кеңдігі, өткірлігі деп аңлау керек. Бұл тілдің байлығы, әдемілігі Абай өлеңдері арқылы ашық көрінеді.

Абай — қазақ тілінің кең, әдемі бір әдебиет тілі болуға лайықты екенін ашық көрсетіп кеткен бір ақын.

Бұл тілдің әдеби жақтан істелуіне де Абайдың көп қызметі тигендік Абайдың өлеңдерінде ашық көрініп тұр.

Абай одағай сөздерден жасалған етістіктерді көп қолданады. Яки өзі сондай етістіктерді көп жасайды әм бұл туралы шеберлігі таңданарлық.

Абай пәлсапа сөздерді, аса терең пікірлерді де еш қиналмастан жеңіл, ашық тілмен аңдата алады:

*«Ақыл» мен жан мен өзім, тек менікі
«Мені» мен «менікінің» мағынасы екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан
«Менікі» өлсе өлсін оған бекі.*

һәм:

*«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес, —*

деген өлеңдері соған дәлел.

Абайдың бұл алты жолдық өлеңдерімен идеализм пәлсапасын қандай ашық аңдатып бергендігін көріп отырмыз. Абай жалпы түрік тілдерінің халық өлеңдерінде қолданған өлшеулерден басқа тағы өзінен шығарған жаңа өлшеулері жоқ емес.

Абайдың жаңа өлшеулерінің әсерін жас қазақ ақындарында ғана емес, яки жас татар ақындарының бағзыларынан көріп отырмыз.

Абайда ескісі әм жаңасы бәрі сегіз түрлі өлшеу бар, бірақ оның бәрін көрсетуге газет бетінде орын аз болғандықтан, оларды мысалдармен көрсетіп отырмаймыз.

Сонымен Абай туралы сөзді тоқтатып басқа ақындарға көшеміз.

*(1923 жылы Ташкент «Ақжол», 1923 жыл,
№№ 335, 356, 359, 363, 369, 372)*

АБАЙДЫҢ ЖИЫРМА ЖЫЛЫ

Бүгін маусымның 21 күні қазақ әдебиетінің атасы – атақты ақын Абайдың өлгеніне 20 жыл толды. Бұл күнді еске алып, есептейтін, айрықша ұқтырып өтудің қажеті жоқ. Абай – көпке мәлім адам. Оны мектептегі балалар да, шашы ағарған кәриелер де, жақсы-жаман оқыған, оқымаған, қысқасын айтқанда, қалың қазақтың бәрі де біледі.

Талай қазақтың баласы Абайдың сырлы, кестелі, жұмыр келетін әсерлі өлеңдерін оқып, рахат тауып шаттанған. Абайдың өлеңі талай адамның ой-қиялын шарықтатып, көңілін өсіріп, жүректерін қобалжытқан.

Абайды жұрттың көпшілігі осы жақтан әбден біледі. Бірақ Абайдың бар маңызы, бар қымбатшылығы мұны білумен ғана толық танылып болмайды. Абайды терең түсініп, толық білу үшін Абайдың тарихын, оның жазғандарын жете тексеру керек.

Біздің қазақ әдебиеті бүгінге шейін төрт аяғынан нық басып тұрған жоқ. Ұлт әдебиетінің қазанына түскен қымбатты асыл заттар толып жатыр. Бірақ олардың көбі әбден бойға сіңіп, әбден тексеріліп жеткен жоқ. Шын асылы теріліп, тізілген жоқ. Әрқайсысына лайықты тиісті бағасы берілген жоқ. Бұл жұмыстар келешекте асылдың түрлерін ажыратушы сыншыларын күтіп тұр.

Жалпы әдебиеттің, оның ішінде көркем әдебиеттің тілді майысқақ, кестелі етіп түрлендіруге, мағыналы, терең етіп байытуға келтіретін пайдасын былай қойып, бала тәрбиелеуге, халықтың миын қозғап, белгілі бір қиялға тартып, керекті міндетке шақыруға, құлқын түзеуге келтіретін пайдасын, ішкі маңызын, мағына жағын алсақ көркем әдебиет алдымызда күшті бір құрал болып суреттеледі. Маңызы жүз есе артады.

Сол мықты құралды алдымен танып, жарыққа шығарып, өзінің тиісті жұмысына тура жұмсай білген адам – Абай. Бұл сөзден Абайдан бұрын қазақта әдебиет жоқ екен деген сөз түсінілмесе керек. Абайдан бұрын да қазақ әдебиетінің жазбасы да, ауызшасы да болған. Бірақ ол әдебиеттердің өзін-өзі танымағандығы, қайда, қалай жұмсалатындығын, өзінің міндетін толық білмегендігі болатын. Абайдың жаңа әдебиеттің басы болып саналатын себебі де содан. «Мен жазбаймын өлеңді ермек

үшін...», – деп Абай өлең жазуға қалай қарайтынын, өзі қандай жолға жұмсамағын ашық айтып кетеді. Әдебиеттің өсіп-өнуіне де түрлі тарихи дәуірлер бар. Қай дәуірдің әдебиеті болса да өзінің жарыққа шыққан заманының жемісі болып отырады. Заманының ой-қиялы, әдет-ғұрпы, білім ауданы, жалпы тұрмыс шартымен байланысты болады. Заманындағы тіршіліктің шындығымен байланысы жоқ, белгілі негізі жоқ шексіз еркін жайылған әдебиет болмайды. Сондықтан Абайдың қазақ әдебиетінде қандай орын алатынын, оның маңызын күшті білу үшін хәм түзу баға бере алу үшін алдымен оның тіршілік еткен заманы мен ақынның өзі ержеткен ортасын білу керек. Абай қазақтың бас асаулық көрсеткен дәуірді бастан кешіріп, шет қожалыққа әбден бағынған, бойына құлдық мінезін сіңірген заманында туып өсті. Бұл заман қазақ халқының басына қара тұманы қалың болып жиналған, жарық сәуле көрінер деген үміттен айырылған халық ортасындағы бұрынғы байланысынан айрылып, жат мінездер орнаған заман болатын. Абай осындай ұлт қиялының, ұлт қайратының сөніп, ажарсыз тартқан дәуірінде туып, бойындағы қымбатты асыл өнерін аянбай жұмсарлық орын таба алмай, бетін бұрарлық жарық таппай тіршілігінде ауыр қайғы кешірген. Саналы адамға ғана бұл қайғы, жасы ұлғайған Абайдың өлеңіне өшпес мұңды таңба салған. Абай өзінің өр жұмысқа арналғанын сезіп, өзін сол жұмысқа дайындаған. Халыққа қызмет етуді өзіне зор борыш тапқан. Бірақ жоғарғы айтылған себептен айналасынан ешбір тірек таппай қараңғыда сипалап көп қиналған. Ақыры арты түзу жол тапқан. Ол жол – ұстаздық құру, жаманшылықпен күресу болған.

*Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық еткен жалықпас,
Үйретуден балаға, –*

дейді Абай.

Абай өзінің ақындық қиялында халықтың мұқтажынан, тілегінен ауа жайылып, байланыссыз, өз бетінше шарықтап, аспанға шығып кетпеген. Оның жыры тіршіліктің керегімен нық байланысты боп отырады. Сондықтан әр ақында ұшырайтын бос қиялшылдық Абай өлеңінде кездеспейді десе болады.

Абай өлеңінің мағына жағын алсақ, үлгі ақыл үйреткен, жаманшылықтан жиренткен, түзу жүріс-тұрыс көрсеткен рухта тәрбиеленген үлгі, үгіт екенін көреміз. Ал енді өлеңдерінің сырт көркемдігін, түрін, түзілісін, кестесін, сыршылдық жағын алсақ, Абайдың бұл ретте келтірер пайдасы айрықша артық. Абайдың неше түрлі сұлу суретін кестелі сөз, үлгі, өрнектері қазақ әдебиетінің бұл күнге дейінгі ардақты гүлі болып келеді. Алдында басшылық қылған әдебиет ағасы жоқ. Маңайында сөзін ұғып, тілегіне қосылып ой бөліскен замандасы жоқ. Абай қараңғы тұманда жылтырап көрінген жалғыз жарық сияқты. Сол қараңғыда жұтылып кетпей бұл күнге дейін бізге жарығы себіліп, күннен-күнге бағасы артылып бара жатуы Абайдың әсері қандай күшті екенін анық көрсетеді.

*Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Кей адам дүниеге бой алдырған...—*

деген өлеңінің шындығын өзі тіршілігінде көрсетіп кетті. Абайдың жоғарыда айтылғаннан басқа әдебиетке көлденең тартар сыйларының бірі — мәдениеті жоғары орыс сықылды халықтың күшті әдебиетімен мәдениетсіз қалың қазақты таныстырып кеткені.

Қазақтың үлгі көрмеген тұқыр, жалпақ тіліменен орыс әдебиетіндегі ең күшті деген Пушкин, Лермонтов сықылды ақындардың ең сырлы, суретті деген шығармаларын жұрттың бәріне түсінікті етіп, суретін бұлжытпастан көкірегіне түсіріп берген. Бұл өнер — Абайдың күшіне айрықша маңыз беретін, айрықша тілге ұсталығын танытатын өнер. Абайдың 20 жылдығына арналған қысқаша бұл мақалада оның әсеріне тексеру жасап, толық тарихын сөйлеп өтуге мүмкін емес. Ол үшін келешектегі кезеңде һәм керек жұмыстың бірі болып саналуға тиіс. Бұл мақалада тек ардақты Абайдың өлген күнін еске алып, істеген ісін ойға түсіріп, рухын құрметтеп өтпек.

Кестелі сұлу сөздің иесі, көркем әдебиеттің темірқазығы, өшпейтін жарық жұлдызы болған ақсақал Абайдың әсерлерімен қазақ баласы кімнің алдында болса да ұялмай мақтана алады.

Қазынасында Абайдың өлеңіндей байлығы бар қазақ әдебиеті қандай мәдениетті халықтың әдебиетімен болса да теңдесуге жарайды.

«Ақжол», 1924 ж.

АЛТЫН ХАКІМ АБАЙҒА

Шын хакім, сөзің асыл — баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес!

Сөзіңе құлақ салып баға бермей,
Қисайып қыңырайды жұртың ниеттес!
Бұртиып, теріс қарап: «Аулақ жүр», — деп,
Болады ғой жақын туған бәрі кектес.

Тыныш ұйықта қабіріңде уайым жеме:
Қор болды қайран сөзім босқа деме.
Артында қазақтың жас балалары
Сөзіңді көсем қылып жүрер жеңге!

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды жүгін арттар.
Көз ашатын, жұртың ояу болған сайын
Хакім ата, тыныш бол, қадірің арттар.

Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Шешен өлсе, артында сөзі қалар.

Сұм дүние сылаң беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Токтамас дүниенің дөңгелегі,
Шешеннің айтқан сөзі көпке кетер.

ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР

1. «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» – Әлихан Бөкейхановтың Абай қайтыс болғаннан кейін (1904) Семей қаласынан шығатын орыс тіліндегі «Семипалатинский листок» (1905, № 250-252) газетінде жарияланған азанамасы.

Бұл мақаладағы Абайдың өмірі мен шығармалары жайындағы дерек-мағлұматтарды автор Абайдың немере інісі Кәкітай Ысқақовтан алғандығын арнайы түрде ескертіп те өтеді. Әлихан мақаласы 1907 жылы орыс тілінде Абайдың суретімен қосыла қайта басылым көрді. (қараңыз: «Абай (Ибраһим) Құнанбаев») – Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества. Семипалатинск, Вып. 3, 1907, стр. 1-8.)

Мақаланың қазақша нұсқасы «Дауа» (Қазақ тілі қоғамының Павлодар облыстық ұйымы) газетінде 1990 жылғы № 1, қыркүйек айында жарияланған Білге Тұрсынтегінің аудармасы бойынша беріліп отыр.

2. «Абайдың орыс достары» деген шартты атаумен берілген мақала үзіктері Американың атакты журналисі Джордж Кеннанның 1906 жылы жарияланған «Сібір және жер аударылғандар» деп аталатын орыс тілінде шыққан кітабынан алынды. Қазақ тіліне аударылған бұл нұсқасы М. Мырзахметовтың 1985 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген «Абай жүрген ізбенен» деп аталатын зерттеу еңбегінен алынды.

3. «Ибраһим ибн Құнанбаев» деген мақала татар тілінде шыққан «Уақыт» газетінде (Орынбор, 1908) жарияланған нұсқасынан аударылып берілді.

4. «Әдебиет қазақия яки қазақтардың тіл өнері» – Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауидің 1909 жылы Уфа қаласында жарияланған «Әдебиет Қазақия» деп аталатын аңсарынан (рисаласынан) үзінді ретінде алынып отыр.

5. «Абай Ибраһим Құнанбайұлының өмірі» – Абайдың қолында тәрбиеленіп өскен немере інісі Кәкітай Ысқақұлының мақаласы 1909 жылы Петербуртта тұңғыш рет жарық көрген Абай шығармаларының басылымынан алынған нұсқасы бойынша жіберілді.

6. «Белослюдовтың қолжазбасынан» – деген аударма мақала

семейлік ағайынды Белослюдовтардың Абайдың республикалық әдеби-мемориалдық музейіндегі архив дерегінен алынған түпнұсқасы бойынша берілді. Мақала қысқартылып, тек қана Абай мұрасы жайында айтылатын тұстары ғана таңдап алынды. Осында беріліп отырған мақала да «Абай жүрген ізбенен» (1985) кітабының 142-147-беттерінде жарияланған аударма нұсқасы негізінде беріліп отыр.

7. «Қазақтың бас ақыны» мақаласы «Қазақ» газетінің 1913 жылғы екі санында (40,43) қатар жарияланған нұсқасы негізінде берілді. Бұл мақала Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына даярлық ретінде «Қазақ» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсынов тарапынан жазылған тарихи мән-мағынасы зор, ұлы ақын мұрасын ғылыми тұрғыдан танып білу және де Абай мұрасын халыққа насихаттау ісіне бастама болуымен де ерекшеленеді. 1914 жылы Семейдегі қазақ әдебиеті тарихындағы тұңғыш әдеби кештің өтуі мен абайтану саласындағы алғашқы тырнақалды мақалалардың жазылуына мұрындық бола да білді.

8. «Абай Құнанбаев (1845-1904)» – Нұқ Рамазановтың орыс тілінде жазылған әрі 1914 жылы Мос-ква қаласында басылым көрген «Әл-Шархият» (Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского. М., 1914, стр. 224-227) деген жинақта басылым көрген мақаласынан аударылды. Бұл басылымдағысы «Абай жүрген ізбенен» кітабында (160-164-бет) аударылып басылған нұсқасы негізінде беріліп отыр.

9. «Абай» деген мақала көрнекті ақын, жазушы, қоғам қайраткері, айтулы журналист Міржақып Дулатов тарапынан Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына байланысты жазылған болатын-ды. Бұл кітаптағы мақала 1914 жылы «Қазақ» газетінің 23 маусымдағы № 67 санында жарияланған нұсқасы негізінде жіберілді.

10. «Семейдегі Географический подотдел пайдасына жасалған кеш» – деп аталатын әдеби хабар 1914 жылғы «Айқап» журналының 4-санында (67-68-беттер) «М. М.» – деген автордың мақаласы бойынша жіберілді.

11. «Қазақ әдебиеті кеші» – «М» деп қол қойған автордың 1915 жылы 28 наурыздағы № 114 санында жарияланған мақаласы негізінде алғаш рет жарық көріп отыр.

12. «Әдебиетімізге көз салу» – «Н» деп қол қоятын автор-

дың «Қазақ» газетінің 1916 жылғы 9 ақпанындағы № 164 санында жарияланған нұсқасы негізінде алғаш рет басылып отыр. «Н» деген авторды белгілі ғалым Е. Ысмайылов 1965 жылы 12 ақпанда сөйлеген сөзінде Нәзір Төреқұлов деп көсеткен еді. Абайдың 1922 жылы Ташкент қаласында басылым көрген өлеңдер жинағының жарық көруі де осы Нәзір Төреқұловтың қызу атсалысуымен шыққанын еске алмақ керек.

13. «Абайдың өнері һәм қызметі» деген мақала «Абай» журналының 1918 жылғы екінші санында «Екеу» деген бүркеншік атпен басылым көрген. Зерттеушілердің пікірі бойынша «Екеу» деп мақалаға қол қойғандар Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов. 1918 жылғы «Абай» журналының алғашқы санында жарияланған «Абайдан соңғы ақындар» деген мақала да осы екі автордың «Екеу» деп аталған бүркеншік атымен жарық көрді.

«Абайдың өнері һәм қызметі» деген мақала алғаш рет «Абай» журналының 1918 жылғы екінші санында жарық көрген нұсқасы бойынша жарияланып отыр.

14. «Абай» — әдебиеттің басшысы деген тақырыппен беріліп отырған бұл үзінді мақала Мұхтар Әуезовтің «Қоңыр» деген бүркеншік атпен 1922 жылы «Шолпан» журналының 4-5 санында «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген атпен басылым көрген еңбегінен алынды. Осы басылымдағы нұсқасы М. Әуезовтің 1991 жылы «Ана тілі» баспасында 64 жылдан кейін барып жарияланған «Әдебиет тарихы» деген кітабы негізінде үзінді мақала ретінде қысқартылып берілді.

15. «Абай кітабы» — қазақ әдебиетінің ұлы классигі Абай Құнанбаевтың өлеңдер жинағы үшінші рет 1922 жылы Ташкентте басылуына сәйкес жазылған Ілияс Жансүгіровтің шағын рецензиясы 1923 жылғы 8 мамырдағы «Тілші» газетінде жарияланды. Мақалада Абай мұрасын танып білу, оны жалпақ жұртқа насихаттау бағытында қоғамдық ойда пайда болған кереғар бағыттың сол тұстағы беталысынан хабар береді. Көпшілікке белгілі 1937 жылдың қанды сойқанынан кейін ұзақ жылдар бойы аты аталудан қалған І.Жансүгіровтің бұл мақаласы да енді ғана оқырман назарына алғаш рет ұсынылып отыр.

16. «Абай» — профессор Ғабдрахман Сағдидің Абай кітабының 1922 жылы Ташкентте жариялануына байланысты жазылған көлемді мақаласы. Ол «Ақжол» газетінің 1923 жылғы

№ 335, 356, 359, 363, 369, 372-сандарында қатарынан алты рет, мақалалар циклі ретінде басылым көрді. Бұл кезеңде Абай мұрасын танып, бағалауда, яғни Абай мұрасын рухани мұра ретінде қабылдауға қарсы бағытталған тұрпайы, солақай таным бас көтере бастаған тұста Ғ. Сағдидің мақалалар циклі оқырмандар тарапынан жылы қабылданып, ұлы ақын мұрасын ғылыми тұрғыдан танып білуге өз үлесін қосқан да еді.

Ғ. Сағди мақалалары «Ақжол» газетінде жарияланған нұсқасы негізінде ешқандай қысқартусыз қаз-қалпында алғаш рет жарыққа шығып отыр.

17. «Абайдың жиырма жылы» — 1924 жылы «Ақжол» газетінде жарық көрген «Д. А.» деген автордың мақаласы негізінде ұсынылып отыр. Абайдың әдеби мұрасын танып, білу, бағалау тарихында 1923 жылдан бастап тұрпайы социологиялық таным өріс жайып, бой көтерді. Осы себепті де 1924 жылы Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына орай Қазақстан баспасөзі мүлде үнсіз қалды. Ұлан-байтақ қазақ даласындағы бірде-бір газет, журнал ұлы ақынның жиырма жылдық мерекесіне үн қатпады. Немесе 1924 жылы желтоқсан айында Семейде Орыс географиялық қоғамының бөлімшесі басқармасы бастығының орынбасары болған Мұхтар Әуезовтің ұсынысы бойынша Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына байланысты екі күн бойы әдеби кеш, мереке, ойын-сауық өткізілген еді. Бірақ бұл жайлы да баспасөзде арнайы әңгіме болмады. Сондықтан да болса керек Түркістан Орталық атқару комитетінің тілі — «Ақжол» газетінің шығарушылар алқасы ұлы ақынның қайтыс болуына жиырма жыл толуына орай өз газеттеріне арнайы түрде бас мақала жариялап, Абай мұрасын қазіргі күнде танып білуіміздің жайы мен алдағы күндерде атқарылар, зерттелер жұмыстар туралы пікір көтеруі жайдан-жай емес еді.

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кіріспе	4
Абай өмірбаяны — абайтанудың іргелі саласы	13
1. Абай өмірбаяны және ондағы тарихи деректер көзі	28
2. Абай өмірбаянының соны деректермен қорлануы.....	45
3. Абай өмірбаянының төрт нұсқасы	56
4. Өмірбаяндық деректерді екшеу тәсілдері	63

ЕКІНШІ БӨЛІМ

АБАЙ ЖӘНЕ ӘУЕЗОВ

Абай және Әуезов: рухани сабақтастық	70
Мұхтар Әуезов — абайтанудың негізін салушы.....	76
Семейде өткен сәтті жыл	86
Мұхтартанудың өзекті мәселелері	96
Мұхтар Әуезов және қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөлу мәселесі	101
Мұхтар Әуезов (1897—1961)	128
Ұлылар үндестігі	134
Абайға барар жолда.....	138
Мұхтар Әуезов: Абай және Шығыс жұлдыздары	148
Абай мұрасының бірегей білгірі	158
Ұстаздық еткен жалықпас	163
Данадан қалған бір арман	168
Әуезов және хаттар	173
Қазақтың көркем әдебиет баспасының бас редакторы Ғ. Ормановқа	179
Жүректер лүпілі — хаттар тілі	181
Жазушыға келген хаттардан	185
Ғалым ғылым хақында.....	187
Мұхтар мен Бауыржан.....	190
САГУ-дың аспиранты	194
М. Әуезовтің жарияланбаған еңбектері.....	204

Қос бәйтерек	205
Көкбайдың ақындығы	212
М. Әуезов және Абайдың әдеби ортасы	220
1. Абай ақындығының айналасы немесе «өзі алған нәрлері»	228
2. Абайдың ақындық дәстүрі немесе «өзгеге берген нәрі»	238

ҮШІНШІ БӨЛІМ

АБАЙДЫ ОҚЫ, ТАҢЫРҚА

Абайтанудағы ақтандақтар	252
<i>Әлихан Бөкейханов.</i> Абай (Ибраһим) Құнанбаев	254
<i>Джордж Кеннан.</i> Абайдың орыс достары	260
Ибраһим ибн Құнанбаев	266
<i>Зейнелғабиден ибн Әміре.</i> Әдебиет Қазақия яки қазақтардың тіл өнері.....	268
<i>Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев.</i> Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі	272
<i>Смағұл Сәдуақасұлы Сәдуақасов.</i> Белослюдовтың қолжазбасынан	281
<i>Ахмет Байтұрсынов.</i> Қазақтың бас ақыны	283
<i>Нұр Рамазанов.</i> Абай Құнанбаев (1845–1904)	291
<i>Міржақып Дулатов.</i> Абай	293
<i>М.М. Семейдегі географический под отдел</i> пайдасына жасалған кеш	296
<i>Нәзіпа Құлжанова.</i> Қазақ әдебиеті кеші.....	297
<i>Нәзір Төрешұлов.</i> Әдебиетімізге көз салу	300
<i>Телжан.</i> Абай кітабын бастыру керек	303
<i>Бернияз Күлеев.</i> Абай кітабы басылатын болды.....	305
<i>Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов.</i> Абайдың өнері әм қызметі	306
<i>Мұхтар Әуезов.</i> Абай – әдебиеттің басшысы	312
<i>Ілияс Жансүгіров.</i> Абай кітабы.....	315
<i>Ғабдрахман Сағди.</i> Абай	319
<i>Д.А.</i> Абайдың жиырма жылы	342
<i>Мағжан Жұмабаев.</i> Алтын хакім Абайға	345
Түсініктемелер	346

Мекемтас Мырзахметұлы

АБАЙТАНУ

2-ТОМ

Кітапта К. Ходжиковтің суреті пайдаланылған.

Редакторы: *Сәлима Қалқабәева*

Техникалық редакторы: *Жеңіс Қазанқанов*

Корректоры: *Сандуғаш Ибраева*

Компьютерде беттеген: *Батима Малаева*

Басуға 20.08.2020 қол қойылды.

Пішімі 60x90 $\frac{1}{16}$. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.

Қаріп түрі DS Times. Шартты баспа табағы 22,0

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №

«Қазығұрт» баспасының компьютер орталығында теріліп, беттелді.

«Қазығұрт» баспасының компьютер орталығында теріліп, беттелді.

«Қазығұрт» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы 143, 405-офис.

Ұялы байланыс: 8(701) 777-97-62; e-mail: kazygurt@list.ru

ISBN 978-9965-22-587-1

9 789965 225871